

ΔΩΡΛΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(82)

Η ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΟΜΟΤ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ

ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΤΟΥ ΒΕΛΓΙΟΥ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΛΕΡΜΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1963

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος (1204) γενομένη κατάληψις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων Σταυροφόρων, κινουμένων ἐξ ἰδιοτελείας μᾶλλον ἢ θρησκευτικοῦ δῆθεν ζήλου πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ Παναγίου Τάφου, καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα κατάλυσις τῆς μεγάλης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἐκθρόνισις τῆς βασιλευούσης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, δὲν ἔμειναν ἄνευ σοβαρᾶς ἀντιδράσεως ἐκ μέρους τῶν Βυζαντινῶν. Ἐπίλεκτοι βλαστοὶ τῆς ἐκβληθείσης βασιλικῆς οἰκογενείας ἐγκατασταθέντες εἰς μὴ καταληφθείσας ὑπὸ τῶν Λατίνων περιοχὰς τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ κράτους συνέστησαν τρία αὐτόνομα καὶ ἀρκούντως ἰσχυρὰ κράτη: τὸ τῆς Νικαίας ἐν Βιθυνίᾳ ὑπὸ Θεόδωρον Α' τὸν Λάσκαριν, τὸ τῆς Τραπεζοῦντος ἐν τῷ Πόντῳ ὑπὸ Ἀλέξιον τὸν αὐτοκαλούμενον μέγαν Κομνηνὸν καὶ τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου ἢ Ἑλλάδος ἐν τῇ ΒΔ. Ἑλλάδι, ὑπὸ τὸν Μιχαὴλ Α' Ἀγγελον Κομνηνὸν Δούκαν (1204-1215), πρῶτον ἐξάδελφον τοῦ τυφλωθέντος αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ἰσαακίου Β' τοῦ Ἀγγέλου (1203-1204) καὶ θεῖον τοῦ δι' ἀγχόνης θανατωθέντος συμβασιλέως τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Δ' τοῦ Κομνηνοῦ. Κοινὸς σκοπὸς τῶν κρατῶν τούτων ἦτο ἡ συνεχὴς καὶ μέχρις ἐξουδετερώσεως καταπολέμησις τῶν Φράγκων κατακτητῶν καὶ τελικῶς ἡ ἐκδίωξις τῶν ἐπιδρομέων καὶ ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μέγα ὅμως σφάλμα καὶ τῶν τριῶν τούτων κρατῶν ὑπῆρξεν, ὅτι δὲν συνέπραξαν ἀμοιβαίως πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ εἰρημένου σκοποῦ διὰ συντονισμοῦ τῶν δυνάμεών των, ἀλλ' ἐργαζόμενα καὶ πολεμοῦντα δι' ἴδιον ἕκαστον λογαριασμόν δὲν ἔπαυσαν καὶ νὰ ὑποβλέπουν ἄλληλα καὶ νὰ διατελοῦν εἰς συνεχῇ ἀντιζηλίαν, ἥτις ἔφθασεν ἐνίστε καὶ μέχρι πολέμου μεταξὺ των.

Ἐκ τῶν τριῶν ἑλληνικῶν κρατῶν τῆς κατὰ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ ἀντιστάσεως εἰς μὲν λόγον αἵγλης καὶ πολιτικῆς σημασίας ὑπερεῖχε τὸ μικρᾶς σχετικῶς ἀλλ' εὐφόρου ἐκτάσεως κράτος τῆς ἱστορικῆς διὰ τὴν Ὀρθοδοξίαν Νικαίας, εἰς τὸ ὁποῖον κατέφυγε καὶ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ αὐλὴ τοῦ Βυζαντίου καὶ ὅπερ τελικῶς ἐξεδίωξε τοὺς Φράγκους καὶ ἀνακατέλαβε τὴν βασιλεύουσαν τὸ 1261· εἰς ἑκτασιν ὅμως καὶ πατριωτικὸν φρόνημα καὶ ἡρωικὸν ἀνδρισμὸν ἀνώτερον ἐγένετο τὸ Δεσποτᾶτον τῆς

Ἡπειρου, ὅπερ, καταλαβὼν ὁλόκληρον τὴν ἄγονον κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ὄρεινὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον, ἐξετείνεται ἀπὸ Ναυπάκτου πρὸς Νότον μέχρι Δυρραχίου πρὸς Βορρᾶν¹, καὶ ἀπὸ Κερκύρας Δυτικῶς μέχρις αὐτῆς τῆς Θεσσαλίας πρὸς Ἀνατολᾶς (εἰκ. 2).

Τὸ δεσποτῆτον αὐτό, παλαιὸν συνεχῶς κατὰ τῶν Φράγκων, πρωτηγωνίστησεν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν περιοχῶν ἐφ' ὧν ἐξετείνεται, ἔχον πολιτικὴν μὲν

Εἰκ. 2. Χάρτης τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου κατὰ Ostrogorsky. Τὸ διαγραμμισμένον τμήμα παριστᾷ τὴν ἑκτασιν τοῦ δεσποτάτου ἐπὶ Μιχαὴλ Α' καὶ Μιχαὴλ Β', τὸ δὲ κοκκιωτὸν τὴν ἐπέκτασιν τοῦ Δεσποτάτου ἐπὶ Θεόδωρου τοῦ Α'.

πρωτεύουσαν αὐτοῦ κατ' ἀρχὰς τὴν Ἄρταν, πολὺ δ' ἀργότερον τὰ Ἰωάννινα, θρησκευτικὴν δὲ τὴν Ναύπακτον. Οἱ φιλοικοδόμοι δεσπότες του ἐκόσμησαν τὴν ἐκτεταμένην χώραν τῶν μὲ πλῆθος λαμπρῶν ναῶν, μὲ ὄχυρὰ κάστρα καὶ μὲ πολλὰ σημαντικὰ ἔργα δημοσίας ὠφελείας, ὧν τὰ πλεῖστα, σωζόμενα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκέραια μέχρι σήμερον, μαρτυροῦσι περὶ τοῦ ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς μεγάλης ἀκμῆς τοῦ δεσποτάτου. Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀξιόλογα ὑπῆρξαν καὶ τὰ πολεμικὰ τῶν δεσποτῶν κατορθώματα, εἰς τὰ ὅποια ἰδίως διεκρίθη ὁ διαδεχθεὶς τὸν ἰδρυτὴν τοῦ δεσποτάτου Μιχαὴλ τὸν Α' ἀδελφός του, μέγιστος ἐν στρατηγίαις², δεσπότης Θεόδωρος ὁ Α' (1215-1230).

¹ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ 28 (Βόννης).

² Κατ' ἐπιγραφὴν τοῦ Δυρραχίου (Μνημοσύνη, τ. Α' σ. 215). Ὑπὸ ΜΙΧΑΗΛ τοῦ ΧΩΝΙΑΤΟΥ ὁ Θεόδωρος

Οὗτος ἐμπλακεῖς εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Λατίνους, κατέστρεψε τὸν στρατὸν τοῦ Φράγκου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀνέκτησε τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Θράκην καὶ τὴν Ἀδριανούπολιν (εἰκ. 2), καταλύσας δὲ τὸ λατινικὸν βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης ἐστέφθη ἐν τῇ πόλει ταύτῃ τὸ 1224 βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ *Ρωμαίων*. Ἐφάνη μάλιστα τότε πρὸς στιγμήν, ὅτι τὸ δεσποτάτον θὰ κατελάμβανε καὶ αὐτὴν τὴν βασιλεύουσαν. Πλὴν δυστυχῶς ἡ κατάληψις αὕτη δὲν ἐπραγματοποιήθη τότε, λόγῳ τῆς βουλγαρικῆς παρεμβολῆς. Τούναντίον μάλιστα τὸ Ἑπειρωτικὸν κράτος ὅλον ἐξασθενεῖν ἔκτοτε ἤρχισε, περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, νὰ κατακερματίζεται, κατ' ἀρχὰς μὲν μεταξὺ αὐτῶν τούτων τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, ἔπειτα δὲ μεταξὺ τῶν Ἀγγέλων καὶ τῶν Φράγκων κομίτων Orsini (1318-1335), μεθ' ὧν οἱ δεσπότες συνῆψαν συγγενικοὺς δεσμούς. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία τῆς ἐν τῷ μεταξύ (1261) ἀνακτηθείσης Κωνσταντινουπόλεως ἐπεξετάθη εἰς τὰ ἐδάφη τοῦ παλαιοῦ Δεσποτάτου (τὸ 1318 εἰς Ἰωάννινα, τὸ 1340 εἰς Ἄρτα), τὰ ὅποια ἔπειτα ὑπέκυψαν εἰς τοὺς Σέρβους (1348) καὶ ἀργότερον εἰς διαφόρους Ἀλβανοὺς φυλάρχους (Μπούα, Σπάτα κλπ.), ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐλυτρώθησαν μὲν, ἀλλ' ἵνα ὑπαχθοῦν καὶ πάλιν εἰς Φράγκους ἡγεμόνας, τοὺς παλατίνους κόμιστας τῆς Κεφαλληνίας Tocco (1405 τὸ Ἀγγελόκαστρον, 1413 (;) τὰ Ἰωάννινα, ἔπειτα δὲ καὶ ἡ Ἄρτα), ἀρχόντων τῶν ὁποίων καὶ ὑπεδουλώθησαν τὰ ἐδάφη ταῦτα ὀριστικῶς πλέον εἰς τοὺς Τούρκους (1430 τὰ Ἰωάννινα, 1448 ἡ Ἄρτα).

Παρὰ τὸν πολυτάραχον ἐν τούτοις βίον τοῦ τὸ ὑπὸ τοῦ δεσποτάτου ἐπὶ τῶν γνησίων Κομνηνοδουκάδων καθ' ὅλον τὸν 13^{ον} αἰῶνα ἐπιτελεσθὲν ἔργον ὑπῆρξεν ἰδιαίτερος ἐθνικόν· διότι ναὶ μὲν δὲν κατώρθωσε τὴν ἔνωσιν ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅμως ἐνίσχυσεν αὐτὸν μεγάλως εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα. Εἰς τὸ δεσποτάτον τῆς Ἠπείρου ἔλαβεν ὁ Ἑλληνισμὸς τὸ πρῶτον συνείδησιν ἑαυτοῦ, ἀφ' οὔτου ἔπαισεν ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Οἱ Κομνηνοδουκάδες δεσπότες διεργύθησαν τὴν διοίκησιν καὶ τὰ οἰκονομικὰ ἐνὸς νέου ἑλληνικοῦ κράτους· αὐτοὶ πρῶτοι μετέβαλον τοὺς ρωμαίους ὀρεσιβίους κατοίκους τῆς Αἰτωλίας, Ἀκαρνανίας, Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας εἰς στρατιώτας τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος—μακρινοὺς προγόνους τῶν δοξασμένων ὑπερασπιστῶν τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας ἀρματολῶν τῆς Τουρκοκρατίας. Δικαίως λοιπὸν δύνανται τὰ ἀπόκρημνα βουνὰ καὶ αἱ δασώδεις χαράδραι τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καὶ τῆς Ἠπείρου νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἡ κοιτὶς τῆς δημιουργίας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

* * *

Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου πρὸ ὀλίγων μόλις δεκαετηρίδων κατωρθώθη νὰ διευκρινηθῇ. Εἰς τὰς παλαιότερας λαμπρὰς ἐργασίας τοῦ HOPF¹ καὶ τοῦ ΡΩΜΑΝΟΥ², τοῦ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ³ καὶ τοῦ ΛΑΜΠΡΟΥ⁴, προσετέ-

ἀποκαλεῖται *καλλώπισμα Κομνηνῶν, Δουκάδων δόξα, Ρωμαίων καύχημα* (ΜΙΧΑΗΛ ΑΚΟΜΙΝΑΤΟΥ, Τὰ σωζόμενα, ἔκδ. Σπυρ. Λάμπρου τ. Β σ. 329).

¹ Κ. HOPF, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit ἐν ERSCH und GRUBER, Allgemeine Encyklopädie τόμ. 85 Leipzig (1867).

² Ι. ΡΩΜΑΝΟΥ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἐν Κερκύρᾳ 1895. Τοῦ αὐτοῦ, Γρατιανὸς Ζώρξης, ἐν Κερκύρᾳ 1870.

³ ΑΝΤ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204-1261), ἐν Ἀθήναις 1898.

⁴ ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. ΣΤ' σ. 238 ἐξ. Ν. Ἑλλην. Β' (1905) σ. 289-298, ΙΕ' (1921) σ. 23-28 κλπ.

θησαν ἐσχάτως αἱ τῶν Γάλλων βυζαντινολόγων P. LEMERLE¹ καὶ L. STIERNON² καὶ τοῦ Ἀγγλοῦ D. M. NICOL³. Ἀλλὰ καὶ ἡ θρησκευτικὴ τοῦ ἱστορίας ἀρκούντως διεφωτίσθη πάλαι τε καὶ προσφάτως διὰ τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν τοῦ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ⁴, τοῦ WELLNHOFER⁵ καὶ τοῦ Π. ΠΟΛΑΚΗ⁶, ἱκανοποιητικώτατα δ' ἐπίσης ἐμελετήθη καὶ ἡ φιλολογικὴ αὐτοῦ παραγωγή διὰ τοῦ καθηγητοῦ Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ⁷, ἐπαξίως ἐξάραντος τὴν τε ἐκκλησιαστικὴν καὶ τὴν θύραθεν παιδείαν τῶν τριῶν ὑψηλοπνόνων ἱεραρχῶν τοῦ Δεσποτάτου: Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου τῆς Ναυπάκτου, Γεωργίου Βαρδάνη⁸ τῆς Κερκύρας καὶ Δημητρίου Χωματιανοῦ τῆς Ἀχρίδος (Α' Ἰουστινιανῆς)⁹. Τέλος καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν πολλῶν καὶ σημαντικῶν τοῦ δεσποτάτου μνημείων δὲν ὑστέρησεν ἤδη τὸ 1886 ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ¹⁰ καὶ μετ' αὐτὸν ὁ μακαρίτης Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ¹¹ (1903) καὶ ὁ G. MILLET¹² ὑπέδειξαν, ἕκαστος ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεών του, τὴν σημασίαν καὶ τινὰς ἰδιοτυπίας τῆς κατασκευῆς τῶν μνημείων τῆς Ἀρτης, τὰ ὁποῖα ἀργότερον λεπτομερῶς καὶ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἐδημοσίευσεν ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας, ἐπεκτείνας τὰς μελέτας του καὶ εἰς μνημεῖα ἄλλων περιοχῶν τοῦ δεσποτάτου¹³. Πολύτιμοι ἐπίσης διὰ τὴν γνῶσιν τῶν μνημείων τοῦ δεσποτάτου ὑπῆρξαν καὶ αἱ σχετικαὶ μελέται τῶν καθηγητῶν Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ¹⁴ καὶ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗ¹⁵. Μὴ νομισθῇ ἐν τούτοις, ὅτι διὰ τῶν εἰρημέ-νων μελετῶν ἐξηντλήθη ὁ κατάλογος τῶν μνημείων τοῦ δεσποτάτου· διότι ὑπολείπον-

¹ Byz. Zeitschrift 44 (1951) 389-396. — Ἑλληνικά, παράρτ. 4, 1953, 405-426. — B.Z. 51 (1953) 401-403.

² Revue des Etudes Byzantines τ. XVII (1959) σ. 90-126.

³ The Despotate of Epiros, Oxford 1957.

⁴ ANT. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, ἔ.ἀ. σ. 95 ἔξ.

⁵ M. WELLNHOFER, Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Ätolien, Freising 1913.

⁶ ΠΑΡΘ. ΠΟΛΑΚΗΣ, Νέα Σιών τ. ΙΗ' (1923) σ. 129-212, 321-336, 449-474, 514-527.

⁷ Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Ἀθῆναι 1961, σ. 382-454.

⁸ Περί τοῦ Γ. ΒΑΡΔΑΝΗ ὄρα καὶ τὴν πραγματείαν τοῦ M. RONCAGLIA, G. Bardanès, Métropolitte de Corfou (Studi e Testi Francescani, 4) Rome 1953.

⁹ Πολλὰς πλευρὰς τῆς ἱστορίας τοῦ Δεσποτάτου πρόκειται νὰ διαφωτίσῃ καὶ ἡ ἀρξαμένη ἐκδοσις ἀγνώστων ἱστορικῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς· βλ. Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἡπείρου, τ. Α', Ἰωάννινα 1962.

¹⁰ ΑΡΧΙΜ. ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ, Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσιστί), σ. 467-471 καὶ πίν. VI.

¹¹ Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 71 ἔξ.

¹² G. MILLET ἐν MICHEL, Histoire de l'art depuis les temps chrétiens III, 2, 929-932 καὶ ἐν L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σποράδην.

¹³ Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 1-82. — Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922. — Ἡ Κόκκινη ἐκκλησίᾳ τοῦ Βουλγαρελίου (Παναγία Βελλᾶς), Ἡπειρ. Χρον. 2 (1927) σ. 153-169. — Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἀρτης, Ἡπειρ. Χρον. 10 (1935) 262-270. — Τρεῖς Βυζαντινοὶ ναοὶ τῶν περιχώρων Ἀρτης, Δελτ. Ἱστορ. Ἑθνολ. Ἑταιρ. 8 σ. 312-332. — Ἐκ τοῦ Βυζαντινοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Ἡπειρ. Χρον. τόμ. 5 (1930) σ. 7-8. — Ἡ Πόρτα-Παναγιά τῆς Θεσσαλίας, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α' (1935) σ. 5-40. — Ἡ παρὰ τὴν Ἀρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' (1936) σ. 3-50. — Ἡ Παναγία τοῦ Μπρωῶνι, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' (1936) σ. 3-50. — Ὁ Ἀγ. Δημήτριος Κατσούρη, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' 57-69. — Ἡ μονὴ τῆς Κάτω Παναγιάς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' 70-87. — Ἡ Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτης, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' 88-104. — Ὁ τάφος τῆς Ἀγ. Θεοδώρας, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' 105-115. — Ὁ Ἀγ. Βασίλειος τῆς Ἀρτης, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' 115-130. — Ὁ Ἀγ. Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' 131-147. — Ὁ παρὰ τὴν γέφυραν τῆς Ἀρτης Ἀγ. Βασίλειος, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' 151-160. — Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἀρτης, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' σ. 161-171. — Ὁ ἐν Ἀκαρνανίᾳ βυζ. ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας, Α.Β.Μ.Ε. τ. Θ' 1961, σ. 21-42. — Τὸ Φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου, Α.Β.Μ.Ε. τ. Θ' 1961, σ. 54-75 κλπ.

¹⁴ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μεσαιων. μνημεῖα Ἡπείρου, Ἡπειρ. Χρον. 1 (1926) σ. 53-62 καὶ 133-147. ΑΕ 1931, 100-102.

¹⁵ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἡπείρου, Ἡπειρ. Χρον. 6, 1931, σ. 258-276. Ὁ αὐτός, Ἡ ἐκκλησίᾳ τοῦ Γαρδικίου (Παραμυθιάς). Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην Χρ. Σούλη 1955, σ. 129-136.

ται ἀκόμη πολλά πρὸς μελέτην. Οἱ Κομνηνοδουκάδες ἦσαν, ὡς ἤδη εἵπομεν, κατ' ἐξοχὴν φιλοικοδόμοι δεσπότες, κατέλιπον δὲ πανταχοῦ τῆς ἐπικρατείας τῶν σημαντικὰ οἰκοδομικὰ μνημεῖα, ἅτινα σχεδὸν ἀνὰ πᾶν αὐτοῦ βῆμα συναντᾷ, ὄρθια ἢ ἐν ἐρειπίοις, ὃ διατρέχων τὴν μεγάλην ἑκτασιν τοῦ δεσποτάτου, ἀπὸ Ναυπάκτου μέχρι τῶν Ἀκροκεραυνίων καὶ ἀπὸ Κερκύρας μέχρι Θεσσαλονίκης, τινὰ τῶν ὁποίων μάλιστα ἀναφέρουσι καὶ αἱ γραπταὶ πηγαί.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν μνημείων τοῦ δεσποτάτου τὴν πρώτην θέσιν δύνανται τις νὰ εἴπῃ ὅτι κατέχει, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πρωτοτύπου ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως καὶ δὴ καὶ ἐξαιρέτου ποιότητος τῆς τε ψηφιδωτῆς καὶ τῆς γλυπτῆς αὐτῆς διακοσμήσεως, ἡ ἐπὶ περιόπτου τῆς Ἄρτης θέσεως ἰδρυμένα, αὐλικὴ τῶν Κομνηνοδουκάδων ἐκκλησία, ἡ ἀφιερωμένη εἰς Παναγίαν τὴν Παρηγορήτισσαν.

Περὶ τοῦ ἐξαιρέτου καὶ ἰδιοτύπου τούτου βυζαντινοῦ μνημείου ἐδημοσίευσεν, ἤδη πρὸ τεσσαρακονταετίας, σύντομον σχετικὴν μελέτην εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τοῦ 1919 (σ. 1-82). Ἐπανειλημμένως ἔκτοτε ἐπισκεφθεὶς αὐτὸ καὶ διαφόρους ἐν αὐτῷ καὶ τῇ περιοχῇ του ἐκτελέσας ἐργασίας στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως, εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ κάμω πολλὰς νέας παρατηρήσεις καὶ τὴν τύχην ν' ἀνεύρω, διὰ κατεδαφίσεως μεταγενεστέρων προσθηκῶν ἢ καὶ δι' ἀνασκαφῆς ἐπιχώσεων, νέα, πολύτιμα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα καὶ τέλος, τῇ βοηθείᾳ εἰδικοῦ σιδηροῦ ἰκριώματος τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, νὰ πραγματοποιήσω ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν λεπτομερῆ φωτογράφησιν τοῦ δυσπροσίτου ἐσωτερικοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν ὁλοκληρωτικὸν καθαρισμὸν τῶν πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος (1865) δι' ἐλαιοχρώματος δεινῶς παραμορφωθεισῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων τοῦ τρούλλου, ἥτοι τοῦ ἐν τῷ μέσῳ Παντοκράτορος καὶ τῶν ἐπὶ τῆς σφενδόνης αὐτοῦ Προφητῶν καὶ οὐρανίων δυνάμεων (Χερουβεὶμ, Σεραφεὶμ, Τροχῶν κλπ.).

Ὁ εἰρημένος καθαρισμὸς ἐξετελέσθη διὰ χειρὸς τοῦ ἐξαιρέτου συντηρητοῦ ζωγράφου κ. Φ. Ζαχαρίου, ὅστις ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐφιλοτέχνησε καὶ δέκα πιστὰ ἐγχρώμα, εἰς φυσικὸν μέγεθος, ἀντίγραφα τῶν ψηφιδωτῶν προφητῶν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μέχρι τῆς ὀσφύος.

Πάντα τ' ἀνωτέρω νέα καὶ σημαντικὰ στοιχεῖα ἐπέβαλλον βεβαίως μίαν δευτέραν, ὀριστικὴν καὶ ὁλοκληρωτικὴν δημοσίευσιν τοῦ μνημείου, συνοδευομένην καὶ ὑπὸ ἐγχρωμῶν πινάκων τῶν καθαρισθέντων ψηφιδωτῶν. Ταύτην δ' ἀνέλαβε πολὺ προθύμως νὰ ἐκδώσῃ ἡ γεγραρὰ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, καθιστῶσα οὕτω προσιτὸν εἰς τὸ εὐρὺ κοινὸν ἐν ἀκόμῃ ἀριστοῦργημα τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ πλουτίζουσα τὴν λαμπρὰν σειρὰν τῶν πολυτίμων ἐκδόσεων αὐτῆς δι' ἑνὸς μετ' ἐγχρωμῶν πινάκων δημοσιεύματός της.

ΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΜΝΕΙΑΙ ΤΗΣ ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΗΣ

Ὁ ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης κεῖται κατὰ τὸ Νότιον ἄκρον τῆς σημερινῆς περιοχῆς τῆς πόλεως Ἄρτης καὶ παρὰ τοὺς τελευταίους πρόποδας τοῦ Πετροβουνίου, τῆς κατὰ ΛΙΒΙΟΝ (38,4) Περάνθης. Ὑψούμενος ἐπὶ τινος ἀμμοχώστου, ἐλαφροῦ ἐξάρματος τοῦ ἐδάφους, δεσπόζει λόγῳ τῆς θέσεως καὶ τοῦ ὄγκου του τῆς εὐρείας πεδιάδος τοῦ Ἀράχθου (εἰκ. 1) καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον ἐντυπωσιακὸν μνημεῖον, ὅπερ, μετὰ τὸ ἱστορικὸν γεφύρι¹, συναντᾷ ὁ ἀπὸ Πρεβέζης καὶ Νικοπόλεως ἐρχόμενος ἐπισκέπτης.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα καὶ μάλιστα μικροτέρας σημασίας μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου, τὰ ὅποια ἀναφέρονται ὑπὸ γραπτῶν μεσαιωνικῶν πηγῶν², ἡ ἐπιβλητικὴ καὶ σεβασμία Παρηγορήτισσα δὲν μνημονεύεται, παραδόξως, ὑπὸ οὐδεμιᾶς γραπτῆς πηγῆς παλαιότερας τοῦ 16^{ου} αἰῶνος. Μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος τούτου εὐρίσκομεν πρᾶγματι μνεῖαν αὐτῆς εἰς σιγιλλιδῶδες γράμμα τοῦ ἐπισκεφθέντος τὴν Ἄρταν τὸ 1578³ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' (1572-1595), δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Κ. ΣΑΘΑ⁴. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἀποτελεῖ σπουδαῖον τεκμήριον περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ναοῦ, ἀναδημοσιεύω ἐνταῦθα ὁλόκληρον τὸ κείμενον αὐτοῦ ἔχον ὡς ἑξῆς :

Γράμμα σιγιλλιδῶδες εἰς μετόχιον ἐν Ἄρτῃ Ἱερεμίου Πατριάρχου.

» Οὐ μόνον χρήσιμον ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖον, τὰ κρεῖττονα καὶ καλλίτερα προτιμᾶσθαι τῶν ἐλαττόνων, καὶ φροντίζειν εἰ δυνατόν ἐστι συνίστασθαι καὶ συντηρεῖσθαι ἑκάτερά τοῦτο καὶ γὰρ ὑπὲρ ἅπαντας καὶ Θεὸς χαίρει καὶ ἀποδέχεται, πρὸς δὲ καὶ ἄνθρωποι ὑπερβάλλοντος ἐπαίνου ἄξιον κρίνουσι. Ἐπεὶ τοίνυν οἱ ἐν τῇ θείᾳ καὶ σεβασμιωτάτῃ καὶ βασιλικῇ καὶ πατριαρχικῇ μονῇ τῆς Παναγίας Μ.... τῇ κειμένῃ κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης τῆς ἐν τῇ Ἄρτῃ πολιτείας ἐνασκούμενοι ὁσιώτατοι ἱερομόναχοι καὶ γέροντες ὁρῶντες τὴν μὲν ἐαυτῶν ταύτην μονὴν αὐξανομένην Θεοῦ χάριτι, καὶ κτήμασι καὶ πράγμασιν ὅτι πλείστοις πλουτοῦσαν καὶ δυναμένην ἐπαρκεῖν καὶ ἐτέροις πολλοῖς δεομένοις ἐλέους, τὴν δὲ Παρηγορήτισσαν καὶ αὐτὴν οὖσαν πατριαρχικὴν μονὴν δεομένην κηδεμονίας προσηκούσης, ἅτε τῇ καιρικῇ ἀνωμαλίᾳ εἰς ἐλάττωσιν παντελῇ καταντήσασαν, ἠξίωσαν ἐγγράφως τῇ ἡμῶν μετριότητι, ὥστε προσηλωθῆναι τῇ σεβασμίᾳ καὶ πατριαρχικῇ μονῇ τούτων τῆς Παναγίας Μ.... τὴν εἰρημένην Παρηγορήτισσαν καὶ εἶναι καὶ λέγεσθαι μετόχιον αὐτῆς καὶ διοικεῖσθαι καὶ διεξάγεσθαι διὰ παντὸς παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἐκεῖσε ἐνασκουμένων εὐλαβεστάτων γερόντων καὶ

¹ Βλέπε περὶ τούτου Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' (1936) σ. 195-199.

² Ὡς π. χ. τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, τὸν ὅποιον μνημονεύουσιν ἀφ' ἐνὸς μὲν Συνοδικὸν γράμμα τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου (1218-1228) δημοσιευθὲν ὑπὸ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ—ΚΕΡΑΜΕΩΣ (Βυζαντινὸς Α' σ. 17) καὶ ἀφ' ἐτέρου τὸ ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΗΣ ΚΟΥΓΚΕΣΤΑΣ, Livre de la Conquete ἔκδ. Α. BUCHON ἐν Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies τ. I, Paris 1845, σ. 459.

³ ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Χρονικά Σημειώματα ἐξ Ἠπείρου (Ν. Ἑλληνισμ. ΙΓ', 1916, 134).

⁴ ΚΩΝΣΤ. ΣΑΘΑ, Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ Πατρ. Ἱερεμίου τοῦ Β' (1572-1594) Ἀθῆναι 1870 σ. 187.

μοναχῶν· τούτου χάριν καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν τὴν τοιαύτην αἴτησιν ἀποδεξαμένη ὡς εὐλογον, ἀποφαίνεται καὶ παρακελεύεται ἐν ἀγίῳ πνεύματι διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς σιγίλλιδους γράμματος, ἵνα τὸ εἰρημένον πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ λεγόμενον Παρηγορήτισσα εἴῃ ὑπὸ τὴν διοίκησιν καὶ σκέπην καὶ κυβένησιν τῆς πατριαρχικῆς μονῆς τῆς Παναγίας Μ..., τῆς εὐρισκομένης κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης καὶ ὀνομάζεται μετόχιον αὐτῆς εἰς αἰῶνας τοὺς ἅπαντας, ἔχοντος ἄδειαν τοῦ ἐκεῖσε ὁσιωτάτου ἡγουμένου ἱερέα ἀκατάγνωστον εἰσαγαγεῖν ἐν αὐτῷ, ὥστε ἱερουργεῖν καὶ ψάλλειν τῷ Θεῷ, οὐ μὴν δὲ διανυκτερεύειν ἐκεῖσε ἢ καθεύδειν ὅλως ἐν τοῖς ἔνδον κελλίοις ἐν οἷς μοναχαὶ εὐρίσκονται τοῦτο γὰρ ἀπαίσιον καὶ παρὰ κανόνας κρίνομεν καὶ τὸν παραβαίνοντα ἀφορισμῷ ἁλύτῳ καὶ αἰωνίῳ καθυποβάλλομεν· ἐτι δὲ διοριζόμεθα μηδένα τῶν ἀπὸ μακρὰν καὶ τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης τολμᾶν ὀψέποτε ἐναντιωθῆναι περὶ τούτου ἢ ἀκλήτως εἰσελθεῖν ἐν αὐτῇ καὶ θέλει διακρίνειν ἀμετόχως ἢ ἀφαρπάζειν τι τῶν ἀφιερωμένων τῇ μονῇ ταύτῃ κτημάτων τε καὶ πραγμάτων, ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀφορισμῷ ἀπὸ Θεοῦ. "Οθεν.....».

Ἐκ τοῦ ὡς ἄνω ἐγγράφου διδασκόμεθα τὰ ἑξῆς: 1^{ον} ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παρηγορητίσης ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς καὶ δὴ σταυροπηγιακῆς, οἷαι εἶναι αἱ πλείσται τῶν μονῶν τῆς Ἀρτης, 2^{ον} ὅτι ἡ μονὴ τῆς Παρηγορητίσης ἦτο—τοῦλάχιστον κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα, ὅτε ἀπελύθη τὸ σιγίλλιον—γυναικεία, 3^{ον} ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἐγράφη τὸ σιγίλλιον (1572-1595) ἡ Παρηγορήτισσα περιελθοῦσα εἰς ἐρήμωσιν καὶ πτωχείαν προσηρτήθη ὡς μετόχιον εἰς τὴν μονὴν τῆς Παναγίας Μ..., τῆς κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης ¹ ἥτοι τῆς σήμερον γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάτω Παναγιά ¹.

Τὸ ἄνωτέρω σιγίλλιον μᾶς διδάσκει ἐπίσης καὶ τὴν ὀρθὴν τοῦ ναοῦ προσωνυμίαν: «Παρηγορήτισσα» καὶ οὐχὶ Παρηγορήτρια ἢ Παρηγορηθεῖσα (!), ὡς μετέπλασαν αὐτὴν ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον ἀμαθεῖς τινες «λόγιοι», θέλοντες ν' ἀγνοῶσιν, ὅτι παρὰ τῷ λαῷ τῆς Ἀρτης ἡ ἐκκλησία φέρεται πάντοτε ὡς Παρηγορήτ'ζα ἢ Παρηγορήτ'σα ἢ Παρjορήτ'σα ἄλλ' οὐδέποτε ὡς Παρηγορήτρα. Ἄλλως τε καθ'αὐτὸ βυζαντινὴ εἶναι ἢ εἰς—ισσα καὶ οὐχὶ ἢ εἰς—τρια κατάληξις. Ὡς Παρηγορίτζαν δὲ ἢ Παρηγορήτισσαν πάντοτε τὴν γράφουν καὶ οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν Ἀρταν κατὰ τὸν 18^{ον} καὶ τὸν 19^{ον} αἰῶνα περιηγηταὶ (περὶ ὧν κατωτέρω) καὶ ἄλλοι, ὡς π.χ. ὁ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ (Ἀπομνημονεύματα [1829-1833], νέα ἔκδ. 1957 σ. 51), ὁ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ (Ἑλληνομνήμων 1845 σ. 53) ὁ Δ. ΒΙΚΕΛΑΣ (Ἀπὸ Νικοπόλεως εἰς Ὀλυμπίαν, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 41), ὁ Α. Ρ. ΡΗΙΛΙΠΣΟΝ (Thessalien und Epirus, Berlin 1897, σ. 255) καὶ ἄλλοι.

Ἐνα περίπου αἰῶνα μετὰ τὸ σιγίλλιον παρέσχεν εἰς ἡμᾶς εἶδησιν περὶ τῆς Παρηγορητίσης ὁ Ἀγγλος ἐρευνητὴς WHEELER, ὅστις, ἐπισκεφθεὶς τὸ 1675 τὴν Πρέβεζαν μετὰ τοῦ ἐκ Λυῶνος φίλου του SPON ἐπληροφορήθη, ὡς γράφει, παρὰ τοῦ κατοίκου Ἀρτης Μάνου Μανέα, ὅτι «ὑπῆρχεν ἐν Ἀρτῇ μεγάλη ἐκκλησία τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ

¹ Τὴν «Παναγίαν τῶν ὁδῶν Βρύσεως» ἀναφέρει καὶ ὁ συντάκτης τοῦ βίου τῆς Ἀγ. Θεοδώρας ἸΩΒ (ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΟΥ, Ἑλληνομν. 1845 σ. 46) ὡς συσταθεῖσαν ὑπὸ τοῦ δεσπότου καὶ συζύγου τῆς Θεοδώρας Μιχαήλ (τοῦ Β' 1216-1260), ὡς ἄλλωστε συνάγεται καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς νοτίας ὁψεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγίας κεραμίων συμπλημάτων, περὶ ὧν βλέπε Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ ἐν Α.Β.Μ.Ε τ. Β' (1936) σ. 80 εἰκ. 11.

² Βλέπε μελέτην περὶ ταύτης ὑπὸ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ἐν Α.Β.Μ.Ε τ. Β' (1936) σ. 70-87.

Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ἔχουσα δὲ τόσας θύρας καὶ παράθυρα, ὅσας ἔχει τὸ ἔτος ἡμέρας καὶ στηριζομένη ἐπὶ περισσοτέρων τῶν 200 μαρμαρίνων κιόνων». Ὁ αὐτὸς δὲ Μανέας ἐπληροφόρησε τοὺς ὡς ἄνω ξένους, ὅτι «ἐξ ἐπιγραφῆς εὗρισκομένης ὑπὲρ τὸ μέγα ἐσωτερικὸν θύρωμα προέκυπτε σαφῶς, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη ὑπὸ Μιχαὴλ Δούκα»¹.

Ἄλλην παλαιὰν μνείαν τοῦ ναοῦ παρέχει, ὀλίγα ἔτη ἀργότερον (1701), σημείωμα γεγραμμένον ἐπὶ παλαιοῦ βιβλίου τῶν Διδαχῶν τοῦ Ἡλίου Μηνιάτη, ἀνήκοντος εἰς τὸν πρῶτον μητροπολίτην Ἀρτης Γεννάδιον. Τὸ σημείωμα τοῦτο δημοσιευθὲν ὑπὸ Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΑ (Ἡπειρ. Χρον. 4, 1929, 80) πληροφοροεῖ ἡμᾶς ὅτι ὁ ἱερὸς ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης «ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς κατακτίσεως τοῦ Φαῆτ πασσᾶ, ὅστις ἔβγαλε τὴν μαρμαρίνην αὐτοῦ στρῶσιν καὶ πλείστας στήλας ἐκ λευκοῦ μαρμάρου καὶ περιεκόσμησε τὸν ὀθωμανικὸν αὐτοῦ τεκὲν εἰς Μαράτι, ἔμεινε, διὰ προσταγῆς αὐτοῦ, σφαλισμένος καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἐσταυλίζοντο βόες καὶ διάφορα ζῶα».

Μνείαν τοῦ ναοῦ ἔκαμεν ἐπίσης περὶ τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνος καὶ ὁ Μ. LE QUIEN εἰς τὸν 2^{ον} τόμον τοῦ λατινιστὶ συντεταγμένου καὶ τὸ 1740 ἐν Παρισίοις ἐκδοθέντος συγγράμματος αὐτοῦ Oriens Christianus, ἐνθα, ἐν σ. 199-200, γράφει: *Arta subinde dicta fertur, hodieque Larta..... Ibi multi hodie christiani sunt, primariumque templum Dei genetricis Annuntiatae nuncupatione sacrum est, quod Michael Ducas extruxit*. Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς ἐτιμᾶτο, ὡς ἤδη παλαιότερον καὶ ὁ WHEELER ἀνέφερεν, εἰς μνήμην τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.

Τεσσαράκοντα ἔτη ἀργότερον (1780) ὁ πολὺς ἐν Ἀθήναις ὑποπρόξενος τῆς Γαλλίας καὶ μανιώδης ἀρχαιολάτρης FAUVEL², ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἀρταν ἀναφέρει, ὅτι τὸ μᾶλλον ἀξιοσημεῖον μνημεῖον τῆς ἀποτελεῖ «μεγάλῃ πλινθόκτιστος ἐκκλησία, στεφόμενη ὑπὸ 5 τρούλων, κτίσμα δὲ τῶν πρῶτων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων».

Ἀκριβέστερος τοῦ FAUVEL ὁ πανταχοῦ αὐτὸν συνοδεύων μηχανικὸς - ἀρχιτέκτων FOUCHEROT ἀναφέρει³, ὅτι τὸ ἀρχαιότερον μνημεῖον τῆς Ἀρτης εἶναι μία ἐκκλησία κτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Δούκα Ἀγγέλου, τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ, χρησιμοποιομένη ἀκόμη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὸ ὄνομα Parioritissa, τουτέστι Παρηγορήτισσα.

Ὀλίγον ἀργότερον (1809-10) ὁ Ἀγγλὸς HOBHOUSE⁴ ἀναφέρει, ὅτι εἰσερχόμενος εἰς τὴν Ἀρταν εἶδε δεξιᾷ μεγάλῃν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν ἡρειπωμένην καὶ ἔμαθεν ἀργότερον, ὅτι εἶχε κτισθῇ διὰ τῶν λειψάνων μαρμαρίνων κιόνων, τινὲς τῶν ὁποίων πακτωμένοι εἰς τοὺς τοίχους ἦσαν ἀκόμη ὁρατοί, ἐν ᾧ οἱ ὑπόλοιποι εἶχον ἀπαχθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἵνα κοσμήσουν ἓν τζαμί των.

Περὶ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους (1812-13) ἄλλος Ἀγγλὸς περιηγητὴς ὁ HENRY HOLLAND⁵ ἐπεσκέφθη τὴν Παρηγορήτισσαν, ἀναφέρει δέ, περιέργως, ὡς κτήτορα τοῦ ναοῦ τὸν ἄλλως ἀμαρτύρητον Ἀλέξανδρον Παλαιολόγον.

¹ G. WHEELER'S, Journey into Greece, London 1682, 38 καὶ ἐν Γερμανικῇ μεταφράσει Nürnberg 1713, 80.

² Hesperia V, 1936, 213 X/φον 133 τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

³ Hesperia V, 1936, 213 σημ. 2 X/φον 132 τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

⁴ J. C. HOBHOUSE, A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, during the years 1809 and 1810, 2α ἐκδ. 1813 τ. I, σ. 39.

⁵ HENRY HOLLAND, Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, during the years 1812 and 1813, London 1815, 82.

Κατὰ τὸ αὐτὸ μὲ τὸν ὁ HOLLAND ἔτος ἐπεσκέφθη τὴν Παρηγορήτισσαν καὶ ὁ TURNER¹, ὅστις γράφει περὶ αὐτῆς, ὅτι εἶναι τετράγωνον οἰκοδόμημα μὲ τέσσαρας ἀκανονίστους πυργίσκους (turrets) εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ὅτι ἔχει πολὺ βλαφθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ὅλῖγα ἔτη βραδύτερον (1820) ὁ αἰδεσιμώτατος THO(MA)S SMART HUGHES² μνημονεύει τῆς Παρηγορητίσης ὡς «περιέργου ἑλληνικοῦ ναοῦ τῶν μέσων χρόνων», παρέχων ἅμα καὶ προοπτικὴν αὐτοῦ ἄποψιν (χαλκογραφίαν) (εἰκ. 3) ὡς καὶ κάτοψιν μετὰ τομῆς (σ. 4) τελείως ὁμῶς ἐσφαλμένης καὶ ἐπαγόμενος ἐν τέλει ὅτι «ὁ ναὸς εἶναι ἐκ τῶν ὀλίγων, οὓς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, χωρὶς νὰ χάσῃ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μεγαλοπρεπείας, κατήντησε συγκεχυμένον τι μεῖγμα ἀτάκτων ἀξιομάτων καὶ συνδυασμὸς διεστραμμένων ἀναλογιῶν». «Ἀνάλογον παράδειγμα καταπτώσεως τῆς τέχνης ταύτης ἀποτελεῖ», λέγει, «ἡ ἐν Ἀγγλίᾳ Σαξωνικὴ τεχνοτροπία».

Εἰκ. 3. Ἀποψὶς τῆς Παρηγορητίσης κατὰ τὸ 1820 (Hughes).

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ περίπου χρόνους ὁ πολὺς φιλέλλην Γάλλος ἱστορικός καὶ πρόξενος τῆς Γαλλίας παρὰ τῷ Ἀλῇ Πασσᾷ ROUQUEVILLE³ ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἄρταν γράφει, ὅτι «ἡ Παρηγορήτισσα, ὅπως ὀνομάζουσαν τώρα οἱ Ἕλληνες τὴν μητρόπολιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἐκτίσθη περὶ τὸν 11^{ον} αἰῶνα (1071) ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Δούκα, ὅστις τὴν βασιλικήν (!) αὐτὴν ἐκόσμησε μὲ τὴν ἀπειροκαλίαν τῆς ἐποχῆς του διὰ διακοσίων κίωνων ἀπαχθέντων ἐκ τῶν ναῶν τῆς Νικοπόλεως, ἵνα δὲ ἐξαρθῇ ἔτι μᾶλλον ἡ δαψίλεια αὕτη τῶν μαρμάρων ἐξετελέσθησαν εἰς τὴν ὀροφὴν ψηφιδωτὰ εἰκονίζοντα θρησκευτικὰ θέματα. Μὲ τὸ βάρβαρον δέ, λέγει, μεῖγμα τοῦτο ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ μεσαιωνικῆς τέχνης, ὅπερ παρουσιάζει ἡ πλινθίνη καὶ μὲ πολλοὺς διερρηγμένους τρούλλους ἐκκλησία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἀποβαίνει ἔργον κατώτερον τῶν γοτθικῶν. Ἦδη, προσθῆται, ὁ ναός, ἐγκαταλελειμμένος, δὲν παρουσιάζει οὔτε τὸ τρίτον τῶν κίωνων, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν τὸ κύριον αὐτοῦ κόσμημα. Τὰ ψηφιδωτὰ του ἀφηρεθήσαν ὑπὸ τῶν Τούρκων σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου καὶ ὅ,τι μένει ἀπὸ τοιχογραφίας δὲν διεγείρει τὴν λύπην τῶν εἰδημόνων διὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν ὑπολοίπων. Τέλος ἡ μητρόπολις αὕτη, τὴν ὁποίαν οἱ Τούρκοι ἀπηξίωσαν νὰ μετατρέψουν εἰς τζαμί, ἔχει τώρα ἐγκαταλειφθῇ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, οἱ ὅποιοι προτιμοῦν νὰ κτίζουν ἐκκλησίας ὁμοιαζούσας μᾶλλον πρὸς παρα-

¹ JOHN TURNER, *Journal of a tour in the Levant*, London 1820, τόμ. I, σ. 114.

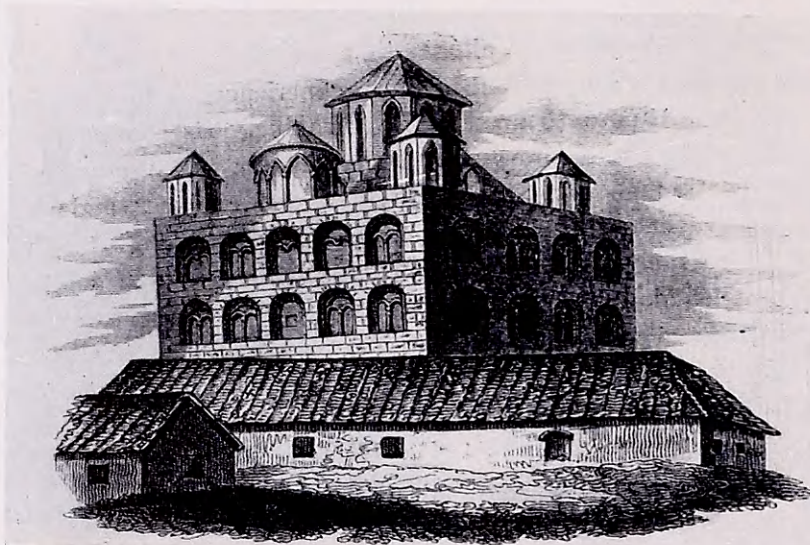
² Rev. THO(MA)S SMART HUGHES, *Travels in Sicily, Greece and Albania* τ. I, London 1821, 431.

³ F.C.H.L. ROUQUEVILLE, *Voyage de la Grèce*, 2α ἐκδ., τ. II, Paris 1820, βιβλ. IV κεφ. V, 274. Ἡ εἰκὼν τοῦ ναοῦ, ἣν παρέσχεν ὁ Hughes (ἡμ. εἰκ. 3) ἀναδημοσιεύεται εἰς τὴν σ. 278 τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1826.

πήγματα παρὰ νὰ ἀνακαινίσουν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἥτις, παρὰ τὴν κακὴν τεχνοτροπίαν της, εἶναι ἐν τούτοις ἡ ὠραιότερα ἐκκλησία τῆς ᾽Αρτης».

Πολὺ διαφορετικὰ ἔκρινε τὴν Παρηγορήτισσαν ὁ σοφὸς ᾽Αγγλος συνταγματάρχης καὶ ἀρχαιολόγος LEAKE¹, ὅστις καὶ πρῶτος μετέγραψε, μὲ σχετικῶς ὀλίγα λάθη, τὴν πολυθρύλητον ὑπὲρ τὸ ἐσωτερικὸν θύρωμα ἐπιγραφὴν αὐτῆς, ταυτίσας—κατ' εἰσήγησιν, ὡς γράφει, τοῦ συνοδεύοντος αὐτὸν ἐπισκόπου Ἰγνατίου²—τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενον Κομνηνοδούκαν πρὸς τὸν Μιχαὴλ τὸν Α' (1204-1214).

Ἐπαινετικῶς ἐπίσης περὶ τοῦ μνημείου γράφει καὶ ὁ τὸ 1838 ἐπισκεφθεὶς τὴν ᾽Αρταν URQUART³ σημειῶνων, ὅτι ἡ Παρηγορήτισσα εἶναι μέγα τετράγωνον οἰκοδό-

Εἰκ. 4. ᾽Αποψὶς τῆς Παρηγορήτισσης κατὰ τὸν Wordsworth (1841).

μημα ἐκτισμένον διὰ πλίνθων καὶ κονιάματος, μὲ καλῶς γυρισμένα τόξα καὶ καλῆς ἐκτελέσεως τοιχοποιίαν καὶ προσθέτων ὅτι περιλαμβάνει μαρμαρίνους καὶ γρανιτικούς κίονας εἰλημένους ἐκ Νικοπόλεως, παρατηρῶν δ' ἐν τέλει ὅτι ἔχει περίεργον ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν ὁμοιάζουσαν μᾶλλον πρὸς παλάτιον. Ὁμοίου σχεδίου ναοί, λέγει ὁ URQUART, ὑπάρχουν καὶ εἰς Barletta καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς ᾽Απουλίας, θεωρούμενοι ἀτόπως ὡς γοτθικοὶ ἢ λομβαρδικοί. Ἀναφέρει δ' ἐν τέλει, ὅτι, καθ' ὃν χρόνον ἐπεσκέφθη τὸν ναόν, Ἀλβανοὶ εἶχον καταυλισθῇ ἐντὸς αὐτοῦ παραμορφώνοντες αὐτόν.

Τέλος καὶ ὁ ὀλίγον ἀργότερον ἐπισκεφθεὶς τὴν ᾽Αρταν WORDSWORTH⁴, ἐπαινεῖ τοὺς ναοὺς αὐτῆς διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὸ κάλλος των, μεταξὺ δ' αὐτῶν, λέγει, ἀρχαιοτέρα καὶ μεγαλοπρεπεστέρα εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας Παρηγορίτζας, τῆς ὁποίας παρέχει καὶ χαλκογραφικὴν ἀπεικόνισιν, ἣν καὶ ἀναπαράγομεν ἐνταῦθα (εἰκ. 4). Ἰδιαιτέρως

¹ W. M. LEAKE, Travels in Northern Greece, London 1835, τ. I, 204.

² Βλέπε τὸν πρόχειρον κατάλογον τῶν μητροπολιτῶν Ναυπάκτου καὶ ᾽Αρτης, τὸν ὁποῖον ἐδημοσίευσεν τὸ 1937 εἰς τὴν Θρησκευτικὴν καὶ Χριστιανικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν ἐν λ. ᾽Αρτά.

³ DAVID URQUART, The spirit of the East. Vol. I, London 1838, σ. 194.

⁴ CH. WORDSWORTH, La Grèce pittoresque et historique, μετάφρασις Regnault, Paris-London 1841, σ. 238.

τὴν προσοχὴν τοῦ Wordsworth εἴλκυσαν τὰ χρυσᾶ ψηφιδωτά, δι' ὧν εἶναι ἐπενδεδυμένος ὁ κεντρικὸς τροῦλλος, καὶ αἱ βυζαντινῆς τεχνοτροπίας τοιχογραφίαι του, ὧν κάμνει ἀπλὴν μνεῖαν.

Ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ὁ τὸ 1856 τὴν Χρονογραφίαν τῆς Ἡπείρου δημοσιεύσας Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ἀναγνώσας ἐσφαλμένως τὰς ἐν τῷ ναῷ ἐπιγραφὰς ἀπεφάνθη, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη μὲν κατὰ τὸ 819 μ.Χ., ἀνεκαινίσθη δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα¹. Λέγει δ' ἐπίσης ἐσφαλμένως ὁ Ἀραβαντινός, ὅτι ὁ ναὸς τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Παντανάσσης—καλουμένης Παρηγορήτισσα ἢ Παρηγορίτζα—ἐνῶ πράγματι, ὡς εἶδομεν, πάντες σχεδὸν οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες περιηγηταὶ ἀναφέρουν, ὅτι τιμᾶται, ὡς καὶ μέχρι σήμερον, εἰς μνήμην τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.

Τέλος ὁ ἐν ἔτει 1884 δημοσιεύσας «Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Ἀρτης», μητροπολίτης Ἀρτης ΣΕΡΑΦΕΙΜ [ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ] ὁ Βυζάντιος (1864-1894) ἀναφέρει (σ. 146) περὶ τῆς Παρηγορητίσσης², α) ὅτι «ἀνηγέρθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ., ἤτοι ἐν ἔτει σωτηρίῳ 796, ἡγουν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμαίων Κωνσταντίνου τοῦ Ε' (γρ. Ψ'), υἱοῦ Εἰρήνης καὶ πατριαρχείας τοῦ ἐν Ἀγίοις Ταρασίου, ὡς ἐν τῇ βασιλικῇ βορείῳ θύρᾳ ὁράται, β) ὅτι εἰκονίζει διὰ ψηφιδωτοῦ εἰς τὸν τροῦλλον τὸν Παντοκράτορα καὶ τοὺς Προφῆτας, οἵτινες διωρθώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν τὸ 1865 γ) ὅτι εἰς τοὺς τέσσαρας πινσοὺς τοῦ μεγίστου τρούλλου κεῖνται οἱ 4 Εὐαγγελισταὶ ἐκ φαιοῦ μαρμάρου ἡμίθραυστοι, σωζομένων τῶν συμβόλων των δ) τὴν παράδοσιν ὅτι οἱ Τούρκοι τὸ 1449 ἀφῆρσαν τὴν λαμπρὰν μαρμαρίνην στρῶσιν τοῦ ναοῦ καὶ πολλοὺς κίονας³, ἵνα περικοσμήσουν τὸ πρὸς δύσιν τῆς Ἀρτης, περὶ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Ὀθωμανικόν, σωζόμενον εἰσέτι, τέμενος⁴, ἐὰν δὲ δὲν ἡυδόκει ἡ Θεοτόκος νὰ φονευθῇ εἰς δερβίσης καταβιβάζων καὶ ἀποσπῶν μαρμαρίνον κίονα, βεβαίως ὁ κατακτητὴς σκοπὸν εἶχε, ἵνα παντελῶς καταστρέψῃ τὸν ναὸν καὶ ε) ὅτι ὁ ναὸς ἐχρησιμοποιήθη τὸ 1821 ὡς προμαχὼν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν⁵, οὓς ἐξέβαλον οἱ γενναῖοι ὀπλαρχηγοὶ Μᾶρκος Μπότσαρης καὶ Γεώργιος Καραϊσκάκης.

¹ Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου, ἐν Ἀθήναις 1856, τ. I σ. 113 σημ. 1: «Οὐ γνωρίζομεν ἐὰν τοῦτον τὸν Ἰωάννην (Β', δεσπότην Ἡπείρου) ἢ τὸν πατέρα του ἀπομνημονεύει ὡς ἐπισκευαστὴν ἢ καλλωπιστὴν ἢ ἐν τῷ ναῷ τῆς Παρηγορίτζης ἐν Ἀρτῇ ἀναγινωσκομένη ἐπιγραφὴ ἐντὸς τοῦ σκηνώματος καὶ ἄνωθι τῆς θύρας "Ἰωάννης Κομνηνὸς Δεσπότης",». Ὁ αὐτός, τ. Β' (1857) σ. 22 λέγει: «Ὁ ἀξιοπεριεργὸς ναὸς τῆς Παντανάσσης (καλουμένης Παρηγορήτισσα ἢ Παρηγορίτζα) καθὰ σημειοῖ ἐπιγραφὴ τις φαινομένη ἄνω τῆς θύρας τοῦ καθολικοῦ, ἐξάγεται ὅτι ἀνηγέρθη κατὰ τὸ ἔτος 819 καὶ φαίνεται ὅτι ὁ προμνησθεὶς Μιχαὴλ ὁ Δεσπότης τὸν παρεξέτεινε καὶ περιεκόσμησεν· ἐχρησίμευσαν δὲ εἰς τὸ ἀξιόλογον τοῦτο σκῆνωμα ἱκανοὶ κίονες καὶ πέτραι μετακομισθέντα ἐκ τῆς Νικοπόλεως». Ἡ πρώτη τῶν ἀνωτέρω πληροφοριῶν τοῦ Ἀραβαντινοῦ παρέσυρε τὸν ΙΩ. ΡΩΜΑΝΟΝ (Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἐν Κερκύρᾳ 1895, σ. 127-128) καὶ μετ' αὐτὸν τοὺς W. MILLER (The Latins in the Levant, London 1908, 250) καὶ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΝ (Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, Α' σ. 358) εἰς τὴν ἐσφαλμένην παραδοχὴν, ὅτι κτήτωρ ἢ ἀνακαινιστὴς τῆς Παρηγορητίσσης ἐγένετο ὁ Ἰωάννης Orsini.

² Ἦν ἐπανειλημμένως (σ. 140, 146, 149, 150, 358, 399) γράφει Παρηγορηθεῖσαν (!).

³ Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τοῦ συστήματος ἐπαλλήλων κίωνων τῆς Ν.Δ. ἐσωτερικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ, οἵτινες, καταπεσόντες πιθανῶς κατὰ τινὰ σεισμόν, ἀνεστηλώθησαν πρὸ τινων ἐτῶν ὑπὸ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελοῦσης τότε Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

⁴ Πρόκειται περὶ τοῦ σωζομένου εἰσέτι ἀλλὰ καταρρέοντος ὠραίου μεντρεσὲ ἢ ἱεροδιδασκαλείου τοῦ Ἱμαρέτ (κοινῶς Μαράτι), τὸ ὁποῖον ἀναφέρει καὶ τὸ σημείωμα τοῦ 1701 (δρα ἀνωτέρω σ. 8).

⁵ Περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων καταλήψεως τοῦ «μοναστηρίου τῆς Παρηγορητίσσης» βλέπε καὶ τὴν ἀπὸ 2 Μαρτίου 1854 ἐπιστολὴν τοῦ ἐν Ἰωαννίνοις Αὐστριακοῦ Προξένου Ferdinand Haas ἀπευθυνομένην πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Αὐστρίας καὶ δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ ΕΥΡΗΠ. Ζ. ΣΟΥΡΛΑ (Ἡπειρ. Χρον. Ζ' 1932

Ἡ τελευταία αὕτη πληροφορία ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν εἰκόνων τῶν περιηγητῶν, εἰς τὰς ὁποίας τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ εἰκονίζονται πεφραγμένα (ὄρα εἰκ. 4) πιστοποιεῖται δὲ ἀσφαλῶς καὶ ἐκ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ (ν. ἔκδ. Ἀθῆναι 1957, σ. 51), ὁ ὁποῖος λέγει: «εἶναι μιὰ μεγάλη ἐκκλησία ὀνομαζομένη Παρηγορίτζα καὶ ἔχει ἀπάνου ὡς μπεντένια τοῦ κάστρου· τάφτειασε ὁ Πασόμπεγης Γιαννιώτης καὶ εἶχε καὶ κανονάκια ἀπάνου καὶ ἦταν Τοῦρκοι μέσα καὶ γύρα στὴν Παρηγορίτζα, ὡς τὸ Σαράγι».

Εἰς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τοῦ ναοῦ πληροφοριῶν ἀναγράφομεν καὶ δύο ἄνευ ἰδιαίτερας σημασίας ἄρθρα εἰς ἐφημερίδας, σχετικὰ πρὸς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀρτης ἥτοι α) Κ. ΜΠΡΟΛΗ, Ὁ ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης ἐν Ἀρτῇ¹ καὶ β) ΑΔ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀρτης² καὶ τέλος πρόσφατον (1961) φυλλάδιον τοῦ Κ. ΣΤΡΑΤΗ, Τῆς Ἀρτας τὸ γεφύρι καὶ ἡ Παρηγορήτισσα, ἔνθα πολλὰ τὰ φαντασιώδη καὶ ἀτεκμηρίωτα περιέχονται. Ἀφ' ἐτέρου καλλιτεχνικαὶ ἀπεικονίσεις τοῦ ναοῦ (φωτογραφίαι ἢ ὕδατογραφίαι) ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Ρ. GUIDETTI³, FRED. BOISSONNAS⁴, ὑπὸ τῆς Messbildanstalt τοῦ Βερολίνου, ὑπὸ Holdt - Hofmannsthal⁵ καὶ ἄλλων.

ΛΑΪΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Εἰς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τοῦ μνημείου πληροφοριῶν παραθέτω ἐνταῦθα καὶ τὰς περὶ αὐτοῦ παρὰ τοῖς κατοικοῖς ὑπαρχούσας παραδόσεις, ἐρανιζόμενος αὐτὰς τὴν μὲν ἐκ τοῦ περὶ Παραδόσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ συγγράμματος τοῦ καθηγητοῦ Ν. ΠΟΛΙΤΟΥ (I, 119), ἔνθα κατεχωρίσθη ὡς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀρτῇ καταγράψαντος αὐτὴν λογίου Α. Τραυλαντώνη⁶, τὴν δὲ ἐκ τοῦ Ν. Ἑλληνομνήμονος τοῦ καθηγητοῦ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ⁷. Ἴδου λοιπὸν πῶς ἔχει ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν:

«Τὴν ἐκκλησίαν τὴν Παρηγορίτσαν τὴν εἶχε σχεδιάσει ἓνας μεγάλος τεχνίτης τοῦ καιροῦ ἐκείνου· ἐδῶ καὶ χίλια χρόνια σᾶς λέω τώρα. Τολοιπὸν αὐτὸς ὁ μηχανικὸς ἀφ' οὗ ἔδωκε τὸ σχέδιο, τὸν προσκάλεσαν σ' ἄλλο μέρος νὰ φκειάσῃ κάτι ἄλλο, παλάτι, ἐκκλησία, σπίτι, φυλακή, ἃς εἶναι δὲ μᾶς μέλει. Ἐπῆγε λοιπὸν καὶ ἄφησε στὸ ποδᾶρι τοῦ τὸ μαθητὴ του, τὸν πρῶτο ψυχογιό του. Αὐτὸς ὁ ψυχογιὸς τοῦ ἦταν ἓνα ἔξυπνο παιδί καὶ καλὸ· ἐπῆρε τὸ σχέδιο τοῦ μάστορά του, μὰ ἔβαλε ἐπιμέλεια πολλή καὶ μὲ τὴν ἔξυπνάδα του κατώρθωσε νὰ φκειάσῃ τὴν ἐκκλησίαν καλύτερη ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ μάστορά του. Ἔρχεται λοιπὸν ὁ μάστορας σὰν ἐσκόλασε ἐκείνη τὴν ἄλλη δουλειά, καὶ τὸν βρῖσκει: Τὴ σκόλασες, γιέ μου, τὴν Παρηγορήτισσα;—Τὴ σκόλασα, μάστορα, καὶ τὴν ἔφκειασα καλύτερη ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς ἀφεντιᾶς σου, καυχήθηκε τὸ παιδί, καὶ πάμε νὰ

σ. 86). Βλέπε ἐπίσης σχετικῶς καὶ ΛΑΜΠΡΟΝ ΚΟΥΤΣΟΝΙΚΑΝ, Ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστάσεως, τ. 4 σ. 134 (Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 21 ἐπιμελεῖα Ἑμμ. Πρωτοψάλτη).

¹ Ἀγγελιαφόρος Μεσολογγίου τῆς 14 Ὀκτωβρίου 1907 ἀρ. φύλλου 467.

² Πατρίς Ἀθηνῶν τῆς 16 καὶ 17 Μαΐου 1911 ἀρ. φύλλων 6247 καὶ 6248 καὶ περ. Παναθηναϊκὰ ΚΕ', 1912 σ. 99-101.

³ Salons d'architecture τ. IV, 1910, σ. 71.

⁴ Epire berceau des Grecs, Genève 1915, πίν. 29 (φωτογρ. ἐσωτερικοῦ).

⁵ Griechenland, Berlin 1923, πίν. 139 (ὄψεις ἱεροῦ).

⁶ Περιοδ. «Ἑστία» 1895, σ. 116.

⁷ Τ. Β' (1905) σ. 296.

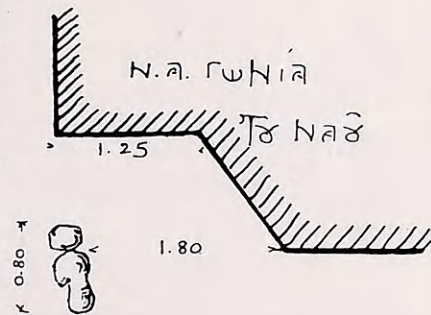
τὴν ἰδῆς.—Πάμε, λέει κι' ὁ μάστορας. Ἔρχονται, τὴ βλέπουν. Ἀλήθεια ἦτανε καλύτερη ἀπὸ τὸ σχέδιο. Τότε ὁ παγκάκιστος ποὺ βάνει τὰ σκάνδαλα στὸν κόσμον καὶ τὶς ἁμαρτίες, ἐφτόνησε καὶ βάνει ζήλεια στὴν ψυχὴ τοῦ μάστορα. «Μπᾶ! εἶπε, μέσα του, πῶς αὐτὸ τὸ παιδί ἀπὸ τώρα νὰ μὲ περάει ἐμένα! Τότες ἐγὼ τὸ λοιπὸς δὲν εἶμαι τίποτε, κατάλαβες». Καὶ μιὰ σατανικὴ ιδέα μπῆκε στὸ μυαλὸ τοῦ μάστορα.

«Ἀλήθεια, τοῦ λέει, παιδί μου, τὴν ἔφκειασες καλύτερη ἀπὸ μένα τὴν ἐκκλησίαν, καὶ ἂν ζήσης θὰ γίνῃς ἓνας μεγάλος τεχνίτης· μὰ τούτη ἐδῶ τὴν κόχη μου φαίνεται πῶς δὲν τὴν ἔχεις τόσο ἴσια· σὰν νὰ στραβοφέρνῃ ψίχα.—Ποιὰ; λέει τὸ παιδί· πῶς στραβοφέρνῃ;—Γιὰ ἔλα δῶ ἀπάνω νὰ τὴν ἰδῆς καλύτερα». Ἀνεβαίνουν καὶ οἱ δυὸ ψηλὰ σὲ μιὰ κώχη. «Σκύψε, τοῦ λέει ὁ μάστορας, σκύψε νὰ ἰδῆς πῶς στραβοφέρνῃ». Σκύφτει τὸ παιδί. Μιὰ τῷχει ὁ μάστορας τὸ ρίχνει μὰ κοίταξε ὁ Θεός, μεγάλη ἡ χάρη του, πῶς ἤθελε νὰ δώσῃ ἓνα παράδειγμα στὸν ἄνθρωπον, καθὼς γλύστρησε τὸ παιδί, ἀρπάχτηκε ἀπὸ τὸ μάστορα στὴ στιγμὴ καὶ στὴ στιγμὴ τὸν σέρνει μαζί του· καὶ πέφτουν μαζί καὶ οἱ δυὸ καὶ σπαρτάρουν καὶ σκοτώνονται καὶ γίνονται ἐκεῖνα τὰ λιθάκια ποὺ φαίνονται κάτω σὰν καμπούρες· ἐκεῖνο τὸ μεγάλο εἶν' ὁ μάστορας καὶ τὸ μικρὸ εἶν' ὁ κάλφας του».

Τὰ λιθάκια τῆς παραδόσεως σώζονται πράγματι κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 5). Ὡς πρὸς δὲ τὸν μῦθον τοῦ μάστορα καὶ τοῦ κάλφα του, οὗτος λέγεται, μετ' ἐλαφρῶν παραλλαγῶν, καὶ περὶ ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν, ὡς π.χ. περὶ τῶν ναῶν Χώνικα, Μέρμπακα καὶ Ἀγίας Μονῆς τῆς Ἀργολίδος¹, Ζαραφώνας καὶ Ἀπιδιάς Λακωνίας, Μ. Βλαχερνῶν τῆς Ἡλείας καὶ καθολικοῦ τῆς Γαστούνης, Ὁσίου Λουκά καὶ Ἀγ. Νικολάου στὰ Καμπιά Φωκίδος² καὶ τέλος τῆς Καταπολιανῆς Πάρου τῶν Κυκλάδων³. Σημειωτέον ὅτι ὁμοίαν παράδοσιν ὑφίσταται καὶ διὰ ναοὺς τῆς Δύσεως, ὡς π.χ. διὰ τὴν ἐν Φλάνδρᾳ μητρόπολιν τῆς Bruges⁴.

Ἡ δὲ δευτέρα παράδοσις, σχετικὴ καὶ αὐτὴ πρὸς τὴν κτίσιν τῆς Παρηγορητίσσης καὶ σωζομένη εἰσέτι παρὰ τῷ λαῷ τῆς Ἄρτης, ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ὁ πρωτομάστορας πῶφκιανε τ' ἐκκλησίαν τ'ς Παναγίας στὸ Παλιοχώρι⁵ εἶχε κτίσει μπροστήτερα τ' Βλαχιόρινα⁶ ποῦναι ἀντίκρου ἀπ' τ'ν Ἄρτα στοῦ Τούρκικου,

Εἰκ. 5. Τὰ λιθάκια τῆς παραδόσεως τοῦ μάστορα καὶ τοῦ κάλφα του.

¹ Μ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΟΥ, Ἡ Ναυπλία, Ἀθῆναι 1898, 53 ἐξ.—Α. STRUCK, Ath. Mitt. 1909, 234.

² R. W. SCHULTZ-S. H. BARNSEY, The Monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1904, σ. 68.

³ B. RANDOLPH, Archipelago 1687, σ. 22, ΚΑΜΠΑΝΗΣ, Ἑβδομάς III 1886, 345, ΕΥΣΤΡ. Ι. ΔΡΑΚΟΣ, Ἡ Ἑκατονταπυλιανή, Ἱερὸς Σύνδ. Ε' (1899) σ. 278, Μ. ΚΡΙΣΠΗΣ, Φιλολ. Ἀνάλεκτα 289, ΚΥΠΡΑΙΟΣ, Τὰ Πάρια, Σῦρος 1912, σ. 25, JEWELL-HASLUCK, The Church of our Lady of the hundred Gates in Paros, London 1920, σ. 2, ΑΘ. ΤΑΡΣΟΥΛΗ, Τὰ ἄσπρα νησιά, Ἀθῆνα ἄν. χρον., σ. 60.

⁴ BERNARD RANDOLPH, Archipelago, 1687, σ. 22.

⁵ Πρόκειται περὶ τῆς Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς ἢ Παναγίας Βελλᾶς, περὶ τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ἰδίαν μελέτην εἰς τὰ Ἡπειρωτικὰ Χρονικά τ. Β' (1927) σ. 153-169.

⁶ Δηλαδή τὴν ἐκείθεν τοῦ Ἀράχθου Παναγίαν τῶν Βλαχερνῶν, περὶ τῆς ὁποίας βλέπε τὴν ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' (1936) σ. 3-50 μελέτην μου.

κι' ἦταν πολὺ καλὴ ἐκκλησιά. Ἀλλὰ ὁ κάλφας τοῦ καταπιάστηκε κι' ἔφκιασι τὴν Παρηγορίτ'σα ὅτ' ἦν Ἄρτα ποῦταν πολὺ καλλίτερη ἀπ' τ' Βλαχιόρινα καὶ τῷ βγαλαν καὶ τραγοῦδι πῶλεγι:

νὰ βγῇ ἡ κυρὰ Βλαχιόρινα νὰ ἰδῇ τὴν Παρηγορήτσα

ποῦταν πολὺ ὁμορφότερη καὶ καλλίτερη. Ὁ πρωτομάστορας τότες ἔχτιζε τὴν Παναγιὰ ὅτ' ὁ Παλιοχώρι καὶ σὰν ἄκουσι τὸ τραγοῦδι τοῦρθι μεγάλο χάλι, γιατί νὰ τὸν περάσῃ στὴν τέχνη ὁ κάλφας τοῦ, κι' ἀπ' τὴ μεγάλη τοῦ λύπη ἐκεῖ πού δούλευε τοῦρθι σκοτοῦρα κι' ἔπισι κάτου ἀπ' τὴ σκεπὴ τ'ς ἐκκλησιᾶς καὶ σκουτώθηκε».

Ἡ παράδοσις αὕτη, ἐπάγεται ὁ καταγράψας αὐτὴν Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «συνάγει ἐπὶ τὸ αὐτὸ τρεῖς τῶν κυριωτάτων ναῶν τῶν κτισθέντων ἐν Ἠπείρῳ ἐπὶ τοῦ Δεσποτάτου. Ἀλλὰ τὰ καθέκαστα δὲν εἶναι ἀξιόπιστα». Ἐννοεῖ δὲ ὁ σοφὸς διδάσκαλος διὰ τῆς τελευταίας ταύτης φράσεως, ὅτι ἡ χρονολογικὴ σειρὰ κατασκευῆς τῶν τριῶν ναῶν—Βλαχιόρ(ι)νας, Παναγιᾶς στὸ Παλιοχώρι καὶ Παρηγορητίσσης—δὲν εἶναι οἷαν φέρει αὐτὴν ἡ παράδοσις, ἀλλ' ὅτι πρώτη κατεσκευάσθη ἡ Παρηγορητίσσα μεθ' ἣν ἠκολούθησαν ἡ Βλαχιόρ(ι)να καὶ ἡ Παναγιὰ. Ὡς ὁμῶς ἀπέδειξα πρὸ ἐτῶν (Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Β' [1936] σ. 49), ἡ σειρὰ κατασκευῆς τῶν ναῶν ἔχει ὄντως ὥς φέρει αὐτὴν ἡ παράδοσις, ἥτις κατὰ τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀξιόπιστος.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΜΕΡΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Τῆς ἄλλοτε μονῆς τῆς Παρηγορητίσσης περισφύζονται σήμερον ὄρθια τὰ τρία οὐσιώδη στοιχεῖα: τὰ κελλία, ἡ τράπεζα ἢ ἐστιατόριον καὶ τὸ καθολικόν (εἰκ. 6). Εἶναι δὲ καὶ ἐνταῦθα τὰ στοιχεῖα ταῦτα διατεταγμένα κατὰ τὸ ἐν Ἀνατολῇ ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἐπικρατῆσαν σχέδιον¹, καθ' ὃ τὰ μὲν κελλία καὶ ἡ τράπεζα τοποθετοῦνται κατὰ τὰς πλευρὰς τετραπλεύρου περιοχῆς, ὃ δὲ ναός, τὸ καθολικόν, ἰδρύεται ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς, ἀποτελῶν οὕτω τὸ τοπικὸν ἅμα καὶ πνευματικὸν κέντρον τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος.

Α'. ΤΑ ΚΕΛΛΙΑ

Κελλία ἐν τῇ μονῇ τῆς Παρηγορητίσσης διατηροῦνται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν μόνον πλευρὰν τῆς περιοχῆς (εἰκ. 6 Α, Α). Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανος καὶ ἡ κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν ὕπαρξις τοιούτων, κατεδαφισθέντων ἀργότερον, ὅτε ἡ νέα πόλις ἐπεξετάθη μέχρι τῆς μονῆς. Κατὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν, ἥς μέγα μέρος καταλαμβάνει, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὸ ἐστιατόριον, δὲν ἠδυνήθη νὰ διακρίνω λείψανα κελλίων ἀλλὰ μόνον τμήματα τοῦ κλείοντος τὴν αὐλὴν παχέος (1 μ.) περιβολοτοίχου, ἅτινα διατηροῦνται εἰσέτι σαφῶς κατὰ προέκτασιν τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ ἐστιατορίου (εἰκ. 6) ὡς καὶ τὰ θεμέλια ἐτέρου ἐπίσης παχέος καὶ παραλλήλου πρὸς τὸν περιβολότοιχον τοίχου ἴσως κελλίων, διασχίζοντος ἐγκαρσίως τὴν παραλλήλως πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ καθολικοῦ βαίνουσας ὁδόν² (εἰκ. 6, κάτω δεξιᾷ).

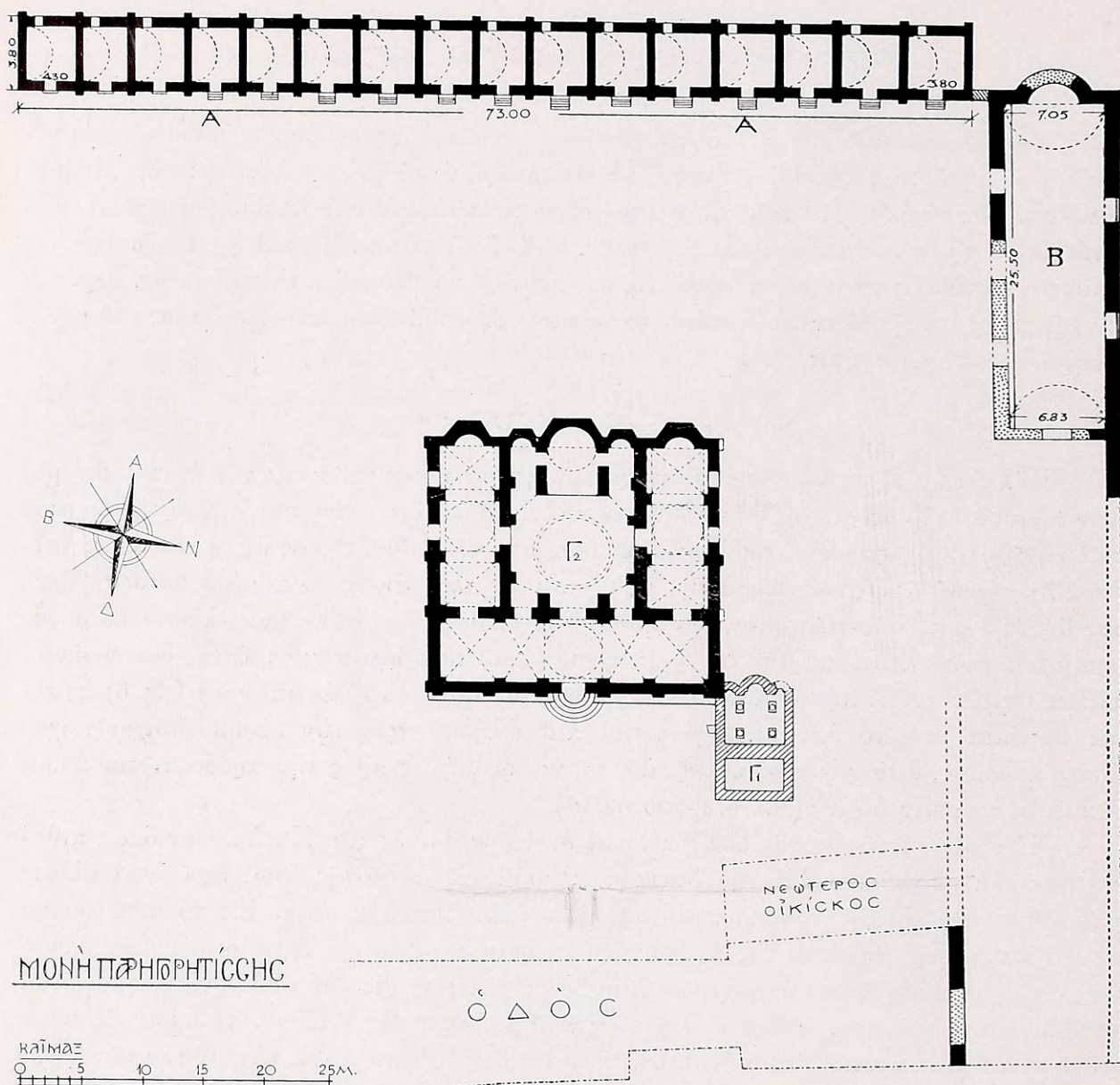
Ἡ εἴσοδος τῆς μονῆς δὲν φαίνεται σήμερον ποῦ ἔκειτο. Κατὰ πᾶσαν ὅμως πιθανότητα θὰ εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς περιοχῆς, ἴσως ἐκεῖ ἔνθα ἄλλοτε εὐρίσκετο παρόδιον προσκυνητᾶριον, πρὸ ἐτῶν κατεδαφισθέν. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο καταλήγω κατόπιν τῆς πληροφορίας, ἣν μοι παρέσχον Ἀρταῖοι πρεσβῦται, καθ' ἣν ἐν τῇ εἰρημένῃ θέσει ὑπῆρχον πρὸ ὀγδοηκονταετίας ἔτι «δύο πλίνθιναι ὀρθογώνιοι στῆλαι μετὰ στέγης», πιθανῶς λείψανα τοῦ πυλῶνος τῆς εἰσόδου. Ἡ θέσις ἄλλως τε αὕτη εἶναι καὶ πιθανὴ δεδομένου ὅτι, ἥδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, τὰ πρόπυλα τῶν ἱερῶν κατεσκευάζοντο οὐχὶ ἀκριβῶς ἀπέναντι τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ ἀλλὰ πλαγίως, οὕτως ὥστε ὁ εἰσερχόμενος ν' ἀντικρύξῃ ταυτοχρόνως τὰς τρεῖς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, ἡ δὲ συνήθεια αὕτη συνεχίσθη καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς διδάσκουσι πολλὰ παραδείγματα μονῶν³.

¹ LENOIR, *Architecture monastique* I, 46-47. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθῆναι 1927, σ. 17.—Β' ἐκδ. 1958, σ. 27.

² Εἰς τὴν ὁδὸν ταύτην ὁ Δῆμος Ἀρταίων, τοῦ ὁποίου τυγχάνω ἐπίτιμος δημότης, μοῦ ἔκαμε πρὸ ἐτῶν τὴν τιμὴν νὰ δώσῃ τὸ ὄνομά μου.

³ Βλ. σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* ² σ. 26.

Τὰ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς σφζόμενα κελλῖα κατοικοῦντο ἄλλοτε ὑπὸ ἀθλίων τινῶν καὶ πιναρῶν οἰκογενειῶν γύφτων, αἵτινες ἀπεμακρύνθησαν πρό τινων ἐτῶν, ὅτε ἀνελήφθη ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἡ

Εἰκ. 6. Γενικὴ κάτοψις τῆς Μονῆς τῆς Παρηγορητίσσης.

ἀποκατάστασις τῶν εἰρημένων κελλίων, τῶν ὁποίων αἱ εἰκόνες 7 καὶ 8 καὶ 9 δεικνύουσιν ἀφ' ἐνὸς τὴν πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἐπισκευῆς ἐρειπιώδη κατάστασιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν μετὰ ταύτας εὐπρόσωπον ὄψιν. Καταλαμβάνουσι δὲ τὰ κελλῖα ἐπιμήκη ὀρθογώνιον χῶρον (73.00×5.80 μ.) καλυπτόμενον διὰ συνεχοῦς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας, διηρημένης δι' ἐγκαρσίων, παραλλήλων διαχωρισμάτων, πάχους 0.60 μ., εἰς 16 ἐν ὅλῳ διαμερίσματα. Ἐξωτερικῶς οἱ μεσότοιχοι τῶν κελλίων ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφὴν παραστάδων ἢ ἀν-

τηρίδων, πλάτους 0.50-0.64 μ., ἔξεχουσῶν τοῦ τοίχου κατὰ 0.30 μ. (εἰκ. 6). Τὸ μήκος ἑκάστου τῶν ἰσοπλατῶν (4.30) κελλίων ποικίλλει ἀπὸ 3.75 μέχρι 4.25 μ., τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τῆς κλειδὸς ὕψος τῆς καμάρας των εἶναι 3.95 μ. Ἐκαστον τῶν κελλίων φέρει κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς βλέπουσαν πλευρὰν θύραν (πλάτ. 1.00, ὕψος 1.70 μ.) μεθ' ἡμικυκλικοῦ ὑπερθεν φωταγωγοῦ (ὕψους 1.20 μ.) (εἰκ. 10) πρὸ αὐτῆς δὲ κλίμακα ἐκ μιᾶς μέχρι πέντε βαθμίδων, δι' ὧν κατήρχετο τις εἰς τὴν χαμηλότερον κειμένην αὐλὴν. Κατὰ δὲ τὴν ἔξω κειμένην, ἥτοι τὴν ἀνατολικὴν των πλευρὰν, ἀπέκτισαν

Εἰκ. 7. Ἀπομνημονεύματα τῶν κελλίων καὶ τῆς Τραπεζῆς πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως (1917).

τὰ κελλία ἀργότερον, πιθανῶς κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα, ὀρθογώνια [παράθυρα] πλάτους 0.82 μ., ὡς καὶ θύρας μὲ ἐπιμελῶς διὰ μεγάλων λίθων ἐκτελεσμένα περιθώρια. Τὰ ἀνοίγματα ταῦτα θὰ ἐξετελέσθησαν ὅταν πλέον, λόγῳ τῆς ἐρημώσεως τῆς μονῆς, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ καὶ τὸ ἀνωτέρω δημοσιευθὲν σιγίλλιον, τὰ κελλία ἐγκατελείφθησαν ὑπὸ τῶν μοναχῶν χρησιμοποιηθέντα ἐφεξῆς ὡς ἰδιωτικαὶ κατοικίαι ἢ καταστήματα.

Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν κελλίων εἶναι ἐκτισμένοι δι' ὀρθογωνίων, εὐμεγέθων ἀλλ' ἀνίσου μήκους λίθων (εἰκ. 8, 9) ἀμελῶς εἰργασμένων καὶ τοποθετημένων μετὰ πλίνθων παρεμβالλομένων ἀτάκτως κατὰ τοὺς ὁμούς, οἱ δὲ ὑπερθεν τῶν πρὸς τὴν αὐλὴν θυρῶν τοξωτοὶ φωταγωγοὶ εἶναι πάντες πλινθόκτιστοι, στηριζόμενοι ἐπὶ ξυλίων ὑπερθύρων (εἰκ. 10).

Β. Η ΤΡΑΠΕΖΑ

Κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς σειρᾶς τῶν κελλίων καὶ καθέτως πρὸς τὴν διεύθυνσιν αὐτῶν βαῖνον σφύζεται ἕτερον ἐπίμηκες οἰκοδόμημα (εἰκ. 6, Β καὶ 11) ὑψηλότερον αὐτὸ καὶ

Εἰκ. 8. ᾠποψὶς τῶν κελλίων πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως αὐτῶν.

πολὺ ἐπιμελέστερον τῶν κελλίων ἐκτισμένον, κατ' ἰσόδομον περίπου σύστημα, διὰ μεγάλων (μέχρι 1.15×0.45 μ.) λίθων καὶ πλίνθων κατὰ τοὺς ὁμούς, πολλάκις εἰς πλείονας τῆς μιᾶς στρώσεως τεθειμένων (εἰκ. 12). Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ἐκτεινόμενον ἄλλοτε ἀρκετὰ

Εἰκ. 9. ᾠποψὶς τῶν κελλίων μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῶν.

πρὸς νότον, κατεστράφη μὲν πάλαι κατὰ τὸ ἄνω μέρος τοῦ δυτικοῦ αὐτοῦ ἡμίσεος, συνεπληρώθη δ' ὅμως πάλιν ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ του σχεδίου διὰ ξηρολιθοδομῆς κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ἔκτοτε ὡς χορτοβολῶν, ἐσχάτως δ' ὅμως ἤρχισεν ἡ ἀναστήλωσίς του προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς Μουσεῖον. Ἐκ τοῦ καταστραφέντος δυτικοῦ μέρους τοῦ οἰκοδομήματος περιεσώθη ἡ νοτία πλευρὰ καὶ μέγα

τμήμα τῆς ΝΔ. γωνίας, ὅπερ εἶναι εἰς ἡμᾶς λίαν χρήσιμον πρὸς ὄρισμόν τοῦ μήκους τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου (ἐσωτερικῶς 25.50 μ.). Ἐκ δὲ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ σφωμένου ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ κτηρίου κάλλιον διατηρεῖται ἡ νοτία. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς μάλιστα ταύτης διασώζονται καὶ δύο μεγάλαι τοξωταὶ θύραι ἢ μᾶλλον κόγχαι ἢ παραθύρα (πλάτ. 1.90 καὶ 2.10, ὕψ. 2.35 μ.), τῶν ὁποίων οἱ ἄξονες εἶναι συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τῶν ἐσωτερικῶν γωνιῶν τεταγμένοι (8.05 καὶ 8.30 μ.). Αἱ κόγχαι αὗται ἦσαν λίαν χρήσιμοι πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ μακροῦ κτίσματος τοῦ ἐστιατορίου.

Ἰχνη τοξωτῆς θύρας ἐφαίνοντο καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κτηρίου, ἣτις βλέπει πρὸς τὴν αὐλήν (εἰκ. 11). Ταῦτα ὅμως δὲν ἦσαν τόσον σαφεῖ, διότι τὸ παλαιὸν πλαίσιον τῆς θύρας εἶχεν ἐν μέρει καταρρεῦσει ἢ ἀπογυμνωθῇ τῶν πωρίνων θολιτῶν του καὶ ἐν μέρει ἀντικατασταθῇ διὰ νεωτέρου. Πάντως ὅμως βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ βόρειος θύρα δὲν ἀντεστοίχει κατ' ἄξονα πρὸς τὴν πρώτην ἀπ' ἀνατολῶν κόγχην τῆς νοτίας πλευρᾶς, διότι ἄρχεται ἀνατολικώτερον ἐκείνης. Ἐφαίνεται ὡς ἐκ τούτου πιθανωτέρα ἢ ὑπόθεσις ὑπάρξεως τριῶν θυρῶν ἢ παραθύρων κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ἀντὶ τῶν δύο, ἃς θὰ εἶχεν ἡ νοτία (ᾶρα εἰκ. 6). Τὸ βάσιμον τῆς ὑποθέσεως

Εἰκ. 10. Λεπτομέρεια τῆς θύρας κελίου μετὰ τοῦ ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου πλινθίνου ἀνακουφιστικοῦ τόξου.

Εἰκ. 11. Ἀποψις τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Τραπεζῆς πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως αὐτῆς (1917).

ταύτης διεπιστώθη κατὰ τὰς ἀργότερον γενομένας ἐργασίας ἀναστηλώσεως τῆς Τραπεζῆς, ὅτε τὸ κάτω μέρος τοῦ βορείου τοίχου, ἀπαλλαγὴν τῆς καλυπτούσης αὐτὸ ἐπιχώσεως, παρουσίασεν εἰς τὰς προϋποτεθείσας θέσεις τὰ θεμέλια δύο ἄλλων, ὁμοίου πρὸς τὴν πρώτην ἀνοίγματος θυρῶν ἢ παραθύρων, ἥτοι δύο περίπου μέτρων, συμμε-

τρικῶς τεταγμένων, ὡς καὶ ἑτέρας ὁμοίου πλάτους ἀνοιγομένης ἐν τῷ μέσῳ τῆς στενῆς δυτικῆς καὶ ἰσχυροτέρας πλευρᾶς τῆς Τραπεζίης (εἰκ. 6).

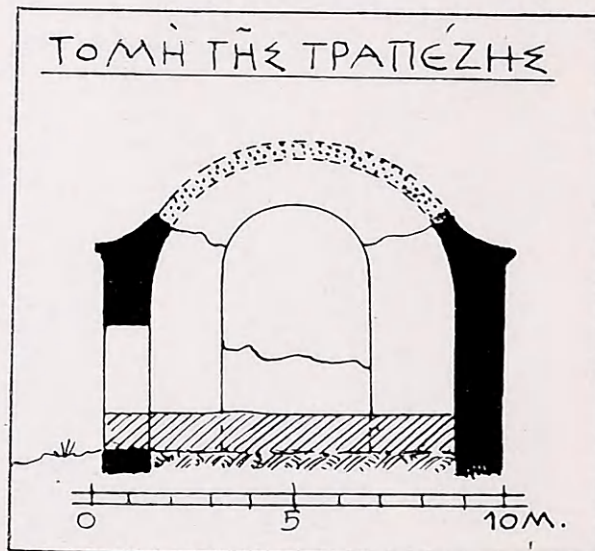
Εἰκ. 12. Λεπτομέρεια τῆς τοιχοδομίας τῆς Τραπεζίης.

παρὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν 6.83 μ., ἐστεγάζετο διὰ μεγάλης κτιστῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας (εἰκ. 13) ἀνοίγματος 7.04 μ. ἕως 6.83 μ., ἣτις ἔχει μὲν σήμερον καταπέσει, διασώζει δ' ὅμως κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ μεγάλα τμήματα παρὰ τὰς γεννήσεις αὐτῆς (εἰκ. 14), μαρτυροῦντα ἀσφαλῶς περὶ τῆς πάλαι ὑπάρξεώς της, ἣν ἄλλως τε θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν καὶ ἐκ τοῦ μεγάλου σχετικῶς πάχους (1.10 μ.) τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κτηρίου, ἀκόμη δὲ καὶ ἐκ τῆς εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων ὑπάρξεως ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν παρειῶν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος δοκοθηκῶν (σκαλότρυπες) (εἰκ. 14), χάριν ἐδράσεως τῶν τετραγώνων ξύλων, ἐφ' ὧν ἐστηρίχθησαν οἱ ξυλότυποι τοῦ θόλου (καλούπια). Σώζονται ἐπίσης παρὰ τὰς γεννήσεις καὶ τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐπιχρίσματος τῆς καμάρας (εἰκ. 14).

Τὸ ὑπ' ὄψιν κτίσμα ἀναφέρει ἐν τῷ Δοκιμίῳ του (σ. 146), χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸ περιγράψῃ, ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ο ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, ὑπολαμβάνων αὐτὸ ὡς παρεκκλήσιον. Ἡ ὑπόθε-

Τέλος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξεταζομένου κτηρίου, ἣτις συνέχεται σήμερον πρὸς νεώτερον οἰκίσκον, σφύζεται ἐν τῷ μέσῳ, λίαν εὐδιάκριτος ἔσῳθεν, ἡ ἀρχὴ ἡμικυλινδρικῆς κόγχης, διαμέτρου 3.63 μ., καταληγούσης ἄνω εἰς τεταρτοσφαίριον, τοῦ ὁποίου διεσώθη ἡ νοτία γέννησις. Τῆς κόγχης ταύτης ἀνεῦρον καὶ ἐξωτερικῶς σαφέστατα τὰ λείψανα τῶν κυκλοτερῶν θεμελίων μετὰ τμήματος τῆς ἀνωδομῆς, δι' ὧν συμπληροῦται τὸ ἡμικύκλιον.

Τὸ ὅλον κτήριο τῆς Τραπεζίης, ἔχον ἐσωτερικῶς ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἐλαφροῦ τραπεζίου, μὲ πλάτος παρὰ μὲν τὴν κόγχην 7.04 μ.,

Εἰκ. 13. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς Τραπεζίης. Τὸ διαγραμμισμένον τμήμα δηλοῖ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπίχωσιν τοῦ κτηρίου.

σις ὁμῶς αὕτη μοὶ φαίνεται ἀτυχής. Πρῶτον μὲν διότι τὸ ἐν λόγῳ κτήριον ἦτο ἐσωτερικῶς τελείως ἀκόσμητον καὶ δεύτερον διότι οὐδεμία ἀνάγκη ὑπῆρχεν ἰδρύσεως τοσοῦτον μακροῦ παρεκκλησίου (ἐσωτερ. μήκ. 25.50 μ.) ἐντὸς μονῆς περιλαμβανούσης ναὸν εὐρυχωρότατον καὶ δὴ περιέχοντα ἐν ἑαυτῷ τέσσαρα ἄλλα παρεκκλήσια. Πολὺ εὐλόγωτερον εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἐν λόγῳ κτίσμα ἐχρησίμευεν ὡς ἐστιατόριον τῶν μοναχῶν. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει οὐ μόνον τὸ στενόμηκες σχῆμα τοῦ κτηρίου¹ ἀλλὰ καὶ αἱ διαστάσεις αὐτοῦ καὶ ἡ πρὸς ἀνατολὰς ὕπαρξις μιᾶς καὶ μόνης κόγχης, ἣτις, ὡς γνωστὸν, ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν «ἀποκοπτὴν» τράπεζαν τοῦ ἡγουμέ-

Εἰκ. 14. Ὁπίς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Τράπεζης πρὸ τῆς Ἀναστηλώσεως.
Ὁπίς πρὸς Βορρᾶν καὶ Ἀνατολὰς.

νου. Καὶ αὕτη δὲ τέλος ἡ ὕπαρξις πολλῶν ἀνοιγμάτων κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, αἵτινα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ ἦσαν παράθυρα, συντρέχει ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως ἡμῶν, καθόσον καὶ ἄλλαι τράπεζαι² παρουσιάζουν πολλὰ μεγάλα ἀνοίγματα κατὰ τὰς μακρὰς πλευράς των.

Κελλία καὶ ἐστιατόριον ἂν μὴ εἶναι σύγχρονα θὰ εἶναι ἴσως κατὰ τι μεταγενέστερα τῆς κτίσεως τοῦ καθολικοῦ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὁποίου ἤδη ἐρχόμεθα.

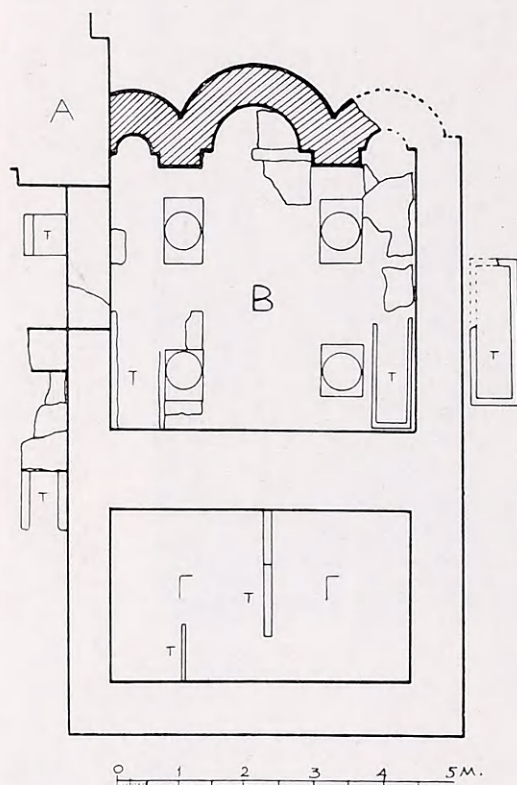
¹ Τὸ δι' ἀπλῆς καμάρας ἢ ξυλίνης στέγης στεγαζόμενον ἐπίμηκες ὀρθογώνιον σχῆμα ἐστιατορίου διετήρηθη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων μέχρι τῶν ἐσχάτων βυζαντινῶν χρόνων. Καὶ ὅτε μὲν τὸ ὀρθογώνιον εἶναι ἀπλοῦν, ὡς ἐνταῦθα, Ὁσίῳ Λουκᾷ (SCHULZ-BARNESLEY, The monastery of St. Luke in Phocis 12—ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ² εἰκ. 48), καὶ τῇ ἐν Κ/πόλει Μονῇ τοῦ Μανουῆλ (A. v. MILLINGEN, Byz. Churches in C/ple εἰκ. 88), ὅτε δὲ φέρει ἐσωτερικὰς ἀντηρίδας ὑποβασταζούσας ἐνισχυτικὰ τόξα (σφενδόνια) τῆς καμάρας, ὡς ἐν Δαφνίῳ (MILLET, Daphni πίν. 12) καὶ Ἀθήναις (Ἀσκληπείον A. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1915, 70). Ἄλλοτε πάλιν, ἀλλὰ σπανιώτερον, ἐλάμβανε τὸ σχῆμα ἀνεστραμμένου ταῦ, ὡς τὸ τῆς Λαύρας καὶ ἄλλων ἐν Ἀγίῳ Ὄρει (BROCKHAUS, Die Kunst in den Athos Klöstern σ. 34, A. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ², εἰκ. 51, 52, 53, 54).

² A. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ² εἰκ. 69 (Μ. Ὁσ. Λουκά), εἰκ. 70 (Μ. Βροντοχίου Μυστρᾶ), εἰκ. 71 (Μ. Ἐσφιγμένου Ἀγ. Ὁρους), εἰκ. 72 (Μ. Δοχειαρίου Ἀγ. Ὁρους) κλπ.

Γ'. ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ

Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς, ἥτοι ὁ κύριος αὐτοῦ ναός, ὀρθοῦται, ὡς ἤδη εἵπομεν, πανταχόθεν ἐλεύθερος, ἐν τῷ κέντρῳ τῆς αὐλῆς. Ὡς δ' ἐσχάτως ἐξηκριβώθη ὁ νῦν ὑφιστάμενος μέγας ναὸς ἀνηγέρθη πιθανώτατα εἰς ἀντικατάστασιν παλαιότερου ναῖσκου, τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν διὰ προχείρου ἀνασκαφῆς παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ νεωτέρου ναοῦ (εἰκ. 6, Γ) καὶ εἰς μικρὸν ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους βάθος. Ὅτι

δ' ὁ εἰρημένος ναῖσκος εἶναι προγενέστερος τοῦ σήμερον ὑφισταμένου ναοῦ ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ νέου ναοῦ πατεῖ ἐπὶ τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ ναῖσκου (εἰκ. 15Α καὶ 16 ἀνω ἀριστερᾷ). Τούτου ἕνεκα τῆς περιγραφῆς τοῦ μεγάλου ναοῦ θὰ προτάξωμεν τὴν τοῦ παλαιότερου ναῖσκου.

Εἰκ. 15. Κάτοψις τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ.

Ο ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΣ ΝΑΪΣΚΟΣ

Ὡς ἐκ τῆς παρατιθεμένης (εἰκ. 15) κατόψεως τοῦ ἐμφαίνεται, τὸ συνολικὸν σχέδιον τοῦ ναῖσκου εἶναι ὀρθογώνιον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 5.90×8.75 μ., κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου προβάλλουσι τρεῖς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαὶ κόγχαι. Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ διαιρεῖται εἰς δύο μέρη: ἐν τετράγωνον ἀνατολικὸν (εἰκ. 15, Β), ἀποτελοῦν τὸν κυρίως ναόν, καὶ ἐν ὀρθογώνιον πρὸς δυσμὰς (εἰκ. 15, Γ) ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν ὡς νάρθηξ τοῦ πρώτου. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπεκαλύφθησαν κατὰ χώραν, τεταγμέναι ἐν τετραγώνῳ, τέσσαρες μαρμάριναι ἰωνικαὶ βάσεις,

εἰλημμέναι προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων. Ἐπὶ τούτων θὰ ἔβαινον βεβαίως κίονες ὑποβαστάζοντες πιθανῶς, τῇ μεσολαβήρῃ καμαρῶν, μικρὸν τροῦλλον, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 1.75 μ. Λόγῳ ἐλλείψεως διαχωριστικῶν τοίχων εἰς τὸ ἱερόν του, ὁ ναῖσκος ὑπάγεται εἰς τὴν κατηγορίαν Γ τῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τροῦλλου ναῶν¹, ἥτοι τῶν ἀπλῶν τετρακιονίων, μετὰ ἱεροῦ περιοριζομένου μόνον εἰς τὰς κόγχας².

Ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ ναῖσκου διεσώθησαν μόνον κατὰ τὰ θεμέλια, ἐξαίρεσιν δὲ κάμουν μόνον οἱ τοῖχοι τῶν τριῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ τμήμα τοῦ παρακειμένου εἰς τὴν ἀψίδα τῆς προθέσεως βορείου τοίχου (εἰκ. 16) οἷτινες ἐξέχουσι τῶν θεμελίων κατὰ 0.70 μ., εἶναι δ' ἐκτισμένοι διὰ πωρολίθων κατὰ τὸ ἰσόδομον, πλινθοπερίκλειστον

¹ Συμφώνως πρὸς τὴν ἐν τῷ Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε' (1939-40) σ. 7 εἰκ. 4 γενομένην κατάταξιν.

² Ἄλλα παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου κατέλεξα ἐν σ. 9 τοῦ μνημονευθέντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

σύστημα δομῆς παρουσιάζοντες ἐσωτερικῶς καὶ κονίαμα φέρον ἔγχνη ἐγγρώμων τοιχογραφιῶν.

Ἀξιοσημεῖωτοι εἶναι αἱ ἐντὸς τοῦ ναῖσκου καὶ περίξ αὐτοῦ ἀποκαλυφθεῖσαι ταφαὶ ἐντὸς λιθίνων κιβωτισχῶν τάφων (εἰκ. 15 Τ, Τ, Τ), οἵτινες ὁμῶς εὐρέθησαν, δυστυχῶς, πάντες συλημένοι. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ναῖσκου, αὕτη θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς χρόνους πιθανώτατα προγενεστέρους τῆς ιδρύσεως τοῦ δεσποτάτου, ἴσως δὲ ἐντὸς τοῦ 12^{ου} μ.Χ. αἰῶνος, ὡς συνάγω ἐξ εὐρεθέντος κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ναῖσκου θραύσματος πινακίου κοσμουμένου δι' ὠραίου ἐγγαράκτου ἐξαφύλλου ρόδακος ἐπὶ κιτρίνου γανώματος. Ὁ ναῖσκος θὰ διετηρεῖτο μέχρι τῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ιδρύσεως τοῦ νέου ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης, ὁπότε ἢ θὰ

Εἰκ. 16. Ἀποψὶς τῶν ἀψίδων τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ ἀπὸ Δυσμῶν.

κατηδαφίσθη ἢ θὰ παρέμεινεν ἀκόμη ἐπὶ τινὰς αἰῶνας, χρησιμεύσας ὡς τόπος ταφῆς ἀνωτέρων κληρικῶν ἢ ἀξιωματούχων τῆς αὐλῆς τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου.

ΤΟ ΝΕΩΤΕΡΟΝ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ

Ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις. Τὸ νεώτερον καθολικὸν τῆς μονῆς ἔχει ἐν συνόλῳ τὸ σχῆμα ὀγκώδους ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου φέροντος προσκεκολλημένας κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν πέντε τριπλεύρους, ὑψηλὰς κόγχας, κατὰ δὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν ἕξ ἐν ὅλῳ τρούλλους—ἓνα μέγαν ὑψηλὰ ἐν τῷ κέντρῳ, τέσσαρας μικροτέρους δορυφόρους τοῦ κατὰ τὰς γωνίας καὶ ἓνα ἐλαφρὸν κιονοστήρικτον οὐρανίσκον ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (εἰκ. 17).

Τὸ βαρὺ κυβικὸν σῶμα τοῦ κτηρίου χωρίζεται ἐξωτερικῶς εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας: μίαν κατωτάτην (ὕψους 5.00 μ.) ἀμελῶς δι' ἀκανονίστων μικρῶν διαστάσεων λίθων καὶ πλινθίων ἐκτισμένην καὶ δύο ἄλλας ἐπαλλήλους κανονικῶς κατὰ τὸ ἰσόδομον, πλινθοπερίβλητον σύστημα ὠκοδομημένας καὶ διακοπτομένας ἑκατέραν ὑπὸ 13 ἐν ὅλῳ τοξωτῶν, διλόβων παραθύρων.

Τὸ κυβικὸν σχῆμα τοῦ κτηρίου, ὁ ἄξεστος τρόπος κατασκευῆς τῆς κατωτάτης αὐτοῦ ζώνης, ἀποτελούσης οἶονεὶ τὸ βᾶθρον του, ἡ ἐπιμελημένη τοιχοδομία τῶν δύο ἀνωτέρων ζωνῶν, αἱ μονότονοι σειραὶ τῶν τοξωτῶν παραθύρων, ἅτινα περιυέουσι τὸ

Εἰζ. 17. Ἡ πρόσοψις τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ.

κτήριον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ἀνακαλοῦσιν ἐκ πρώτης ὄψεως εἰς τὴν μνήμην τοῦ παρατηρητοῦ συγγενῇ τινα τῆς πρωίμου ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως μέγαρον. Πράγματι ἂν ἀφαιρέσῃ τις ἀπὸ τὴν Παρηγορήτισσαν τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ τοὺς τρούλους, ἐκτείνῃ δὲ ἀρκούντως πρὸς τὰ ἔξω τὸ γείσον τοῦ κτηρίου, ἔχει ἐν βυζαντινῇ

τεχνοτροπία καὶ ὑφῆ, αὐτὸ σχεδὸν τοῦτο τὸ σχέδιον τῶν ἐν Φλωρεντία μεγάρων Pazzi (Quaratesi), Medici (νῦν Riccardi) καὶ ἰδία τῶν Strozzi καὶ Gondi ¹ (15^{ου} αἰ).

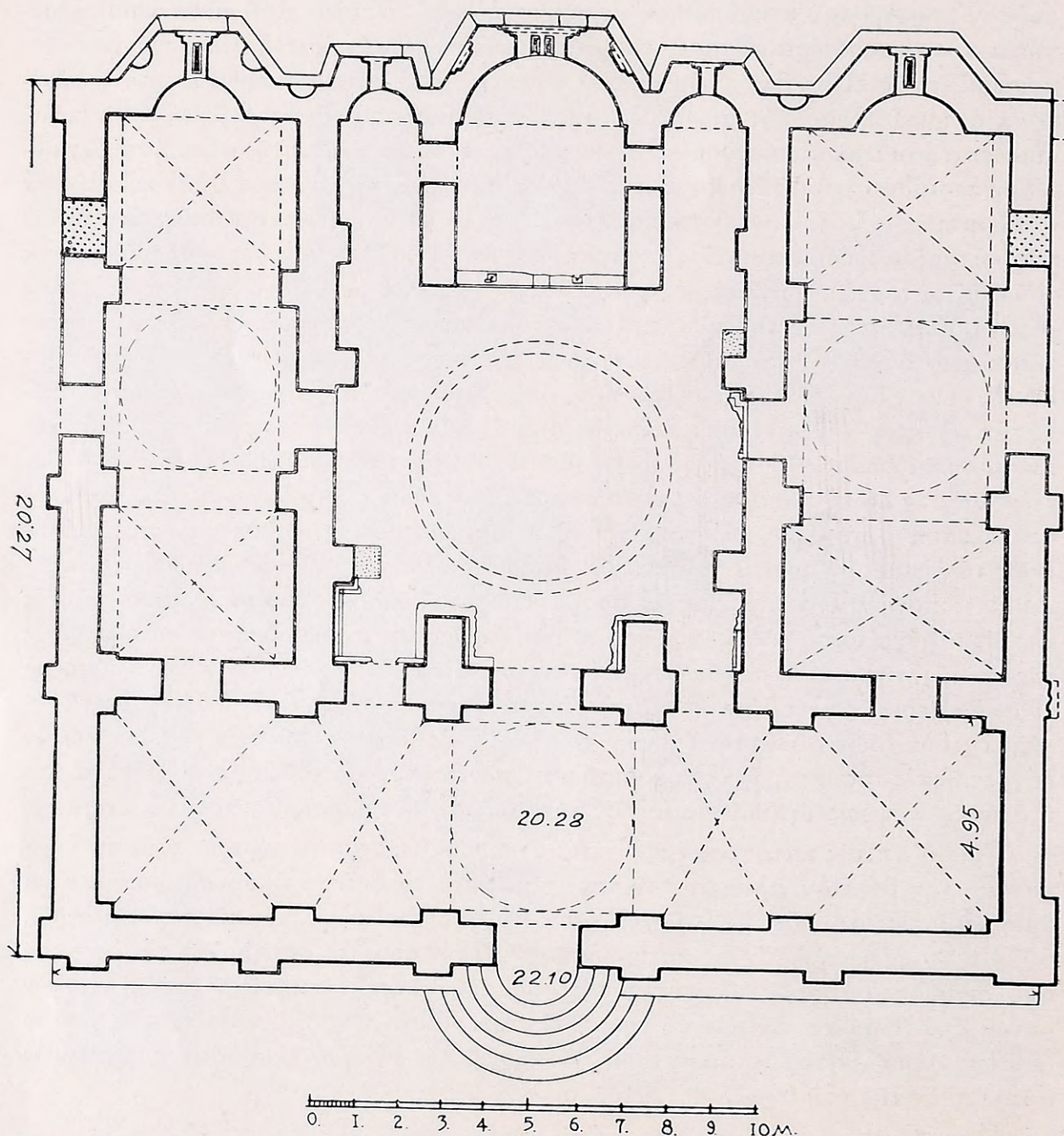
Ἄλλ' ἢ ρηθεῖσα ὁμοιότης εἶναι μᾶλλον συμπτωματική, ἀφ' οὗ ἰσχύει διὰ τὴν παροῦσαν μορφήν τοῦ κτηρίου, ἣτις ὁμως δὲν ἦτο καὶ τὸ πάσαι κατὰ πάντα ἢ αὐτή. Πράγματι προσεκτικωτέρα ἐξέτασις τοῦ οἰκοδομήματος πείθει, ὅτι ἡ βάσις τοῦ ναοῦ δὲν προωρίζετο νὰ εἶναι, ὅπως σήμερον, ἀπ' εὐθείας ὁρατή. Κτίσμα τι προτεθειμένον θὰ ἀπέκρυπτε τὴν εὐτέλειαν τῆς κατασκευῆς τῆς. Τοῦτο πιστοποιεῖται ὅχι βεβαίως μόνον ἐκ τοῦ εὐτελεστέρου τρόπου οἰκοδομίας τῆς κάτω ζώνης, διότι καὶ ἄλλα τῆς αὐτῆς ἢ καὶ ἀρχαιότερας περιόδου κτήρια ἔχουσι τὸ κάτω αὐτῶν μέρος δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ πλίνθων ὠκοδομημένον ², ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὴν βόρειον, τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπάρξεως δώδεκα ἐν ὅλῃ παραστάδων (εἰκ. 17, 18), ὁργανικῶς πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ συνδεδεμένων, πλάτους 0.80-0.90 μ., ἐσοχῆς 0.25 ἕως 0.30 μ., καὶ ὕψους διήκοντος μέχρι 1.50 μ. κάτωθεν τῆς ποδιᾶς τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων. Ποῖος ἦτο ὁ σκοπὸς τῶν παραστάδων τούτων; Ἀντηρίδες πρὸς ἐξουδετέρωσιν ὠθήσεων τῶν ἐσωτερικῶν θόλων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦσαν, ἐπειδὴ οἱ βυζαντινοὶ κρύπτουσιν, ὡς γνωστόν, τὰς ἀντηρίδας ἐν τῇ ὀγκῷ τοῦ κτηρίου καὶ ἐπειδὴ δύο ἐξ αὐτῶν δὲν ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ σημεῖα ἐφαρμογῆς τῆς ὠθήσεως τῶν θόλων (ὄρα κάτωψιν εἰκ. 18). Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἐτέρου αἱ ἐν λόγῳ παραστάδες εἶναι συμμετρικῶς καὶ εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις τοποθετημέναι, εὐλογον εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐχρησίμευον ὡς στήλαι ἐδράσεως τῶν ζευκτῶν μονοκλινοῦς στέγης, ἣτις θὰ ἐκάλυπτε στοὰν φερομένην ὑπὸ ξυλίνων πιθανῶς κιόνων. Τὴν ὑπόθεσιν τῆς προβλέψεως στοᾶς καθιστάνει βεβαιότητα τὸ γεγονὸς τῆς εἰς τὸ μέγα ὕψος τῶν 4.35 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐσωτερικοῦ δαπέδου τοποθετήσεως τῆς ποδιᾶς τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων, ἅτινα, ἂν ἡ κάτω ζώνη προωρίζετο νὰ εἶναι ἐξωτερικῶς ἐλευθέρα, δὲν θὰ ἠνοίγοντο βεβαίως, οὕτως ὥστε ἡ ἄντυξ τῶν νὰ ἐγγίξῃ σχεδὸν ἐσωτερικῶς τὴν ὀροφήν τοῦ νάρθηκος (ὄρα εἰκ. 30, δεξιᾷ). Μόνος λοιπὸν λόγος τῆς εἰς τοσοῦτον ὕψος τοποθετήσεως τῶν παραθύρων τοῦ ἰσογείου πρέπει νὰ ἦτο ἡ ἀνάγκη λήψεως ἀμέσου φωτός, οὗ τὴν εἴσοδον θὰ ἠμπόδιζεν ἡ προτεθειμένη στοὰ.

Ὡς δ' ἐκ τῆς κατόψεως ἐμφαίνεται ἀντηρίδες ὑπάρχουσι σήμερον κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας, εἶναι ὁμως πιθανώτατον, ὅτι θὰ ὑπῆρχον καὶ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς, θὰ κατεστράφησαν δὲ ἢ θὰ κατηργήθησαν ἀργότερον, ὡς συνέβη διὰ τὴν δευτέραν ἀπὸ δυσμῶν ἀντηρίδα τῆς αὐτῆς πλευρᾶς, τῆς ὁποίας διατηρεῖται σαφῶς σήμερον μόνον ἡ ἀνώμαλος ἐπιφάνεια τῆς πρὸς τὸν νότιον τοῖχον συνδέσεώς τῆς τούτου δ' ἕνεκα συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ στοὰ θὰ περιέβαλλε τὸν ναὸν καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ πλὴν τῆς τοῦ ἱεροῦ.

¹ Ὅρα εἰκόνας τῶν ἐν J. BURCKHARDT - H. HOLZINGER, *Geschichte der Renaissance in Italien* 1912, εἰκ. 27 καὶ 25, J. BÜHLMANN, *Die Architektur des klassischen Altertums und der Renaissance I*, 1913, πίν. 42 καὶ J. DURM, *Die Baukunst der Renaissance in Italien* ², 1914, εἰκ. 223, 229, 235.

² Π.χ. ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ, Ἀθῆναι 1921, σ. 7 εἰκ. 6, τὸ καθολικὸν τῆς Μ. τοῦ Σαγματᾶ, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ζ' (1951) σ. 87 εἰκ. 9, οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τοῦ Λεοντάρη, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Rev. des Et. Gr.* 34, 1921, σ. 169 εἰκ. 4, ὁ παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ζ' (1951) σ. 175 εἰκ. 6. κλπ.

Ποῖον ἦτο τὸ πλάτος τῆς στοᾶς ἀγνοοῦμεν, διότι ἄλλα λείψανά της, πλὴν τῶν παραστάδων, δὲν περιεσώθησαν, τάφροι δὲ ἀνοιχθεῖσαι παραλλήλως καὶ καθέτως πρὸς

Εἰκ. 18. Κάτοψις τοῦ ἰσογείου τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ.

τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ δὲν παρουσίασαν θεμέλια, ἐφ' ὧν θὰ ἐστηρίζοντο οἱ κίονες τῆς στοᾶς. Δὲν ἀποκλείεται τούτου ἕνεκα ἡ πιθανότης νὰ προεβλέφθη μὲν ἡ στοὰ ἐν σχεδίῳ νὰ ἐματαιώθῃ δὲ ἡ ἐκτέλεσις αὐτῆς ἢ νὰ μὴ προέλαβε ν' ἀχθῇ εἰς πέρας, ὡς

συνέβη διὰ τόσα ἄλλα σπουδαῖα τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ναοῦ στοιχεῖα (κλίμαξ ἀνόδου εἰς γυναικωνίτην, ἐπιχρίσματα, γλυπτὴ διακόσμησις κλπ.).

Σημειωτέον ἐν τέλει, ὅτι καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ σφίζεται χαμηλὸν κτιστὸν βάθρον (πεζούλι), (εἰκ. 18) χρησιμεῦον ἀναμφιβόλως πρὸς ἀνάπαυσιν τοῦ ἐκκλησιάσματος μετὰ τὴν λειτουργίαν.

Στοιαι ξύλιναι ἢ λίθιναι, περιβάλλουσαι μίαν ἢ πλείονας πλευρὰς τῶν ναῶν, πλὴν τῆς τοῦ ἱεροῦ, παραλληλιζόμεναι δὲ κατὰ τε τὴν μορφὴν καὶ τὸν σκοπὸν πρὸς τὴν περιστάσιν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ναῶν, φαίνεται ὅτι ἐφηρμοσθησαν τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Θεσσαλονίκῃ¹, ὅθεν ἡ χρῆσις των μετεδόθη ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον. Εὐχρηστοῦσι δ' αὖται μέχρι καὶ τῆς σήμερον εἰς τὰ βορειότερα τῆς Ἑλλάδος μέρη. Ἐν αὐτῇ τῇ Ἀρτῇ διατηρεῖται εἰσέτι παλαιὸν ξύλινον περιστύλιον ἐν τῷ ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου βυζαντινῷ ναῷ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν², ἄλλα δὲ πάλιν λίθινα ἐν Βορείῳ Ἡπείρῳ³, εἰς πλείονας ναοὺς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.

Διὰ τῆς προσθήκης χαμηλῆς στοᾶς θὰ ἐμετριάζετο ὁπωσοῦν ἡ βαρύτης τῆς ἐμφανίσεως τοῦ κτηρίου, ὅπερ ἐκέρδιζε δι' αὐτῆς οἶονεῖ πλατεῖαν τινὰ βάσιν καὶ θὰ ἐπλησίαζε περισσότερον τὴν πυραμιδοειδῇ μορφῇ.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην τοῦ ναοῦ εὐρίσκοντο πέντε ἐν ὅλῳ θύραι (ὄρα κάτωψιν εἰκ. 18)· μία—ἢ καὶ κυρία εἴσοδος τοῦ ναοῦ—ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς, ὡς συνήθως, πλευρᾶς καὶ ἀνὰ δύο πλευρικαὶ ἐπὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας. Ἐκ τῶν πλευρικῶν δὲ τούτων θυρῶν μία εἶναι σήμερον ἐφ' ἑκατέρας τῶν πλευρῶν πεφραγμένη (εἰκ. 18 καὶ 20). Αἱ ἐξωτερικαὶ θύραι φέρουσιν ὡς ὑπερθύρα ὄγκους μαρμαρίνους ὑποβαστάζοντας, ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως ἀνακουφιστικῶν τόξων, τὴν ὑπερθεν λιθοδομήν (εἰκ. 20), ἐξαιρέσει τοῦ ὑπερθύρου τῆς κυρίας εἰσόδου, ὅπερ ὁμως, λόγῳ ἐλλείψεως χώρου, ἀνακουφίζεται οὐχὶ δι' ἡμικυκλικοῦ ἀλλὰ διὰ τοῦ τόσον ἀγαπητοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους⁴ καὶ χῶρον οἰκονομοῦντος ὀριζοντίου θόλου (εἰκ. 17). Τοιοῦτον εἶδος θόλου δὲν ἔτυχε νὰ παρατηρήσω μέχρι τοῦδε εἰς ἄλλο βυζαντινὸν κτήριο⁵, εἰ μὴ μόνον εἰς παλαιοχριστιανικὰ καὶ δὴ διὰ πλίνθων μὲν εἰς τὴν ἐν Ρώμῃ βασιλικὴν τοῦ Μαξεντίου⁶, διὰ πωρολίθων δ' εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Τίτου τῆς Κρητικῆς Γόρτυνος (6^{ου} μ.Χ. αἰ.)⁷. Τούτου δ' ἔνεκα ὁ ἐπίπεδος θόλος δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ CHOISY⁸ μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χρησιμοποιηθέντων εἰδῶν θόλων.

¹ MILLET, L'école grecque dans l'architecture byzantine 132.

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' (1956) σ. 6 σημ. 5.

³ Παραδείγματα: Ἀγ. Νικόλαος Πυρσόγιαννης, Ἀγ. Γεώργιος Νεγάδων, ναὸς Κάτω Μερόπης Πωγωνίου (περὶ ὧν θέλω διαλάβει προσεχῶς ἐκτενέστερον) Ἀγ. Ἀθανάσιος Μονοδενδρίου (ὄρα εἰκόνα του παρὰ Η. ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1958, σ. 71).

⁴ Ὅρα διὰ τὰ ρωμαϊκὰ παραδείγματα DURM, Baukunst der Etrusker und Römer², Stuttgart 1905, τὰς εἰκόνας 234-243.

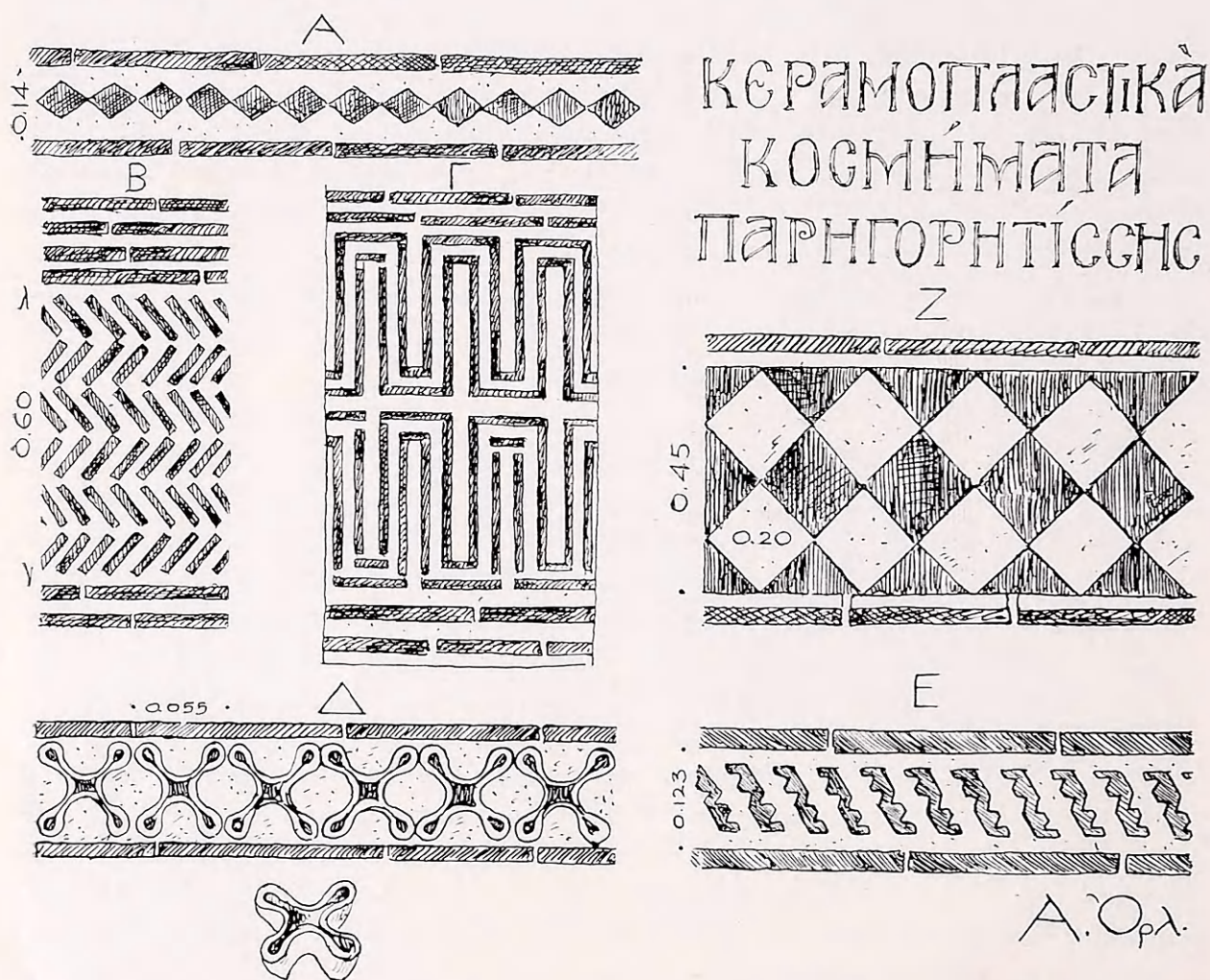
⁵ Σημειωτέον ὅτι ἐπίπεδος θόλος εὗρηται καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς Παρηγορητίσης, ὅπισθεν τῶν γοθικῶν τοξυλλίων, περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν κατωτέρω.

⁶ J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer² 1905, εἰκ. 244.

⁷ FRYFE ἐν Architectural Review 1907, 63. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ε.Ε.Β.Σ. τ. Γ' (1926) σ. 315 εἰκ. 11.

⁸ L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κάτω ζώνην τοῦ ναοῦ, ἐκτισμένην, ὡς εἶδομεν, διὰ κοινῶν λίθων καὶ ἀτάκτως ἐν ἀφθόνῳ κονιάματι παρεμβεβλημένων τεμαχίων πλίνθων, αἱ δύο ἄνω ζῶναι τοῦ κτηρίου ὑποδομήθησαν ἰσοδομικῶς κατὰ τὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10^{ου} μ.Χ. αἰῶνος ἐν κοινῇ χρήσει εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα οἰκοδομικὸν τρόπον, καθ' ὃν ἕκαστος τῶν ὀρθογωνίων πωρολίθων περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐκ πλίνθων δομουμένων διὰ παχέος κονιάματος¹.

Εἰκ. 19. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς Παρηγορητίσσης.

Τὸ ὕψος τῶν δόμων τῆς Παρηγορητίσσης δὲν εἶναι πανταχοῦ τὸ αὐτό, οὔτε δὲ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῆς τοιχοδομίας ἄμεμπτος, ὡς συμβαίνει εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} καὶ

¹ Ἡ ἰδέα τῆς διὰ πλαισίου περιβολῆς ἑκάστου λίθου δὲν πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς ἀποκλειστικῶς βυζαντινὴ ἐπινόησις, ἀφ' οὗ τὴν βλέπομεν, ἐν σπέρματι βεβαίως, εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ τὴν ρωμαϊκὴν περιτένεια καὶ τὰς πομπηινὰς ἀπομιμήσεις ἰσοδόμου τοιχοποιίας. Ἡ διαφορὰ εἶναι μόνον, ὅτι τὸ πλαίσιον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶναι πάντοτε διαφόρου χρώματος καὶ διαφόρου ὕλης τῆς τοῦ λίθου, ὃν περιβάλλει, ἐν ᾧ παρ' Ἑλλήσι καὶ Ρωμαίοις τὸ περιθώριον ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ ἐνεργουμένου λίθου. Βλ. σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, Ἀθήναι, τ. 2, 1958, σ. 272-273.

τοῦ 12^{ου} μ.Χ. αἰῶνος (Καισαριανή, Δαφνί, Χριστιάνου, "Ὁμορφή Ἐκκλησιά). Οὐ μόνον δὲ μεταξὺ τῶν διαφόρων δόμων παρατηροῦνται διαφοραὶ ὕψους, ἀλλὰ καὶ ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἐνίοτε σειρᾷ τὸ ὕψος τῶν λίθων μεταβάλλεται, μάλιστα ὅταν τοῦτο διακόπτεται ὑπὸ παραθύρων (βόρειος πλευρὰ εἰκ. 20). Τὰ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει γεννώμενα κενὰ συμπληροῦνται τότε διὰ μιᾶς ἢ πλειόνων σειρῶν ὀριζοντίων πλίνθων. Ἴδιον δὲ χαρακτηριστικὸν ἐνταῦθα εἶναι ὅτι ἐνῶ κατὰ τοὺς ὀριζοντίους ἄρμους τίθεται, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, μία μόνον σειρὰ πλίνθων, κατὰ τοὺς κατακορύφους αἱ πλίνθοι ταποθετοῦνται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κατὰ ζεύγη.

Κεραμοπλαστικὴ καὶ ἄλλη διακόσμησις. Εἰς ἀντιστάθμισμα τῆς ὑστερούσης κάπως τεχνικῆς ἐκτελέσεως τῶν τοίχων τῆς Παρηγορητίσσης παρουσιάζουσιν αἱ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων τῆς ποικιλίαν εἰς τὸν χρωματισμὸν καὶ τὴν διακόσμησιν, ἣν δὲν ἔχουσι τὰ πλεῖστα τῶν ἀμέμπτως μὲν ἀλλὰ κάπως μονοτόνως ἐκτισμένων κτηρίων τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Οὕτω ἐνταῦθα ἐκτὸς τῶν συνήθων ὀδοντωτῶν ταινιῶν δι' ὧν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων αἱ ζῶναι καὶ στεφανοῦνται τὸ ὅλον κτήριο, παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν δόμων καὶ ἄλλαι τινὲς ταινίαι ἀποτελούμεναι εἴτε ἐκ μικρῶν ρομβοσχημῶν πλινθίων — κομβολογίων (εἰκ. 19, Α) — ἢ ἐκ πλίνθων μεγάλων διαστάσεων 0.08×0.28 μ.¹ ἔναντι τῶν κοινῶν, πάρχους 0.035. Τὴν ὠραιότεραν ὅμως διακόσμησιν τῶν τοίχων ἀποτελεῖ πλατεῖα ζωφόρος ὕψους 0.45 μ. εὐρυσκομένη εἰς τὸ ὕψος τῶν ἄνω παραθύρων καὶ ἐκτεινομένη καθ' ὅλην τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 20), κατὰ μικρὸν τμήμα τῆς δυτικῆς (παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν, εἰκ. 17) καὶ κατὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης τμήματα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 22). Τὴν ἐν λόγῳ ζωφόρον ἀπαρτίζουν πλακίδια ἐκ λευκοῦ λίθου καὶ ὀπτῆς γῆς φαιοκυάνου, τετράγωνα, πλευρᾶς 0.10 ἕως 0.13 μ., προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ κονιάματος καὶ τοποθετημένα οὕτως, ὥστε ἡ μία τῶν διαγώνιος νὰ ἴσταται κατακόρυφος, ἡ δὲ ἑτέρα νὰ βαίνει ὀριζοντίως (εἰκ. 19, Ζ).

Ἡ γενικὴ διάταξις τῶν ἀβακωτῶν ζωφόρων ἐνθυμίζει τὸ ρωμαϊκὸν opus reticulatum τοῦ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΥ (De Arch. Graeca II, 8, 1), ὅπερ συνήθως μὲν ἀπετελεῖτο ἐξ ὀρθογωνίων πρισματικῶν λίθων εἰσχωρούντων εἰς τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου², σπανιότερον δὲ καὶ ἐκ τετραγώνων ἀβακίων ἐπικεκολλημένων διακοσμητικῶς ἐπὶ τῆς ὁρατῆς ἐπιφανείας τῶν τοίχων, αὐτοκρατορικῶν ἰδίᾳ ἐπαύλεων καὶ τάφων³. Τὴν τελευταίαν ταύτην μορφήν παρουσιάζουσι καὶ αἱ βυζαντιναί, διότι τὰ πλακίδια ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται, ἔχοντα πάρχος μόνον 0.035 μ. καὶ πλευρὰν 0.10 ἕως 0.13 μ., εἶναι ἐπικεκολλημένα ἐπὶ παχέος ὑδραυλικοῦ κονιάματος καλύπτοντος τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου.

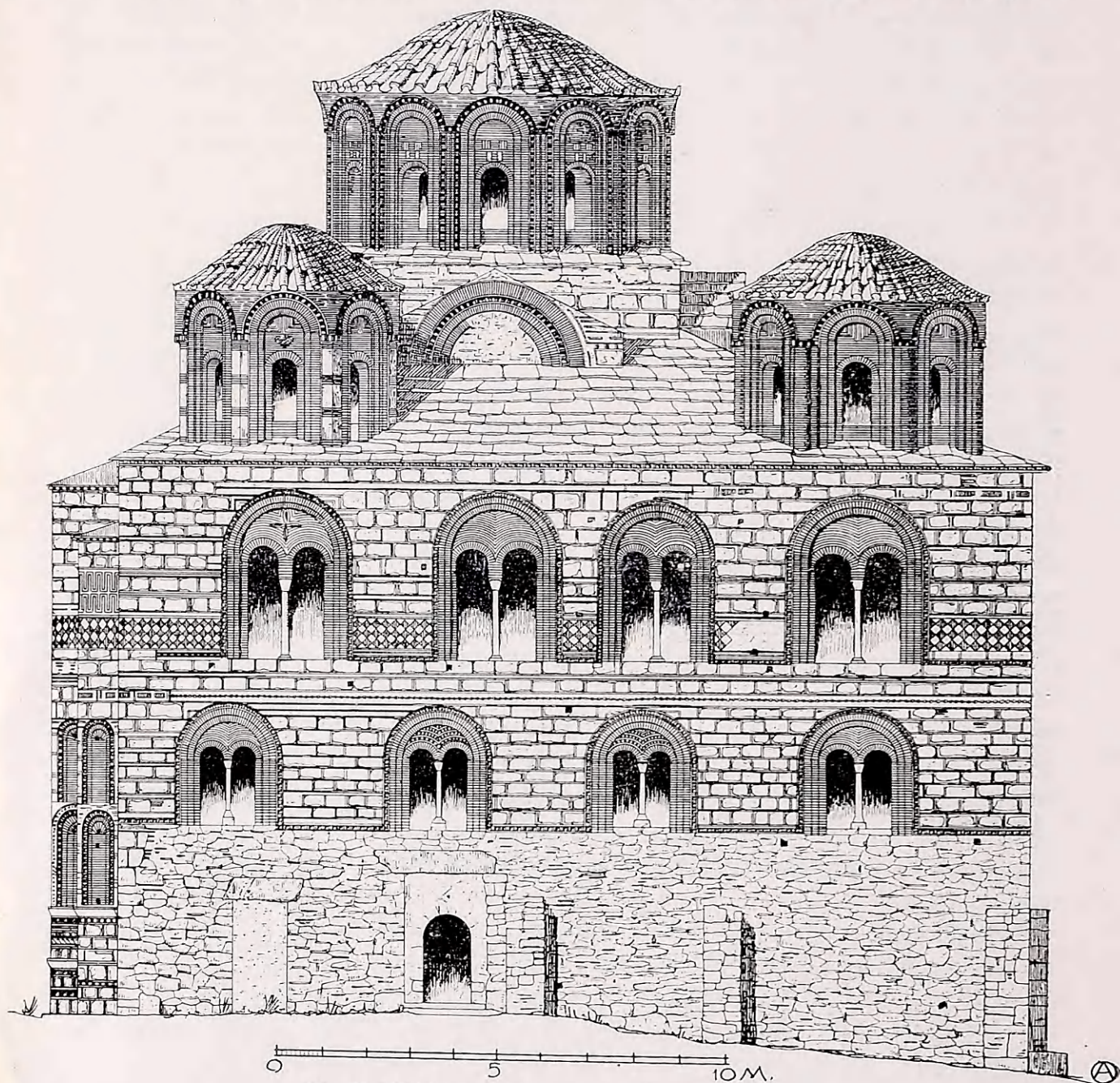
Αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τῶν Ρωμαίων παρελήφθησαν ἐνωρὶς ὑπὸ τῶν λαῶν τῶν ρω-

¹ Τοιαῦται παρατηροῦνται κυρίως εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ (δῶρα εἰκ. 22).

² J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer (Handb. der Archit. II, 2) Stuttgart 1905, σ. 216 εἰκ. 220.

³ Παραδείγματα: Αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα Ρώμης, DURM, ἑ.ἀ.—Ἐπαυλὶς Γορδιανοῦ, Ἐπαυλὶς Ἀδριανοῦ ἐν Τίvoli (WINNEFELD, Jahrb. des Inst. Berlin 1895, Ergänzungsheft σ. 27)—Ἐπαυλὶς «Νέρωνος» ἐν Ὀλυμπίᾳ—Curia Πομπηίας (E. BRETON, Pompeia, Paris 1870, σ. 132, A. MAU, Pompeji, Leipzig, 1908, σ. 41 εἰκ. 14). Τάφοι: Ὀστίας, παρὰ τὴν Portam Romanam LUGLI, La tecnica edilizia Romana, Roma 1957, σ. 645 καὶ 31). Πομπηίας (OVERBECK-MAU, Pompei, 1874, σ. 411 εἰκ. 207).

μαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς Δύσεως¹, μάλιστα δὲ τῆς Ἰταλίας², ὁπόθεν εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Βαλκανικὴν, ἔνθα τὰς συναντῶμεν—ἀπλᾶς ἢ πολλαπλᾶς—εἰς ἱκανὰ βυζαντινὰ μνημεῖα

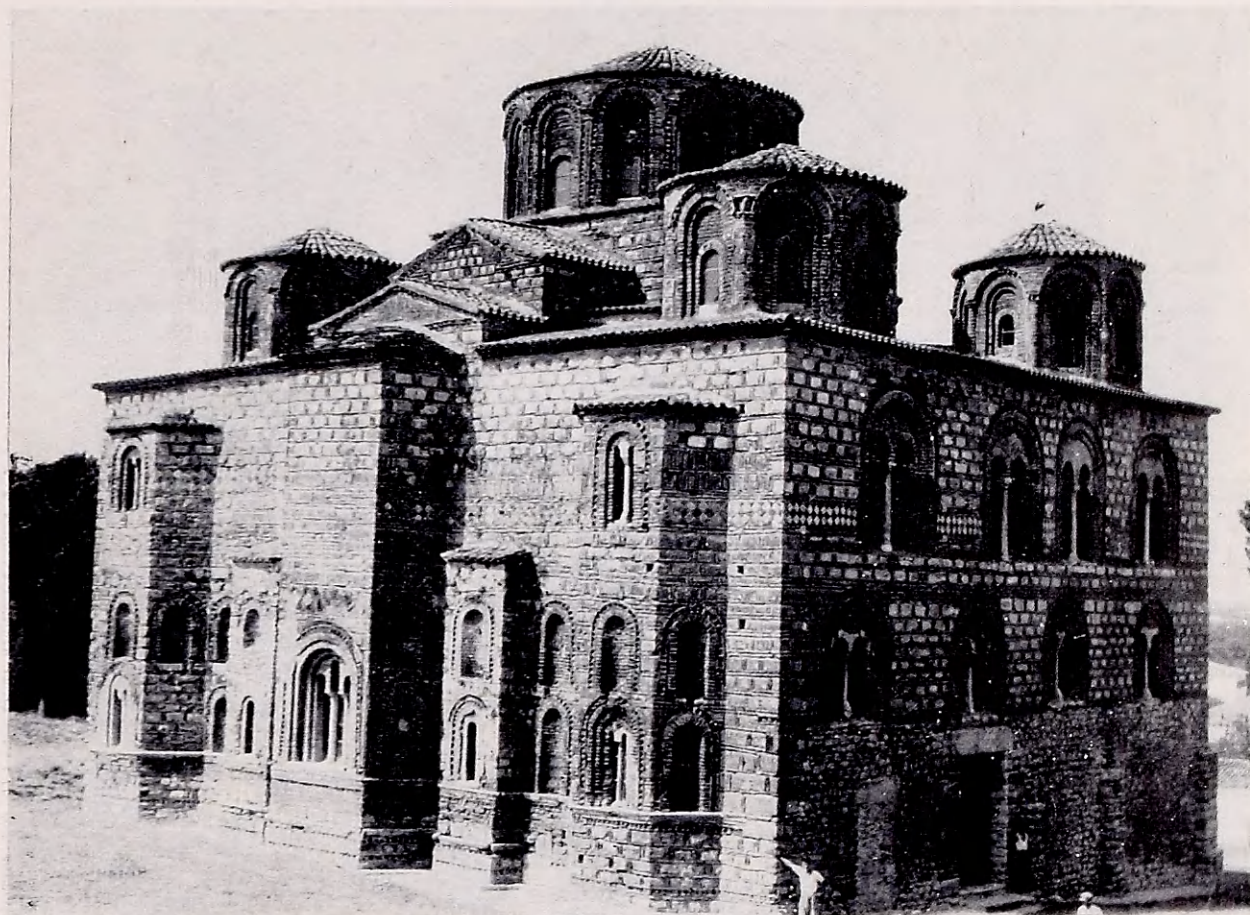
Εἰκ. 20. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ.

τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος, ἀπὸ τοῦ Αἵμου μέχρι τοῦ Ταινάρου. Οὕτω εὐρίσκομεν αὐτὰς

¹ Lorsch (JACKSON, Byzantine and Romanesque Architecture II σ. 6 εἰκ. 65). Κολωνία (ESSENWEIN, Die Ausgänge der klass. Baukunst, Darmstadt 1886, H.A. II, 3). Cravant (C. ENLART, Manuel d'archéologie française, Paris 1919, τ. 1 σ. 10 εἰκ. 1 πβλ. σ. 195 εἰκ. 62). Συχνὰ ἐμφανίζονται ἐπίσης καὶ εἰς τοὺς ρωμανικοὺς ναοὺς τῆς Ν.Δ. Γαλλίας (πβλ. P. LÉON, L'art roman πίν. 8 (Puy), 10 (St Saturnin), 15 (St Jouin de Marne) (R. DE LASTEYRIE, L'architecture religieuse en France à l'époque romane, Paris 1929, εἰκ. 461 Thiers, St Geniès) κλπ.

² Πύργος Ἀγ. Ἀπολλιναρίου in Classe τῆς Ραβέννας (HOLTZINGER, Altchrist. und Byz. Bauk. 1909,

εἰς τὸν Ἅγ. Νικόλαον τῆς Τρέσκας ¹, τὸν Ἅγ. Δημήτριον παρὰ τὸ Βέλες ², τὸν ναὸν τῆς Lasariča ³ καὶ τὴν Μονὴν Ζαοῦμ ⁴ τῆς Παλαιᾶς Σερβίας, εἰς τὸν Ἅγ. Κλήμεντα ⁵ (Περί-
 βλεπτον) τῆς Ἀχρίδος, εἰς τὸν Ἅγ. Γερμανὸν καὶ τὸν Ἅγ. Ἀχίλλειον τῆς Πρέσπας ⁶, εἰς
 τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Ἀλειτούργητον καὶ τὸν Ἀρχάγγελον τῆς Μεσημβρίας ⁷, τὴν

Εἰκ. 21. Ἀποψὺς τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ ἀπὸ ΒΑ.

Θεοτόκον τῆς Στενημάχου ⁸, τὸν τίμιον Σταυρὸν τοῦ Ἄνω Λαμπόβου Ἀργυροκάστρου ⁹,

εἰκ. 84). Καθολικὴ Στύλου τῆς Καλαβρίας (BERTAUX, *L'art dans l'Italie méridionale*, Paris 1904, σ. 119 καὶ 120
 εἰκ. 37. H. THEODORU, *Ephemeris Dacoromana* IV 1926-27 σ. 159 εἰκ. 10, 169 εἰκ. 12, 174 εἰκ. 16. P. ORSI.
Le chiese basiliane della Calabria, Firenze 1929, εἰκ. 22). Τὸ βραδύτερον παράδειγμα (1240) εὑρεῖται εἰς τὸ ἐν
 Ἀπουλίᾳ Castel del Monte, ὠχυρωμένον ἀνάκτορον κτισθὲν ὑπὸ Φιλίππου Κινάρδου διὰ τὸν Φρειδερίκον II.

¹ G. MILLET, *L'ancien art Serbe*, Paris 1919, εἰκ. 133.

² DJ. BOSCOVIĆ, *Starinar* 1932, σ. 104 εἰκ. 26 καὶ 27. Ὁ αὐτός, *Medieval Art in Serbia and Macedonia*, Beograd, ἄν. χρ. σ. 22.

³ A. DEROKO, *Archit. monumentale et décorative de la Serbie du M. Age* (εἰκ. 311-314).

⁴ A. DEROKO, *Architecture monumentale et décorative de la Serbie* εἰκ. 294 (14^{ον} αἰ.).

⁵ B. FILOV, *Die albulgarische Kunst*, Bern 1919, πίν. VII.

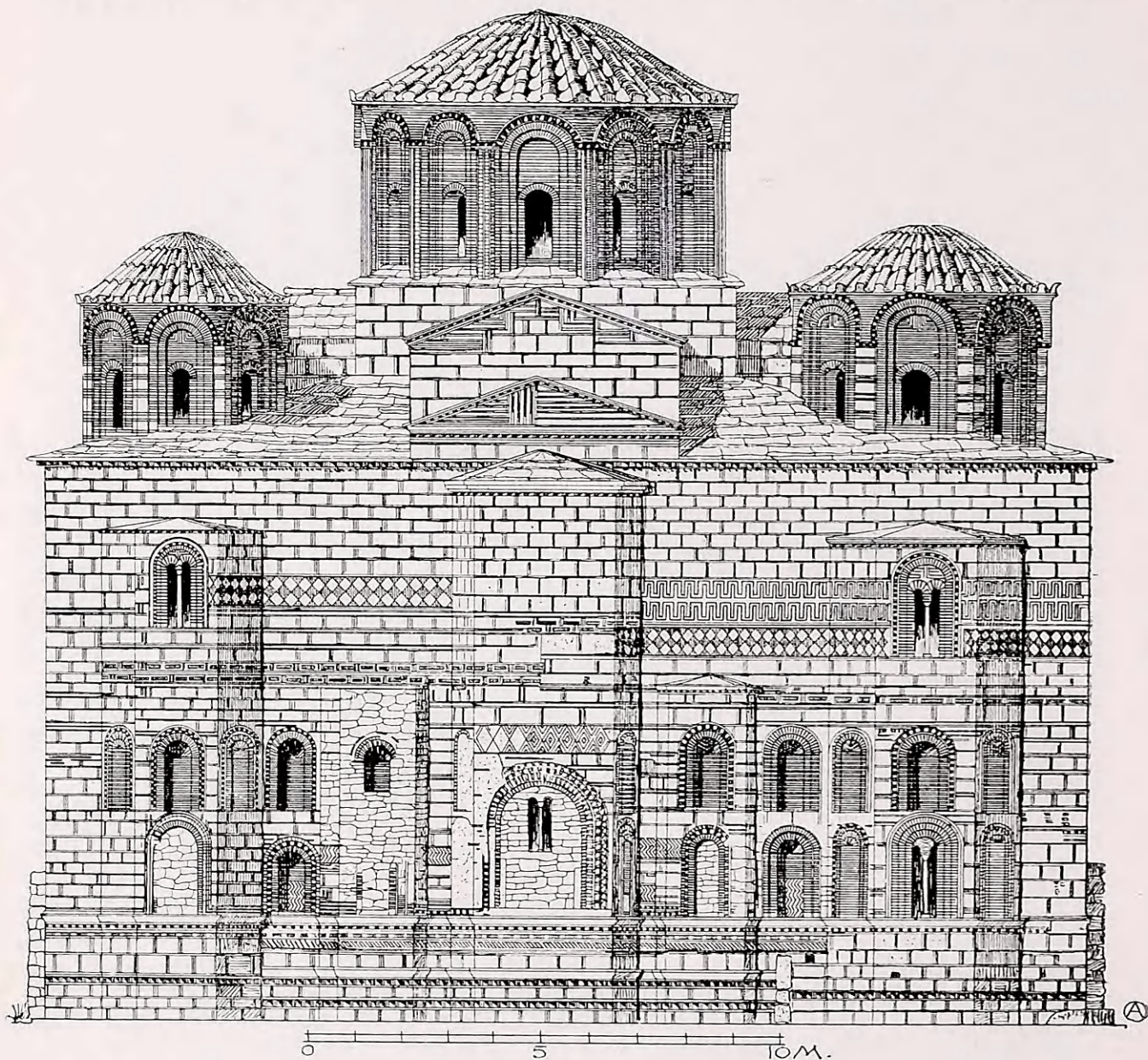
⁶ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας* σ. 16 εἰκ. 74.

⁷ RACHENOW, *Les églises de Mesembrie*, Sofia 1932, πίν. XIX. DJ. Bošcovič, *B.I.A.B.X.* (1936)
 εἰκ. 28 καὶ 33.

⁸ MILLET, *L'ancien art Serbe*, Paris 1919, εἰκ. 33.

⁹ Φωτογρ. Γ. ΠΑΝΤΑΖΙΔΟΥ ἐν Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τόμ. IB' σ. 347.

εἰς τὴν Κουμπελίδικην¹ καὶ εἰς τοὺς Ταξιάρχας² τῆς Καστοριᾶς, εἰς τὴν Παναγίαν Βελλᾶς τοῦ Βουλγαρελίου³ καὶ εἰς τὸν Ἁγ. Βασίλειον τῆς Ἄρτης⁴. Ὅμοίως εἰς τὴν Πελοπόννησον τὴν συναντῶμεν ἀπλὴν μὲν εἰς τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὸ Ἅστρος Μο-

Εἰκ. 22. Ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ ὡς εἶχε τὸ 1917.

νῆς Λουκοῦς⁵, σύνθετον δὲ εἰς τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν⁶ Νικλίου (Τεγέας) καὶ εἰς τοὺς

¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ' (1938) σ. 130 εἰκ. 91 (ἀπλὴ μονόσειρος).

² ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ' (1938) σ. 64 εἰκ. 44 καὶ σ. 65 εἰκ. 45.

³ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡπειρ. Χρον. τ. Β' σ. 157 εἰκ. 4.

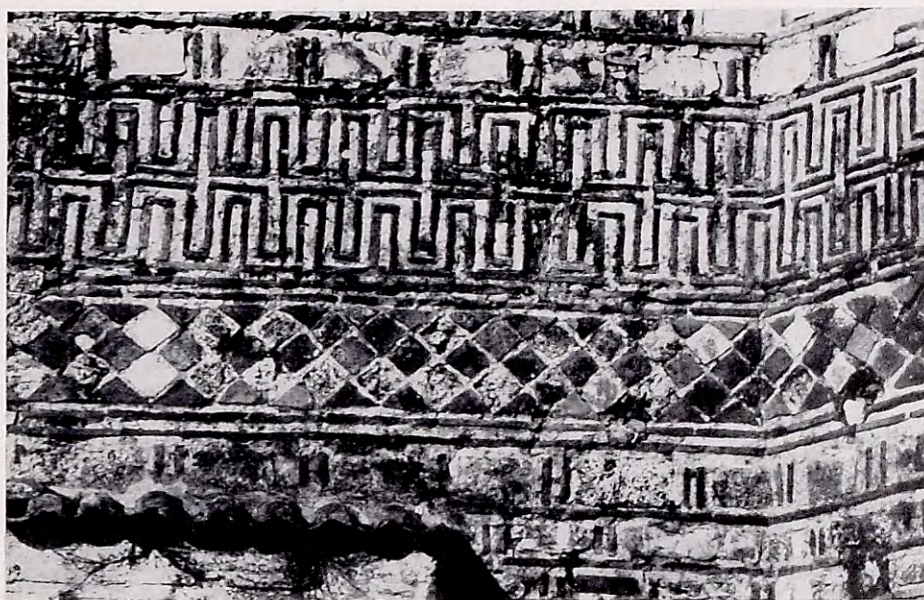
⁴ G. ΛΑΜΡΑΚΙΣ, Mémoire 49. Ὁ αὐτός, Δελτ. Χρ. Ἔτ. Γ', 80. MILLET, École Grecque 120. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' (1936) σ. 120 εἰκ. 4.

⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος τ. Γ' (1924) σ. 428 εἰκ. 5 (ἀπλὴ, μονόσειρος).

⁶ ΣΠ. ΔΑΜΠΡΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. ζ' (1908) εἰκ. 3—Φωτογρ. Γερμ. Ἰνστ. Ἀριθμ. καταλ. Pelop. 54.

ναούς της Δυτικῆς Μάνης ἦτοι τὸν Ἁγ. Σέργιον καὶ Βάκχον τῆς Κίττας¹ καὶ τὴν Ἁγ. Βαρβάραν τοῦ Ἑρεμοῦ².

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παραδειγμάτων μόνον αἱ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τῆς Ἀρτης ζωφόροι παρουσιάζουσι τὰ ἀβακωτά των πλακίδια ἐφυσωμένα καὶ δὴ μὲ τέσσαρα διαφορετικὰ χρώματα — πράσινον, κίτρινον, ἐλεφάντινον (ivoire) καὶ καστανομέλαν — τῶν ὁμοιοχρώμων ἀβακιδίων τοποθετουμένων πάντοτε κατὰ τὴν

Εἰκ. 23. Ὁ σταυρικὸς διὰ πλίνθων μαϊάνδρος καὶ ἡ ἀβακωτὴ ζωφόρος.
(Λεπτομέρεια τῆς πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ).

αὐτὴν ὀριζοντίαν σειρὰν, παρεμβالλομένων δὲ μεταξὺ τῶν ἐφυσωμένων καὶ σειρῶν ἄνευ γανώματος ἀβακιδίων ἦτοι χρώματος κεράμου.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει, ὅτι ὡς γραπτὸν κόσμημα μιμούμενον τὸ κεράμινον συναντῶμεν τὴν ἀβακωτὴν ζωφόρον εἰς τοιχογραφίας ἐκκλησιῶν τῆς Καππαδοκίας³.

Πολὺ πλουσιωτέρα τῶν λοιπῶν πλευρῶν καὶ εἰς κίνησιν καὶ εἰς διακόσμησιν εἶναι ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 21 καὶ 22). Δὲν ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα ὀδοντωταὶ σειραὶ χωρίζουσαι τὸ κτήριον εἰς ζώνας. Ἀπλῇ μόνον μαρμαρίνῃ λοξότμητος ταινία τοποθετημένη καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ἱεροῦ, εἰς δύο δ' ἐπαλλήλους ζώνας μόνον κατὰ τὰς τρεῖς μεσαίας κόγχας (εἰκ. 22), χωρίζει ἀπὸ τοῦ ὑπερθεῖν κτηρίου χαμηλὴν τινα βάσιν, ὕψ. 2.00 μ., βαίνουσαν ἐπὶ εὐθυντηρίας ἐκ λευκοῦ λίθου, ἐξεχούσης κατὰ 0.30-0.50 μ. (εἰκ. 18, 21). Πέντε ἀνισοπλατεῖς καὶ ἀνισοῦψεῖς⁴ καὶ ἄνισον ἐξέχουσαι τοῦ τοίχου τρίπλευροι κόγχαι κοσμούμεναι διὰ ζώνης ἐκ πλινθοκτίστων κογχαρίων καὶ διὰ ποικίλων πλινθίνων κοσμημάτων, διακοπτόντων τὴν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς στέγης ἰσόδομον τοιχοποιΐαν, προσδίδουσι διὰ

¹ R. TRAQUAIR, British School Annual 1908-9, σ. 188 εἰκ. 3. — H. MEGAW, B.S.A. 1932-33, πίν. 19.

² H. MEGAW, ἔ.δ. τ. XXXIII, 1932-33, πίν. 17^b.

³ G. DE JERPHANION, Les églises rupestres de Cappadoce τ. 1 πίν. 30, 2-33, 4-49, 1.

⁴ Ἐκ τῶν πέντε κογχῶν αἱ μὲν τρεῖς διήκουσι καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ ὕψος τοῦ κτηρίου, δύο δέ, αἱ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διαζωνικοῦ, κείμεναι ἐκατέρωθεν τῆς μέσης, εἶναι πολὺ χαμηλότεραι τῶν λοιπῶν (ὕψος ὑπὲρ τὴν μαρμαρίνην λοξότμητον ταινίαν 5.10 μ.) (βλ. εἰκ. 21 καὶ 22).

τῶν ἀνομοίως φωτιζομένων παρειῶν των καὶ διὰ τῶν σκιῶν, ὅς ρίπτουσιν ἐπὶ τῶν μεταξὺ καταλειπομένων στενῶν λωρίδων, μεγάλην κίνησιν καὶ γραφικότητα (εἰκ. 21). Μόνον δ' ἴσως ποιά τις ἀσυμμετρία περὶ τὴν τοποθέτησιν ἐνίων μελῶν καὶ κοσμημάτων μετριάξει κατὰ τι τὴν ἐντύπωσιν ἁρμονίας τοῦ συνόλου. Ἀτυχῆς ἐν παραδείγματι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ τοποθέτησις τῶν ἄνω παραθύρων τῶν ἄκρων κογχῶν καὶ τῆς ζατριοειδοῦς ζωφόρου εἰς διάφορα ἐκατέρωθεν τῆς μεσαίας κόγχης ὕψη ¹ (εἰκ. 22).

Ἐκ τῶν πλινθίνων κοσμημάτων τοῦ ἱεροῦ ἄξια ἰδιαίτερας μνείας εἶναι:

α) σύνθετος μαϊάνδρος σχηματίζων οἶονεὶ σειρὰν σταυρῶν (εἰκ. 19, Γ, 23 καὶ 26). Τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο κόσμημα εὗρηται διπλοῦν μὲν πάλιν ἐν Ἀρτη ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ

Εἰκ. 24. Τὸ ἐξ ὁμολόγων ρόμβων πλινθινὸν κόσμημα τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

ἐν Κιρκιζάταις ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Ροδιᾶς ², ὡς καὶ τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Παλαιοκατούνας τῆς Ἀκαρνανίας ³, ἀπλοῦν δὲ πολλαχοῦ. Εὗρηται δ' ὡσαύτως εἰς ναοὺς τῆς Π. Σερβίας, ὡς π.χ. τὴν Περίβλεπτον ⁴ (Ἀγ. Κλήμεντα) τῆς Ἀχρίδος, κατὰ τι μεταγενέστερον τῆς Παρηγορητίσης (1295).

β) ζωφόρος ἐξ ὁμολόγων ρόμβων (εἰκ. 24) ὕψ. 0.70 μ. ἐκτεινομένη ὑπὲρ τὸ παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Τὸ παλαιότατον ὕφαντικὸν τοῦτο κόσμημα, συναντῶμενον γραπτὸν μὲν ἤδη εἰς Αἰγυπτιακὰς τοιχογραφίας ⁵ καὶ εἰς τὰς ἀρχαίας μετόπας τοῦ ναοῦ τῆς Καλυδῶνος ⁶, εὗρίσκεται, πῆλινον πλέον, καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Β. Ἑλ-

¹ Ἡ λίαν αἰσθητὴ αὕτη ἀκονονιστία (διαφορὰ ὕψους 0.80 μ.) διέφυγε μετ' ἄλλων τὸν ζωγραφήσαντα τὸ ἱερὸν καλλιτέχνην ἀρχιτέκτονα P. GUIDETTI, ὅστις ἐν τῇ εἰκόνι του, ἀπλοποιήσας τὰ πράγματα, ἐτοποθέτησε παράθυρα καὶ κοσμήματα (προσέθηκε μάλιστα καὶ ἀνύπαρκτα) συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος. Ὅρα Salons d'Architecture 1910, σ. 71.

² ΟΡΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' (1936) σ. 134 εἰκ. 4.

³ ΟΡΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Θ' (1961) σ. 31 εἰκ. 10.

⁴ B. FILOV, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919. πίν. VII.

⁵ E. M. SIMPSON, A history of architectural development τ. I, 1905, εἰκ. 21.

⁶ E. DYGGVE, Das Laphrion, København 1918, σ. 205.

λάδος¹, εὐρέθη δ' ἐσχάτως καὶ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας τῶν τοίχων τοῦ κεντρικοῦ σώματος τῆς Παρηγορητίσεως (εἰκ. 30) καὶ

γ) στενὴ ζωφόρος (ὑψ. 0.123 μ.) ἀποτελουμένη ἐκ σειρᾶς κεκλιμένων πριονωτῶν κοσμημάτων (εἰκ. 19, β καὶ 25) δυναμένων νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἐκφυλισμένα δισέψιλον, διότι δὲν ἔχουσι τὴν λεπτότητα τῆς ἐκτελέσεως καὶ τὴν ἀκρίβειαν τοῦ σχεδίου τῶν παλαιότερων δισέψιλον, ὡς π.χ. τῶν τῆς Μ. τῶν Βλαχερνῶν καὶ τῆς Κάτω Παναγιᾶς².

Ἰδιάζουσιν διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ ἀποτελοῦσι 18 ἡμικυκλικὰ ἢ ἡμιορθογώνια ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ κογχάρια ἢ τυφλαὶ ἀψίδες, τεταγμέναι κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ναῶν

Εἰκ. 25. Τὸ πριονωτὸν πῆλινον κόσμημα τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 26. Τυφλὴ ἀψὶς φέρουσα ἐσωτερικῶς διακόσμησιν ἐκ σταυρικοῦ μαϊάνδρου.

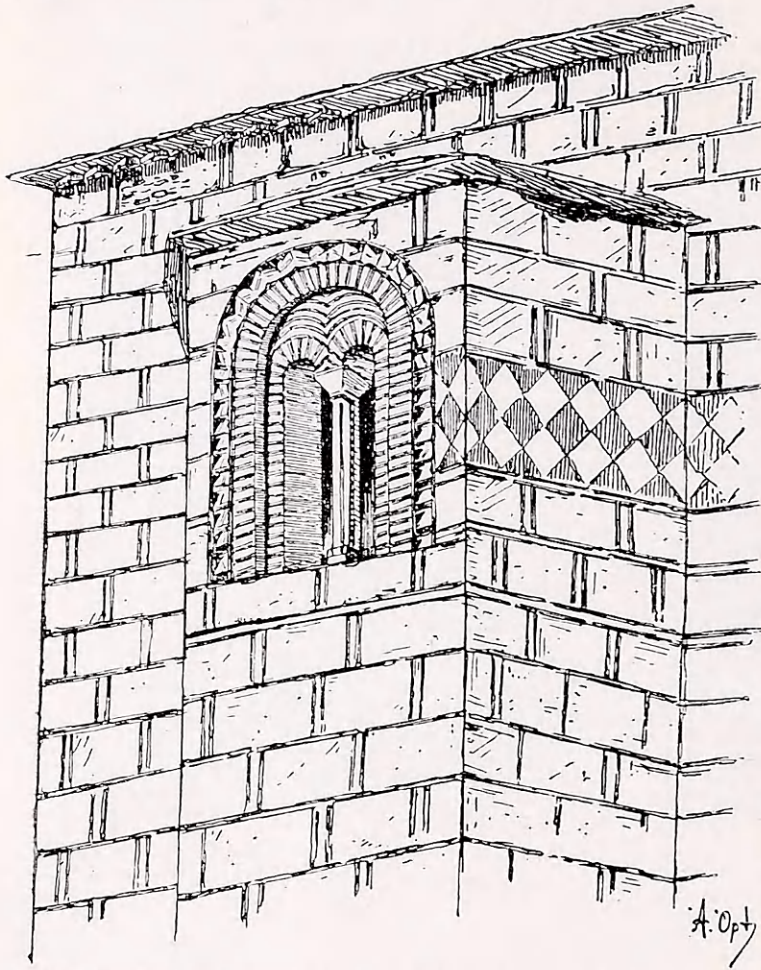
τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐπὶ τε τῶν κογχῶν καὶ τῶν μεταξὺ τούτων στενῶν λωρίδων (εἰκ. 21, 22). Ἐκαστον τῶν κογχαρίων τούτων ἐξωτερικῶς μὲν περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐσωτερικῶς δὲ κοσμεῖται διὰ ποικίλων πλινθίνων κοσμημάτων: μαϊανδρικῶν σταυρῶν (εἰκ. 26), τεθλασμένων γραμμῶν (εἰκ. 19, β καὶ 22) κλπ.

Παράθυρα. Τὴν ὅλην διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ συνεπλήρουν τὰ κατὰ τὰς μεγάλας κόγχας εὐρισκόμενα παράθυρα, ὧν ὅμως δυστυχῶς τὰ πλεῖστα, πάλαι καταστραφέντα, ἐφράχθησαν παλαιότερον δι' ἀργολιθοδομῆς, ἀνεστηλώθησαν ὅμως προσφάτως (εἰκ. 29). Προσεκτικὴ παρατήρησις τοῦ ἐρειπίου ἀπέδειξεν, ὅτι αἱ μὲν δύο ἄκραι κόγχαι ἔφερον ἑκάστη ἀνὰ δύο δίλοβα παράθυρα—ἐν κάτω καὶ ἐν ἄνω—ἀνὰ ἓν δὲ μονόλοβον (ἄλλοτε πεφραγμένον [εἰκ. 22]) τὰ ἐκατέρωθεν τῆς μεγάλης ἀψίδος κογχίδια, ὡς σαφῶς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σωζομένων μαρμαρίνων λοξοτμήτων κατωφλίων των. Ἡ δὲ με-

¹ Ἀγ. Νικόλαον Βεροίας, LAMPAKIS, Mémoire εἰκ. 95, Κυριώτισσαν Βεροίας, MILLET, École εἰκ. 125.

² ΟΡΛΑΝΔΟΣ, A.B.M.E. τ. Β' (1936) σ. 17 εἰκ. 10 καὶ 79.

γάλη ἀψὶς ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ ἐν μέγα τρίλοβον παράθυρον, οὗτινος διετηρήθησαν τὰ πολλαπλᾶ, κλιμακωτὰ πλίνθινα περιθώρια καὶ τινὰ ἔχνη τῶν λοβῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἐγένετο ἡ ἀναστήλωσις αὐτοῦ, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 29. Ἀξία ἰδιαίτερας παρατηρήσεως εἶναι ἐνταῦθα ταινία διακοσμητικὴ ἀπαρτιζομένη ἐκ βερνικωμένων τετραφύλλων στομίων πηλίνων ἀγγείων (εἰκ. 19, Δ) καὶ περιβάλλουσα ἐξωτερικῶς τὴν ἐξ

Εἰκ. 27. Τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ ἄνω νοτίου κατηχουμένου.

ὁδόντων ζώνην τοῦ τε παραθύρου τῆς μέσης κόγχης καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ κογχαρίων. Τοιαῦτα φιαλοστόμια ἦσαν μέχρι τοῦδε γνωστὰ ἐκ μνημείων τῆς βυζαντινῆς Σερβίας¹, τῆς Βουλγαρίας², τῆς Μακεδονίας³, τοῦ Μυστρᾶ⁴, τοῦ Ἀγγελοκάστρου⁵ καὶ τέλος τῆς Χίου⁶.

Οἱ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων τῶν κογχῶν ἦσαν, ὡς καὶ πάντων τῶν λοιπῶν παραθύρων, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἀπετελοῦντο δέ, ὡς συνήθως, ἐξ ὀρθογωνίου κορμοῦ (0.16 × 0.084) καὶ λοξοτμήτου ἐπιθήματος (ὑψους 0.12) ἄνευ ἰδίου κιονοκράνου, ὡς ἐν Ἀττικῇ⁷ καὶ ἀλλαχοῦ. Πολυτελέστερον τῶν λοιπῶν διεκοσμήθη ὁ κιονίσκος τῆς κόγχης τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τῶν ἄνω κατηχουμένων (εἰκ. 28), ὅστις ἔχει τὰς μὲν ἔξω γωνίας ἡμικυκλικῶς,

τὰς δ' ἐσωτερικὰς εὐθέως ἀποκεκομμένας καὶ κεκοσμημένας ἄνω καὶ κάτω διὰ βαλανο-

¹ Ναὸς Ἀρχαγγέλου παρὰ τὴν Κουσεβίσταν Σκοπίων (1348;). Εἰκὼν παρὰ Dj. Bošcovič, *Medieval Art in Serbia and Macedonia* (Beograd) σ. 89 καὶ A. DEROKO, *Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen-Age*, Belgrade 1953 εἰκ. 264, 295. Ναοὶ Λιεμπίσκε Πρισρένης (1307), DEROKO, ἔ.ἀ. εἰκ. 237-241, Ἀγ. Γεώργιος Staro Nagoricino εἰκ. 251, 252, 285, 286, Λαζάρου ἐν Κρούσεβατς (1370-4) εἰκ. 312 ἕως 316 καὶ 383 ἕως 399. Καθολικὸν μονὴς Κάλενιτς (1413-17) εἰκ. 432 καὶ 435 ἕως 440. Ναὸς Ραβάνιτσας Dj. Bošcovič, *Medieval Art in Serbia and Macedonia* (Beograd) σ. 98, 99. Ναὸς Πριλάπου (Perlepe) κλπ.

² Τύρνοβο: Ναὸς Ἀγ. Δημητρίου (ἱερὸν) B. FILOW, *Alt bulgarische Kunst* (Bern 1919) σ. 19 εἰκ. 16.

³ Βέροια: Ναὸς Κυριωτίσσης (ἱερὸν) MILLET, *École Grecque* εἰκ. 125.

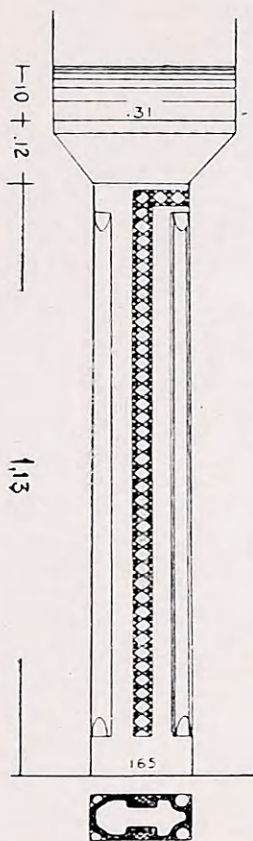
⁴ MILLET, *École Grecque* 283, *Monuments byzantins de Mistra* 29, 3, 30, 5, 37, 1.

⁵ A. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, A.B.M.E. Θ', 1961, σ. 72.

⁶ Ἀρχ. Δελτ. 1916, πίν. 6 εἰκ. 21. ORLANDOS, *Monuments byz. de Chios*, Athènes 1930, πίν. 34 (Παναγία Κρήνη) Ἀγ. Ἀπόστολοι Πυργίου πίν. 38, 41, 42. Παναγία Σικελιά πίν. 43, 46, 47, 48. Ἀγ. Ἰωάννης Χαλκιῶς πίν. 52.

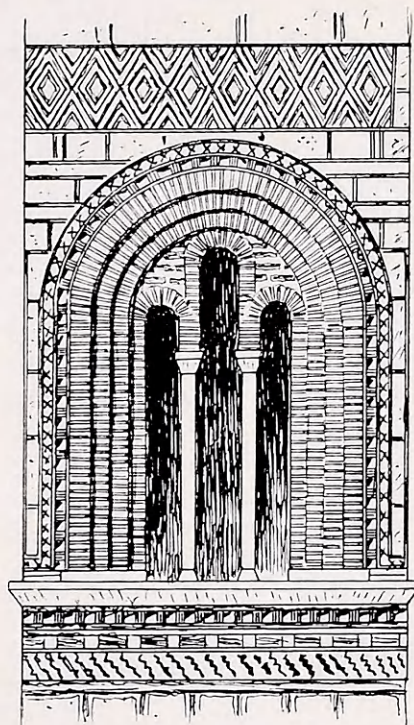
⁷ STRZYGOWSKI, Ἀρχ. Ἐφημ. 1902, στ. 66.

μύρφων ἀποφύσεων (εἰκ. 28). Ὁ αὐτὸς κιονίσκος φέρει πρὸς τούτοις κατὰ μὲν τὰς πλαγίας αὐτοῦ ὄψεις κατακόρυφον, κατὰ δὲ τὴν ἔξω ὄψιν ὀριζόντιον μωσαϊκὴν ταινίαν, συνισταμένην ἐκ κανονικῶν μαρμαρίνων τετραγωνιδίων καὶ τριγωνιδίων, ἐναλλάξ ἐρυθρῶν καὶ κυανῶν ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους, ἐντεθειμένων διὰ κονιάματος ἐντὸς ὀρθογωνίου αὐλακος λαξευθείσης ἐν τῷ μαρμάρῳ τοῦ κορμοῦ (εἰκ. 28).

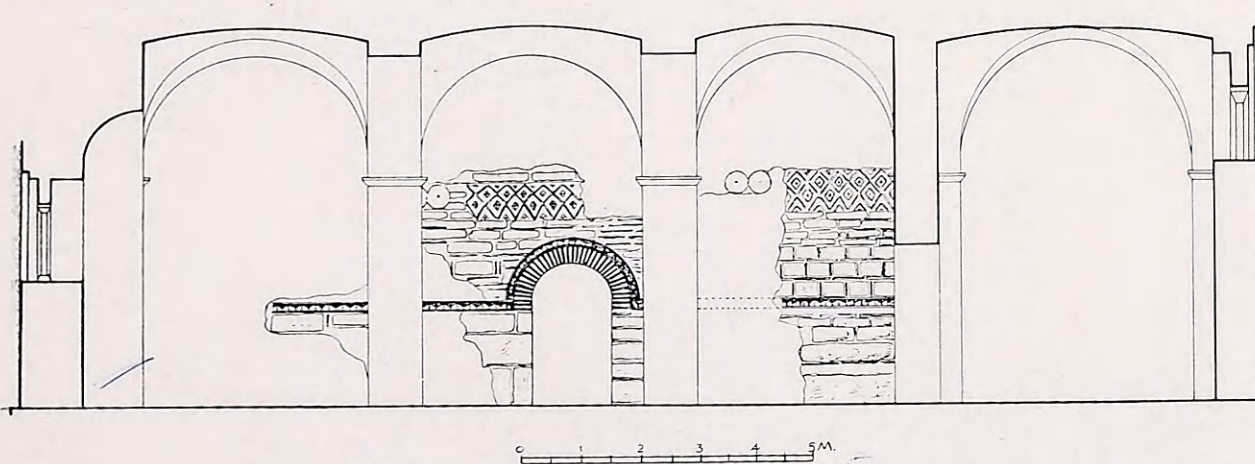
Εἰκ. 28. Ὁ διακεκοσμημένος κιονίσκος τοῦ παραθύρου τοῦ ἄνω νοτίου κατηχουμένου.

Τῶν δὲ λοιπῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ τὰ παράθυρα τεταγμένα, ὡς ἐλέχθη, εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἀνὰ 13 κατεσκευάσθησαν δίλοβα μετὰ διπλοῦ ἐκ πλίνθων περιθωρίου περιβαλλομένου καὶ αὐτοῦ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἣτις ἄνευ τινὸς διακοπῆς συνεχίζεται κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων τμήματα

Εἰκ. 29. Τὸ ἀναστηλωθὲν τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

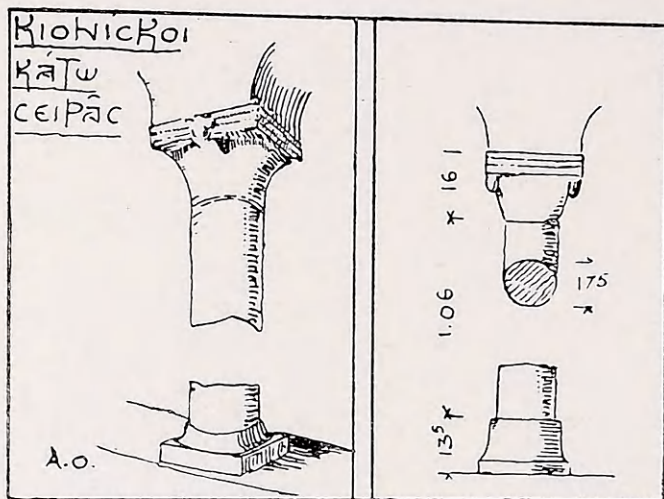
τοῦ τοίχου, δίκην ἀλύσεως συνδεοῦσης εἰς ἓν ὅλον τὰ παράθυρα τῆς αὐτῆς σειρᾶς.

Εἰκ. 30. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ βορείου σκέλους τοῦ βορείου παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ δεικνύουσα τὰ κοσμοῦντα τὸν βόρειον ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ μεσαίου σώματος τοῦ ναοῦ ρομβόσχημα καὶ ἄλλα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα.

Τὰ ὑπὲρ τοὺς λοβοὺς τύμπανα τῶν παραθύρων ἐσχηματίσθησαν διὰ σειρῶν πλίν-

θων καθ' ὁμοκέντρους πρὸς τὰ τόξα τῶν λοβῶν κύκλους, οἵτινες προσδίδουσι μεγάλην ἐλαστικότητα καὶ χάριν εἰς τὴν ὅλην ὄψιν τοῦ παραθύρου. Ἐξαίρεσιν ποιοῦσι δύο

Εἰκ. 31. Δύο τῶν κιονίσκων τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων.

τήριον, καθὼς ἀποδεικνύουσι καὶ τὰ πολλαχού

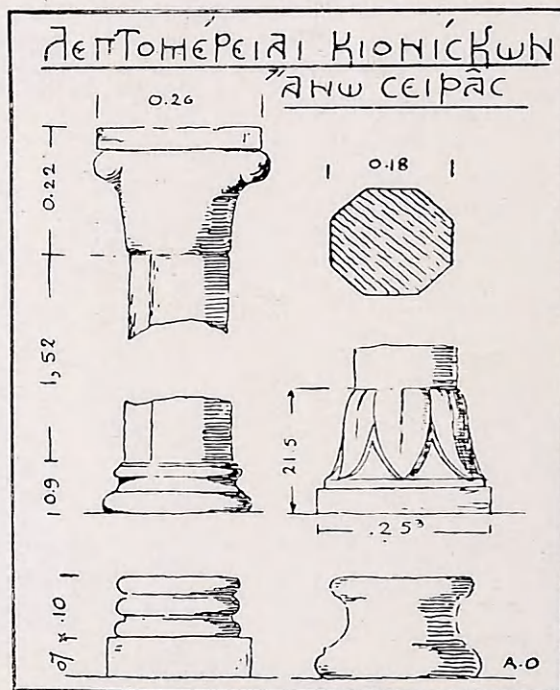
Εἶναι δὲ ὁ χρόνος τῆς καταστροφῆς τῶν εἰρημένων κιονίσκων πάντως κατὰ τι προγενέστερος τοῦ 1821, ὅτε τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθη ἡ συντετελεσμένην ἤδη τὴν καταστροφὴν δεικνύουσα παλαιὰ εἰκὼν 10 τοῦ συγγράμματος τοῦ HUGHES (ἡμετέρα εἰκ. 3). Βραδύτερον — πιθανώτατα τὸ 1864, ὅτε ἐγένοντο αἱ μεγάλαι τοῦ ναοῦ ἐπισκευαί, οἱ καταστραφέντες κιονίσκοι ἀνεπληρώθησαν διὰ νέων ἐξ ἐγχωρίου λευκοῦ λίθου.

Οἱ κιονίσκοι τῶν κάτω παραθύρων ἀποτελοῦνται ἐξ ὀρθογωνίου κορμοῦ βαίνοντος ἐπὶ λοξοτμήτου βάσεως καὶ στεφομένου ὑπὸ ὁμοίου τῇ βάσει ἐπιθήματος τοποθετημένου ἀντιστρόφως. Δύο μόνον τῆς νοτίας πλευρᾶς κιονίσκοι (εἰκ. 31, 33) διαφέρουσι τῶν λοιπῶν ἀπομιμούμενοι τοὺς τῆς ἄνω ζώνης, οἵτινες ἔχουσι τύπον παλαιότερον ἢ τοῖς βάσιν ἰωνίζουσιν, κορμὸν κυλινδρικὸν ἢ ὀκτάγωνον (εἰκ. 32) καὶ κιονόκρανον καλαθοειδὲς μετὰ τετραγώνου ἄβακος. Τὰ

κιονόκρανα δὲ ταῦτα εἶναι ἀπλούστατα, οὐδὲν ἄλλο φέροντα κόσμημα πλὴν τεσσάρων κατὰ τὰς γωνίας ἀμυγδαλοειδῶν ἀποφύσεων. Μόνον δ' ἐπὶ τοῦ ἄβακος ἑνὸς τῶν εἰρη-

μόνον κάτω παράθυρα τῆς βορείου πλευρᾶς, ἔνθα τὰς πλίνθους ἀντικαθιστῶσι τὰ καὶ ἐν τῷ ἱερῷ παρατηρηθέντα διακοσμητικὰ φιαλοστόμια (εἰκ. 20).

Οἱ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων κιονίσκοι ἦσαν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου· ἐξ αὐτῶν ὅμως περιεσώθησαν μόνον οἱ ἡμίσεις¹ τῶν λοιπῶν καταστραφέντων ὑπὸ πολεμικῶν βλημάτων κατὰ τὰς ἐκάστοτε πολιορκίας τῆς Ἀρτης, καθ' ἃς ἡ Παρηγορήτισσα ἐχρησίμευσεν, ὡς εἴπομεν (σ. 11), ὡς πολεμικὸν τῶν Τούρκων ἀμυντοῦ μνημεῖον ἀπαντῶντα τραύματα².

Εἰκ. 32. Κιονίσκοι τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν παραθύρων.

¹ Τὰ ἐξῆς παράθυρα τῆς ἄνω σειρᾶς διατηροῦσιν εἰσέτι τοὺς ἀρχαίους κιονίσκους. Βόρειος πλευρά: 1ον, 2ον καὶ 4ον ἀπ' Ἀνατολῶν. Δυτικὴ πλευρά: 2ον καὶ 5ον ἀπὸ Βορρᾶ. Νοτία πλευρά: 1ον καὶ 3ον ἀπ' Ἀνατολῶν.

² Ὅρα π.χ. τὸν κιονίσκον τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. παραθύρου τῆς Β. πλευρᾶς, τοὺς κιονίσκους τοῦ οὐρανίσκου (εἰκ. 39) κλπ.

μένων κάτω παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς εὔρηται ἀτέχνως λαξευμένη κεφαλὴ ζώου (κριοῦ;) (εἰκ. 33). Ἐγχρωμος τέλος διακόσμησις παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ κιονίσκου τοῦ γειτονικοῦ πρὸς τὸ μνημονευθὲν παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ μέγεθος τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς παράθυρα εἶναι πάντα ἴσα καὶ εἰς κανονικὰς μᾶλλον ἀποστάσεις ἀπ' ἀλλήλων τοποθετημένα, οὐχὶ ὅμως καὶ τὰ τῆς ἄνω, διότι ἐκ τῶν 13 ἄνω παραθύρων 9 μὲν ἔχουσι πλάτος ποικίλλον ἀπὸ 1.72 μέχρι 1.90 μ., τὰ δὲ λοιπὰ τέσσαρα ἔχουσιν ἄνοιγμα 1.42-1.53 μ.

Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρόσοψιν ἡ διάταξις τῶν παραθύρων εἶναι ὅπως οὖν κανονικὴ, καθόσον τὰ ἐν αὐτῇ δύο μικρότερα παράθυρα κεῖνται συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου· εἰς τὴν βόρειον ὅμως πλευρὰν (εἰκ. 20), ἔνθα τὰ παράθυρα εἶναι 4, ἐξ ὧν πάλιν τὰ 3 μεγάλα, τὸ μικρὸν τέταρτον ἔχει τοποθετηθῆ μεταξὺ δύο μεγάλων καὶ δὴ οὕτως, ὥστε ἀπὸ μὲν τοῦ ἐνὸς ν' ἀπέχῃ 0.72 μ., ἀπὸ δὲ τοῦ ἐτέρου 1.55 μ. Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶναι ἡ ἀσυμμετρία τῆς τοποθετήσεως τῶν παραθύρων τῆς μιᾶς σειρᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὰ τῆς ἄλλης, αἰσθητὴ οὐχὶ τόσον εἰς τὴν πρόσοψιν, ὅσον εἰς τὴν Β. πλευ-

Εἰκ. 33. Κιονόκρανον διαχωριστικοῦ κιονίσκου κάτω παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς φέρον ἔκγλυφον κεφαλὴν ζώου.

Εἰκ. 34. Δίλοβον παράθυρον τῆς κάτω σειρᾶς (Ν. πλευρᾶς).

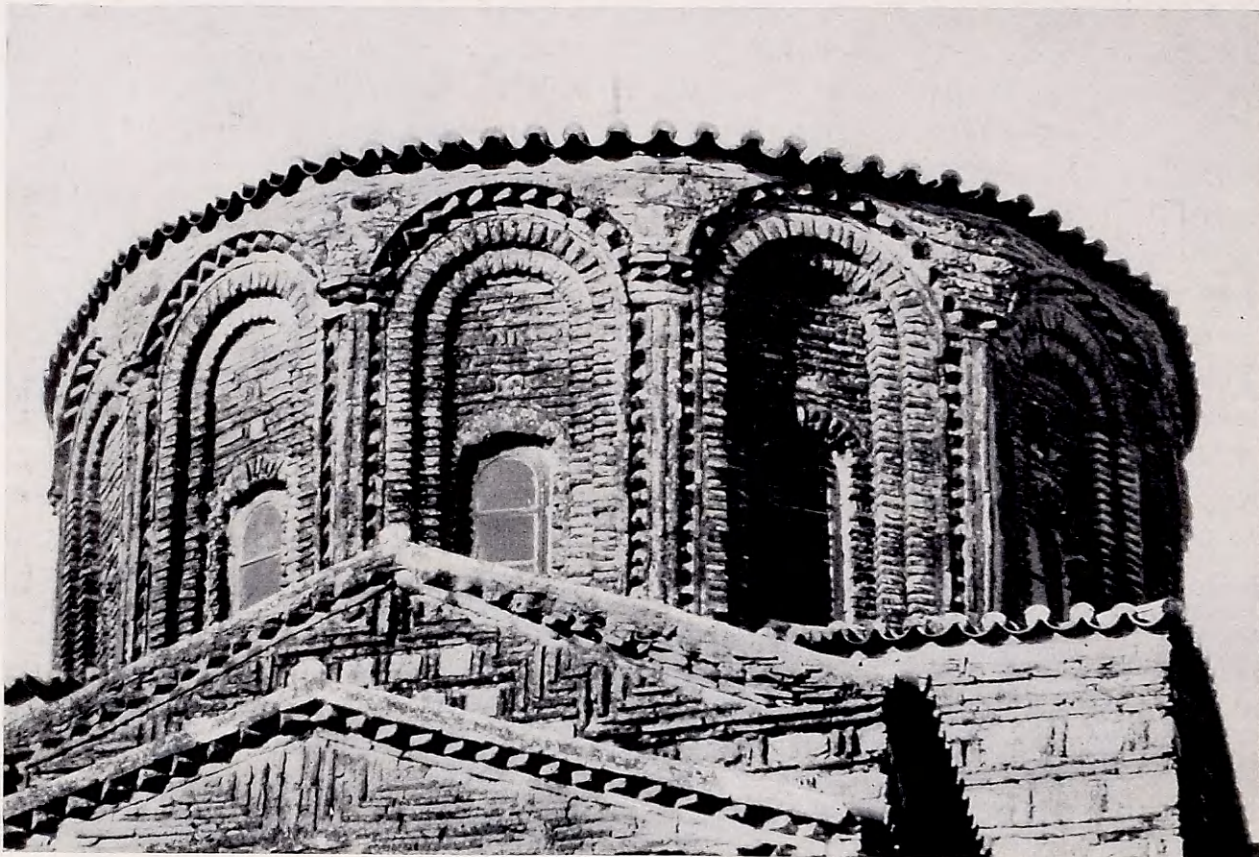
ρὰν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 20), ἔνθα ἐκ 4 ζευγῶν παραθύρων μόνον τοῦ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν ζεύγους οἱ ἄξονες συμπίπτουσι, τῶν δὲ λοιπῶν ὁλονὲν ἀποκλίνουν μέχρι διαφορᾶς 1.30 μ. κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν. Τὸν τεχνικὸν λόγον τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως θὰ ἐξηγήσωμεν βραδύτερον.

Ἡ στέγη. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπολείπεται ἡμῖν ἡ ἐξέτασις τῆς στέγης. Αὕτη καλυπτομένη σήμερον, ἔνεκα κλιματικῶν λόγων, δι' ὠχροπρασίων σχιστολιθικῶν πλακῶν, ὑψοῦται πυραμιδοειδῶς ἀπὸ τῶν τεσσάρων γωνιῶν

πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κτηρίου διακοπτομένη κατὰ μὲν τὴν κορυφὴν ὑπὸ τῆς μεγάλης

($8.00 \times 8.00 \times 1.68$ μ.), ισοδομικῶς ἐκτισμένης βάσεως τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου (εἰκ. 35) καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς ἐν σχήματι σταυροῦ ἐκφυομένων τεσσάρων σκελῶν (ἐξοχὴ ἀπὸ 1.43 - 2.88 μ.) (εἰκ. 37), κατὰ δὲ τὰς 4 γωνίας ὑπὸ ἰσαριθμῶν ὑψηλῶν, κεραμοσκεπῶν τρουλλίσκων (ἔσωτ. διαμ. 4.00 μ.) συμφώνως πρὸς τὸ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ὁρμηθὲν σχέδιον, εἰς ὃ προσετέθη ἐνταῦθα καὶ ὁ ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς προβάλλον ἐλαφρὸς, κιονοστήρικτος οὐρανίσκος (ᾶρα εἰκ. 17).

Οἱ τρούλλοι. Χάριν ἐλαφρότητος ἅμα καὶ κομψότητος οἱ τρούλλοι κατεσκευά-

Εἰκ. 35. Ὁ πλινθόκτιστος κεντρικὸς τρούλλος τοῦ καθολικοῦ ἀπ' Ἀνατολῶν.

σθησαν πάντες ἐξ ὀλοκλήρου πλίνθινοι, πλὴν ἐνὸς τῶν ὀπισθίων (ΒΑ.), ὅστις ἔχει τὰς γωνίας του ἐνισχυμένας διὰ πωρολίθων (εἰκ. 20). Καὶ ὁ μὲν κεντρικὸς τρούλλος εἶναι δωδεκάπλευρος (πλευρὰ 1.95 μ.), ὡς ὁ τῆς Ἀγ. Σοφίας τῆς Τραπεζοῦντος¹ καὶ ὁ τῆς Θρακικῆς Βῆρας², οἱ δὲ γωνιαῖοι ὀκτάπλευροι (πλευρὰ 2.12 μ.) φέροντες ἕκαστος ἰσάριθμα πρὸς τὰς πλευρὰς χαμηλὰ τοξωτὰ παράθυρα (κεντρικοῦ τρούλλου 0.57×2.17 μ., τρουλλίσκων 0.59×1.55 μ.) μεθ' ὑψηλῶν τυμπάνων πληρουμένων δι' ὀριζοντίων σειρῶν πλίνθων (εἰκ. 35).

Παράθυρα καὶ τύμπανα περιβάλλονται ὑπὸ διπλοῦ κλιμακηδὸν προέχοντος πλινθίνου τοξωτοῦ πλαισίου καὶ τῆς παρομαρτούσης ἀτέρμονος ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις εἰς

¹ BACHMANN, Kirchen und Moscheen, Leipzig 1913, πίν. 12.

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Θρακικά τ. Δ', 1933, σ. 15.

μὲν τοὺς γωνιαίους τρούλλους κατέρχεται μέχρις ὀλίγον κατωτέρω τῆς ὀριζοντίας τῶν τόξων διαμέτρου, εἰς δὲ τὸν κεντρικὸν φθάνει κάτω μέχρι τῆς τετραγώνου βάσεως διακοπτομένη μόνον κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν τόξων, ἵνα συνεχισθῇ ὀριζοντίως καὶ σχηματίσῃ ὑποτυπῶδες τι κιονόκρανον διὰ τὸν μεταξὺ τῶν κατακορύφων σκελῶν μορφούμενον κορμὸν διδύμου ἐπιπέδου κιονόκου (εἰκ. 35).

Διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων τούτων κατακορύφων καὶ τοξοειδῶν γραμμῶν τῶν πλαισίων κατωρθώθη νὰ προσδοθῇ εἰς τοὺς ἄλλως βαρεῖς κορμούς τῶν τρούλλων (κεντρικοῦ ἑξωτερικῆ διαμέτρου 7.38 μ., ὕψος 3.50 μ., γωνιαίων διάμετρος 5.00 μ., ὕψος 3.00 μ.) ποιά τις ἀνάτασις, εἰς παλμὸς ζωῆς, ἐνισχυόμενος εἰς τοὺς δύο γωνιαίους τρουλλίσκους τῆς προσόψεως καὶ τὸν τρουλλίσκον τῆς ΒΑ. γωνίας διὰ τῆς κατὰ τὰς γωνίας τῶν τοποθετήσεως ἡμικιονίων, ἐσχηματισμένων διὰ στρογγύλων πλίνθων (εἰκ. 17 καὶ 20) ἥτοι κατὰ σύστημα, ὅπερ ἐφηρμόσθη εἰς τοὺς κεντρικοὺς τρούλλους καὶ τοὺς γωνιαίους τρουλλίσκους πολλῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης² καὶ γενικῶς τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς τῆς Πρωτευούσης³.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ γεῖσον τῶν τρούλλων τοῦτο σήμερον εἶναι εἰς πάντας ὀριζόντιον (εἰκ. 17, 20, 21, 22) εἶναι ἐν τούτοις πολὺ πιθανόν, ὅτι ἀπετελεῖτο ἄλλοτε ἐκ σειρᾶς τόξων ἐξ ἐπαλλήλων ὀδοντωτῶν ταινιῶν, ὥς συμβαίνει εἰς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης², ἀργότερον δὲ νὰ κατηργήθῃ, χάριν ἀπλουστεύσεως, κατὰ τινα γενικὴν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο καταλήγω ἀποβλέπων εἰς τὴν εὐτελῆ καὶ οὐχὶ διὰ πλίνθων ἀλλὰ διὰ κοινῶν μικρῶν λίθων κατασκευὴν τῶν τριγωνικῶν τμημάτων, ἅτινα δημιουργοῦνται μεταξὺ τοῦ σημερινοῦ ὀριζοντίου γείσου καὶ τῶν διαδοχικῶν τοξωτῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, τῶν πλευρῶν τοῦ πολυέδρου τῶν τρούλλων (βλ. εἰκόνα 35).

Τοῦ λόγου δ' ἐνταῦθα ὄντος περὶ τῶν τρούλλων σημειώνομεν, ὅτι κατὰ τὰς προσφάτως γενομένας ἐπισκευὰς τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου τῆς Παρηγορητίσης τὰ κενὰ τὰ ὁποῖα μεσολαβοῦσι μεταξὺ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τυμπάνου καὶ τῆς τερματιζούσης πρὸς τὰ κάτω τὴν κεράμωσιν κοιλοκύρτου καμπύλης εὐρέθησαν πεπληρωμένα—προφανῶς

Εἰκ. 36. Πήλινα ἀγγεῖα γεμίματος τοῦ μεταξὺ τῶν τυμπάνων καὶ τῆς καμπύλης τοῦ τρούλλου κενοῦ.

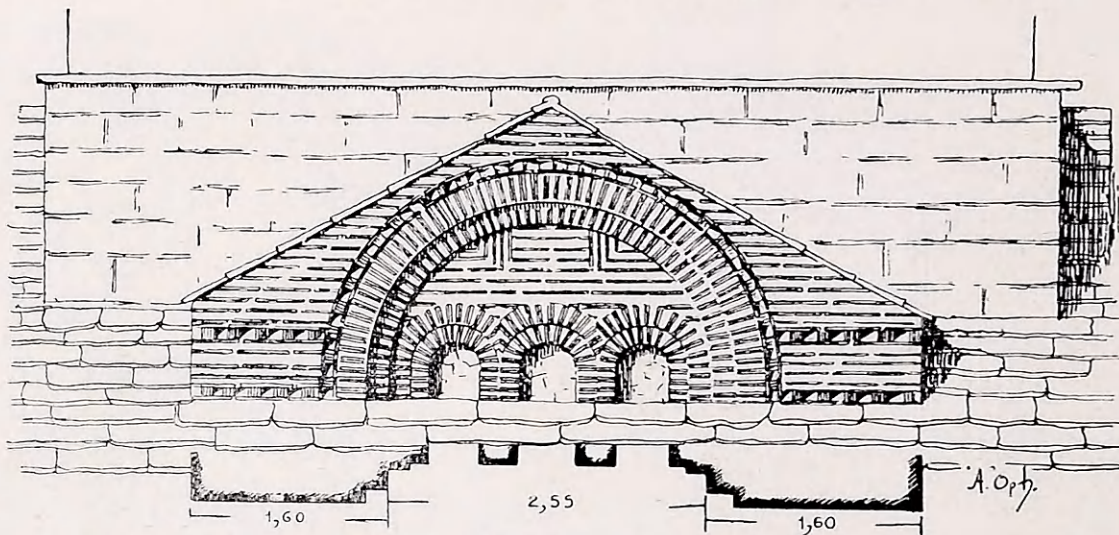
¹ EBERSOLT - THIERS, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913: Ναὸς Ἁγ. Θεοδώρου (Kilissé Djami) πίν. XXXV, 2.—Ναὸς Σωτήρος Παντεπόπτου (Eski Imaret) πίν. XLI.—Ναὸς Παμμακαρίστου (Fetiyé-Djami) πίν. LI. A. v. MILLINGEN, *Byzantine Churches in Constantinople* πίν. XXXVIII, XLII καὶ εἰκ. 52.

² DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1916: Πανογία Χαλκῆων πίν. LI, Ἁγ. Παντελεήμων πίν. LV, LVI, LVIII, Ἁγ. Αἰκατερίνη πίν. LIX, LX, LXI, Ἁγ. Ἀπόστολοι πίν. LXII, LXIV.

³ Ὡς π.χ. τῆς Θρακικῆς Βήρας (ΟΡΑΝΔΟΣ, *Θρακικά* τ. 4, 1933, σ. 12 εἰκ. 5), τῆς Παλαιᾶς Σερβίας, Staro - Nagoricino, Ljuboten, Λέσνοβο κλπ. (A. DEROKO, *Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen-Age*, Beograd 1953, εἰκ. 250, 255, 256, 257, 258) κλπ.

χάριν ἐλαφρότητος—διὰ πηλίνων σταμνῶν¹, ὡς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 36.

Τελευταία τις πλινθινὴ ἐξωτερικὴ διακόσμησις εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς στέγης, εἰς τὰς ἔξω βλέπουσας καὶ εἰς τριγωνικὸν ἀέτωμα καταληγούσας πλευρὰς τῶν ἐκ τῆς βορείου, τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας παρειᾶς τῆς βάσεως τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου ἐκφυομένων σκελῶν τοῦ σταυροῦ, αἵτινες παρουσιάζουσι δύο μεγάλα, ἐπάλληλα πλινθίνα τόξα περιβαλλόμενα ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 37), ἀντιπροσωπεύοντα δ' ἐξωτερικῶς τὰς κατὰ τὰς θέσεις ταύτας ἀντιστοιχοῦσας ἐσωτερικὰς καμάρας, αἵτινες στηρίζουσι τὸν κεντρικὸν τρούλλον. Τὰ τόξα λοιπὸν ταῦτα προωρίζοντο νὰ περιβάλλωσι, κατὰ τὸν συνήθη εἰς τοὺς ἀπλοῦς σταυροειδεῖς ναοὺς τρόπον, τρίλοβον φωτιστικὸν παράθυρον μετ' ἰσοῦ-

Εἰκ. 37. Ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ τῆς στέγης.

ψῶν λοβῶν (εἰκ. 37) βαῖνον ἐπὶ μαρμαρίνων κιονίσκων. Τοιαῦτα δὲ παράθυρα κατεσκευάσθησαν πράγματι καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν, ἀλλ' εἶναι ὁρατὰ μόνον κατὰ τοὺς τρεῖς διπλοτόξους λοβοὺς τοῦ νοτίου σκέλους καὶ τὸ ὑπεράνω αὐτῶν τύμπανον, τὸ πληρούμενον διὰ πλινθίνων κοσμημάτων (εἰκ. 37), ἐνῶ οἱ δύο μαρμαρίνοι κιονίσκοι των, ἀποτελούμενοι ἐκ λοξοτμήτου βάσεως, ὀρθογωνίου κορμοῦ καὶ κολουροπυραμιδοειδοῦς κιονοκράνου, διακρίνονται μόνον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 51, 52, 55), ἐπεὶ δὲ ἔξωθεν ἡ στέγη τῶν κατηγουμένων ἀνελθοῦσα, κατεκάλυψε τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων κατὰ τὰ τρία τέταρτα τοῦ ὕψους των (εἰκ. 55) καὶ κατέστησεν αὐτὰ λίαν ἐκ τῶν ἔξω δυσδιάκριτα. Τὸ ἄσκοπον δ' ἄλλως τῆς ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τοποθετήσεως φωτιστικῶν παραθύρων κατενοήθη φαίνεται ὁψέ ποτε, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς βορείου πλευρᾶς, ἐνθα τὸ ἀρχικῶς καὶ ἐνταῦθα ἀφενθὲν χάριν παραθύρου κενὸν ἐφράχθη ὕστερον διὰ κοινῆς τοιχοποιίας (ὄρα τὴν βόρειον ὄψιν τοῦ ναοῦ εἰκ. 20 καὶ τὴν κατὰ πλάτος τομὴν εἰκ. 53).

Ὁ οὐρανίσκος τῆς προσόψεως. Τὸ μᾶλλον τὴν προσοχὴν τοῦ θεατοῦ ἐλκῶον ἐξωτερικὸν σημεῖον τοῦ ναοῦ εἶναι ὁ κιονοστήρικτος μετὰ κωνικῆς κεραμοσκε-

¹ Ὁμοίου περιῶπου σχήματος ἀγγεῖα μετὰ δύο λαβῶν, τεθέντα προφανῶς χάριν ἐλαφρότητος ὡς γέμισμα θόλων εὐρέθησαν καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ μνημεῖα, ὡς π.χ. εἰς κινστέρνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Jahrbuch des Instituts 28, 1913, σ. 389 εἰκ. 14 καὶ DEMANGEL-MAMBOURY, Le quartier des Manges σ. 46 καὶ εἰκ. 198), εἰς τοὺς τρούλλους τοῦ Ἀφεντικοῦ τοῦ Μυστρά (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Α', 1935, σ. 204 εἰκ. 6) καὶ ἀλλαχοῦ.

ποῦς στέγης οὐρανίσκος, ὅστις, φερόμενος ἐπὶ ὀκτὼ λευκομαρμάρων κιονίσκων αἰωρεῖται, κομψὸς καὶ ἐλαφρὸς, ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς προσόψεως.

Τοιούτους ἀνοικτοὺς οὐρανίσκους συνήθιζον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τοποθετῶσιν οὐχὶ

A

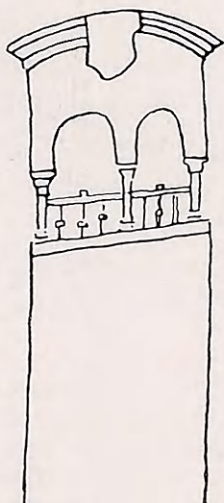
B

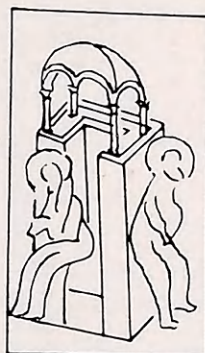
Γ

Δ

E

Z

H

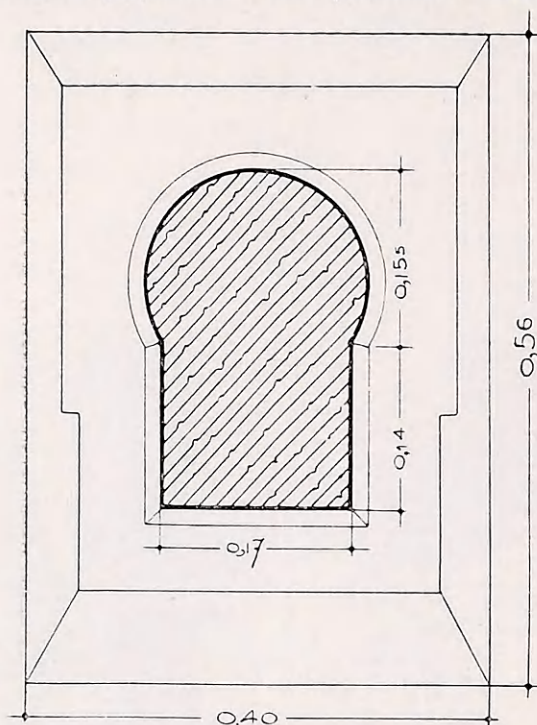
Εἰκ. 38. Μικρογραφίαι χειρογράφων εἰκονίζουσαι κιονοστηρίκτους οὐρανίσκους: A καὶ B Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (πίν. 305 καὶ 349, 10^{ου} αἰ.). Γ Ὁμιλίων μοναχοῦ Ἰακώβου (Vat. gr. 1162 φ. 127v, 12^{ου} αἰ.). Δ Εὐαγγελίου Ἰωάννου Ἀλεξάνδρου (FILON, πίν. 98, 14^{ου} αἰ.). E MEYBOHM, Evangelium der Feste πίν. 7. Z Τοιχογραφία Kremikowci (14^{ου} αἰ.) (Grabar). H Ψαλτήριον Βρετανικοῦ Μουσείου 11^{ου} αἰ. (Add. 19352) (DALTON).

τόσον ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν των¹, ὡς κατ' ἐξαίρεσιν συμβαίνει εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν,

¹ Χρῆσις κιονοστηρίκτων οὐρανίσκων [εἰς ἐκκλησιαστικὰ κτήρια ἐγένετο, ἤδη ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰ., κυρίως ἐν Ἀρμενίᾳ, ἐνθα οὗτοι ἐτοποθετήθησαν εἴτε ὑπεράνω τῆς λιτῆς καθολικῶν τῶν μονῶν, ὡς π.χ. τῆς Μ. Χορομός (J. STRZYGOWSKI, Die Baukunst der Armenier und Europa εἰκ. 270, τοῦ 1035), εἴτε ὡς στέψεις πύργων κωδωνοστάσιων, ὡς εἰς Hagbat (J. STRZYGOWSKI, ἔ.δ. εἰκ. 271) (1245) καὶ εἰς τὴν Μ. Geghard (J. STRZYGOWSKI, εἰκ. 273), ὁμοίως εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τοῦ Achtamar (W. BACHMANN, Kirchen und Muscheen in Armenia und Kurdistan, Leipzig 1913, πίν. 31 καὶ 32, CH. DIEHL, Manuel εἰκ. 222) καὶ εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Βαράνκ-Βάνκ παρὰ τὸ Βάν (W. BACHMANN, Kirchen und Moscheen σ. 37 εἰκ. 14 καὶ πίν. 29). Ἡ χρῆσις κιονοστηρίκτων ἀνοικτῶν οὐρανίσκων ἐν Ἀρμενίᾳ συνεχίσθη καὶ πολὺ ἀργότερον, ὡς μαρτυρεῖ τὸ πρὸ τοῦ νάρθηκος τοῦ ἐν Βαγκαρσαπάτ ναοῦ τῆς Ἀγ. Ριψίμης τὸ 1653 ἐκτελεσθὲν κωδωνοστάσιον, ἀκόμη δὲ καὶ μέχρι τοῦ τελευταίου αἰῶνος, ὅτε συναντῶμεν, τετραπλοῦς μάλιστα, οὐρανίσκους εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Etchmiadzin (J. STRZYGOWSKI, ἔ.δ. εἰκ. 379, 380) ἥτοι ἀνὰ ἓνα ὑπεράνω τῶν 4 σκελῶν τοῦ σταυροῦ.

ὅσον ὑπεράνω ἐξεδρῶν, φιαλῶν, κιβωρίων καὶ τάφων¹, μάλιστα ὅμως ὡς ἐπιστέψεις πύργων κωδωνοστασίων ἢ πυργοειδῶν μερῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν², ὡς διδάσκουσι πολλαὶ μικρογραφίαι χειρογράφων τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ψηφιδωτὰ ναῶν³ καὶ τοιχογραφίαι⁴ (εἰκ. 38).

Κιονοστήρικτοι τρουλλίσκοι ἐφηρμόσθησαν ἐπίσης συνηθέστατα καὶ εἰς κωδωνοστάσια ρωμανικῶν⁵ καὶ γοτθικῶν⁶ ἐκκλησιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων πιθανῶς ἐπηρεάσθη καὶ

Εἰκ. 39. Ὁριζοντία τομή μετ' ἀνόψεως τῶν κιονίσκων τοῦ ἀνοικτοῦ οὐρανίσκου τῆς προσόψεως.

ἡ Παρηγορήτισσα. Δὲν εἶναι μάλιστα ἀπίθανον ὁ ἀνοικτὸς οὐρανίσκος τῆς Παρηγορητίσσης νὰ ἐχρησίμευσεν ὡς κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου οὗτος παντελῶς στερεῖται⁸.

Λόγῳ τῆς κλίσεως τῆς στέγης οἱ ὀπίσθιοι κιονίσκοι τοῦ οὐρανίσκου εἶναι κατὰ τὰ 3/4 αὐτῶν ἐντοιχισμένοι (εἰκ. 51). Ἡ τοιαύτη δ' ἐντοιχίσις, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τῆς στέγης ἀπόκρυψις τῶν τριλόβων παραθύρων τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, περὶ ἧς εἵπομεν, παρέχει τὴν ὑπόνοιαν περὶ ἀρχικῶς προβλεφθείσης ὀριζοντίας στέγης, εἰς ἣν ἔπειτα, πιθανῶς λόγῳ διαρροῆς, ἐδόθη κλίσις πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν ὑδάτων. Σημειωτέον δὲ ὅτι οὐ μόνον τοῦ οὐρανίσκου ἀλλὰ καὶ τῶν γωνιαίων τρουλλίσκων μέγα μέρος καλύπτεται ὑπὸ τῆς στέγης.

¹ Οὕτω π.χ. εἰς χ/φον τῆς Μ. Ἰβήρων ἀρ. 463 φ. 120α (Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 80 εἰκ. 16). Ἐπίσης εἰς χ/φον Ἱεροσολύμων (Π. Τάφου 14 φ. 314υ) (Κ. WEITZMANN, *Greek Mythology in Byzantine Art*, Princeton 1951, πίν. XI εἰκ. 35).

² Π.χ. Vatic. Gr. 1162 φ. 127υ (STORNAJOLO, *Le miniature di Giacomo monaco. Codices e Vaticanis selecti* πίν. 56, ὅθεν ἡμετέρα εἰκὼν 38 Γ). H. OMONT, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nat.* πίν. LXXXVII (στρογγύλος πύργος) τοῦ αὐτοῦ: *Évangiles avec peintures byzantines du XI s.* Paris 1909, τ. II πίν. 138, 141, 177. B. FILOV, *Les miniatures de l'Évangile du roi Jean-Alexandre à Londres*, πίν. 98 (τετράγωνος πύργος, ἡμετέρα εἰκὼν 38 Δ).—*Il menologio di Basilio II* (codices e Vaticanis selecti) Milano 1907, τ. II πίν. 38, 305 καὶ 349 (ὅθεν αἱ ἡμέτεραι εἰκόνες 38 Α καὶ Β). Vat. Gr. 394 (Ἰωάννου Κλίμακος) φ. 6ν, 41r, 66r, 71r. (J. R. MARTIN, *The heavenly Ladder* εἰκ. 69, 82, 100, 103).—Χ/φον Ψαλτήριον τοῦ Βρεταν. Μουσείου τοῦ 1066 (Add. 19352), εἰκὼν παρὰ DALTON, *Byz. Art and Archaeology*, Oxford 1911, σ. 471 εἰκ. 28, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 38 Η. MEYBOHM, *Evangelium der Feste No 7* (ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 38 Ε. Vat. Gr. 1613 (Cod. e Vaticanis selecti II) Oxford 1911, πίν. 38).

³ Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 22 καὶ 25, 2.

⁴ Ναὸς Kremikovci ἐν Βουλγαρίᾳ. A. GRABAR, *La peinture religieuse en Bulgarie* πίν. LIV (ἐξέδρα), ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 38 Ζ.

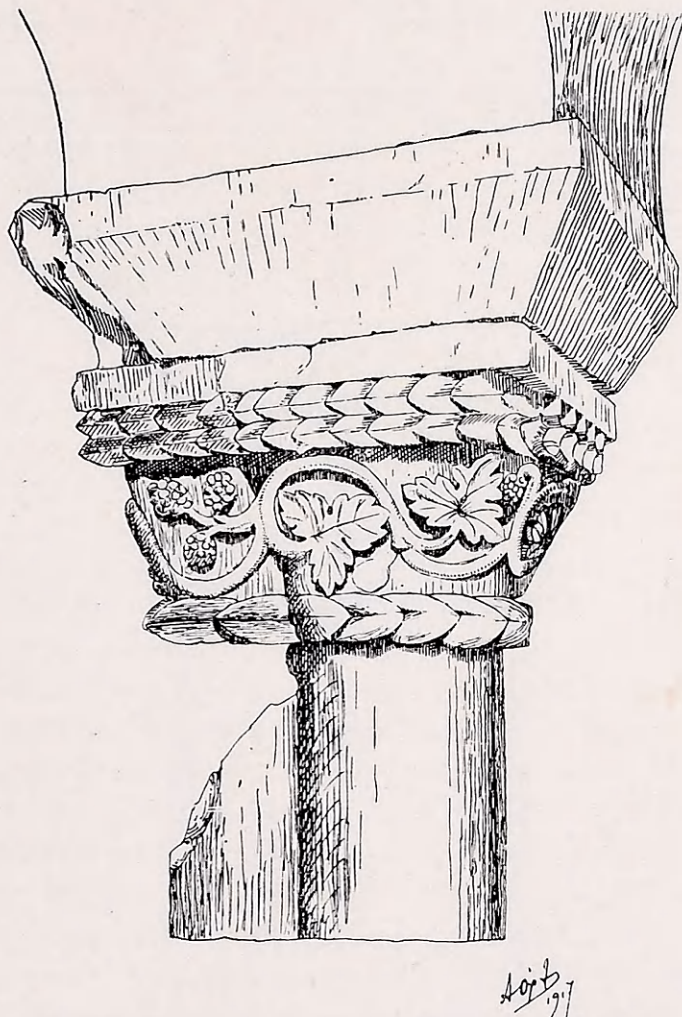
⁵ 8^{ου} αἰ. S. Riquier, RIVOIRA, *Le origini dell'architettura Lombarda*, Milano 1908, εἰκ. 364 - 11^{ου} αἰ. Παναγία τοῦ Poitiers, P. LÉON, *L'art Roman* πίν. 15.—Ναὸς Dorat Ἀνω Βιέννης (Γαλλίας) (C. ENLART, *Manuel d'archéologie Française* τ. I εἰκ. 141 P. LÉON, ἔ.δ. πίν. 25). Παναγία Καπιτωλίου Κολωνίας (11^{ου}-12^{ου} αἰ.) (RIVOIRA, *Origini* εἰκ. 587).—Ἀγ. Τριάς Vendôme (ENLART, *Manuel* εἰκ. 160).

⁶ Μητρόπολις Σιέννας B. FLECHTER, *A history of Architecture*, 16^η ἐκδοσις, 1956, εἰκ. 558.

⁷ Βλ. σχετικῶς ΧΑΡ. ΜΠΑΡΛΑ, *Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων*, ἐναῖσιμος διατριβὴ ἐπὶ διδασκαρίᾳ (Βιβλ. Ἀρχ. Ἐταιρ. ἀρ. 45), σ. 23.

Οἱ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κίονες τοῦ οὐρανίσκου, ὕψους ἐν ὅλῳ 2.18 μ., ἔχουσιν ἐν τομῇ ὀριζοντίᾳ τὸ σχῆμα τριῶν τετάρτων κύκλου προσκεκολλημένων εἰς ὀρθογώνιον οὐρὰν μήκους 0.14 μ. (εἰκ. 39). Εἶναι δὲ τοποθετημένοι οὕτως, ὥστε ὁ κύκλος νὰ βλέπη πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 57).

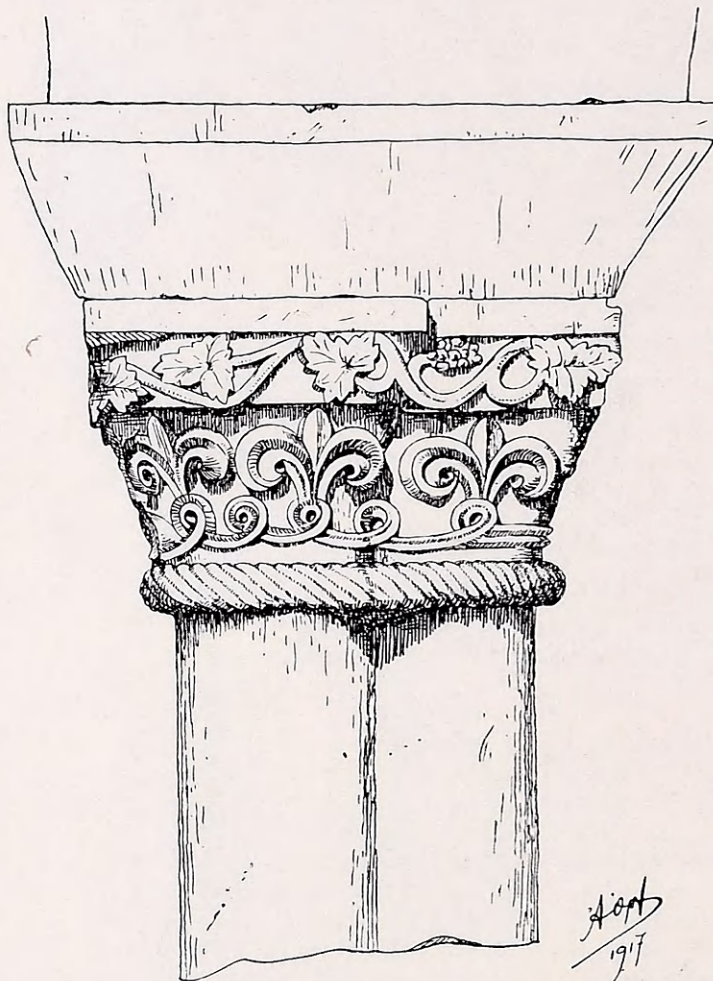
Ἐκαστος κιονίσκος ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων ἐν ὅλῳ μερῶν ἥτοι τῆς ἐλαφρῶς κω-

Εἰκ. 40. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ κιονοστηρίκου ἀνοικτοῦ οὐρανίσκου τῆς προσόψεως.

νικῆς βάσεως, ὕψους 0.22 μ., κορμοῦ ὀλοσώμου ἀρραβδῶτου, ὕψους 1.94 μ., κιονοκράνου τύπου βυζαντινίζοντος, ὕψους 0.26 μ., καὶ τέλος ἐπιμήκους ἐπιθήματος, τοῦ γνωστοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τύπου, ὕψους 0.16 μ. (εἰκ. 40). Καὶ ἡ μὲν βάσις ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἐπιπέδων ταινιῶν μετὰ παρεμβεβλημένου κυματίου, τὸ δὲ κιονόκρανον ἀπαρτίζεται ἐξ ἐπιπέδου ἄβακος, σώματος κωνικοῦ καὶ χονδρᾶς στρογγύλης ὀριζοντίας ράβδου (σπείρας) συνδεούσης τὸ κιονόκρανον πρὸς τὸν κορμὸν τοῦ κίονος. Τῶν κιονίσκων ἐκοσμήθη μόνον τὸ κιονόκρανον διὰ λαμπρῶν ἀναγλύπτων κοσμημάτων κατὰ πάντα τὰ μέρη του. Εἶναι δ' ἡ διακόσμησις αὕτη ἐνδιαφέρουσα καὶ διὰ τὸν τρόπον τῆς ἐκτελέσεως καὶ διὰ τὸ σχέδιον. Δύο εἶναι τὰ κυριαρχοῦντα σχέδια. Κατὰ τὸ πρῶτον (εἰκ. 40)

ὁ ἄβαξ τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται διὰ φύλλων δάφνης ἐπικαλυπτόντων ἄλληλα καὶ τεταγμένων εἰς δύο παραλλήλους στοίχους, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον (εἰκ. 41) ὁ ἄβαξ κοσμεῖται διὰ κυματοειδοῦς βλαστοῦ, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται φύλλα ἀμπέλου καὶ βότρυες. Ὁ δὲ κάλαθος εἰς μὲν τὸν πρῶτον τύπον κοσμεῖται πάλιν διὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρυῶν, ἐκφυομένων ἀπὸ κυματιστοῦ βλαστοῦ, εἰς δὲ τὸν δεύτερον διὰ σειρᾶς ὀρ-

Εἰκ. 41. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ κιονοστηρίκου ἀνοικτοῦ οὐρανίσκου τῆς προσόψεως.

θίων τριφύλλων κρινανθέμων ἀναπηδόντων κάπως ἀνοργάνως ἐκ συνεχοῦς τινος καὶ πολλάκις ἀνακυκλουμένου παχέος κυλινδρικοῦ βλαστοῦ.

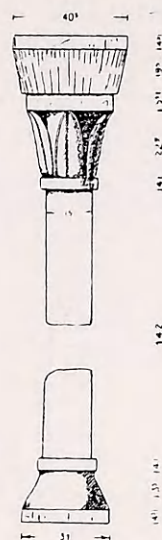
Τέλος ἡ στρωγγύλη ράβδος (σπεῖρα), ἡ συνδέουσα τὸ κιονόκρανον πρὸς τὸν κορμὸν τοῦ κίονος, εἰς μὲν τὸν ἕνα τύπον ἀπομιμεῖται σχοινίον πεπλεγμένον¹, ἐν ᾧ εἰς τὸν ἄλλον καλύπτεται ὑπὸ ἀπλῆς σειρᾶς ἐπικαλυπτομένων φύλλων δάφνης². Πλὴν ὁμως

¹ Ὁμοιον σχοινίον ὑπάρχει καὶ εἰς κιονόκρανα: τῆς Ἀγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, τῶν ἀρχῶν 6ου αἰ. (KAUTSCH, Kapitellstudien, πίν. 32 ἀρ. 522), τοῦ Μουσείου τοῦ Καῖρου (αὐτόθι ἀρ. 523) καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ (αὐτόθι ἀρ. 798, ὑστερωτέρων χρόνων).

² Ὁμοιον φύλλωμα εὑρεῖται καὶ εἰς κιονόκρανον τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος τῶν Μουσείων Καῖρου (DALTON, Byz. Art. εἰκ. σ. 33) καὶ Κωνσταντινουπόλεως (KAUTSCH, Kapitellstudien, πίν. 30 εἰκ. 499).

τῶν ἀνωτέρω δύο τύπων ἐχρησιμοποιήθη καὶ τρίτον τι εἶδος κιονοκράνου διὰ τινὰς τῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οὐρανίσκου εὐρισκομένων κιονίσκων, οἵτινες φέρουσι κατὰ τὸν κάλαθον τοῦ κιονοκράνου τὸ εἰς παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα συχνάκις ἀπαντῶν φύλλωμα ὑδροχαρῶν φυτῶν (*feuilles d'eau*) (εἰκ. 42).

Τὸ ζωηρῶς ἔξεργον τῶν ἀναγλύφων διακοσμήσεων, ἡ ἐλευθερία τοῦ σχεδίου καὶ μάλιστα ἡ κατὰ φύσιν ἀπόδοσις τῶν φύλλων τῆς ἀμπέλου, τέλος δὲ ἡ παρὰστασις κρινανθέμων καὶ σπειροειδοῦς σχοινίου, συνδυαζόμενα πρὸς τὸ παρὰ Βυζαντινοῖς ἀσύνηθες σχῆμα τῶν κίωνων, παρέχουσιν ἀσφαλῆ λαβὴν εἰς ὑπόνοιαν περὶ ξενικῆς, φραγκικῆς βεβαίως, ἐπιδράσεως, οἷαν θέλομεν πιστοποιήσει καὶ δι' ἄλλα διακοσμητικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ.

Εἰκ. 42. Ὁπίσθιος κιονίσκος τοῦ οὐρανίσκου.

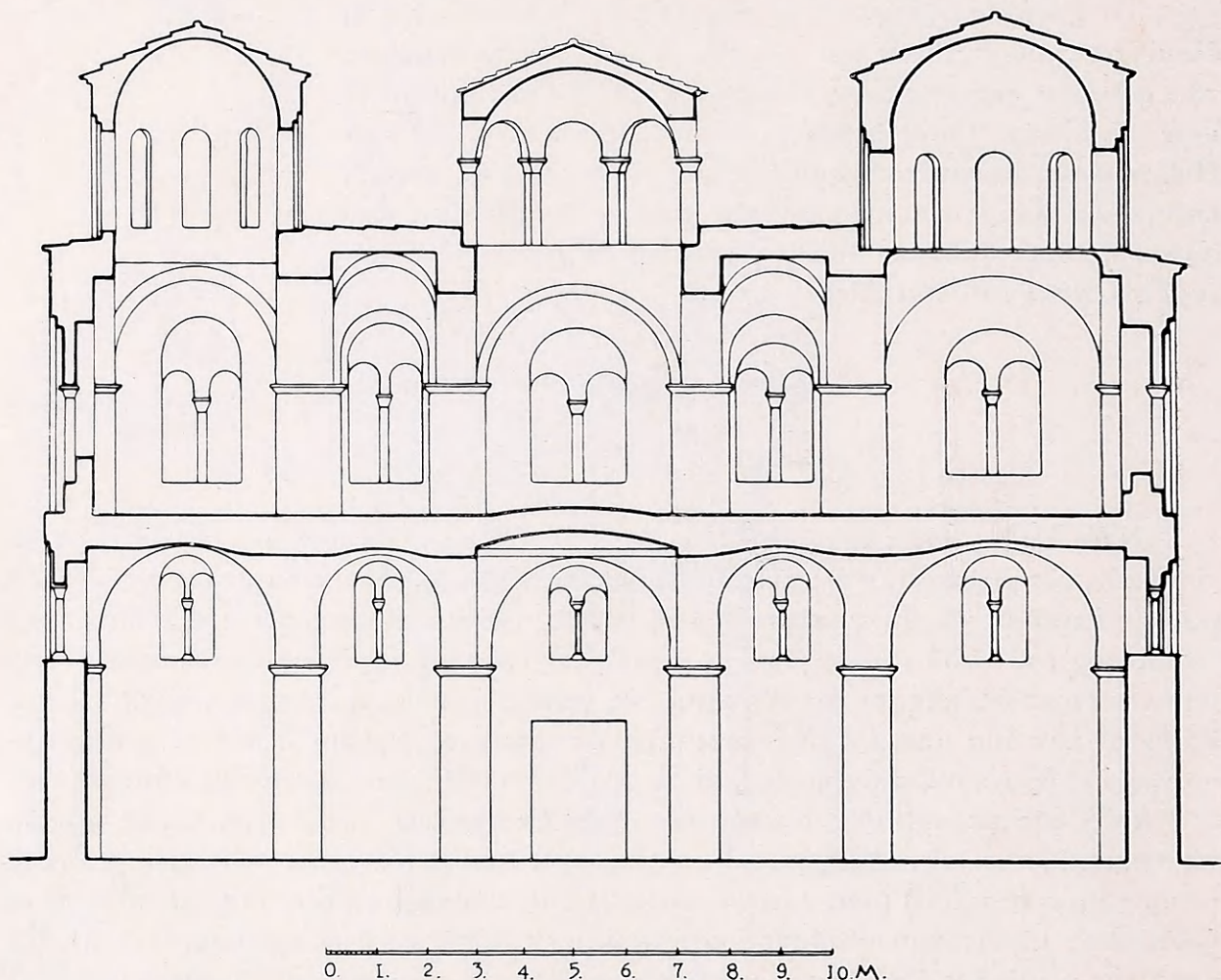
ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΝ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Νάρθηξ καὶ παρεκκλήσια. Διερχόμενός τις τὴν στοάν, ἣτις περιέβαλλέ ποτε τὸν ναόν, εἰσῆρχετο διὰ τῆς μιᾶς καὶ μόνης κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπαρχούσης θύρας εἰς ἐπιμήκη νάρθηκα, πλάτους 4.95 μ. καὶ μήκους ἀντιστοιχοῦντος πρὸς ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (20.28 μ.). Τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ νάρθηκος τούτου διαρθροῦσιν ἀνὰ τέσσαρες ὁλόκληροι καὶ δύο κατὰ τὰς γωνίας ἡμίσειαι παραστάδες, ἑξοχῆς 0.35 μ., ἐξ ὧν αἱ μὲν δύο μεσαῖαι εὐρίσκονται εἰς ἀντιστοιχοῦς περίπου θέσεις πρὸς τὰς περιγραφείσας ἐξωτερικὰς ἀντηρίδας, αἱ δὲ δύο ἄκραι οὐχί. Αἱ παραστάδες αὗται ἐστήριζον ἄνευ τῆς παρεμβολῆς σφενδονίων, ἥτοι ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (ὄρα εἰκ. 18 καὶ 43), τὰ σχηματίζοντα τὴν ὀροφὴν τοῦ νάρθηκος 4 σταυροθόλια καὶ τὸ σφαιρικὸν ἐν τῷ μέσῳ τμήμα (ἀσπίδα) (ὄρα κάτωψιν εἰκ. 18). Διὰ τῶν παραστάδων τὸ μέγα καὶ μονότονον ἄλλως μῆκος τοῦ νάρθηκος κατετμήθη εἰς πέντε ἐν ὅλῳ τμήματα, τρία μεγάλα κατὰ τὰς γωνίας καὶ τὸ μέσον, καὶ δύο μικρότερα μεταξύ, οὕτω δ' ἀπέκτησεν ὁ νάρθηξ ἄρθρωσιν ἅμα καὶ κίνησιν. Εἰς ἕκαστον τῶν εἰρημένων τμημάτων ἠνοίχθη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἀνὰ μία θύρα συγκοινωνίας πρὸς τὰ ἄλλα τοῦ ναοῦ διαμερίσματα. Αἱ θύραι αὗται κατεσκευάσθησαν ἀρχικῶς τοξωταί¹, κατέστησαν δὲ βραδύτερον ὀρθογώνιοι φραχθέντων τῶν ἡμικυκλικῶν αὐτῶν τυμπάνων διὰ πλινθοδομῆς στηριχθείσης ἐπὶ ξυλίνων ὑπερθύρων, πλὴν τῆς μεγάλης μέσης θύρας ἣτις ἐφωδιάσθη μὲ μαρμάρινον ὑπέρθυρον (εἰκ. 51, 52). Κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος ἠνοίχθη εἰς ἕκαστον διαμέρισμα ἀνὰ ἓν δίλοβον παράθυρον, τοποθετηθέν, δι' οὗς λόγους ἤδη ἐξηγήσαμεν (σ. 25), τόσον δυσαναλόγως ὑψηλά, ὥστε ἡ ἄντυξ τοῦ νὰ ἐφάπτεται σχεδὸν τῆς ὀροφῆς (εἰκ. 43). Τέλος τὰ δύο ἄκρα τμήματα τοῦ νάρθηκος ἐφωτίσθησαν προσ-

¹ Ἡ διάταξις αὕτη εἶναι ἰδίᾳ ἐμφανὴς εἰς τὴν βασιλείον λεγομένην, ἥτοι τὴν μέσην, θύραν (ὄρα κατὰ μῆκος τομὴν εἰκ. 51, 52).

θέτως καὶ διὰ δευτέρου παραθύρου ἀνοιχθέντος κατὰ τὰς δύο στενὰς πλευρὰς αὐτοῦ (εἰκ. 43).

Ἐκ τῶν πέντε ἐσωτερικῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος, αἱ μὲν τρεῖς μέσαι ἄγουσιν εἰς τὸν κεντρικὸν ναόν, αἱ δὲ δύο ἄκραι εἰς τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ κείμενα παρεκκλήσια, ἐξ ὧν τὸ μὲν βόρειον τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν ἀρχαγγέλων Ταξιαρχῶν, προστατῶν τοῦ οὔ-

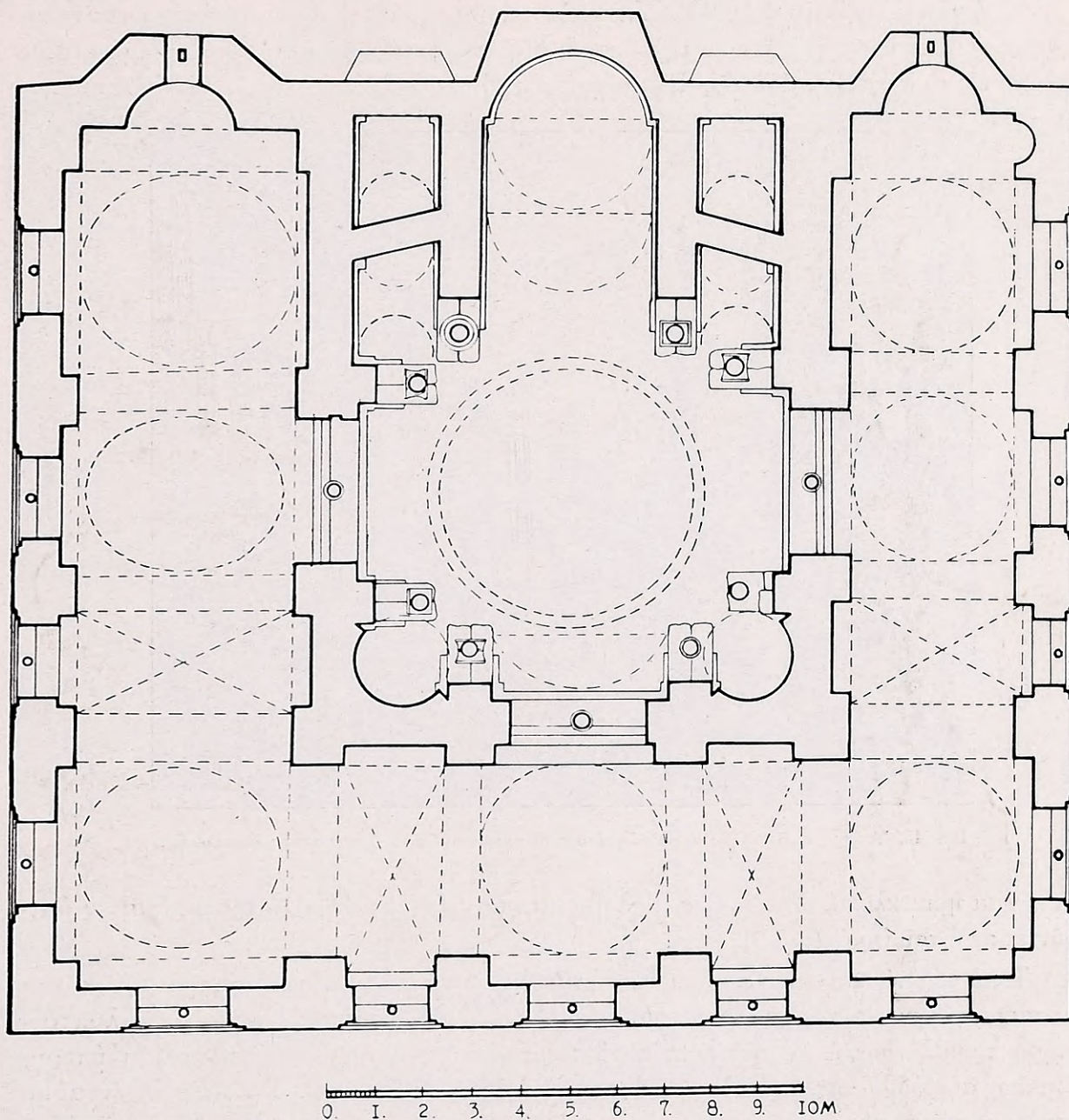

Εἰκ. 43. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ καθολικοῦ κατὰ πλάτος τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ γυναικωνίτου με' ὄψιν πρὸς Δυσμάς.

κου τῶν Ἀγγέλων καὶ φερωνύμων τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ δεσποτάτου Μιχαήλ, τὸ δὲ νότιον εἰς μνήμην τοῦ Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἀγ. Ἰωάννου. Ἐκάτερον τῶν παρεκκλησίων, καταλήγον ἀνατολικῶς εἰς ἡμικυκλικὴν κόγχην, ἔχει μῆκος μὲν 12.50 μ. πλάτος δὲ 4.65 μ. καὶ κατατέμνεται ὑπὸ ζευγῶν παραστάδων (εἰκ. 18), καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ νάρθηξ, εἰς τρία ἴσα τμήματα, ὧν τὰ μὲν ἄκρα καλύπτονται διὰ σταυροθολίων, τῇ μεσολαβήσει σφενδονίων, ἥτοι ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, οἷαι δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὸν νάρθηκα, τὸ δὲ μέσον ὑπὸ σφαιρικοῦ τμήματος (ἀσπίδος, calotte). Εἰς ἕκαστον δὲ πάλιν τμήμα ἀνοίγεται καὶ ἐνταῦθα ἐν τῷ μέσῳ ἀνὰ ἓν τῶν τῆς κάτω σειρᾶς διλόβων παραθύρων.

Τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ μέσον τμήμα ἐκατέρου τῶν παρεκκλησίων φέρουσι πρὸς

τούτοις καὶ θύραν ¹, δι' ἧς ἐξήρχετό τις εἰς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς, τὸ δὲ μέσον ἐπεκοινώνει προσθέτως πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ θύρας, φερούσης ἄνω, παραδόξως, εὐρὺ πλίνθινον τοξωτὸν πλαίσιον περιβαλλόμενον ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 30). Οὕτω, ὡς βλέπει

Εἰκ. 44. Ὁριζοντία τομή τοῦ γυναικωνίτου καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς τὴν στάθμην τοῦ γυναικωνίτου.

τις καὶ ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 18), τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν θύραι, τεταγμέναι ἐπ' εὐθείας, διασχίζουν κατὰ πλάτος τὸν ναόν, διενεργοῦσαι ρεῦμα ἐναλλακτικὸν ἀέρος. Μεταξὺ

¹ Αἱ τῶν ἀνατολικῶν διαμερισμάτων θύραι εἶναι σήμερον πεφραγμέναι λόγῳ διαρρήξεως τοῦ μεγάλου μαρμίνου ὑπερθύρου αὐτῶν (ᾶρα εἰκ. 20). Ἀρχικῶς ὁμως αἱ θύραι αὗται θὰ ἦσαν ἀνοικταί, ὥστε νὰ ἐπιτρέπωσι τὴν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπικοινωνίαν τῶν παρεκκλησίων.

τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ ἄκρου τμήματος τοῦ βορείου παρεκκλησίου ὑπάρχει σήμερον τοῖχος τις ἢ μᾶλλον κτιστὸν εἰκονοστάσιον προστεθὲν ἐκεῖ βεβαίως ὑστερώτερον, ὡς δεικνύει ἡ ἀσύμμετρος θέσις του καὶ ἡ ἀνόργανος μετὰ τοῦ λοιποῦ κτηρίου σύνδεσις.

Ὁ γυναικωνίτης (εἰκ. 44). Ὑπὲρ τὸν νάρθηκα καὶ τὰ παρεκκλήσια ἐκτείνεται συνεχῆς γυναικωνίτης (τὰ ἄνω κατηγούμενα) διήκων, ἄνευ διαχωριστικοῦ τοίχου (οἷος ὑπάρχει εἰς τὸ ἰσόγειον), ἀπὸ τῆς ΒΑ. μέχρι τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ ναοῦ, καθ' ἧς εὗρη-

Εἰκ. 45. Ἀποψὶς τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τοῦ γυναικωνίτου. Ὅψις πρὸς ἀνατολάς.

ται κόγχαι ἡμικυκλικαί, ὧν τὰ μικρὰ δίλοβα παράθυρα (εἰκ. 45, 46) ἐγνωρίσαμεν ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ ἱεροῦ (σ. 36).

Ὡς ὁ νάρθηξ καὶ τὰ κάτω παρεκκλήσια, οὕτω καὶ ὁ γυναικωνίτης διαρθροῦται διὰ παραστάδων εἰς πλείονα διαμερίσματα, ὧν τὰ μὲν τέσσαρα γωνιαῖα καλύπτονται διὰ τρουλλίσκων, ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν τέσσαρα μὲν στενομήκη καλύπτονται δι' ὑπερυψωμένων σταυροθολίων, δύο δὲ καλύπτονται δι' ἀσπίδος (calotte). Τελεῖται δ' ἐνταῦθα ἡ στήριξις τῶν τε σταυροθολίων καὶ τῶν ἀσπίδων, ὡς εἰς τὰ κάτω παρεκκλήσια, ἥτοι τῇ βοηθείᾳ σφενδονίων (ὄρα εἰκ. 19 καὶ 44). Τὸ περίεργον ὅμως εἶναι, ὅτι αἱ παραστάδες τῶν ἄνω κατηγουμένων δὲν ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς τῶν κάτω, συμβαίνει δὲ μάλιστα τινὲς ἐξ αὐτῶν νὰ μὴ ἔχωσι οὐδαμῶς συνέχειαν πρὸς τὰ κάτω, ἀλλὰ νὰ βαίνωσιν ἐπὶ τῶν σχηματίζόντων τὴν ὀροφὴν τῶν κάτω κατηγουμένων σταυροθολίων. Τὸ μέγα τοῦτο τεχνικὸν ἄτοπον προεκλήθη ἐκ τοῦ ἑξῆς λόγου, ὃν ὡς φαίνεται δὲν προέβλεψεν ὁ ἐκτελέσας τὸ ἔργον πρωτομάστορας. Ἐπειδὴ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ κτηρίου

ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῶσιν οἱ τρουλλίσκοι, οἱ μὲν δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ τῆς ΒΔ. καὶ ὁ τῆς ΝΔ. γωνίας, ἐκτίσθησαν οὕτως, ὥστε νὰ στηριχθῶσιν ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπὶ τῶν δύο τόξων, ἅτινα γεφυροῦσι τὰς παρὰ τὰς ἀντιστοίχους γωνίας παραστάδας, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ δύο τόξων συνδεόντων τὰς γωνίας τοῦ ἐσωτερικοῦ χορομοῦ (τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ) πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτηρίου. Κατὰ ταῦτα ἡ διάμετρος τῶν τρουλλίσκων κατεσκευάσθη ἴση πρὸς τὴν μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν καὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων ἀπόστασιν,

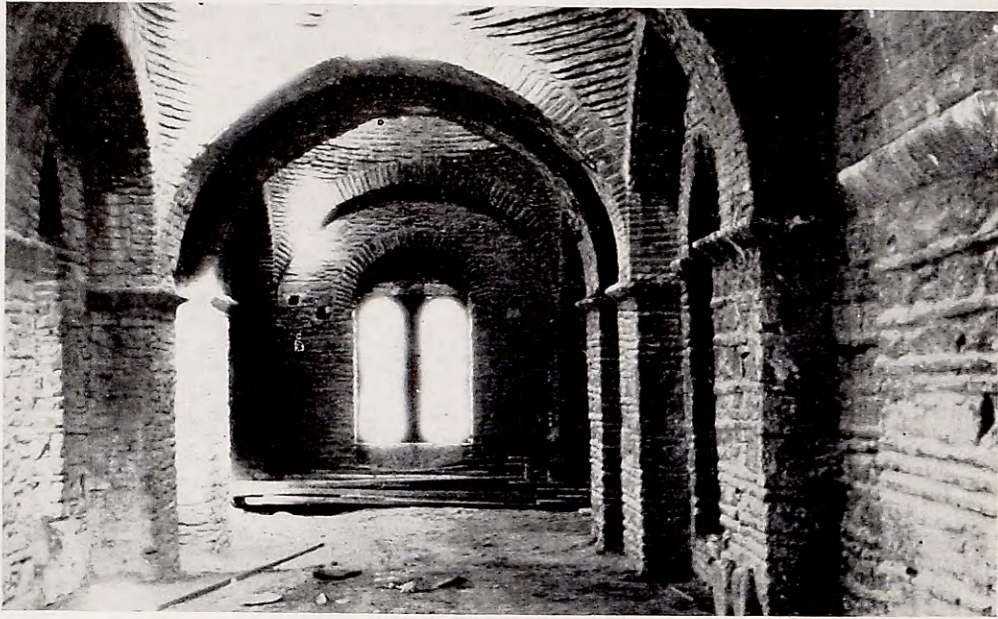

Εἰκ. 46. Ἄποψις τοῦ βορείου περυγίου τοῦ γυναικωνίτου. Ὁψις πρὸς ἀνατολάς.

ἥτοι 4.00 μ. περίπου. Καὶ ἐπειδὴ καὶ οἱ τῶν δύο ἄλλων γωνιῶν τρουλλίσκοι οὐ μόνον ὁμοίας, διὰ λόγους συμμετρίας, ὄφειλον νὰ ἔχουν διαστάσεις πρὸς τοὺς ἐμπροσθίους ἀλλὰ καὶ ἴσον ἀπὸ τοῦ γείσου νὰ ἀπέχωσι τὰ κέντρα των, παρέστη ἀνάγκη, διὰ νὰ σχηματισθῇ ἡ τετράγωνος βάσις ἐφ' ἧς θὰ ἔβαινον, μεταθέσεως τῶν πρώτων ἐξ ἀνατολῶν ἀντηρίδων κατὰ δύο περίπου μέτρα ¹ πρὸς δυσμὰς, οὕτως ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ μεταξὺ τῶν κογχῶν καὶ αὐτῶν ἐγγραφὴ κύκλου διαμέτρου 4.00 μ. Ἐπῆλθεν οὕτω αὕξησις τοῦ μήκους τοῦ ἀνατολικοῦ διαμερίσματος ἑκατέρου τῶν ἄνω παρεκκλησίων, ἧτις ἐπήνεγκε φυσικὰ καὶ τὴν μείωσιν τῶν δύο παρακειμένων διαμερισμάτων, στενωθέντων κατ' ἀναλογίαν, ἐν ᾧ ἐν τῷ ἰσογείῳ τὰ διαμερίσματα εἶναι, ὡς εἶδομεν, πάντα ἰσομήκη. Ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ παρέκκλισις τῶν ἄνω ἀπὸ τῶν κάτω παραστάδων. Ἄλλ' ἔχομεν καὶ ἄλλο ἐπακόλουθον τῆς μεταβολῆς τῶν διαστάσεων τῶν

¹ Εἰς τὸ νότιον κατηχούμενον ἡ μετάθεσις τῆς παραστάδος εἶναι μικροτέρα (1.35 μ.) διότι ὁ σχετικὸς ΝΔ. τρουλλίσκος κατεσκευάσθη μὲ κατὰ τι μικροτέραν διάμετρον τοῦ ΒΑ.

καθ' ἕκαστον τμημάτων, τῆς ἐπελθούσης λόγω τῶν τρουλλίσκων: τὴν μετάθεσιν τοῦ ἄξονος τῶν οἰκείων παραθύρων, ἅτινα ὁ ἀρχιτέκτων ἐπέμενε νὰ τοποθετῇ πάντοτε κατὰ τὸν ἄξονα ἐκάστου τμήματος ἀδιαφορῶν ἂν διεσαλεύετο ἐξωτερικῶς ἢ ἀντιστοιχία τῶν ἄξόνων τῶν ἄνω καὶ τῶν ἀντιστοιχίων κάτω παραθύρων. Ὡστε ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγοι ἰσότητος καὶ συμμετρικῆς διατάξεως τῶν τρουλλίσκων, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγοι ἐσωτερικῆς συμμετρίας τῶν παραθύρων πρὸς τὰ διαμερίσματα, εἰς ἃ διὰ παραστιάδων διαιροῦνται τὰ παρεκκλήσια, ἐδημιούργησαν, τοῦτο μὲν τὸ τεχνικὸν ἄτοπον τῆς μὴ κατακορύφου ἀντιστοιχίας τῶν ἐσωτερικῶν παραστιάδων τοῦ κτηρίου καὶ τῆς στηρίξεως τῶν ἄνω ἐπὶ

Εἰκ. 47. Ἀπομὲς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ γυναικωνίτου ἀπὸ νότου.

τῶν σταυροθολίων τῶν κάτω, τοῦτο δὲ τὸ αἰσθητικὸν ἄτοπον τῆς μὴ κατακορύφου ἀντιστοιχίας τῶν ἄξόνων τῶν παραθύρων τῆς ἄνω καὶ τῆς κάτω σειρᾶς. Τέλος ὁ αὐτὸς σχεδὸν λόγος ἐπέφερε καὶ τὴν σμίκρυνσιν τῶν δευτέρων μετὰ τὰς γωνίας παραθύρων τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ γυναικωνίτου.

Ἄνοδος εἰς τὸν γυναικωνίτην. Πόθεν ἐγίνετο ἢ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἄνοδος δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ εἴπωμεν· διότι οὐδαμοῦ περιεσώθη ἄνοιγμά τι τοῦ δαπέδου τοῦ χάριν κλίμακος. Σήμερον ἡ ἀνάβασις τελεῖται μέσῳ μεγάλῃς, ἀκανονίστου ὁπῆς ἀνοιχθείσης ἐπὶ τοῦ σταυροθολίου τοῦ τρίτου ἀπ' ἀνατολῶν διαμερίσματος τοῦ νοτίου κάτω παρεκκλησίου. Ἡ ὁπὴ αὕτη φαίνεται λίαν παλαιὰ καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον, ὅτι δι' αὐτῆς, εὐρυνομένης καὶ διαμορφουμένης καταλλήλως, θὰ ἐμελετᾶτο ἢ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἄνοδος. Φοβοῦμαι μάλιστα μήπως ὁ πρωτομάστορας καὶ περὶ ταύτης εἶχε λησμονήσῃ νὰ προνοήσῃ, δι' ὃ καὶ ἠναγκάσθῃ νὰ χαλάσῃ ἓν τῶν σταυροθολίων. Δὲν εἶναι ἄλλωστε μόνη ἡ περίπτωσις τῆς Παρηγορητίσσης, καθ' ἣν ἐλησμονήθῃ νὰ μελετηθῇ ἡ κλίμαξ ἀνόδου. Ἀναφέρω προχείρως τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Σωτῆρος εἰς Χριστιάνου¹ τῆς

¹ Ε. STIKAS, *L'église byzantine de Christianou*, Paris 1951, σ. 18, ἔνθα ἐν σημειώσει ἀναφέρονται καὶ ἄλλα σχετικὰ παραδείγματα.

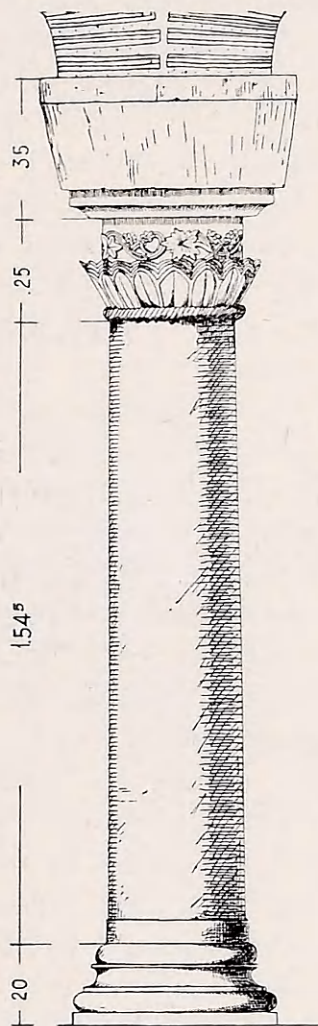
Τριφυλίας, ἔνθα καίτοι ὑπάρχει γυναικωνίτης, ὅμως δὲν φαίνεται ἡ κλίμαξ ἀνόδου εἰς αὐτόν. Πάντως εἰς τὴν Παρηγορήτισαν ἡ ἀνοδος θὰ ἐγίνετο ἐσωτερικῶς· διότι πρὸς ἐξωτερικὴν κλίμακα¹ ὅχι μόνον οὐδὲν θεμέλιον ὑπάρχει ἀλλὰ καὶ οὐδεμία εἴσοδος. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ γυναικωνίτης δὲν ἐπρόλαβε νὰ περατωθῇ· τοῦτο μαρτυρεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἀνώμαλον παραμεῖναν ἔδαφός του, ὅπερ παρουσιάζει ἀκόμη τὴν κυρτὴν ράχιν τῶν σταυροθολίων καὶ τῶν ἀσπίδων (εἰκ. 43), ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ ὀροφή τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν παρεκκλησίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἔλλειψις κονιαμάτων ἀπὸ τοὺς τοίχους, ἐφ' ὧν διακρίνονται ἀκόμη τὰ ἀποτυπώματα τοῦ σανιδώματος τῶν θολοτύπων. Διὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι τὰ ἄνω παρεκκλήσια τὰ ὁποῖα, κατὰ μίμησιν τῆς μητροπόλεως τοῦ Βυζαντίου, θὰ προωρίζοντο διὰ τὰς συζύγους τῶν δεσποτῶν, εἶχον μείνει κατ' ἀρχὰς ἀχρησιμοποίητα.

Ἐσωτερικὰ παράθυρα.

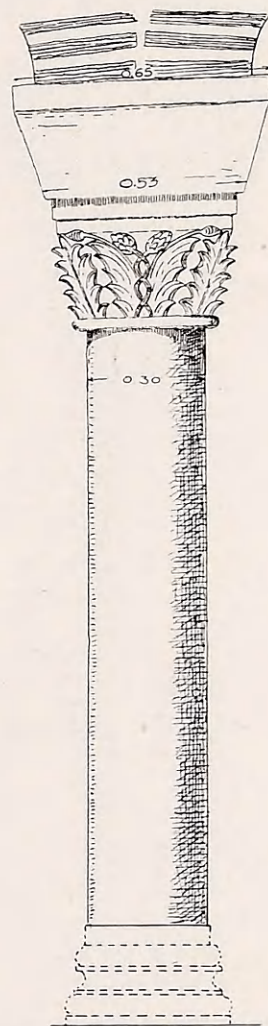
Ὁ ἐν σχήματι πεῖ περιβάλλον τὸν κυρίως ναὸν γυναικωνίτης βλέπει πρὸς αὐτὸν διὰ τριῶν μεγάλων διλόβων παραθύρων ἢ μᾶλλον διβήλων, ἀνοιγομένων εἰς τὸ μέσον ἐκάστης τῶν πλευρῶν τοῦ πεῖ (ὄρα κάτοψιν τοῦ δευτέρου ὀρόφου εἰκ. 44 καὶ τομὰς κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ ναοῦ εἰκ. 51, 52 καὶ 53). Τὰ διβήλα ταῦτα, φθάνοντα μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου, ἐκλείοντο κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τμήμα,

πρὸς ἀποφυγὴν πτώσεως τῶν πιστῶν, διὰ θωρακίων, τὰ ὁποῖα σήμερον μὲν δὲν σώζονται, ἀλλὰ τῶν ὁποίων διετηρήθησαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ ἐπὶ τοῦ μέσου κίονος ἔχνη προσαρμογῆς (Β. πλευρά), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων ἐγκοπὴ εἰσόδου, ἐξ ὧν ἐξάγεται, ὅτι τὸ μὲν ὕψος τοῦ θωρακίου ἦτο 1.30 μ., τὸ δὲ πάχος 0.17 μ.

Οἱ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς τοῦ διβήλου κίονες (συνολικοῦ ὕψους 2.345 μ.) βαί-

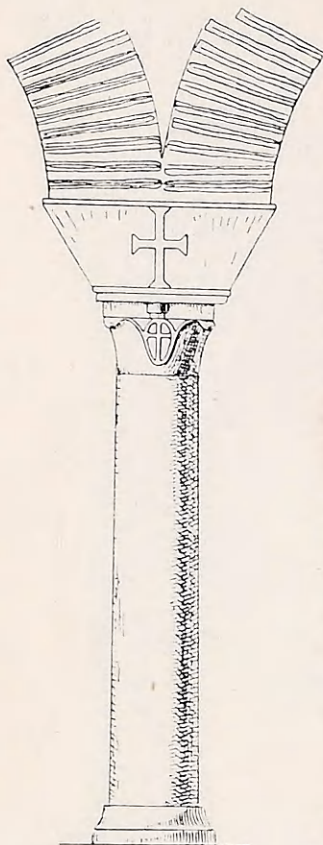
Εἰκ. 48. Διαχωριστικὸς κιονίσκος τοῦ ἐσωτερικοῦ διβήλου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Δ. πλευρά).

Εἰκ. 49. Διαχωριστικὸς κιονίσκος τοῦ ἐσωτερικοῦ διβήλου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Ν. πλευρά).

¹ Συνήθως διὰ τὰς εἰς τὸν ἄνω ὀροφον ἀναγούσας κλίμακας χρησιμοποιεῖται πύργος κτιζόμενος ἐπίτηδες παρὰ τινὰ τῶν γωνιῶν τοῦ κτηρίου, ὡς π.χ. εἰς τὸ Δαφνί, εἰς τὸ Βροντόχιον καὶ τὴν Παντάνασσαν τοῦ Μυστρά, εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους τοῦ Λεοντάρη κλπ.

νοντες ἐπὶ ἰωνικῆς μετὰ πλίνθου βάσεως εἶχον τὸν κορμὸν ἀρράβδωτον (εἰκ. 48, 49, 50) καὶ διάφορον ἕκαστος κιονόκρανον στεφόμενον ὑπὸ ὑψηλοῦ ἐπιθήματος, ἐφ' οὗ εἶναι γεγλυμμένος, κατὰ τὴν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν βλέπουσαν ὄψιν, ἀνάγλυπτος σταυρός. Ἐκ τῶν εἰρημένων κιονοκράνων πρωτότυπον εἶναι τὸ τοῦ δυτικοῦ διβήλου (εἰκ. 48), ὅπερ ἀπομιμεῖται πιθανῶς κάλυκα νυμφαίας, περιβάλλοντα ὀρθογώνιον πρῖσμα, ἐφ' οὗ

Εἰκ. 50. Κιονίσκος τοῦ βορείου διβήλου.

ἐλαξεύθησαν ἐναλλάξ φύλλα ἀμπέλου καὶ βότρες. Ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν κιονοκράνων ἐπὶ μὲν τοῦ μεσημβρινοῦ παρίστανται φύλλα ἀκάνθης ἐκατέρωθεν συμπεπλεγμένων καλύκων (εἰκ. 49), ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἀπλοῦς σταυρός ἐντὸς κύκλου παρεμβολομένου μεταξὺ δύο μεγάλων ἀκοσμήτων φύλλων (εἰκ. 50). Τὰ δύο πρῶτα κιονόκρανα, λόγῳ τῆς ξενιζούσης διακοσμῆσεως αὐτῶν, παρουσιάζουσι προφανῶς φραγκικὴν ἐπίδρασιν, ἐνῶ τὸ τρίτον διατηρεῖ μᾶλλον τὸν παλαιοχριστιανικὸν τύπον.

Ὁ γυναικωνίτης ἔχει ὑπὲρ πάντα τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ ναοῦ τὸν περισσότερον φωτισμόν διότι πλὴν τῶν 13 μεγάλων διλόβων παραθύρων τῆς ἄνω σειρᾶς καὶ τῶν δύο μικρῶν διλόβων τῶν κογχῶν, εἰς ἃς καταλήγουσιν πρὸς ἀνατολὰς τὰ δύο σκέλη του, φωτίζεται καὶ ὑπὸ τῶν παραθύρων τῶν 4 τρουλλίσκων, ἡ δυτικὴ του δὲ μάλιστα πλευρὰ καὶ διὰ τοῦ ἀνοίγματος τοῦ οὐρανίσκου. Τὸ φῶς δὲ τοῦτο διὰ τῶν τριῶν διβήλων, περὶ ὧν εἵπομεν, εἰσδύει ἐμμέσως καὶ εἰς τὸν κυρίως ναόν.

Σημειῶ ἐν τέλει ὅτι τὰ τε ἐξωτερικὰ τοῦ ναοῦ παράθυρα καὶ τὰ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν εἶχον φραχθῇ διὰ τοιχοποιίας ἵνα μὴ καταπέσῃσι, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν πολεμικῶν βλημάτων τῆς Ἐπαναστάσεως καταστροφὴν τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐστήριζον τὰ τόξα των. Οὕτω δὲ πεφραγμένα τὰ ἀπεικόνισαν ὁ Hughes τὸ 1820 (εἰκ. 3) καὶ ὁ Wordsworth τὸ 1841 (εἰκ. 4).

Βραδύτερον, κατὰ τὰς μεγάλας ἐπισκευὰς τοῦ 1864, τὰ μὲν ἐξωτερικὰ παράθυρα ἀπηλλάγησαν τῆς φρασσοῦσης αὐτὰ τοιχοποιίας, ἀντικατασταθέντων τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων δι' ἄλλων λιθίνων, ἐσχάτως δ' ἐπίσης ἀπηλλάγησαν καὶ τῆς τοιχοποιίας διὰ τῆς ὁποίας ἦσαν πεφραγμένα καὶ τὰ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν δίβηλα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου¹.

¹ Ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρου τοίχου τοῦ δυτικοῦ παραθύρου ἀνέγνωσα τὸ ἑξῆς σημείωμα :
ὁ Παπαναστασίου σημειῶνω
φενουαρίου ιδ' αὐκ' . (182 .).

Ο ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Ὁ νάρθηξ μετὰ τῶν παρεκκλησίων καὶ ὁ ὑπερθεὶς αὐτῶν συνεχῆς γυναικωνίτης περικλείουσι κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῶν πλευρὰς μέγαν τετράγωνον χώρον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 9.15×9.20 , οὗτινος τὴν τετάρτην (ἀνατολικήν) πλευρὰν σχηματίζουν αἱ τρεῖς ὑψηλαὶ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ. Ὁ κεντρικὸς οὗτος χώρος, ὅστις ἀποτελεῖ καὶ τὸν κατ' ἐξοχὴν ναόν, διήκει δίκην πύργου, ἄνευ τινὸς καθ' ὕψος διακοπῆς ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου μέχρι τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ὅστις τὸν στεγάζει καὶ ἐξ οὗ μόνον δέχεται φῶς ἄμεσον, ὥς βλέπει τις ἐκ τῶν κατόψεων τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ γυναικωνίτου καὶ τῶν τομῶν.

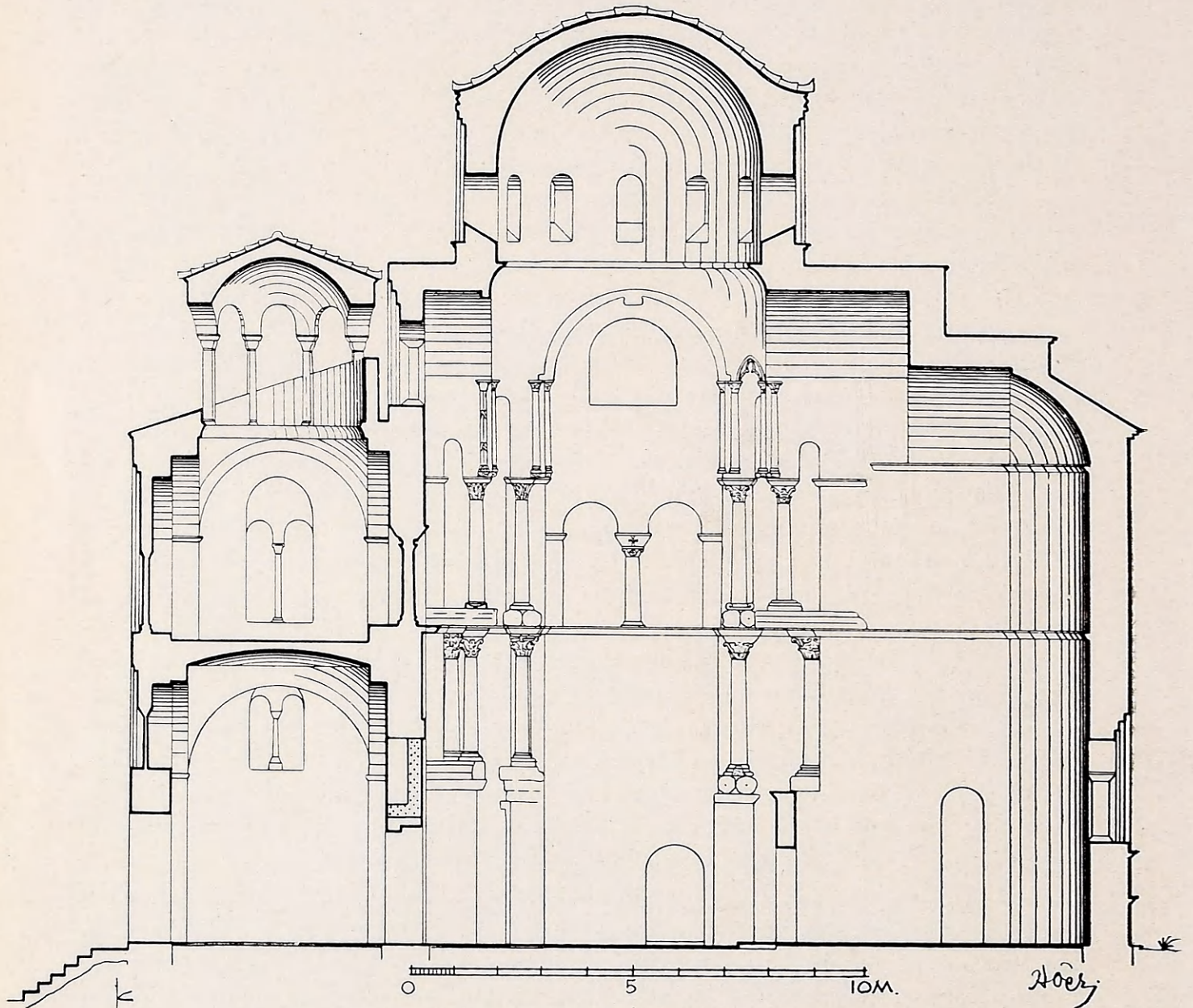
Ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι αἱ δύο πλάγαι (βόρειος καὶ νοτιά) ἐξωτερικαὶ παρειαὶ τοῦ πύργου τοῦ κυρίως ναοῦ, ὥς ἐξηκριβώθη ἐσχάτως δι' ἀφαιρέσεως τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων τὰ ὅποια τὰς ἐκάλυπτον, εἶναι ἐκτισμέναι ὥς ἐὰν ὁ πύργος ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ἐλεύθερος, ἥτοι ἄνευ τῶν περιβαλλόντων αὐτὸν παρεκκλησίων. Πράγματι, ὥς ἤδη παρατηρήσαμεν (σ. 49), ἀφ' ἐνὸς μὲν αἱ πρὸς τὰ παρεκκλήσια φέρουσαι θύραι αὐτοῦ παρουσιάζουν ἐπιμελῶς κατεσκευασμένα πλίνθινα, τοξωτὰ ὑπερθύρα, ἅτινα περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, συνεχίζομένης ἐκατέρωθεν ἐπὶ τοίχου ἰσοδομικῶς κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα ἐκτισμένου (εἰκ. 30), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐμφανίζουσιν ὑψηλότερον ζωοφόρον ἐκ ρομβοειδῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων (εἰκ. 30), ὁμοίων περίπου πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ὑπεράνω τοῦ τριλόβου παραθύρου αὐτῆς παρατηρηθέντα (εἰκ. 24). Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον νὰ εἶχεν ὁ ναὸς ἀρχικῶς σχεδιασθῇ καὶ νὰ ἤρχισεν ἐκτελούμενος ἄνευ τῶν περιβαλλόντων αὐτὸν διωρόφων παρεκκλησίων, ἥτοι κατὰ τὸ ἐφαρμοσθὲν εἰς τὰς νήσους Χίον καὶ Κύπρον ἐλεύθερον ἢ ἀπλοῦν ὀκταγωνικὸν σύστημα¹, νὰ ἥλλαξε δ' ἀργότερον τὸ σχέδιον αὐτοῦ κριθείσης ἀναγκαίας, διὰ λόγους στατικῆς ἀσφαλείας ἢ ἄλλους, τῆς προσθήκης τῶν περιβαλλόντων αὐτὸν παρεκκλησίων καὶ τοῦ γυναικωνίτου, οἷα ὑπῆρχον καὶ εἰς ἄλλους ὀκταγωνικοὺς ναοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ("Ὁσ. Λουκᾶν, Δαφνί, Σωτεῖραν Λυκοδήμου, Χριστιάνου, Μυστρᾶν κλπ.). Πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὰς πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν πύργον ἀντιστοιχοῦσας τρεῖς μεσαίας κόγχας τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχουν ἐξωτερικῶς διπλαῖ λοξόμητοι ταινίαι χωρισμοῦ τοῦ βάρθρου (εἰκ. 22), εἰς τὰ παρεκκλήσια ὑπάρχουν μόνον ἀπλαῖ.

Σύστημα στηρίξεως τοῦ τρούλλου. Ἐφ' ἐκάστου τῶν τεσσάρων τοίχων τοῦ τετραγώνου τοῦ κυρίως ναοῦ εὗρηται ἀνὰ δύο ὀρθογώνιοι παραστάδες² διήκουσαι ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρις ὕψους ἑνδεκα περίπου μέτρων (εἰκ. 51, 52, 53). Ἐκάστη πάλιν τῶν παραστάδων τούτων ὑποδιηρέθη καθ' ὕψος εἰς τρία ἴσα περίπου τμήματα, ὧν τὰ δύο κατώτερα, ὁμοῦ λαμβανόμενα, καταλαμβάνουσι τὸ μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου ὕψος (εἰκ. 51 ἕως 55). Πρὸ τῶν δύο ἀνωτέρων τμημάτων ἐκάστης παραστάδος ἐτοποθετήθησαν μαρμάρειοι, ἀρράβδωτοι, κορινθιακοὶ κίονες, δύο μὲν—ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου—ἐν τῷ μεσαίῳ τμήματι, ἀνὰ εἰς δ' ἐν τῷ ἄνω (εἰκ. 54, 55, 56). Ἐστηρίχθησαν δ' οἱ κίο-

¹ Βλέπε σχετικῶς E. STIKAS, L'église byzantine de Christianou, Paris 1951, σ. 38.

² Ὡς παραστάδες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἄκρα τῶν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διευθυνομένων παραλλήλων τοίχων.

νες ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων ἐπὶ ὀριζοντίων κεραιῶν ἢ προβόλων δηλ. μαρμαρίνων κορμῶν κίωνων πακτωθέντων εἰς τὸν τοῖχον τοῦ πύργου, οὕτως ὥστε τὸ μὲν ἐν ἄκρον τῶν προβόλων νὰ διασχίζει διαμπερῶς τὴν παραστάδα καὶ τὸν ὀπισθεν αὐτῆς τοῖχον τοῦ

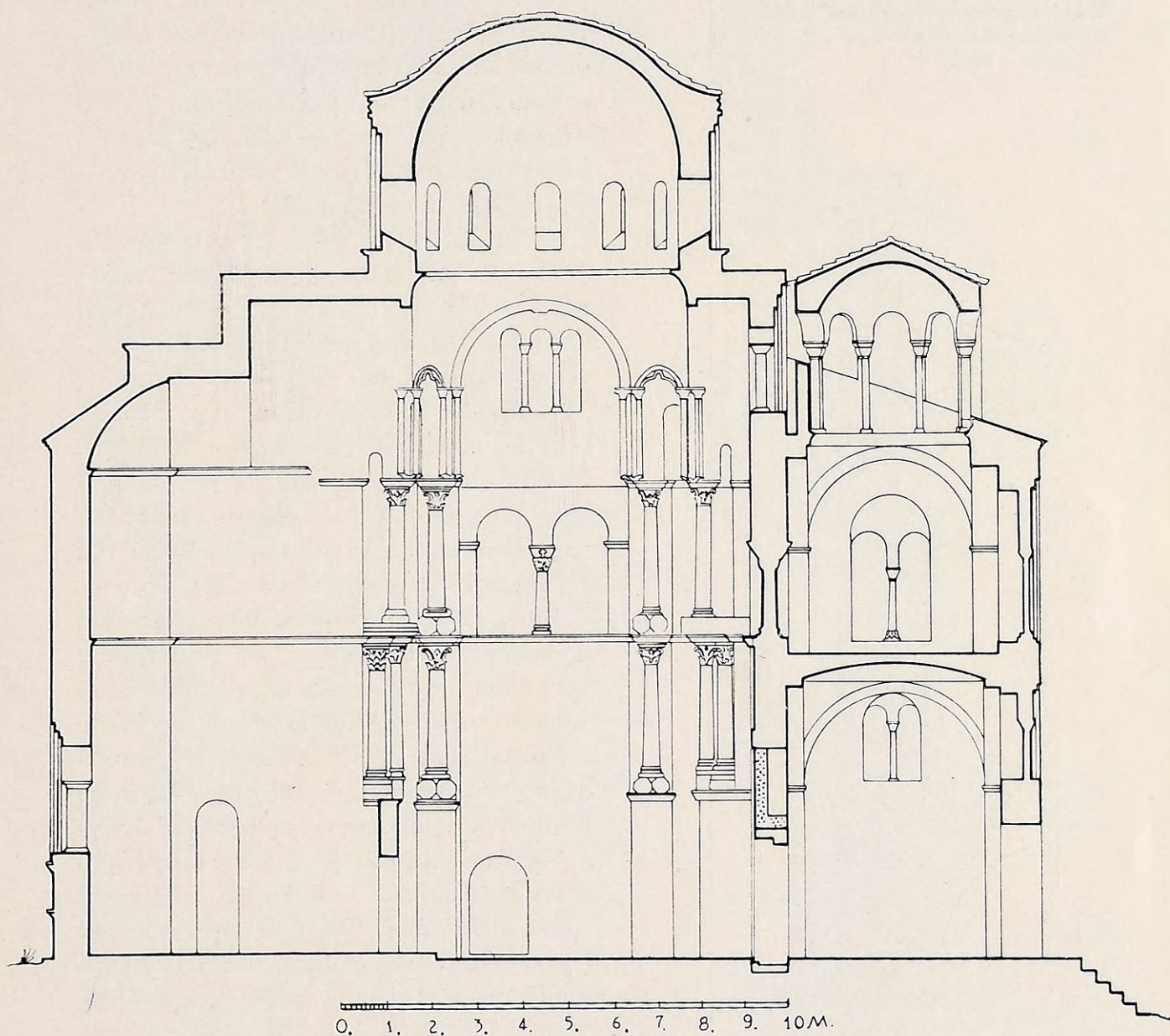

Εἰκ. 51. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ με' ὄψιν πρὸς Βορρᾶν.

πύργου, τὸ δὲ ἄλλο ἄκρον νὰ προβάλλῃ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πύργου, χρησιμεῦον ὡς στήριγμα (κιλλίβας), διὰ τοὺς ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντας ἄνω κίονας (εἰκ. 54, 55). Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ τῆς ἄνω σειρᾶς πακτωμένοι πρόβολοι ἐξέχουσι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν πολὺ περισσότερον τῶν τῆς κάτω, οὕτως ὥστε οἱ ἄνω κίονες νὰ αἰωροῦνται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ κενόν (εἰκ. 54, 55). Καὶ ὁμως ἐπ' αὐτῶν ἐστήριξεν ὁ ἀρχιτέκτων τολμηρότατα

τὰς τέσσαρας καμάρας, αἵτινες διασταυρούμεναι βαστάζουσι τὸν ἐν τῷ κέντρῳ ἱστάμενον τρούλλον (εἰκ. 52 ἕως 56).

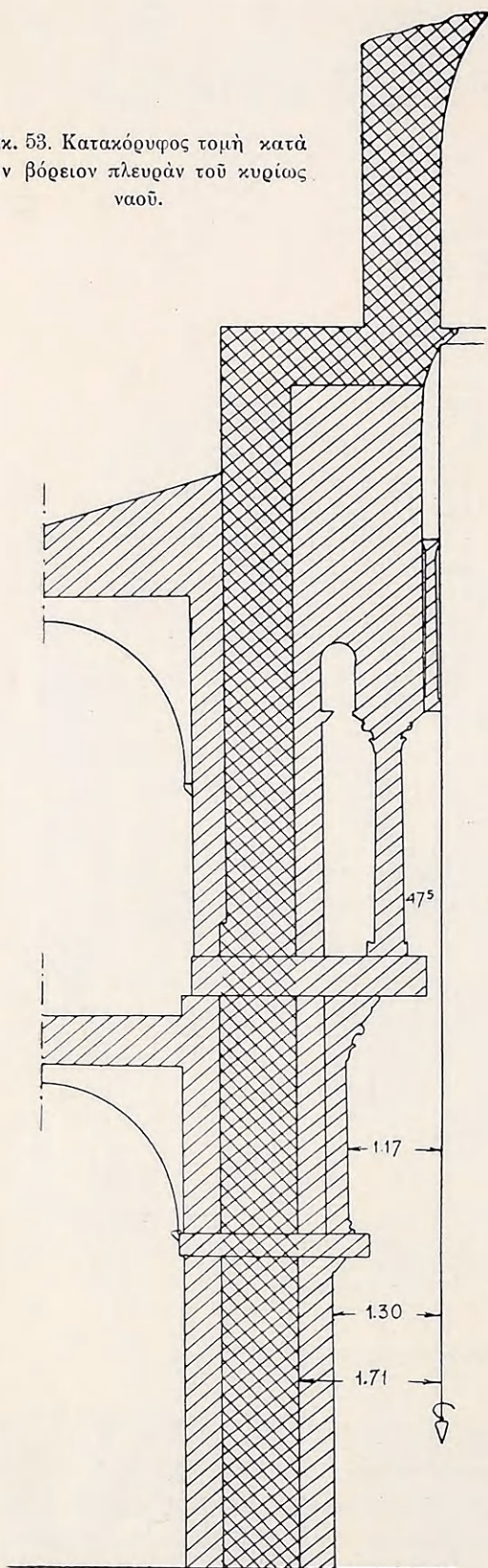
Ἄς ἴδωμεν ἤδη τίνες λόγοι ἐπέβαλον τὴν ἐκλογὴν τῆς ἐκτεθείσης λύσεως.

Εἰκ. 52. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ με ὄψιν πρὸς νότον.

Προκειμένης τῆς καλύψεως τετραγώνου χώρου διὰ τρούλλου δύο συστήματα ἦσαν συνήθως ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10^{ου} μ.Χ. αἰῶνος: ἡ ὁ τρούλλος θὰ ἐλάμβανε διάμετρον ἴσην περιέπου πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ καλυπτέου τετραγώνου, ὅποτε ἐστηρίζετο ἐπὶ 8 σημείων τοῦ τετραγώνου τῆς βάσεως τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων ἡμιχωνίων (trompes) τοποθετουμένων κατὰ τὰς γωνίας καὶ ὀκτὼ σφαιρικῶν τριγώνων ἢ

Εἰκ. 53. Κατακόρυφος τομή κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ.

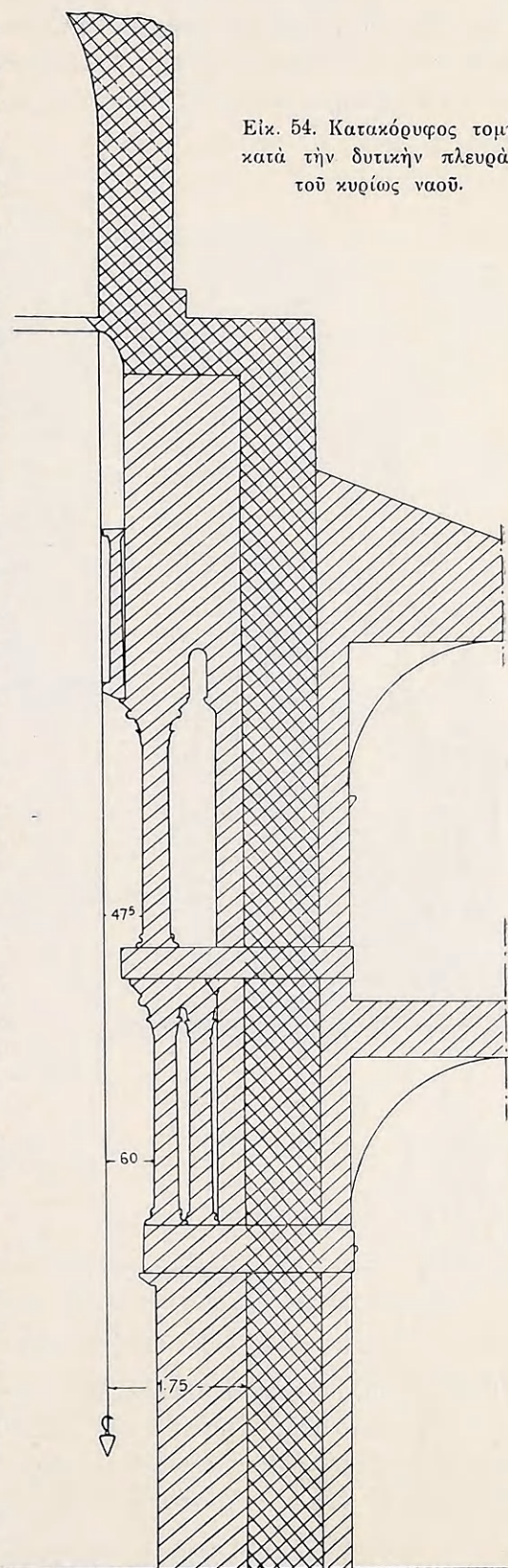
λοφίων, παρεμβαλλομένων μεταξύ τῶν ἡμιγωνίων καὶ τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ (σύστημα ὀκταγωνικόν), ἢ θὰ ἐλάβανεν ὁ τροῦλλος διάμετρον πολὺ μικρότερον τῆς πλευρᾶς τοῦ καλυπτεύου τετραγώνου, ὅποτε θὰ ἐστηρίζετο ἐπὶ τεσσάρων στηριγμάτων¹ τοποθετουμένων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τετραγώνου, τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων μόνον σφαιρικῶν τριγώνων ἢ λοφίων (pendentifs).

Ἡ πρώτη διάταξις, τὴν ὁποίαν εὐρίσκομεν εἰς πολλοὺς μεγάλους ναοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος (Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Χριστιάνου Τριφυλίας, Σωτείρας Λυκοδήμου Ἀθηνῶν, Δαφνίου, Ἀγ. Σοφίας Μονεμβασίας, Ἀγ. Θεοδώρων Μυστρᾶ) καὶ τῶν νήσων Χίου (Ν. Μονῆς, Παναγίας Κρήνας, Ἀγ. Ἀποστόλων Πυργίου) καὶ Κύπρου (Κάστρου Ἀγ. Ἰλαρίωνος, Ἀντιφωνητοῦ παρὰ τὴν Κυρήνειαν, Μαργίου, Ἀγ. Ἰω. Χρυσοστόμου), ἔχει μὲν τὸ πλεονέκτημα ὅτι προσδίδει εὐρύτητα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ ἐπιτρέπει τὴν θέαν τοῦ τροῦλλου ἅμα τῇ εἰσόδῳ τοῦ ἐπισκέπτου εἰς τὸν κυρίως ναόν, ἀλλὰ καὶ τὸ μειονέκτημα, ὅτι παρουσιάζει ἐξωτερικῶς πολὺ βαρὺν τὸν τροῦλλον, λόγῳ τῆς κατ' ἀνάγκην κατασκευαζομένης μεγάλης διαμέτρου του. Ἡ ἄλλη πάλιν διάταξις, ἡ τῶν τετρακιονίων ναῶν, ἔλκουσα τὴν καταγωγὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐφαρμοσθεῖσα εἰς πλῆθος ναῶν μικροτέρων

¹ Τὰ στηρίγματα ταῦτα περιορίζοντο ἐνίοτε καὶ εἰς δύο, ὡς ἑτέρων δύο λαμβανομένων τῶν κεφαλῶν τῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ἐρχομένων τοίχων (Zweisäulenkirchen). Ἡ τοιαύτη διάταξις τῶν ναῶν θεωρεῖται ὑπὸ μὲν τοῦ STRUCK (Athenische Mittheilungen 1906, 220) ὡς ἀπλή συστολή τοῦ μετὰ τεσσάρων στηριγμάτων τύπου, ὑπὸ δὲ τοῦ MILLET (École Grecque 56) ὡς ἀρχικὸς τύπος, ἐξ οὗ ἐπήγαγεν ὁ μετὰ τεσσάρων στηριγμάτων τύπος τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

διαστάσεων, ἔχει μὲν τὸν τρούλλον ραδινὸν ἀλλὰ καὶ τὸ μειονέκτημα, ὅτι τὰ τέσσαρα ἐσωτερικὰ στηρίγματα καταλαμβάνουσιν ὠφέλιμον χῶρον τοῦ ναοῦ, ἐμποδίζουσι δὲ καὶ τὴν ἀκώλυτον θέαν τοῦ ἱεροῦ εἰς τὸ ἐκκλησίασμα, πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὸ ἐλάττωμα ὅτι διὰ νὰ ἴδῃ τις τὸν ἐν τῷ τρούλλῳ εἰκονιζόμενον Παντοκράτορα πρέπει νὰ προχωρήσῃ ἀρκετὰ ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ νὰ κλίνη πολὺ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. Ἐκάτερον λοιπὸν τῶν συστημάτων εἶχε τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ μειονεκτήματά του καὶ πρόβλημα πλέον διὰ τοὺς ἀρχιτέκτονας ἦτο πῶς νὰ κατασκευασθῇ ἐξωτερικῶς ραδινὸς ὁ τρούλλος, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τοποθετηθῶσιν ἐσωτερικὰ στηρίγματα. Τούτου δ' ἀκριβῶς τοῦ προβλήματος τὴν λύσιν ἐπεχείρησε καὶ ὁ πρωτομάστορας τῆς Παρηγορητίσεως. Ἴδου δὲ ποία σκέψις ἴσως τὸν ὠδήγησεν εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ συστήματος, ὅπερ ἐφήρμοσεν.

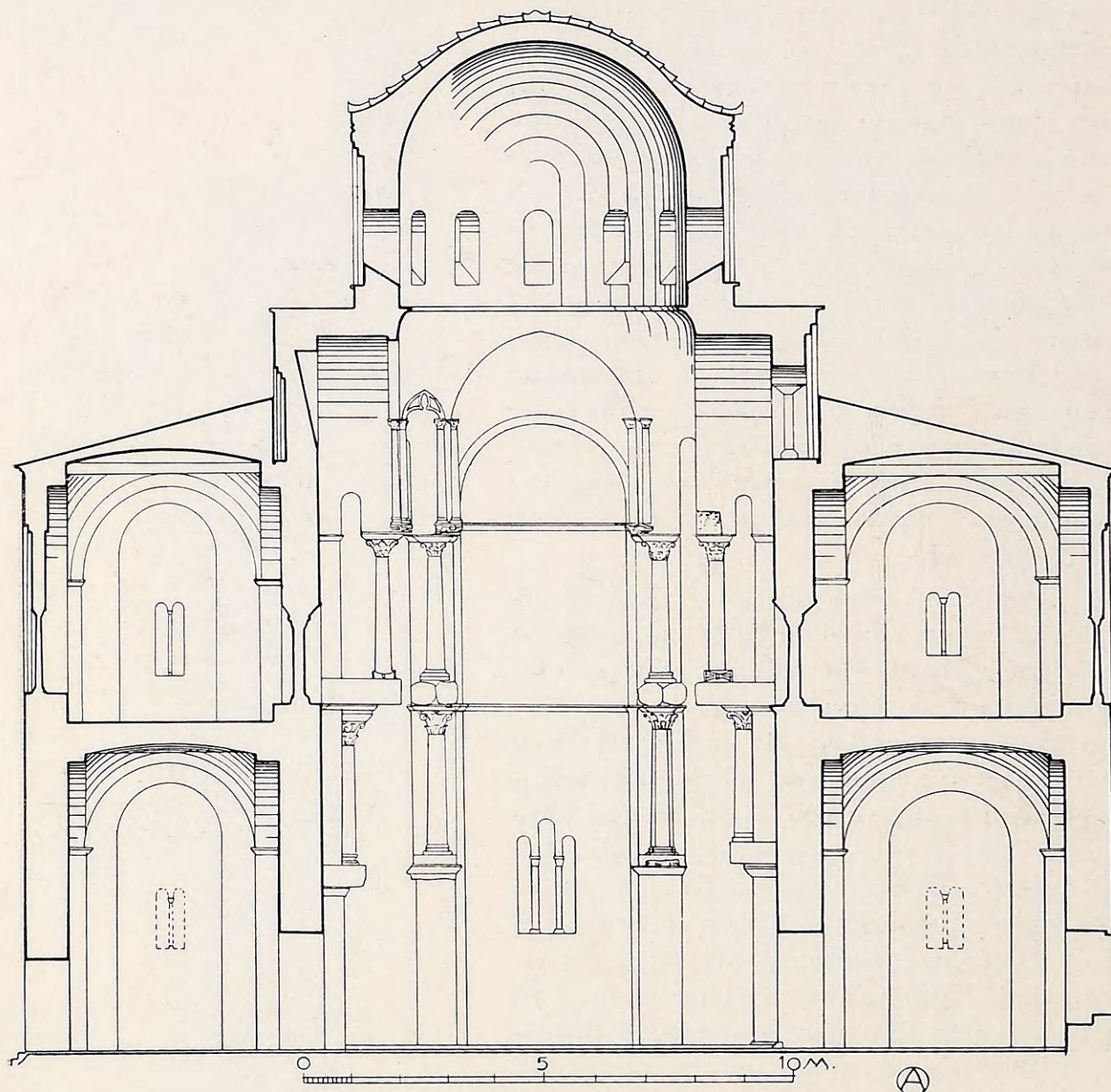
Ἀφ' οὗ τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα, ἐσκέφθη, παρέχουσιν ἐμπόδια εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ ναοῦ, εἶναι δ' ὅμως ὠφέλιμα ἐπάνω πρὸς ἐπιτυχίαν μικρᾶς διαμέτρου τοῦ τρούλλου, δύνανται νὰ καταργηθῶσι μὲν εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ὕψους νὰ παρამείνωσι δ' εἰς τὸ ἄνω. Ζήτημα εἶναι μόνον νὰ εὕρεθῇ διὰ τὸ ἄνω αὐτὸ ἥμισυ ἐν στήριγμα μὴ φθάνον ἕως κάτω, ἄρα μὴ συνεχές. Τὸ στήριγμα λοιπὸν αὐτὸ θὰ τὸ παράσχουν μαρμάριναι ὀριζόντιαι κεραῖαι ἢ πρόβολοι ἐμπηγνυόμενοι εἰς τὸν τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ. Πρέπει ὅμως οἱ πρόβολοι αὐτοὶ νὰ ἔχουν μεγάλην ἀντοχήν· διότι δὲν θὰ βαστάζουν μόνον τὸ βάρος τῶν κιόνων, οἷτινες θὰ πατήσουν ἐπ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος, ὅπερ αὐτοὶ οἱ κίονες θὰ βαστάσουν δηλ. τῶν καμαρῶν καὶ τοῦ τρούλλου, πρέπει δὲ ἀκόμη καὶ νὰ ἀντέχουν εἰς τὰς ἐκ τούτων ἀναπτυσσομένας καμπτικὰς ροπὰς καὶ τμητικὰς δυνάμεις. Θὰ τοποθετηθοῦν λοιπὸν οἱ πρόβολοι αὐτοὶ κατὰ ζεύγη (εἰκ. 44) καὶ πακτωθοῦν εἰς τὸν παχὺν τοῦ

Εἰκ. 54. Κατακόρυφος τομή
κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν
τοῦ κυρίως ναοῦ.

χον τοῦ κυρίως ναοῦ καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πάχος (1.75 μ. κατὰ τὰς παραστάδας, εἰκ. 54, 55). Τότε τὸ βάρος τοῦ ὑπεράνω τοίχου θὰ ἀντισταθμίσῃ τὴν ἐκ τοῦ συστήματος τῶν κιόνων προκαλουμένην ροπὴν πακτώσεως καὶ τὸ ὅλον σύστημα θὰ ἰσορροπήσῃ.

Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφαρμοσθὲν ἰσορροπῆσε πράγματι, ἀλλὰ μὲ μέγαν κίνδυνον.

Εἰκ. 55. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ μὲ ὄψιν πρὸς ἀνατολάς.

Οἱ πρόβολοι, ἀποτελεσθέντες ἐκ μαρμαρίνων κορμῶν κιόνων (ληφθέντων ἐξ ἀρχαίων κτηρίων τῆς γειτονικῆς Νικοπόλεως) καὶ εὐρεθέντες σχετικῶς ἀδύνατοι ἐνέδοσαν εἰς τὴν συνδεδευσμένην ἐνέργειαν τῶν τμητικῶν καὶ καμπτικῶν τάσεων καὶ διερράγησαν σχεδὸν πάντες¹. δύο δὲ μάλιστα ἐξ αὐτῶν (οἱ τῆς ΝΔ. παραστάδος) καὶ ἐθραύσθησαν ὁλοτε-

¹ Ἐκ τῶν 16 (8 ζευγῶν) προβόλων τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου 6 μὲν εἶναι ραγισμένοι, δύο δὲ εἶχον τελείως θραυσθῇ καὶ καταπέσει, ἀνεστηλώθησαν δὲ πρὸ ὀλίγων ἔτων ἐποπτεία τοῦ γράφοντος.

λῶς ἐπενεγκόντες τὴν κατάπτωσιν τῶν ὑπερθιν κίωνων¹. Εὐτυχῶς τὸ κακὸν δὲν ἐπροχώρησε. Προελήφθη δὲ μάλιστα ἡ ἐπέκτασίς του διὰ τῆς πάλαι ἤδη ἐνισχύσεως τῶν προβόλων διὰ προσθήκης πάχους εἰς τὰς παραστάδας τοῦ ἱσογείου (εἰκ. 18)², οὕτως ὥστε τὸ σημεῖον ἐφαρμογῆς τῆς πιέσεως ἐπὶ τῶν κατωτάτων προβόλων νὰ μὴ κεῖται πλέον ὑπεράνω τοῦ κενοῦ. Αὐτὸς δὲ εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον αἱ παραστάδες τοῦ ἱσογείου ἔχουσι σήμερον τόσον ἀνομοίας διαστάσεις: ἐνισχύθησαν ἀνομοίως, ἐν ᾧ ἀρχικῶς ἦσαν

Εἰκ. 56. Ἀποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ τοῦ γυναικωνίτου μὲ ὄψιν πρὸς ἀνατολάς.

(πλὴν τῶν δυτικῶν καὶ τῶν ἀνατολικῶν) πᾶσαι ἴσαι, ἐξέχουσαι μόνον κατὰ 0.50 μ. τοῦ ὀπίσθεν αὐτῶν τοίχου, ὡς πιστοποιεῖται ἐπὶ δύο ἐξ αὐτῶν (τῆς καταπεσοῦσης καὶ τῆς πρὸς βορρᾶν συμμετρικῆς τῆς) ἐφ' ὧν ἀναγνώριζονται εὐχερῶς αἱ διαστάσεις τῶν ἀρχικῶν παραστάδων (εἰκ. 18) ἐκ τοῦ κατὰ χώραν σωζομένου ἀρχικοῦ μαρμαρίνου στυλοβάτου.

Τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα ἦτο ὁμολογουμένως εὐφρέστατον καὶ θὰ ἐπετύγχανεν ὁλοκληρωτικῶς ἐὰν ἐδίδοντο εἰς τοὺς προβόλους διαστάσεις κατὰ τι μεγαλύτεραι. Ἐλείπεν ὁμως ὁ στατικὸς ὑπολογισμὸς καὶ ὁ πρωτομάστορας τοῦ ἔργου ὑπερετίμησε τὴν ἀντοχὴν τῶν μαρμαρίνων στύλων, οὓς ἐχρησιμοποίησε διὰ προβόλους³. Ἐν τούτοις

¹ Ἡ παράδοσις ὡς εἶδομεν (σ. 8) τὴν πτώσιν ταύτην ἀποδίδει εἰς ἀνεπιτυχή ἀπόπειραν Τούρκου δερβίσου ν' ἀποσπάσῃ κίονας, πρὸς διακόσμησιν τζαμίου.

² Αἱ προσθήκαι δηλοῦνται ἐπὶ τοῦ σχεδίου διὰ κοκκίδων.

³ Τινὲς τῶν προβόλων διαπερῶντες τὸν τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ ἐξέχουν πρὸς τὰ ἄνω κατηχούμενα. Ἐπὶ τῆς

διὰ τῆς ἐφαρμοσθείσης λύσεως ἐπετεύχθη, ὥστε τροῦλλος διαμέτρου μόνον 5.80 μ. νὰ καλύψῃ, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς ἐσωτερικῶν στηριγμάτων, τετράγωνον κυρίως ναὸν διαστάσεων 9.15×9.20 μ. (εἰκ. 58). Τὸ σύστημα δι' οὗ τοῦτο ἐγένετο κατορθωτὸν μᾶς ἐρμηνεύει ἄριστα μία συγκριτικὴ μελέτη τῆς κατόψεως τοῦ ἰσογείου (εἰκ. 18) πρὸς τὴν τοῦ α' ὀρόφου, δηλαδή τοῦ γυναικωνίτου (εἰκ. 44). Πράγματι ἐν ᾧ εἰς τὸ ἰσόγειον ἡ γενικὴ διάταξις εἶναι ἀκριβῶς ἡ τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν¹, εἰς τὸν α' ὀροφον πλησιάζει τὴν τῶν σταυροειδῶν καὶ θὰ τὴν ἐφθάνεν ἀναντιρρήτως ἐὰν εἴχομεν ἓνα ἀκόμη ὀροφον. Διότι τότε οἱ πρὸς τὰς γωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ κίονες ἐκάστης πλευρᾶς ὅλον ἐξέχοντες πρὸς τὰ ἔσω θὰ συνεχωνεύοντο ἀνὰ δύο εἰς ἓνα καὶ τὰ στηρίγματα τότε θ' ἀπέβαινον ἐν ὅλῳ τέσσαρα, ἡ δὲ κάτοψις θὰ ἦτο πλέον αὐτὴ αὐτὴ ἡ τῶν σταυροειδῶν ναῶν² (πρβ. εἰκ. 57).

Ὅτι δ' ἡ ἐφαρμοσθεῖσα διάταξις ὑπολείπεται κατὰ ἐν μόνον βῆμα τῆς σταυροειδοῦς ἀποδεικνύεται τρανῶς καὶ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς τομῆς τοῦ ναοῦ (εἰκ. 55). Βλέπομεν ἐν αὐτῇ πράγματι μεταξὺ τῶν κίωνων καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν παραστάδων τοῦ ἄνω ὀρόφου δύο μικρὰ τόξα (εἰκ. 53, 54, 55), τὰ ὅποια οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ δειλὴ ἐμφάνισις τῶν τόξων, δι' ὧν εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς συνδέονται οἱ τοῖχοι πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας. Βλέπομεν ἐπίσης καὶ τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὅποιον τελεῖται ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν στηριγμάτων πρὸς τὴν βάσιν τοῦ τροῦλλου. Οὐχὶ πλέον δι' ἡμιγωνίων (*trompes*), ὡς εἰς τοὺς καθ'αυτὸ ὀκταγωνικοὺς ναοὺς, ἀλλὰ διὰ κυλινδρικής ἐπιφανείας συγχωνευοῦσης δύο σφαιρικὰ τρίγωνα, ὡς περίπου εἰς τοὺς σταυροειδεῖς, τελεῖται εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν ἡ μετάβασις. Τί ὅμως ἀπέγιναν ἄνω αἱ τέσσαρες γωνίαι τοῦ κυρίως ναοῦ; Ἐκ τούτων αἱ μὲν δύο ἀνατολικαὶ ἐστεγάσθησαν, ὡς εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς, διὰ κυλινδρικών καμαρῶν διευθυνομένων ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς (εἰκ. 57), αἱ δὲ δύο δυτικαὶ στρογγυλευθεῖσαι ἐκαλύφθησαν διὰ σφαιρικῶν τμημάτων³.

Ἐχομεν κατὰ ταῦτα ἀναντιρρήτως εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν μίαν ὑπερθέσιν (*superposition*) δύο διαφόρων συστημάτων: ὀκταγωνικοῦ κάτω καὶ σταυροειδοῦς ἄνω. Τοιαῦται δ' ὑπερθέσεις δὲν εἶναι ἀσυνήθεις εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἀπὸ τοῦ 13^{ου} ἰδία

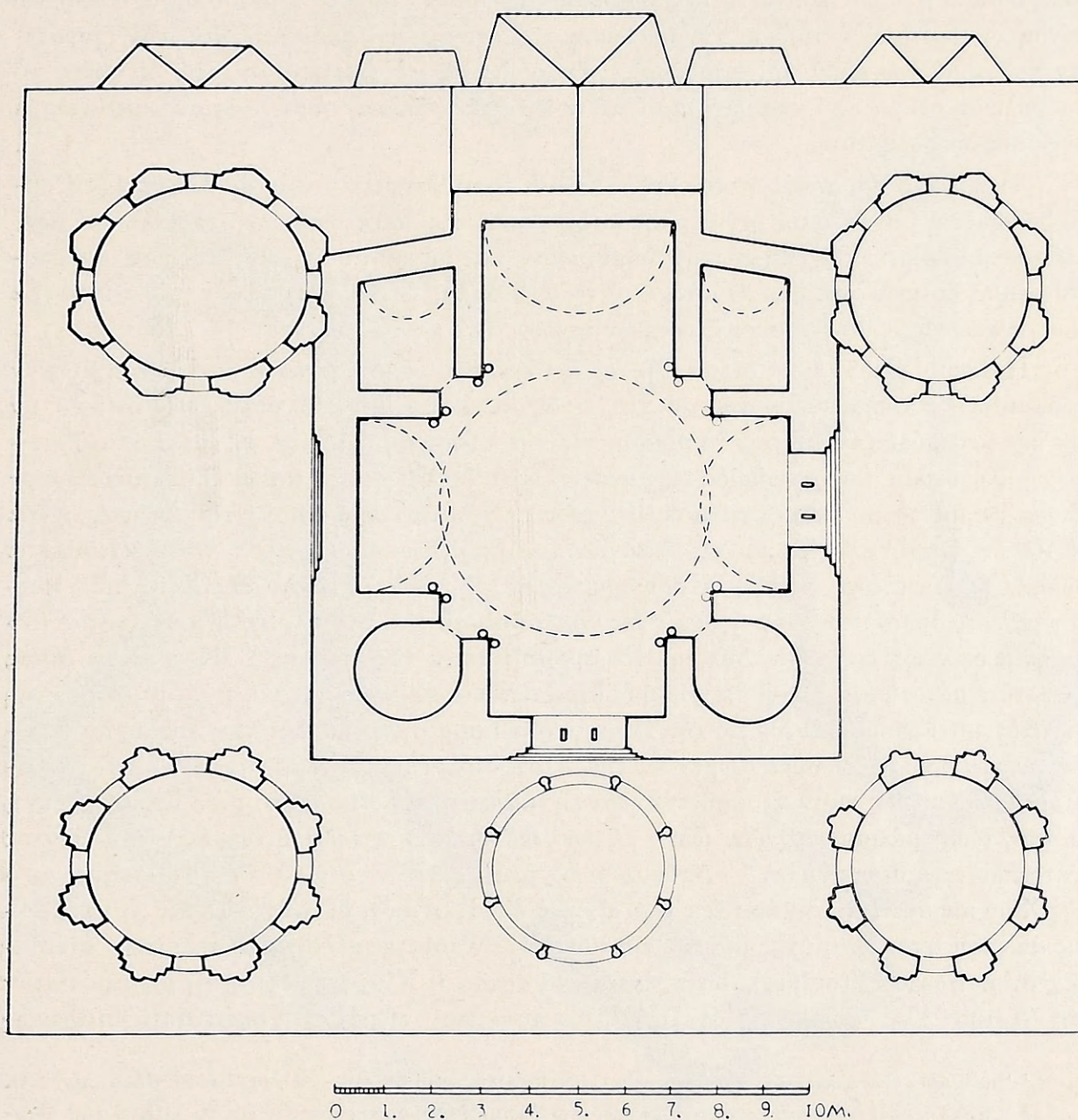
κεφαλῆς μιᾶς ἐξ αὐτῶν εἴρηται κεχαραγμένον τὸ γράμμα Θ καὶ παραπλεύρως αὐλαξ μολυβδοχοΐας. Ἐπίσης ἐπὶ τῆς νοτίας ἰωνικῆς βάσεως ἐνὸς τοῦ ΒΔ. κάτω κίονος εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή Α]ΡΤΕΜΙΔΩΡΟΥ ἐπὶ δὲ τῆς βάσεως ἐνὸς τῶν κάτω κίωνων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἡ ἐπιγραφή ΑΤΑΛΟΥ Η ΠΟΛΙΣ. Ταῦτα πάντα δηλοῦσι τὴν ἐξ ἀρχαίων ἢ παλαιοχριστιανικῶν μνημείων—ἀναμφιβόλως τῶν τῆς γειτονικῆς καὶ ἡρειπωμένης κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα Νικοπόλεως—λήψιν τῶν κίωνων, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται ἐν συνόλῳ εἰς 56, ἐξ ὧν 32 μὲν ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰς ὀριζοντίας κεραίας, 24 δὲ διὰ τοὺς κίονας. Ἡ παράδοσις, ὡς εἶδομεν (σ. 8), ἀναβιβάζει τοὺς χρησιμοποιηθέντας κίονας εἰς 200. Τὰ κιονόκρανα τῶν ἐν λόγῳ κίωνων ἀνήκουσιν εἰς τύπους τοῦ Δ' καὶ τοῦ Ε' μ.Χ. αἰῶνος. Ὅρα παρεμφερὴ παρὰ DALTON, Byz. Art, σ. 116 εἰκ. 69 καὶ KAUTZSCH, Kapitellstudien, εἰκ.

¹ Πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ ἔχῃ πάντοτε ἐν νῷ, ὅτι ἐξαίρεσις τῶν δύο δυτικῶν, πᾶσαι αἱ ἄλλαι παραστάδες ἐξεῖχον ἀρχικῶς μόνον κατὰ 0.50 μ., παχυνθεῖσαι ὑστερώτερον, λόγῳ τοῦ παρουσιασθέντος κινδύνου (δρσ. σ. 60).

² Ὡς παρουσιάζεται ἡ διάταξις ἐν τῷ α' ὀρόφῳ τῆς Παρηγορητίσεως ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὴν κάτοψιν τοῦ ἰσογείου τῆς ἐν Torcello βυζαντινῆς ἐκκλησίας Santa Fosca, IB' ἢ ΙΓ' αἰῶνος. Ὅρα κάτοψιν αὐτῆς παρὰ CORROYER, L'architecture romane εἰκ. 74 καὶ παρὰ BRUNETTI, BETTINI, FORLATI, FIOCCO, Torcello σ. 71 εἰκ. 18.

³ Ἡ διάταξις αὕτη ἐνθυμίζει ναοὺς τινὰς τῆς Ἀρμενίας (π.χ. τοῦ Ἀχταμάρ (BACHMANN, Kirchen und Moscheen πίν. 32) εἰς τοὺς ὁποίους ὁμοίως κάτωθεν τοῦ καλύπτοντος τὰς τέσσαρας γωνίας ἡμισφαιρικοῦ θόλου σχηματίζεται μέχρι τοῦ δαπέδου μικρᾶς διαμέτρου κυλινδρικός πύργος. Ἡ αὕτη περίπου διάταξις εὐρίσκεται ἐπίσης καὶ εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν καθολικῶν: Πόρτα-Παναγίας τῆς Θεσσαλίας (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Α' [1935] σ. 12 εἰκ. 3 καὶ σ. 13 εἰκ. 4) καὶ Μ. Ζωοδόχου Πηγῆς παρὰ τὸ Δερεβνοσάλεσι τῆς Βοιωτίας (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Α' [1935] σ. 163 εἰκ. 2).

αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Τὰς εὐρίσκομεν πράγματι εἰς τὸν Μυστράν¹, τὸ Λεοντάρι² καὶ εἰς

Εἰκ. 57. Ὁριζοντία τομὴ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ ὕψος τῶν διακοσμητικῶν κιονίσκων τῆς ἀνωτάτης ζώνης.

τὴν Πάρον³, ὅπου εἷς σταυροειδῆς μετὰ τρούλλου ναὸς ἔχει ἐπικαθήσει ἐπὶ μιᾷ βασι-

¹ Μητρόπολις, Ἀφενικό, Παντάνασσα (MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 17, 3-4. 23, 4-5. 35, 4-6).

² Ἀγ. Ἀπόστολοι (A. ORLANDOS, *Revue des Études Grecques* τ. XXIV [1921] σ. 166 ἐξ).

³ Ἀγ. Νικόλαος τῆς Καταπολιανῆς (JEWEL-HASLUCK, *The Church of our Lady of the hundred Gates in Paros*, London 1920, πίν. 2, 8, 9).

λικῆς ἐν τῷ ἰσογείῳ. Εἶναι δὲ προφανὲς ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ὁ σταυροειδὴς ναὸς εὐρίσκεται πάντοτε ὑπεράνω ἢ διαμόρφωσις πράγματι τοῦ σταυροειδοῦς σχεδίου οὐ μόνον ποικιλωτέραν ἐπιτρέπει τὴν σύνθεσιν τῆς στέγης καὶ ραδινωτέραν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ τρούλλου ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει ἐναργῶς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ κτηρίου τὸ συμβολικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ, τὸ ὁποῖον διὰ τῶν ἄλλων συστημάτων καθίσταται συνήθως δυσδιάκριτον.

Ἡ πρὸ τῶν παραστάδων τοῦ κυρίως ναοῦ τοποθέτησις κιόνων ἐν ἐκφορᾷ (en encorbellement) δὲν ἐπέφερε μόνον τὴν σμίκρυνσιν τῆς διαμέτρου τοῦ τρούλλου ἀλλ' ἐπέτυχε καὶ ἀρίστην ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν καὶ διακόσμησιν τοῦ πύργου τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅστις ἄλλως, φέρον μόνον τὰ τρία δίβηλα, ἅτινα βλέπουσιν εἰς αὐτὸν ἐκ τοῦ γυναικωνίτου, θὰ παρουσιάζετο πολὺ γυμνὸς καὶ μονότονος.

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἰδέα τῆς τοποθετήσεως κιόνων πρὸ τῶν παραστάδων καὶ δὴ εἰς πλείονας τοῦ ἐνὸς ὁρόφους, καίπερ πρωτότυπος διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δὲν ἐφηρμοσθῇ ἐν τούτοις τὸ πρῶτον εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν. Εἶναι παλαιὰ ρωμαϊκὴ κληρονομία ἐφαρμοσθεῖσα εἰς μανσσωλλεῖα¹ καὶ θέρμας² κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἔπειτα δὲ εἰς κρύπτας χριστιανικῶν ναῶν³ τῆς Δύσεως, κατὰ δὲ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ εἰς ὀκταγωνικοῦ ἀκριβῶς συστήματος ναὸν κτισθέντα δύο καὶ ἡμισυν αἰῶνας πρὸ τῆς Παρηγορητίσεως, τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου⁴. Τὸ κοινὸν μάλιστα τοῦτο στοιχεῖον ἤγαγέ τινας νὰ παραδεχθῶν, ὅτι ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον διὰ τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἀρτῆς⁵. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη τότε μόνον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὀρθή, ὅταν παραβλέψωμεν τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐφαρμοσθέντος εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν συστήματος: τὴν ἐπεξοχὴν ἢ ἐκφορὰν, τὴν ὁποίαν δὲν συναντῶμεν εἰς τὴν Χίον, διότι ἐκεῖ εἰς ἐκάστην τῶν ὀκτὼ παραστάδων τοῦ κυρίως ναοῦ ἐτοποθετήθησαν ἢ μᾶλλον προσεκολλήθησαν ἀπλῶς ζεύγη κιόνων, τόσον μάλιστα ἰσχνῶν, ὥστε μᾶλλον ὡς διακοσμητικῶς ἢ ὀργανικῶς δρῶντες ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῶσιν⁶. Ἀπόρροια δὲ τούτου εἶναι, ὅτι τὸ ὅλον σύστημα τοῦ τῆς Χίου παραμένει ἀπὸ κάτω ἕως ἄνω ἄγνως ὀκταγωνικόν, δι' αὐτὸ δὲ καὶ ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ τετραγώνου τῆς βάσεως εἰς τὸν κύκλον τοῦ τρούλλου τοῦ τελεῖται κανονικῶς δι' ἡμιγωνίων (trompes). Δὲν πρέπει κατὰ ταῦτα ἡ Χίος νὰ θεωρηθῇ ὡς πρότυπον τῆς Ἀρτῆς. Ἄλλοι πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ τὸ πρότυπον τῆς Παρηγορητίσεως, πιθανώ-

¹ Ἀσπάλαθος: Μανσσωλλεῖον Διοκλητιανοῦ G. NIEMANN, Diokletians - Palast in Spalato πίν. XII.

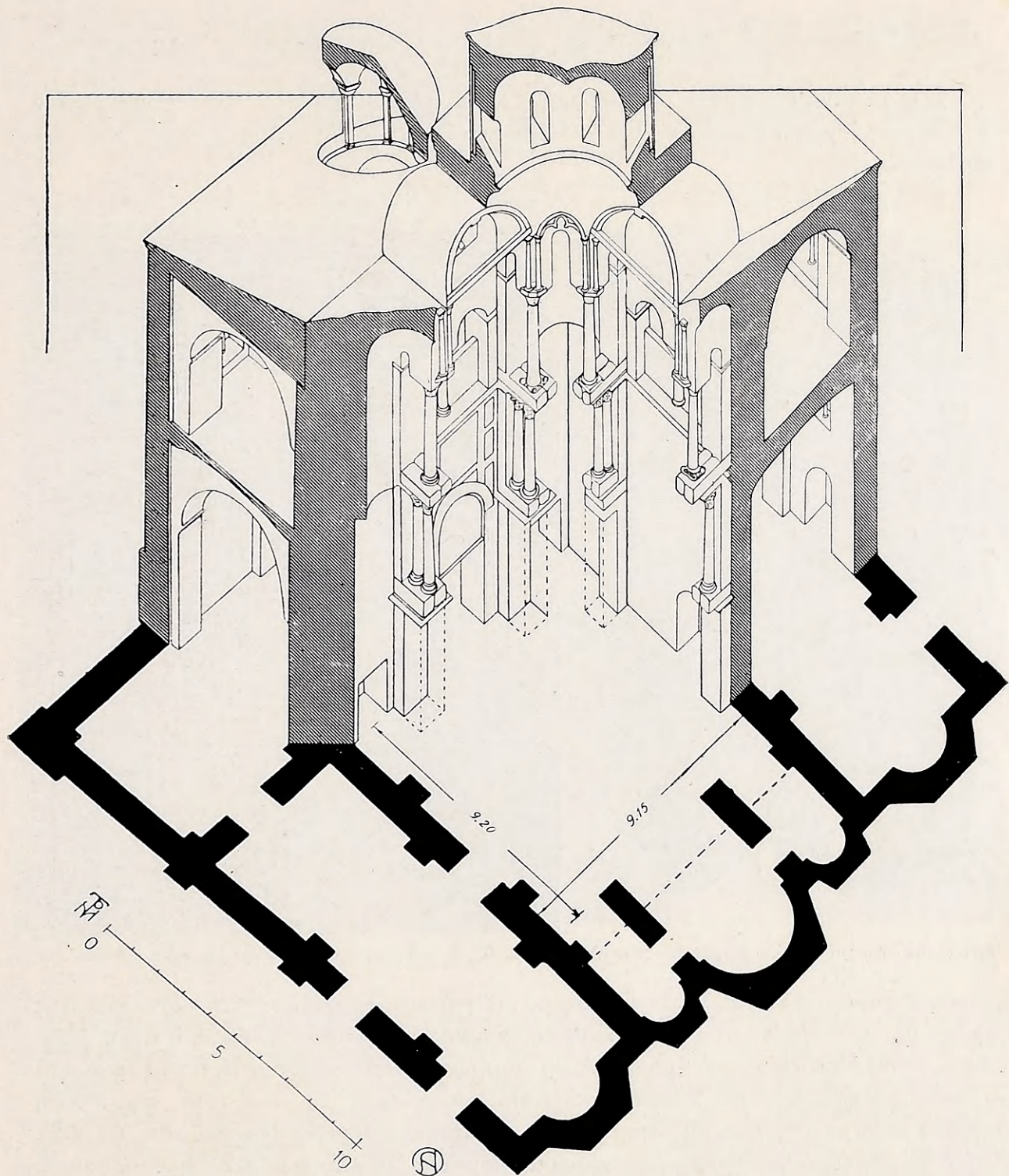
² Ὅρα τὸ σχέδιον αἰθούσης ρωμαϊκῶν θερμῶν ὑπὸ Sangallo, τὸ διατηρούμενον εἰς τὰ Uffizi τῆς Φλωρεντίας παρὰ G. T. RIVOIRA, Le origini dell' architettura Lombarda, Milano 1908, εἰκ. 345. Πβλ. καὶ τὸ ἐν Papers of the British School at Rome 4, 1907, σ. 252 ἐξ. πίν. 22, 32 ἀναγλύφου.

³ Κρύπτη Ἀγ. Λαυρεντίου ἐν Γρενόβλῃ (6^{ον} αἰῶνος) RIVOIRA, ἐνθ' ἀν. εἰκ. 341.

⁴ J. STRZYGOWSKI, Byz. Zeitschr. 1896, πίν. II καὶ ἐν Zeitschr. für Geschichte der Architektur 1909, σ. 12. ORLANDOS, Monum. byz. de Chios II, Athènes 1930, πίν. 13.

⁵ MILLET, Art byzantin ἐν Michel Hist. de l'Art τ. III, 2 σ. 929, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Δελτ. 1916, παρ. 31.

⁶ Πβλ. καὶ J. STRZYGOWSKI λέγοντα ἐν B.Z. 1896, 143: So ist es ohne weiteres ersichtlich, dass die Säulen (τῆς Ν. Μονῆς Χίου) lediglich decorativen Zwecken dienten. Τοιοῦτους λεπτοὺς κίονας, διδύμους ἢ ἐπαλλήλους, συναντῶμεν καὶ εἰς Ἀγ. Μάρκον τῆς Βενετίας (DEMUS, The Church of San S. Marco in Venice, 1960, εἰκ. 13, 15, 17) καὶ εἰς Cefalù (E. KITZINGER, I Mosaici di Monreale, Palermo 1960, εἰκ. 52).

Εἰκ. 58. Ἰσομετρικὴ προβολὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ καθολικοῦ.

τατα δὲ εἰς τὴν Δύσιν¹, τῆς ἐπιδράσεως τῆς ὁποίας πλείστας ὅσας ἐνδείξεις παρέχει ὁ ναὸς τὸν ὁποῖον ἐνταῦθα ἐξετάζομεν.

¹ Τὰ πλούσια μέγαλα τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, τὰ ὁποῖα συχνὰ παρουσιάζουν εἰς τὰς προσόψεις των

Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἐξητάσαμεν ἕως τώρα μόνον τὴν διάταξιν καὶ τὴν λειτουργίαν τῶν στηριζόντων τὸν τροῦλλον ἐσωτερικῶν κιόνων. Θὰ γνωρίσωμεν ἤδη καὶ τὴν μορφολογίαν καὶ τὴν διακόσμησίν των.

Ἡ μορφολογία τῶν κάτω κιόνων. Οἱ ἐπὶ τῶν ὀριζοντίων κεραίων ἢ

Εἰκ. 59. Κιονόκρανον τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν κιόνων.

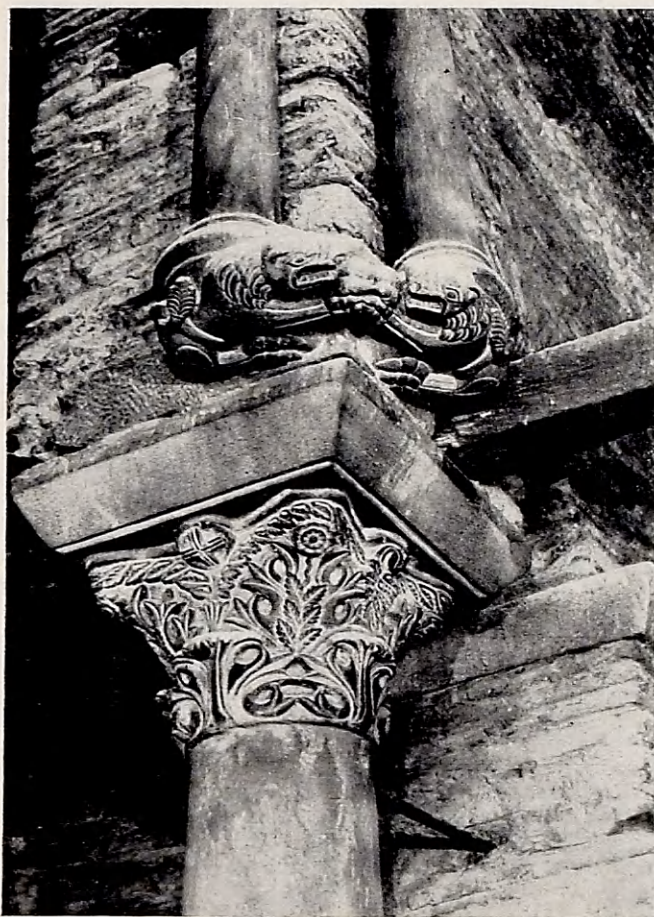
Εἰκ. 60. Κιονόκρανον τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν κιόνων.

προβόλων βαίνοντες κίονες, ληφθέντες ἀναμφισβητήτως ἐξ ἀρχαίων κτηρίων, εἴτε τῆς Ἀμβρακίας, πρὸ πάντων δὲ τῆς Νικοπόλεως ἔχουσι βάσεις ἰωνικάς, μετὰ ἢ ἄνευ πλίνθου, κορμούς ὀλοσώμους καὶ ἀρραβδώτους παρουσιάζοντας μείωσιν πρὸς τὰ ἄνω, καὶ κιονόκρανα κορινθιακὰ μὲν πάντα, ἀλλὰ ποικίλων τύπων, εἰς τὰ ὅποια προσετέθη ὑπεράνω εὐρύς, τετράγωνος, λοξότμητος ἄβαξ ἐν εἴδει ἐπιθήματος (εἰκ. 59, 60, 61, 62). Καὶ ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι μεταγενέστερα ρωμαϊκὰ μὲ μίαν (εἰκ. 62) ἢ δύο σειρὰς πλαστικῶν φύλλων ἀκάνθης, ἑλικας συναντωμένας κατὰ τὰς γωνίας καὶ ἐσχηματοποιημένον ἄνθος εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἄξονος ἐκάστης πλευρᾶς (εἰκ. 59, 61) ἢ μὲ μίαν σει-

ἢ τὰς ἐσωτερικὰς αὐλὰς των συστήματα ἐπαλλήλων κιόνων ἐν ἐξοχῇ πρὸ τοῦ τοίχου, δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρότυπα τῆς ἐσωτερικῆς διαρθρώσεως τῆς Παρηγορητίσεως, διότι εἶναι κατὰ δύο καὶ τρεῖς αἰῶνας μεταγενέστερα αὐτῆς.

ρὰν φύλλων ἀκάνθης κάτω καὶ ἐπ' αὐτῆς σειρὰν φύλλων καλάμου¹ (εἰκ. 60), ἄλλα δὲ εἶναι παλαιοχριστιανικά, τοῦ 5^{ου} ἢ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος², μὲ λίαν ἐσχηματοποιημένα φύλλα ἀκάνθης προσκεκολλημένα, ἄνευ πλαστικότητος, ἐπὶ τοῦ πυρῆνος εἰκ. 61). Ἡ ἀνομοιογένεια αὕτη τῶν κιονοκράνων μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι δὲν κατεσκευάσθησαν ἐπίτηδες διὰ τὴν Παρηγορήτισσαν, ἀλλ' ὅτι ἐλήφθησαν ἑτοιμα ἐξ ἀρχαίων κτηρίων.

Ἡ μορφολογία τῆς ἄνω ζώνης. Πολὺν διάφορον ἀπὸ τὸ κλασσιζὺς ὕψος

Εἰκ. 61. Κιονόκρανον τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν κιόνων.

Εἰκ. 62. Κιονόκρανον τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν κιόνων

τῶν στηριζόντων τὸν τροῦλλον κιόνων, χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως, παρουσιάζει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γλυπτικὴ διακόσμησις, τὴν ὁποίαν φέρει ὁ ναὸς μετὰ τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν κιόνων τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τῆς βάσεως τοῦ τροῦλλου. Ὡς γνωστὸν μετὰ τῶν δύο τούτων μελῶν παρεμβάλλονται συνήθως αἱ φέρουσαι τὸν τροῦλλον τέσσαρες καμάραι. Τὸ ἐξαιρετικὸν ὅμως ἐνταῦθα εἶναι ὅτι αἱ καμάραι αὗται δὲν ἀρχίζουν, ὡς συνήθως, ὀλίγον ὑπεράνω τῶν κιόνων, ἀλλ' ἔχουσι τὴν ἀρχὴν τῶν—τὰς γεννήσεις τῶν, ὡς λέγονται εἰς τὴν τεχνικὴν γλῶσσαν—τρία ὅλα μέτρα καὶ

¹ Εἶναι ὁ τύπος ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Ὁρολόγιον Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου, ἔπειτα δὲ καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν.

² Πβλ. ὁμοία παρὰ R. KAUTZSCH, Kapitellstudien πίν. 44 εἰκ. 738.

25 ἑκατοστὰ ὑψηλότερον, παρεμβалλομένων μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν κιόνων, δίκην πο-
δαρικῶν, ὑψηλῶν τοίχων, οἵτινες προσδίδουν εἰς τὰς καμάρας τὴν ὄψιν θολωτοῦ ἀψι-
δώματος (εἰκ. 63). Οἱ λόγοι τῆς τοιαύτης διατάξεως εἶναι κυρίως αἰσθητικοί. Δεδομένης
τῆς ἐξωτερικῆς κυβικῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου, ἐὰν ὁ ὑπὲρ τὸ κέντρον αἰωρούμενος τροῦλ-
λος ἐτοποθετεῖτο ἐπὶ καμαρῶν στηριζομένων ὀλίγον ὑπεράνω ἐπὶ τῶν κιόνων, ἦτοι δύο
περίπου μέτρα ταπεινότερον, ὅχι μόνον δυσαναλόγως μικρὸς πρὸς τὸν ὅλον ὄγκον τοῦ
κτηρίου θὰ ἐφαίνετο, ἀλλὰ καὶ μόνον ἐξ ἱκανῆς ἀποστάσεως θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ἐξωτε-
ρικῶς ὁρατός. Ἐπειτα καὶ τι ἄλλο ἐπέβαλλε τὴν ὑπερύψωσιν τῶν καμαρῶν: ἡ φροντίς
νὰ διαγράφεται σαφῶς ἐπὶ τῆς στέγης τὸ συμβολικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὅπερ ἐσχημά-
τιζον αἱ τέσσαρες καμάραι. Πράγματι ἐὰν αἱ καμάραι αὗται ἔβαινον ὀλίγον μόνον
ὑπεράνω τῶν κιόνων τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θὰ ἀπεκρύπτοντο ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῆς προ-
τεθειμένης στέγης τοῦ γυναικωνίτου, ἀφ' οὗ καὶ μετὰ τὴν ὑπερύψωσιν ἀποκρύπτεται,
ὥς ἡδη ἐλέχθη, σπουδαῖον αὐτῶν τμήμα μετὰ τῶν τριλόβων παραθύρων (εἰκ. 55). Ἐπε-
βάλλετο λοιπὸν ἡ ὑπερύψωσις, ἣτις, ὡς εἵπομεν ἡδη ἀνωτέρω, προσέδιδεν ἐσωτερι-
κῶς εἰς τὰς καμάρας τὴν ὄψιν θολωτοῦ ἀψιδώματος. Ἡ ὄψις δ' αὕτη ἐτονίσθη ἔτι μάλ-
λον διὰ τῆς κατὰ τὸ ἐσωρράχιον τῶν ἀψίδων προστεθείσης γλυπτῆς διακοσμῆσεως,
συνισταμένης ἐκ μαρμαρίνου τόξου ἀπαρτισθέντος ἐκ σειρᾶς ἀναγλύφων μορφῶν συγ-
κροτουσῶν μίαν ἐνιαίαν παράστασιν¹. Τὸ τόξον λοιπὸν τοῦτο προσηλωθὲν ἐπὶ τοῦ
ἐσωρραχίου τῆς καμάρας ἐστηρίχθη κάτω ἐπὶ τοῦ ξυλίνου αὐτῆς ἐλκυστήρος, ὅστις,
κατὰ βυζαντινὴν συνήθειαν, ἀφῆθη νὰ εἶναι ὁρατός (εἰκ. 63 πβλ. καὶ εἰκ. 56). Ἵνα δὲ
μὴ φαίνεται κρεμᾶμενον τὸ ἐξ ἀναγλύφων τόξον ἐτοποθετήθησαν κάτωθεν τῶν ἄκρων
ἢ γεννήσεων αὐτοῦ ἀνὰ εἰς λεπτὸς κιονίσκος, ἀποτελεσθέντος οὕτω ἐνὸς ποδίου ἢ στη-
ρίγματος τοῦ ἀψιδώματος (εἰκ. 63). Οἱ κιονίσκοι δὲ πάλιν οὗτοι προσηλωθέντες διὰ
τοῦ κιονοκράνου τῶν ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου τοίχου, οὗ καὶ ἐφήπτοντο, ἐπάτησαν κάτω ἐπὶ
ὀριζοντίων ἀναγλύφων πλακῶν ἐμπηχθεισῶν εἰς τὸν τοῖχον εὐθύς ὑπεράνω τῶν κιονο-
κράνων τῶν κιόνων τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς καὶ ἐν ἐκφορᾷ πέραν αὐτῶν.

Δὲν περιορίσθη ὅμως ἡ διακόσμησις εἰς τὰς μεγάλας μόνον καμάρας τοῦ κυρίως
ναοῦ, ἀλλ' ἐπεξετάθη καὶ εἰς αὐτὰ τὰ μικρὰ τόξα δι' ὧν, ὡς εἵπομεν, ἐγεφυρώθη τὸ με-
ταξὺ δύο γειτονικῶν πεσσῶν μικρὸν γωνιαῖον διάστημα. Ἐκαστον τῶν τόξων τούτων
ἐδέχθη πάλιν ἐν ἀψιδωματικὸν πλαίσιον ἀπαρτισθὲν ἐκ δύο κιονίσκων καὶ ἐνὸς τεθλα-
σμένου (ὀξυκορύφου) τοξυλλίου διακοσμηθέντος διὰ προστύπων ἀναγλύφων (εἰκ. 64).
Ἵνα δὲ ἔλθωσιν εἰς ἁρμονίαν τὰ μικρὰ ταῦτα τόξα πρὸς τὰ μεγάλα κατεσκευάσθησαν
οἱ κιονίσκοι τῶν ὅμοιοι πρὸς τοὺς τῶν μεγάλων, ἐπάτησαν δὲ μάλιστα καὶ ἐπὶ τῶν
αὐτῶν ἢ ὁμοίων καὶ ἐκεῖνοι βάσεων.

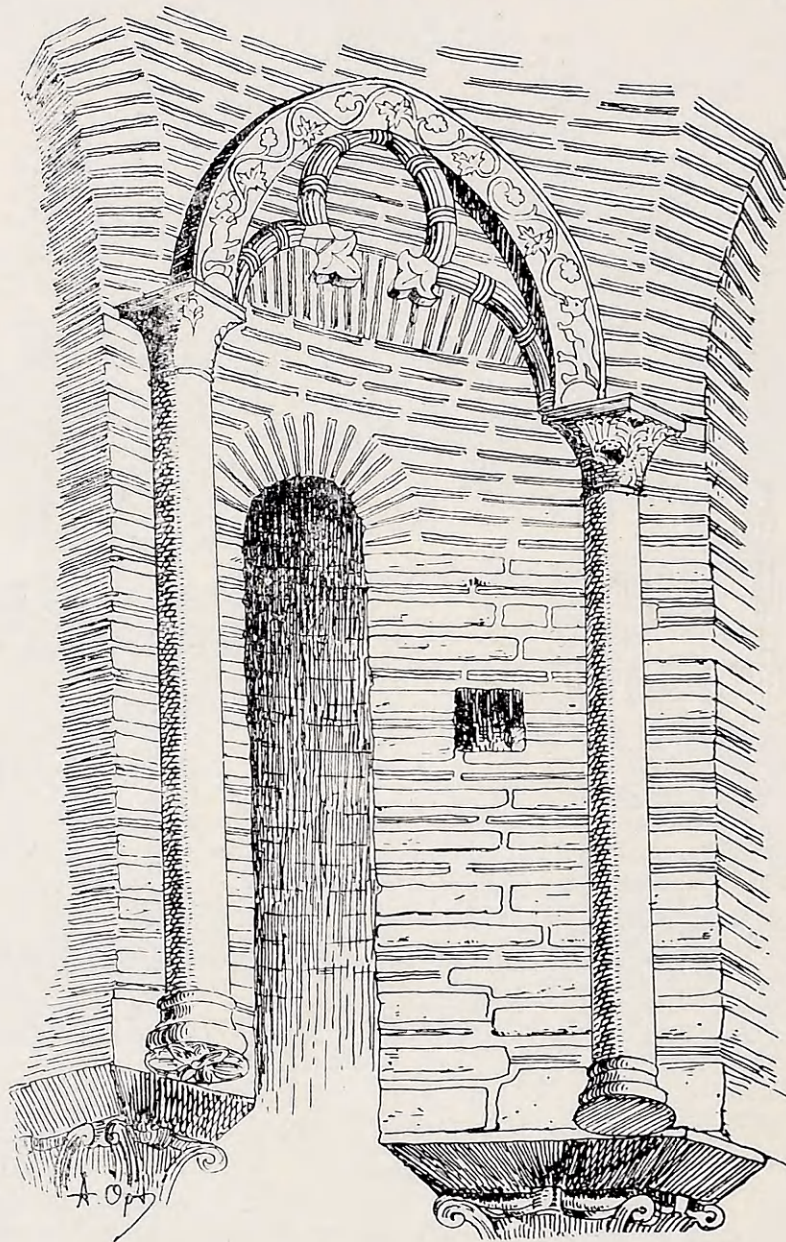
Ἡ οὕτως ἀπαρτισθεῖσα διακόσμησις, ἃν καὶ διάφορος καθ' ὕψος, ὅμως δύσκολον
ἦτο νὰ ἐπινοηθῇ ὠραιοτέρα καὶ περισσότερον ὁμοιόμορφος πρὸς τὸ ὅλον ἐσωτερικὸν
πνεῦμα τῆς μνημειώδους διακοσμῆσεως (εἰκ. 58). Ἐς παρατηρηθῇ εἰς ποίαν θαυμα-

¹ Ἐκ τῶν τεσσάρων καμαρῶν μόνον ἡ βόρειος καὶ ἡ δυτικὴ φέρουσι σήμερον τὰ εἰρημένα τόξα, ἅτινα θὰ
προεβλέφθησαν βεβαίως καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν προέλαβον νὰ κατασκευασθῶσιν—ὅπερ καὶ πιθανώ-
τερον—δὲν εὗρισκονται σήμερον εἰς τὰς θέσεις τῶν, οὔτε δὲ καὶ περιεσώθησαν τεμάχια αὐτῶν, ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι
ἐθραύσθησαν καὶ κατέπεσαν.

Εἰκ. 63 Τὸ βόρειον θολωτὸν ἀψίδωμα τοῦ καθολικοῦ.

στήν πρὸς τοὺς κάτω κίονας ἁρμονίαν εὐρίσκονται οἱ ἄνω κιονίσκοι· εἶναι καὶ αὐτοὶ ὅλοι ἀρράβδωτοι καὶ βαίνουσιν, ὡς οἱ κάτω, ἐπὶ πλακῶν ἐκκρεμαμένων ἢ βάσεων διακεκοσμημένων καὶ κατὰ τὴν κάτω ἐκκρεμαμένην ἐπιφάνειαν αὐτῶν, σχηματίζοντες ἓνα

Εἰκ. 64. Ἐν τῶν ἐνδιαμέσων διακοσμητικῶν τοξυλλίων.

ὅμοιον πρὸς τοὺς κάτω ἀλλὰ διακοσμητικὸν αὐτὸν καὶ ταπεινότερον ὄροφον, χρήσιμον ἵνα καλύψῃ τὴν ὑπερύψωσιν τῶν καμαρῶν, ἥτις ἄλλως θὰ παρουσίαζεν ὡς ἐλέχθη πολὺ βαρεῖς ὄγκους.

Ὁ πλαστικὸς διάκοσμος τῶν κιονίσκων. Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη ἐγγύτερον τὸν γλυπτὸν διάκοσμον τῶν τόξων ἀρχόμενοι ἐκ τῶν κάτω. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη ὡς

ὑπόβαθρον τῶν ἀνωτάτων διακοσμητικῶν κιονίσκων χρησιμεύουσι παχεῖαι πλάκες, τῶν ὁποίων ἡ μὲν οὐρὰ εἶναι ἐμπεπηγμένη εἰς τὸν τοῖχον, τὸ δὲ προέχον τμήμα ἔχει τὴν πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὰ κάτω ἐπιφάνειαν διακεκοσμημένην δι' ἀναγλύφων παραστάσεων. Εἰκονίζουσι δ' αἱ παραστάσεις αὗται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πολύπλοκα συμπλέγματα δύο ἢ τριῶν τερατωδῶν μορφῶν, ζωικῶν ἅμα καὶ ἀνθρωπίνων, ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας τόσων ἀγαπάζει ἡ ρωμανικὴ τέχνη. Δυστυχῶς αἱ μορφαὶ αὗται φωτίζονται τόσον κακῶς καὶ εἶναι τόσον ὑψηλά, ὥστε οὐ μόνον νὰ φωτογράφηθῶσιν ἢ σχεδιασθῶσιν ἀλλὰ καὶ νὰ διακριθῶσιν εἶναι δύσκολον. Μία ἐντεταμένη ἐν τούτοις παρατήρησις καὶ φωτογράφησις τῇ βοηθείᾳ εἰδικοῦ ἰκτιώματος ἔδωκε τὰ ἔξης πορίσματα. Ὑπὸ τοὺς κιονίσκους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν δύο ἀντωπὰ θηρία μετὰ χαίτης (λέοντες;) (εἰκ. 61). Γρυλλίζοντα ἔχουν ἤδη συμπλέξει τοὺς ἐμπροσθίους πόδας των καὶ δις περιπλέξει τὰς οὐράς των, περὶ τε τὰ ὀπίσθια των ἄκρα καὶ περὶ τὸν κορμὸν. Δεξιᾷ τὸ θέμα εἶναι πολὺ εὐδιακριτώτερον διότι δὲν στρέφεται, ὡς τὸ προηγούμενον, ὅλως πρὸς τὰ κάτω. Παρίσταται λοιπὸν ἐδῶ πετῶν ὠραιῶς, ὀλόγλυφος, μεγαλοπτέρυξ αἰτός (εἰκ. 65), ὑπερήφανος διὰ τὴν λείαν του, τοὺς δύο λαγούς, τοὺς ὁποίους συλλαβὼν κρατεῖ ἀνὰ ἓνα σφιγκτὰ διὰ τῶν γαμψῶν ὀνύχων του τῶν ποδῶν του. Εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ὠραιότερον καὶ ζωντανώτερον γλυπτικὸν ἔργον τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 65. Ἀετὸς κρατῶν διὰ τῶν ὀνύχων τοὺς λαγούς.

Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν δεξιᾷ μὲν δὲν ὑπῆρχε κάτωθεν τῶν κιονίσκων πλάξ ἀνάγλυφος· δι' αὐτὸ δὲ καὶ αἱ βάσεις τῶν κιονίσκων, αἵτινες ἦσαν κάτωθεν ὁραταί, ἔχουν ἀπλῶς κοσμηθῆ διὰ ροδάκων ἐν ζωντῇ ἐξέρογῳ (εἰκ. 59). Ἀριστερᾷ ὁμως εἰκονίζεται μορφή ἐστεφανωμένη, μὲ χαρακτηριστικὰ τέρατος ἥτοι εὐρεῖαν καὶ πλαδαρὰν ρῖνα, μεγάλους, λίαν διεστῶτας ὀφθαλμούς, καὶ στόμα πελώριον, διὰ τοῦ ὁποίου κρατεῖται ὁ ἕτερος τῶν ὀπισθίων ποδῶν δύο ζώων ἐχόντων στικτὸν τὸ δέρμα (παρδάλεις;) ¹, φευγόντων δὲ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καὶ μετὰ πόνου στρεφομένων πρὸς τὸν δάκνοντα (εἰκ. 60).

Ὑπὸ τοὺς παραπλεύρως εὗρισκομένους κιονίσκους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς παρίσταν-

¹ Πβλ. ΑΠΟΚΑΛ. ΙΓ', 2: καὶ τὸ θηρίον, ὃ εἶδον ἦν ὅμοιον παρδάλει, καὶ οἱ πόδες αὐτοῦ ὡς ἄρκτου καὶ τὸ στόμα αὐτοῦ ὡς λέοντος.

ται ἑκατέρωθεν δένδρου δύο ἵπποι ἀντωποὶ τείνοντες πρὸς τὸ φυτόν τὸν ἓνα τῶν ποδῶν (εἰκ. 66). Τὸ συμμετρικὸν πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο βάθρον εἰκονίζει πλήρη ἡρεμίας ἀνθρωπίνην γενειοφόρον κεφαλὴν¹, φέρουσιν πολυγωνικὸν πιλίδιον ἢ στέμμα

Εἰκ. 66. Ὑπόθημα κιονίσκου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

(εἰκ. 77). Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς ταύτης καὶ εἰς τὸ ὕψος τῶν ὠτῶν της παρίστανται δύο κλεισταὶ παλάμαι κρατοῦσαι ἑκάτερα ταυτοχρόνως ἀφ' ἑνὸς μὲν ἓνα ὄφιν ἐπωδύνως

Εἰκ. 67. Ὑπόθημα κιονίσκου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Λεπτομέρεια εἰκόνης 62.

συνελισσόμενον ἀφ' ἑτέρου δὲ τοὺς πόδας ἑνὸς πτηνοῦ ἐπιστρεφομένου καὶ κρώζοντος (εἰκ. 67). Χαρακτηριστικὴ ἐνταῦθα εἶναι ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποιήσις ἀφ' ἑνὸς τοῦ γενείου τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ περῶματος τῶν πτηνῶν.

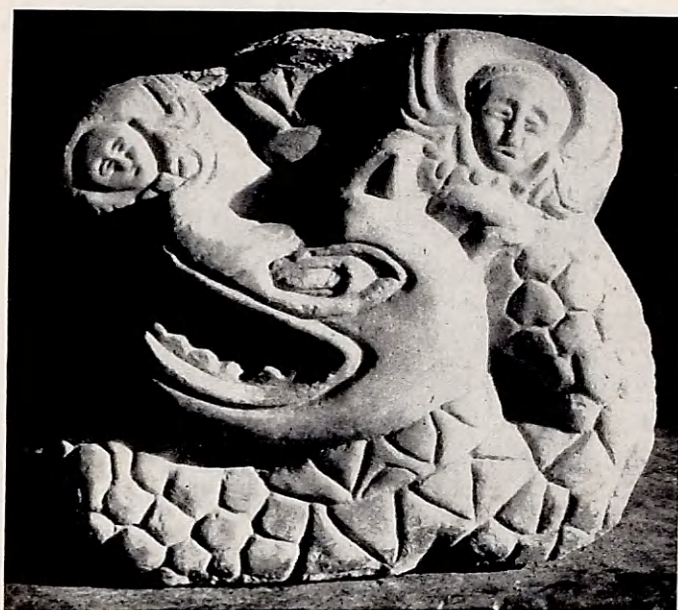
¹ Ἡ κεφαλὴ αὕτη ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὴν τοῦ προφήτου Δαβὶδ, τὴν εἰκονιζομένην ἐπὶ τοῦ τόξου τῆς Β. ἀψίδος (δρᾶ κατωτέρω εἰκ. 83).

Πλήν δὲ τῶν κατὰ χώραν εὗρισκομένων ἀναγλύφων τούτων βάσεων κιονίσκων ἀνεῦρον κάτω, ἐντὸς τοῦ ναοῦ, δύο ἀκόμη τεμάχια ἐξ ὁμοίων θέσεων ἀναμφιβόλως προερχόμενα. Τούτων τὸ μὲν (εἰκ. 68) εἰκονίζει πιθανῶς τὴν πτέρυγα πτηνοῦ καὶ παρ' αὐτὴν σπείρας (ὄφεως;) τὸ δὲ ἄλλο (εἰκ. 69) δράκοντα φολιδωτὸν συνεσπειρωμένον, μὲ τὸ στόμα ἀνοικτόν, ἔτοιμον νὰ καταβροχθίσῃ τὰς παρὰ τὴν κεφαλὴν του εὗρισκομένας κεφαλὰς νηπίων¹.

Γενικῶς ἡ ἐργασία τῶν λίαν ἐξέργων τούτων ἀναγλύφων εἶναι ἐπιμελής, τὰ δὲ θέματα πολύπλοκα, τολμηρὰ καὶ βασανισμένα, παριστῶντα τέρατα, οἷα βλέπομεν συνήθως κοσμοῦντα τὰ θυρώματα ρωμανικῶν καὶ γοτθικῶν ἐκκλησιῶν. Λόγῳ δὲ τῆς θέσεως, εἰς ὁποίαν τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα εὗρίσκονται, ἀντιστοιχοῦσης πρὸς τὰ λοφία, ἐφ' ὧν εἰκονίζονται κατὰ κανόνα οἱ Εὐαγγελισταί, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ παριστῶσι ταῦτα τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν, οὐχὶ ὁμῶς ἀπλᾶ, ὥς μᾶς τὰ καθιέρωσεν ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ἀλλὰ πολύπλοκα καὶ ἐν πολλοῖς σύμφωνα πρὸς τὴν περιγραφὴν, ἣν μᾶς παρέχει ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου. Μᾶς εἶναι λοιπὸν χρήσιμα τὰ τόσην ζωὴν εἰς τὸν ναὸν προσδίδοντα

Εἰκ. 68. Τεμάχιον γλυπτῷ ἐξ ὑποβάθρου κιονίσκου.

Εἰκ. 69. Φολιδωτὸς δράκων ἐξ ὑποβάθρου κιονίσκου.

ἀνάγλυφα ταῦτα διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἐκάστου Εὐαγγελιστοῦ, ἢ ἄλλως θὰ ἡγνοοῦμεν, διότι τὰ ἐπὶ τῶν λοφίων περισυνθέντα λείψανα ψηφιδωτῶν εἶναι ἐλάχιστα. Οὕτω ὑπεράνω μὲν τοῦ ἀετοῦ, ἥτοι κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν πρέπει νὰ εἰκονίζετο ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὑπεράνω δὲ τῶν λεόντων ἥτοι κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν, ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος ὑπεράνω τοῦ μόσχου ἥτοι κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς καὶ τέλος ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου ἥτοι κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος.

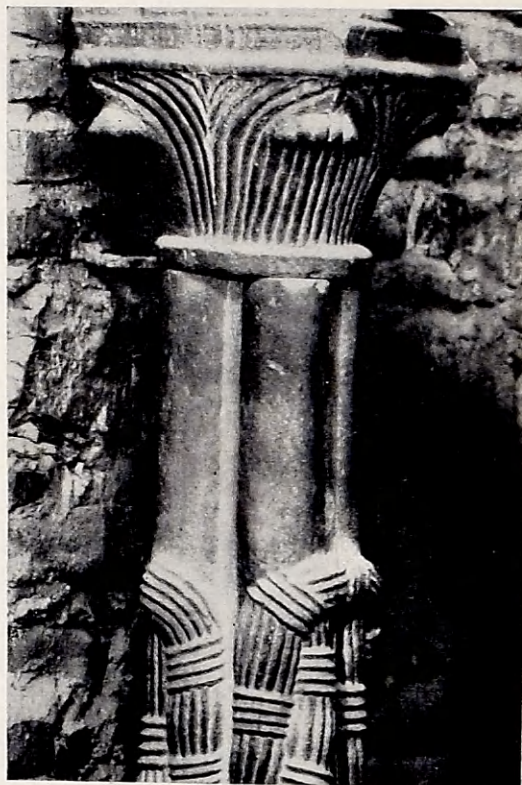
Ἰκανὸν ἐνδιαφέρον παρέχουν ἐπίσης καὶ οἱ ἐπὶ τῶν περιγραφέντων ἀναγλύφων βαίνοντες κιονίσκοι, ὕψους ἐν συνόλῳ 2.40 μ. Οὗτοι ἀποτελοῦνται ἐκ τριῶν με-

¹ Εἶναι ἄρα γε οὗτος ὁ ἐν τῇ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙ (ΙΒ', 9-10) δράκων ὁ μέγας, ὁ ὄφεις ὁ ἀρχαῖος, ὁ καλούμενος διάβολος; ὅστις, ἔστηκεν ἐνώπιον τῆς γυναικὸς τῆς μελλούσης τεκεῖν, ἵνα ὅταν τέκῃ, τὸ τέκνον αὐτῆς (καταφάγῃ); (ΙΒ', 4-5).

(εἰκ. 66) ὁμοιάζουνσαι μᾶλλον πρὸς περσικὰς (ΒΔ. γωνία). Οἱ κορμοὶ τῶν εἶναι γενικῶς ἀρράβδωτοι καὶ ἄλλως ἀκόσμητοι, πλὴν τῶν δύο κιονίσκων τῶν ἀποτελούντων τὰ πόδια τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος, οἵτινες ἀπομιμοῦνται δέσμη τεσσάρων στυλίσκων, ἐν εἵδει λαμπάδων συσφιγγομένων διὰ σχινοειδῶν πλοχμῶν (εἰκ. 71, 75), οἷους συνήθως βλέπομεν, εἰς μικροτέραν ὁμῶς κλίμακα, εἰς εἰκονοστάσια, παράθυρα καὶ ἀνάγλυφα ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν². Κατὰ τοῦτο δὲ μόνον διαφέρουσιν οἱ ἐξεταζόμενοι κιονίσκοι τῶν

Εἰκ. 70. Κιονόκρανον κιονίσκου.

Εἰκ. 71. Κιονόκρανον κιονίσκου.

λοιπῶν γνωστῶν, ὅτι οἱ πλοχοὶ τῶν ἀπλούμενοι περισσότερο, αὐλακοῦνται ὑπὸ γραμμῶν παραλλήλων συγκρατουμένων ὑπὸ ἐγκαρσίων δακτυλίων. Τοιαύτη σχινοειδὴς διακόσμησις, εἶναι, ὡς καὶ περαιτέρω (σ. 77) θὰ ἴδωμεν, λίαν συνήθης εἰς τὴν ἰταλικὴν μεσαιωνικὴν τέχνην.

Μεγάλῃ ποικιλίᾳ διακοσμήσεως παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ ρωμανίζοντα κιονόκρανα τῶν κιονίσκων. Ἐκ τούτων τινὰ μὲν οὐδὲν ἄλλο ἔχουσι εἰς τὸν κάλαθόν των κόσμημα πλὴν τεσσάρων φυλλοειδῶν ἀποφύσεων ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἄβακος³ (εἰκ. 70). Ἄλλων ὅμως πάλιν ὁ κάλαθος καλύπτεται ὑπὸ μιᾶς σειρᾶς φύλλων ἀκάνθης, ἄλλοτε

¹ Ὅμοιαν περίπου βᾶσιν μετ' ἀνεστραμμένων φύλλων φέρει καὶ τὸ πρῶτον ἀπὸ Δ. ἄνω παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (ὄρα εἰκ. 32).

² Παρόμοιοι κιονίσκοι συνηθίζοντο καὶ καθ' ὅλην τὴν Ἰταλίαν ὅρα R. TRAQUAIR ἐν BSA XII, 1904-5, 268 καὶ P. TOESCA, Storia dell' arte Italiana II εἰκ. 327 Spalato.

³ Ἀνάλογοι ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτεραι καὶ κυρταὶ ἀμυγδαλοειδεῖς ἀποφύσεις ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὰ κιονόκρανα τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρά (MILLET, Monuments byzantins de Mistra πίν. 57, 1-3).

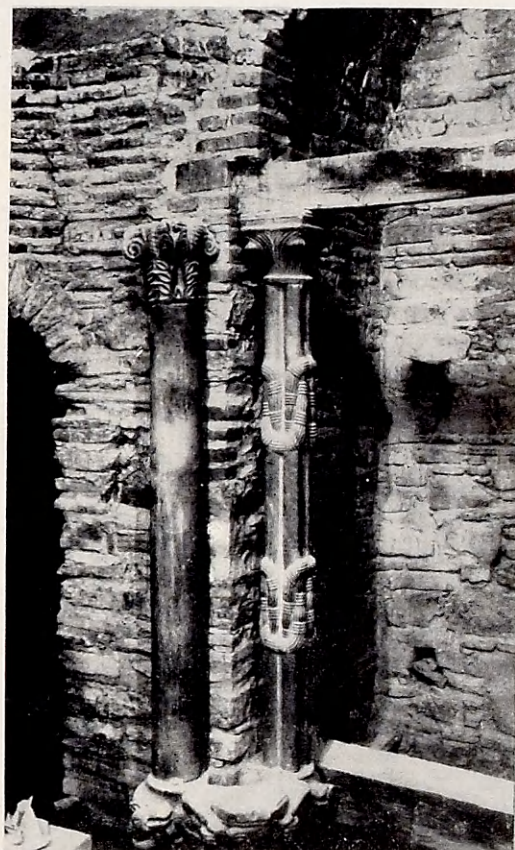
Είχ. 72. Κιονόκρανον χιονίσκου.

Είχ. 73. Κιονόκρανον χιονίσκου.

Είχ. 74. Κιονόκρανον χιονίσκου.

Είχ. 75. Δύο χιονίσκοι τής δυτικῆς ἀψίδος.

πλαστικῶν καὶ ζωηρῶς πρὸς τὰ ἔξω κυρτουμένων (εἰκ. 72)¹, καὶ ἄλλοτε λίαν ἐσχηματοποιημένων καὶ ἐπὶ τοῦ πυρῆνος τοῦ καλάρου προσκεκολλημένων (εἰκ. 74) ἐλαφρῶς δὲ μόλις κατὰ τὴν κορυφὴν καμπτομένων (εἰκ. 74) μὲ γραμμικὴν δήλωσιν τῶν νεύρων τῶν φύλλων, ἰσχυρῶς ἐνθυμίζουσιν ἰταλικά ρωμανικά παραδείγματα² (εἰκ. 74). Τελευταία δὲ τις παραλλαγὴ ἀπομιμεῖται ἐν σμικρῷ τὸν τύπον τῶν συνθέτων ρωμαϊκῶν κιονόκρανων (εἰκ. 73) ἀλλὰ μὲ διακόσμησιν καὶ τεχνικὴν ἐκτελέσεως ἐνθυμίζουσιν ἀνάλογα κιονόκρανα τῆς ἰταλικῆς ρωμανικῆς τέχνης³ (ΒΔ. γωνία) (εἰκ. 73).

Ὡς ἤδη εἵπομεν, οἱ κιονίσκοι ἀνὰ δύο λαμβανόμενοι βαστάζουσιν ἐναλλάξ τὰ με-

Εἰκ. 76. Τὸ ὀξυκόρυφον τρίλοβον διακοσμητικὸν τοξύλλιον.

ταξὺ τῶν καμαρῶν διακοσμητικὰ τοξύλλια (εἰκ. 64) καὶ τὰ μετ' ἀναγλύφων τόξα τὰ ἐπενδύοντα τὰς καμάρας ἐσωτερικῶς. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος εἶναι ὁ ἐντελὴς γοτθικὸς χαρακτήρ τῶν τοξυλλίων⁴, εἰς τὰ ὁποῖα ἐν ἐξωτερικὸν τόξον ὀξυκόρυφον περιβάλλ-

¹ Ὅμοια τοιαῦτα κιονόκρανα συναντῶμεν εἰς τὸν Ἅγιον Λαυρέντιον τῆς Γρενόβλης (R. DE LASTEYRIE, *L'architecture religieuse en France à l'époque romane*, Paris 1925, εἰκ. 84, 85) καὶ εἰς τὸν Saint Laumer de Blois (J. ROUSSEL, *La sculpture française à l'époque romane*, ἔκδ. A. Morancé, πίν. 39, 3).

² Π.χ. τὸ τοῦ Ἀγ. Βικεντίου ἐν Prato τοῦ Μιλάνου, τοῦ Ἀγ. Μιχαὴλ τῆς Capua τῆς Μητροπόλεως τοῦ Grado (CATTANEO, *L'architecture en Italie du Ve au XIe siècle*, Venise 1890, εἰκ. 59, 101, 137) καὶ τοῦ Βαπτιστηρίου τῆς Πίζης (TOBESCA, *Storia dell' Arte Italiana II*, εἰκ. 426).

³ Ὡς π.χ. τὰ τῆς μητροπόλεως τῆς Massa Marittima (P. TOBESCA, *Storia dell' arte Italiana II*, εἰκ. 341 καὶ 351).

⁴ Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ τρίφυλλον τόξον δὲν σπανίζει καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἀποτελούμενον ἄλλοτε ἀπὸ ἐν ἡμικυκλικὸν ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο τεταρτοκυκλικά κατὰ τ' ἄκρα τμήματα τόξου καὶ ἄλλοτε ἀπὸ ἐν τεθλασμένον ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο ἀπλὰ τμήματα τόξου κατὰ τ' ἄκρα.

Παραδείγματα τῆς πρώτης περιπτώσεως συναντῶμεν εἰς γλυπτὰ, τοιχογραφίας καὶ μικρογραφίας χειρογράφων ἀπὸ τοῦ 11^{ου} μέχρι τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, τὰ ἑξῆς: 1) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου Νικαίας (O. WULFF, *Die Koimesis-kirche in Nikäa*, Strassburg 1903, ο. 185 εἰκ. 36). 2) Προσκυνητάριον Ἀγ. Παντελεήμονος εἰς Νερεξ τῆς Π. Σεργίας (MILLET, *L'ancien art Serbe*, Paris 1919, εἰκ. 153). 3) Ἀμβων Ἀγ. Σοφίας Ἀχρίδος (B. FILOW, *Die altbulgarische Kunst*, Bern 1919, πίν. III). 4) Τοιχογραφία Βαčκovo τῆς Βουλγαρίας (A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie* εἰκ. 10, 11, 12). 5) Ἀγ. Ἀνάργυροι Καστοριάς (τοιχογραφία) ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, Καστοριά,

λει τέσσαρας καυλοὺς κυρτουμένους οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τόξου ἓν τρίφυλλον (εἰκ. 76). Καὶ τὸ μὲν ἐξωτερικὸν τόξον διακοσμεῖται δι' ἐλαφροῦ ἀναγλύφου παριστῶντος ὕμα ἐξ ἐκείνων, τὰ ὅποια βλέπομεν συνήθως εἰς ἀρχικὰ γράμματα καὶ ἐπίτιτλα δυτικῶν ιδίᾳ, ἀλλὰ καὶ βυζαντινῶν ἐνίοτε ἔργων καὶ χειρογράφων. Ἐκ τοῦ στόματος ζῶν ἱσταμένων ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν¹ κατὰ τὰς δύο γεννήσεις τοῦ τόξου ἐξέρχονται κυματιστοὶ βλαστοὶ φέροντες ἐναλλάξ βότρες καὶ φύλλα ἀμπέλου (εἰκ. 76, 77). Οἱ σχηματίζοντες τὸ τρίφυλλον καυλοὶ κοσμοῦνται διὰ ραβδώσεων διακοπτομένων ἀπὸ ἀποστάσεως εἰς ἀπόστασιν ὑπὸ ἐγκαρσίως βαινόντων κλοιῶν, ὡς εἶδομεν ὅτι συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς πλοχομοὺς τῶν κιονίσκων (εἰκ. 71). Τέλος κατὰ τὰς γωνίας τῆς συναντήσεως τῶν τριῶν λοβῶν φύεται ἀνὰ ἓν τρίφυλλον (κρινάνθεμον) (εἰκ. 64 καὶ 76).

Ὅπως τὰ τοξύλλια οὕτω καὶ τὰ ἐπενδύοντα τὰς καμάρας τόξα εἶναι καὶ αὐτὰ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα (εἰκ. 63). Καὶ αὐταὶ δ' ἀκόμη αἱ πλίνθιναι καμάραι εἶναι κάπως ὀξυκόρυφοι, κατὰ σύστημα, ὅπερ δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιο-

Εἰκ. 77. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνος 76.

Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 26α).—6) Ναὸς Ἀντιφωνητοῦ Κύπρου, ξυλόγλυπτον τέμπλον (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 149). 7) Εὐαγγέλια Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων 11^{ου} αἰῶνος (H. OMONT, *Evangeliles avec peintures byzantines du XIe s. Gr.* 74. T. I πίν. 56 καὶ 80).—8) Καινὴ Διαθήκη ἀρχῶν 12^{ου} αἰ. τῆς Oxford, Bodleian Ms. T. Φ. 231v (BECKWITH, *The Art of C/ple.* σ. 125 εἰκ. 165) 9) Χ/φ. 150 φ. 108 τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν (BUBERL, *Die Miniaturhandschriften der Nat. Bibl. in Athen.* Wien 1917, πίν. XXXII εἰκ. 75 καὶ 94, 14^{ου} αἰ.). 10) Εὐαγγέλιον Ἰβάν Ἀλεξάνδρου ἐν Λονδίῳ (B. FILOV, *Les miniatures de l'Evangile du roi Jean Alexandre à Londres*, Sofia 1934, ἀρ. 153 φ. 123). 11) Συναῖτικὸς Κώδις 339 (MILLET, *Art byzantin ἐν Michel*, Hist. de l'Art, II σ. 245 εἰκ. 134). 12) Τάφος Ἀγ. Θεοδώρου Ἀρτης (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME τ. Β', 1936, σ. 106 εἰκ. 2 καὶ 112 εἰκ. 5). Γλυπτὸν τοῦ μουσείου Ἀρτης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME τ. Β', 1936, σ. 167 εἰκ. 15).

Τῆς δὲ δευτέρας περιπτώσεως παραδείγματα ἔχομεν: 1) Εἰς ἀνάγλυφον τῆς χαλκῆς πύλης τῆς ἐν Ἀθῶ Μ. Βατοπεδίου (ΚΟΝΔΑΚΟΝ, *Μνημεῖα τοῦ Ἀθῶ* (ρωσ.) πίν. XXXVIII=DIEHL, *Manuel*² εἰκ. 446). 2) Εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρᾶ (MILLET, *Mon. byz. de Mistra* πίν. 135, 1). 3) Εἰς τὰ τόξα τῶν λοβῶν τῶν δυλόβων παραθύρων: α) Σκοπίων (MILLET, *L'ancien art Serbe*, Paris 1919, εἰκ. 173). β) τῆς Ljubostinija (MILLET, ἔ.ἀ. εἰκ. 206). γ) τοῦ Kalenič (MILLET, ἔ.ἀ. εἰκ. 225-233). 4) Εἰς τὸν Vat. Gr. 1162 (STORNAJOLO, *Le miniature delle omilie di Giacomo monaco*, Roma 1910, πίν. 1). 5) Εἰς τὸν Par. Gr. 550 (H. OMONT, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nat.* πίν. CVII, 2).

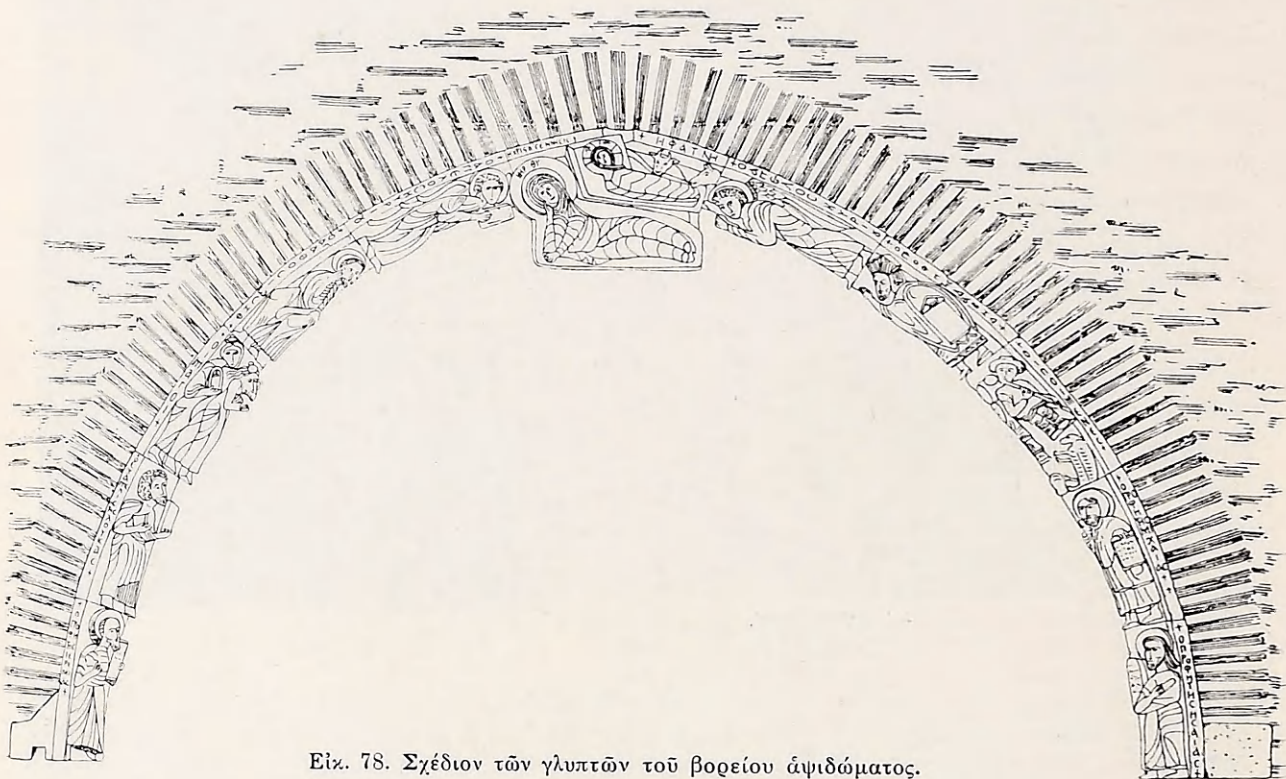
Τέλος τρίφυλλα ἐγγεγραμμένα ἐντὸς ὀξυκόρυφου τόξου—συνθετάτα εἰς τὴν τέχνην τῆς Δύσεως—ἀπαντῶσιν ἐν Ἑλλάδι εἴτε εἰς ἀγῶς Φραγκικὰ μνημεῖα, ὡς π.χ. 1) Εἰς τὰ παράθυρα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ζαχαῖ (Στυμφαλίας) (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ φραγκικὴ ἐκκλησία τῆς Στυμφαλίας, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier* τ. 3 σ. 110 εἰκ. 9). 2) Εἰς πλάκα ἐξ Ἀθηνῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (BRÉHIER, *Nouv. Rech.* 29 πίν. IX, 17=ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ὁδηγ. Βυζ. Μουσ. 1931, σ. 48 ἀρ. 232=ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχ. Ἑφ. 1931, σ. 97 εἰκ. 31) καὶ 3) Εἰς τάφον τοῦ αὐτοῦ Μουσείου (ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 97 εἰκ. 3) ἢ εἰς βυζαντινὰ μνημεῖα ἰσχυρῶς ἐπηρεασμένα ἐκ τῆς Δύσεως, ὡς εἶναι ἀρκετὰ τῆς Π. Σερβίας καὶ οἷον εἶναι καὶ τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον.

¹ Βλέπε ὅμοια θέματα παρὰ BERTAUX, *L'art dans l'Italie méridionale*, Paris 1904, σ. 557 εἰκ. 253 πβλ. καὶ MILLET ἐν *L'Art byzantin chez les Slaves*, *Mélanges Uspenskij*, Paris 1930, σ. 193.

χριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀφ' οὗ ἀπαντᾷ ἐν Κωνσταντινουπόλει¹ (ὕδραγωγεῖον Ἰουστινιανοῦ) καὶ εἰς ναὸν τοῦ Κάσρ-Ἰβν-Βαρδάν², ἀργότερον δὲ εἰς Ἀχρίδα³ καὶ Π. Σερβίαν⁴, μάλιστα δὲ εἰς Σικελίαν⁵, ἔνθα ὁμως φαίνεται ὅτι εἶναι μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἀραβικῆς ἐπιδράσεως. Ἡ ὀξύτης αὕτη τῆς κορυφῆς καθιστᾷ στερεώτερον τὸ τόξον καὶ μετριάξει τὴν πρὸς τὰ ἔξω φορὰν τῆς συνισταμένης τῶν ὠθήσεών του.

Ο ΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΑΨΙΔΩΜΑΤΩΝ

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὰ διακοσμητικὰ τόξα, ἅτινα ἐπενδύουσιν τὴν ἄντυγα τῆς βο-

Εἰκ. 78. Σχέδιον τῶν γλυπτῶν τοῦ βορείου ἀψιδώματος.

ρείου καὶ τῆς δυτικῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ⁶. Ἐκαστον τῶν τόξων τούτων ἀπαρτί-
ζεται ἐξ ἑνδεκα τεμαχίων—θολιτῶν—προσηλουμένων τῇ βοηθείᾳ ἰσχυρῶν σιδηρῶν γόμ-

¹ FORCHHEIMER - STRZYGOWSKI, Die byzantinischen Wasserbehälter von K/pel. Beil. 12a. DIEHL, Manuel σ. 168. MILLET ἐν Michel, Hist. de l'Art I σ. 133.

² BUTLER, Syria II, Architecture πίν. III (περὶ τὸ 561 μ.Χ.).

³ Ἀγία Σοφία MILLET, École Grecque 40.

⁴ Gratchaniča (G. BOSCOVIČ, Mélanges Uspenskij I, Paris 1930, πίν. XXIV), Nagorica, Kalenič, Πρισερένη (DEROKO, ἔ.ἀ. σ. 176, 177) κλπ.

⁵ Cefalù, Martorana (CHOISY, Histoire de l'architecture II, 63).

⁶ Λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς ὃ εὐρίσκονται τὰ γλυπτὰ ταῦτα (ἡ κλεῖς τοῦ τόξου εὐρίσκεται 15 μ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον) παρέχουσι μεγάλην δυσκολίαν εἰς τὴν μελέτην των. Οὗτος δ' εἶναι βεβαίως ὁ κύριος λόγος δι' ὃν καὶ παρέμειναν ἐπὶ μακρὸν ἀδημοσίευτα. Ἡ ἐξέτασις καὶ ἡ ἀπεικόνισις των, μάλιστα δ' ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι τὰ συνοδεύουν, κατέστη δυνατὴ παλαιότερον μὲν διὰ τῆς τοποθετήσεως τηλεσκοπίου εἰς τὰ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν βλέποντα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου, ἐσχάτως ὁμως κατωρθώθη, εὐτυχῶς, ἡ προσέγγισις καὶ φωτογράφησις των τῇ βοηθείᾳ εἰδικοῦ σιδηροῦ ἰκριώματος παρασχεθέντος ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεων.

φων ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς καμάρας. Οἱ δύο μάλιστα κατώτατοι θολῖται φέρουσιν ὀριζοντίως καὶ οὐρὰν ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ γλυπτὸν λίθου εἰσδύουσιν εἰς τὴν γέννησιν τῆς καμάρας (εἰκ. 63 καὶ 78). Ἐφ' ἐκάστου θολίτου εἶναι γεγλυμμένη μία, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μορφή, ὁλόσωμος, ἐγγεγραμμένη εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ τόξου καὶ τοποθετημένη οὕτως, ὥστε οἱ πόδες τῆς νὰ βαίνωσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς κάτωθεν ἱσταμένης. Κατὰ μίμησιν δὲ τῶν τοιχογραφιῶν παρ' ἐκάστην μορφήν ἐχαράχθησαν ἐπὶ τοῦ γενικοῦ περιθωρίου τοῦ τόξου ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ—χρωματισθεῖσαι ἐπίτηδες δι' ἐρυθροῦ χρώματος¹, ἵνα διακρίνονται ἐξ ἀποστάσεως—ὀνομάζουσαι ἕνα ἕκαστον τῶν εἰκονιζομένων προσώπων.

Ἡ περιφερικὴ διάταξις τῶν ἀπαρτιζόντων τὰ τόξα γλυπτῶν φέρει εὐθὺς εἰς τὴν

Εἰκ. 79. Ἡ ἐπὶ τῆς κλειδὸς τοῦ βορείου ἀψιδώματος παράστασις τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ.

μνήμην τοῦ παρατηρητοῦ τὴν ὁμοίαν ἢ συγγενῇ διακόσμησιν, ἣν φέρουσι τὰ ἀλλεπάλληλα τόξα ἐξ ὧν συνήθως διαρθροῦνται οἱ πυλῶνες τῶν γοτθικῶν ἰδίᾳ ἀλλὰ καὶ τινῶν ρωμανικῶν μητροπόλεων². Δὲν εἶναι ὁμῶς καὶ ξένη πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἥτις τὴν ἐφαρμόζει εἰς μικροῦ (μέχρι 1.80 μ.) ἀνοιγματος τόξα κιβωρίων ἢ ἡμικυκλικὰ πλαίσια εἰκόνων. Ὡραῖα παραδείγματα τοιούτων κιβωρίων ἔχομεν ἐν τῷ ἐν Ἀθῆναις Βυζαντινῷ μουσεῖῳ³. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι τὰ κατὰ τὴν ἄντυγα τῶν κιβωρίων ἐγγεγραμμένα γλυπτὰ δὲν εἶναι, ὡς ἐνταῦθα, αὐτοτελῆ, ἀλλ' ἔχουσι κατασκευαστῇ ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου πρὸς τὸ τετράπλευρον πλαίσιον, ὅπερ τὰ περιβάλλει. Πλὴν ὁμῶς ταύτης ὑπάρχει καὶ εἰκονογραφικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν μορφῶν τῶν κιβωρίων καὶ τῶν τοῦ τόξου τῆς Παρηγορητίσης. Εἰς τὴν Παρηγορητίσαν ἀπετολμήθη διὰ πρώτην φορὰν

¹ Τὸ ἐρυθρὸν τοῦτο χρῶμα ἀποπεσὸν ἀπὸ πλείστων γραμμάτων καθιστᾷ σήμερον δυσκολωτάτην τὴν μακρόθεν ἀνάγνωσιν τῶν ἐπιγραφῶν.

² Πρόχειρον παράδειγμα τοιαύτης διατάξεως ἐκ Ν. Ἰταλίας παρέχει τὸ θύρωμα τοῦ S. Clemente a Casauria (BERTAUX, L'art dans l'Italie méridionale εἰκ. 267) ἐκ δὲ τῆς Β. Ἰταλίας ἡ πρόσοψις τῆς μητροπόλεως τῆς Cremona (P. TOESCA, Storia dell'Arte Italiana II εἰκ. 485) τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

³ Ὡρα εἰκόνας τῶν παρὰ BRÉHIER, Nouv. Arch. des Missions Scient. 1913, Fasc. 9 πίν. X καὶ XI καὶ ἐν Mélanges Schlumberger, Paris 1924, σ. 423, ἀργότερον δὲ καὶ παρὰ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΩ, Ἀρχ. Ἐφ. 1931, 70 ἐξ.

ἐν Ἑλλάδι ἢ διακόσμησις τόξων μεγάλης διαμέτρου (3.80 μ.) ἀναμφιβόλως κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν.

Ἡ κλεῖς τοῦ τόξου τῆς βορείου ἀψίδος εἶναι μεγαλυτέρα τῶν λοιπῶν λίθων λόγα

Εἰκ. 80. Ὁ δεξιᾷ τῆς Γεννήσεως ἄγγελος.

Εἰκ. 81. Ὁ ἀριστερᾷ τῆς Γεννήσεως ἄγγελος.

τῆς εἰς αὐτὴν προσαρτήσεως λοβοῦ ὀρθογωνίου, ἐφ' οὗ ἐλαξεύθη τὸ κύριον σημεῖον τῆς ὅλης παραστάσεως τοῦ τόξου, ἡ Χριστοῦ Γέννησις (εἰκ. 79).

Κατακεκλιμένη ἐπὶ στρωμνῆς ἀχυρίνης ἡ Θεοτόκος ἔχει ὑπεγείρει ὀλίγον καὶ στρέψει πρὸς τὰ ἔμπρὸς τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, στηρίζουσα τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς κεκαμμένης κατὰ τὸν ἀγκῶνα, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερὰ φερομένη ἔμπρὸς διαγωνίως στηρίζει τὸν δεξιὸν ἀγκῶνα. (εἰκ. 79).

Πέριξ τῆς διὰ φακιολίου κεκαλυμμένης κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐλαξεύθη μέγας φωτοστέφανος, ἐφ' οὗ συντετμημένη ἡ ἐπιγραφὴ $\overline{\text{MH}}\overline{\text{P}}\ \overline{\text{OY}}$ (Μήτηρ Θεοῦ).

Ὑπεράνω τῆς Θεομήτορος καὶ μὲ διεύθυνσιν παράλληλον πρὸς αὐτὴν εὗρηται, θερμαινόμενον ἀπὸ τὴν πνοὴν τοῦ βοῦς καὶ τοῦ ὄνου¹, βωβῶν λατρευτῶν του, τὸ θεῖον βρέφος ἐν σπαργάνοις, ἀναπαῦον τὴν κεφαλὴν του ἐπὶ τῆς ὑψωμένης στρωμνῆς. Πέριξ

Εἰκ. 82. Ὁ σκεπτικὸς Ἰωσήφ.

Εἰκ. 83. Ὁ Προφητᾶναξ Δαβὴδ.

τῆς δι' ὑφάσματος περιβαλλομένης κεφαλῆς του ἐλαξεύθη μέγας ἑνσταυρος, ἔξεργος φωτοστέφανος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν $\overline{\text{IC}}\ \overline{\text{XC}}$. Ἄλλαι πάλιν ἐπιγραφαὶ ἐχαράχθησαν ἐπὶ τοῦ περιθωρίου τοῦ τόξου, ἀριστερᾷ μὲν, ἥτοι ὑπὲρ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Ἰησοῦν $\text{H}\ \text{XPICTOY}\ \text{ΓΕΝΝΗΣΙC}$, δεξιᾷ δέ, ἥτοι ὑπὲρ τὸν βοῦν καὶ τὸν ὄνον, $\text{H}\ \text{ΦΑΤΝΗ}$.

Ἐκατέρωθεν τῆς Γεννήσεως παρίσταται ἀνὰ εἷς $\text{ΑΓΓΕΛΟC}\ \text{ΚΥΡΙΟΥ}$ μὲ οὐλὴν, διὰ πλειόνων σφαιριδίων διαμορφωμένην κόμην καὶ ἐλαφρὸν μύστακα (;) (εἰκ. 80, 81, 89). Ἐκ τούτων ὁ μὲν δεξιὸς ἀνατείνει πρὸς τὸν Κύριον παραλλήλως τὰς χεῖρας, εἰς στάσιν ἰκεσίας (εἰκ. 80), ὁ δὲ ἀριστερός (εἰκ. 81) κρατεῖ πλάκα, ἐφ' ἧς ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν

¹ Ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὰ κανονικὰ Εὐαγγέλια ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὸ ἀπόκρυφον τοῦ Ψευδο-Ματθαίου (κεφ. XIV) (TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 1853, σ. 77). Βλ. σχετικῶς καὶ R. GROUSET, *Le boeuf et l'âne à la nativité du Christ* ἐν *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 4, 1884, σ. 334.

Εὐαγγελίου (β', 14) εἰλημμένη ἐπιγραφὴ (σ. 88, Α): Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ (καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη). Αἱ συνεσταλμένοι πτέρυγες τῶν ἀγγέλων παρουσιάζουσιν ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν.

Ὑπὸ τοὺς ἀγγέλους δεξιᾷ μὲν εἰκονίζεται καθήμενος ὁ ΑΓΑΘΟΣ ΙΩΣΗΦ (εἰκ. 82), ἐν τῇ συνήθει σκεπτικῇ του στάσει, ἥτοι ἀγκουμβῶν τὸ πρόσωπόν του ἐπὶ τῆς δεξιᾶς του χειρός, τὴν δὲ ἀριστεράν του ἀναπαύων ἐπὶ τοῦ μηροῦ, ἀριστερεῶ δὲ ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑΒΗΔ

Εἰκ. 84. Οἱ μάγοι.

Εἰκ. 85. Οἱ ποιμένες.

φορῶν τριγωνικὸν πῖλον¹-στέμμα, εἰς δήλωσιν τῆς βασιλικῆς του ιδιότητος. Ὁ προφητὰναξ (εἰκ. 83) περιβεβλημένος ποδήρη χειριδωτὸν χιτῶνα μετὰ κατακόσμου παρυφῆς καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους, στρέφει τὴν μακρόκομον κεφαλὴν του λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν Σωτῆρα, διὰ δὲ τῆς ἀριστερεᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τῶν Ψαλμῶν του (ιζ' 10) εἰλημμένη ἐπιγραφὴ (σ. 88, Β): καὶ ἔκλινεν οὐρανοὺς καὶ κατέβη.

Κάτωθεν τοῦ Ἰωσήφ παρεστάθησαν ὄρθιοι καὶ βαδίζοντες ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου, Οἱ ΜΑΓΟΙ, δύο τὸν ἀριθμόν (εἰκ. 84), ἐλλείπει χώρου, ὁ μὲν νέος καὶ ἀγένειος μὲ βραχεῖαν κόμην, ὁ δὲ γέρον πωγωνοφόρος καὶ μὲ μακρὰν κόμην πίπτουσιν ἐπὶ τῶν ὤμων του. Φέροντες ἀμφοτέρω τοὺς διὰ τοὺς ἀνατολίτας χαρακτηριστικούς μι-

¹ Ἀναμφιβόλως τὸν πῖλον τοῦτον ἐξέλαβεν ὁ Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ ὡς τὴν «τιάραν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐν σχήματι πίννας», περὶ ἧς γράφει ἐν Δελτ. Χριστ. Ἑταιρ. Γ' σ. 78.

κρούς πέλους ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς πλουσίας κόμης των κρατοῦσι μετὰ προσοχῆς τὰ περιέχοντα τὰ δῶρά των κιβώτια, τὰ ὅποια ἔρχονται νὰ προσφέρουν εἰς τὴν λεχὼ Παναγίαν καὶ τὸν υἱὸν τῆς.

Ἀντιστοιχῶς πρὸς τοὺς μάγους εἰκονίζονται δεξιᾷ ὑπὸ τὸν Δαβὴδ Οἱ ΠΟΙΜΕΝΕΣ δύο καὶ αὐτοὶ τὸν ἀριθμὸν, ἐλλεῖψει χώρου, εἰς γέρον καὶ εἰς νέος (εἰκ. 85). Ὁ γέρον

Εἰκ. 86. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς.

Εἰκ. 87. Ὁ Προφῆτης Μιχαῖας.

γενειοφόρος, εἶναι ἐνδεδυμένος ἐνδυμασίαν ἐκ μηλωτῆς μετὰ περισκελίδων, ἴσταιται δὲ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ράβδον, τὴν δὲ δεξιὰν ἔχει τεταμένην πρὸς τὰ ἄνω δεικνύων τὸν Σωτῆρα. Ὁ νεαρὸς σύντροφός του, ἐνδεδυμένος λινοῦν ἡμιχειρίδωτον ἐπενδύτην καὶ περισκελίδας ἐκ μηλωτῆς καὶ καλυπτόμενος τὴν κεφαλὴν διὰ μεγάλου κωνικοῦ πέλους, κάθηται ἐπὶ βράχου διασκεδάζων τὴν ἀνίαν του διὰ τοῦ μακροῦ αὐλοῦ του (εἰκ. 85). Ἐκάτερος τῶν ποιμένων βαίνει ἐπὶ προβάτου, ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐν εἰκονίζεται ὑπτιον, τὸ δὲ ἄλλο ὄρθιον ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν του (εἰκ. 85).

Ἐνταῦθα κλείει ἡ σειρὰ τῶν προσώπων, ἅτινα συνήθως συγκροτοῦσι τὴν παράστασιν τῆς Γεννήσεως¹, ἃν καὶ κυρίως εἰπεῖν οἱ μάγοι ἀποτελοῦσι συνήθως τὸ θέμα

¹ Ἐκ τῆς ὅλης εἰκόνης τῆς Γεννήσεως παρελείφθη ἐνταῦθα μόνον ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ μικροῦ Χριστοῦ ὑπὸ τῆς μαίας καὶ τῆς Σαλώμης.

χωριστῆς παραστάσεως. Τὰ δὲ λοιπὰ πρόσωπα τοῦ τόξου εἰκονίζουσιν ἐνταῦθα Εὐαγγελιστὰς καὶ Προφήτας ἐκ τῶν προειπόντων τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ. Οὕτω ὑπὸ τοὺς μάγους παρίσταται ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς, ὁ λεπτομερέστερον πάντων ἐκθέτων ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ του (β' 1-20) τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν εἰς τοὺς ποιμένας ἀγγελίαν γεγονότα. Ὁ Εὐαγγελιστὴς (εἰκ. 86) παρίσταται μὲ παχεῖαν, οὕλην,

Εἰκ. 88. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας (λεπτομέρεια).

ἐσχηματοποιημένην κόμην κρατῶν διὰ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς πλάκα καὶ φέρον τὴν δεξιὰν ὀριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους. Ἐπὶ τῆς πλακὸς εἶναι γεγραμμένη ἢ ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (β' 3) ἐπιγραφή (σ. 88, Γ): *Ὡς δὲ ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τοῦ τεκεῖν* [τὸ παιδίον].

Ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸν Λουκᾶν εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ ἀψιδώματος ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΜΙΧΑΙΑΣ (εἰκ. 87) εὐλογῶν διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς, κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (σ. 88, Δ): *Καὶ σὺ Βηθλεὲμ οἶκος τοῦ Ἐφραθᾶ* [ὀλιγοστός εἶ]. (Μιχ. ε' 2).

Τέλος ἐκ τῶν δύο κατωτάτων μορφῶν ἡ μὲν ἀριστερὰ εἰκονίζει τὸν προφήτην Ἰερεμίαν (εἰκ. 63 καὶ 78) εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα πλάκα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν (σ. 88, Ε): *Ὁ Θεός ἐπὶ γῆς ὤφθη* [καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανέστράφη] (Ἰερ.

γ' 35), ἡ δὲ δεξιὰ τὸν προφήτην Ἡσαΐαν (εἰκ. 63 καὶ 78) φέροντα τὴν μὲν ἀριστερὰν διαγωνίως ἐπὶ τοῦ στήθους, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντα πλάκα, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφή (σ. 88, ς): *Ἅ Παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν καὶ υἱὸς ἐδόθη*] (Ἡσ. θ' 6).

Ἡ κατὰ τὴν κλειδα τοῦ τόξου εἰκονιζομένη Γέννησις εὗρηται πανομοίᾳ σχεδὸν ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως καὶ ἐπὶ μαρμαρίνου ἀναγλύφου τοῦ ἐν Ἀθήναις βυζαντινοῦ Μουσείου¹. Σημαντικὴ ὅμως διαφορὰ ὑπάρχει ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῆς Θεοτόκου εἰκονιζομένης ἐκεῖ μὲν ἐντελῶς κατακεκλιμένης ἐδῶ δὲ στρεφούσης πρὸς τὰ πλάγια τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος καὶ ἀγκουμβώσης τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ ὀρθίου δεξιοῦ βραχίονος. Ἡ στάσις, τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν ἢ Παναγία, συνήθης εἰς τὴν Καππαδοκίαν καὶ τὸ Βυζάντιον², εἰσέδυσεν εἰς τὴν Ν. Ἰταλίαν διὰ τῶν βασιλειανῶν μονα-

¹ Ὅρα εἰκόνα τῆς παρὰ F. NOACK, *Die Geburt Christi in der bildenden Kunst*, Darmstadt 1894, εἰκ. 5 σ. 19, παρὰ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ὁδηγὸς τοῦ Βυζ. Μουσείου Β'* ἐκδ. σ. 48 ἀρ. 251 καὶ παρὰ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχ. Ἐφ.* 1931, σ. 82 εἰκ. 38.

² MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile* σ. 101.

χών, τὴν συναντῶμεν τούτου ἔνεκα εἰς τοιχογραφίας τοῦ 13^{ου} αἰ. τῆς κάτω Ἰταλίας, ὡς καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας, μάλιστα τῆς Σχολῆς τῆς Σιέννας¹, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς μικρογραφίας δυτικῶν χειρογράφων², ἀλλὰ καὶ εἰς παλαιότερα προσέτι μνημεῖα, ὡς π.χ. εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ S. Donato τῆς Ζάρας³. Οὐδόλως λοιπὸν ἀπίθανον, ὅτι ἐκ νοτίου Ἰταλίας θὰ μετεδόθη αὕτη καὶ εἰς τὴν περίπου ἀπέναντι κειμένην ἀκτὴν τῆς Ἡπείρου⁴, ἀφ' οὗ

μάλιστα τόσον στενοὶ συγγενικοὶ δεσμοὶ εἶχον ἐνώσει τοὺς δεσπότης τῆς Ἡπείρου πρὸς τοὺς Ἀνδηγανοὺς πρίγκιπας τῆς Νεαπόλεως. Οὐ μόνον δὲ τὸ θέμα ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν γλυπτῶν ἔχει καθαρῶς τὸν ἰταλικὸν μεσαιωνικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποιήσις, ὁ ἐλαφρὸς τρόπος ἀποδόσεως τῶν πτυχώσεων, τὰ ἐπίπεδα, κοντόχονδρα σώματα, τὰ κολλητὰ ἐπὶ τοῦ σώματος ἐνδύματα ἢ ὑφάσματα, αἱ ζωηρῶς ἔξεργοι καὶ δυσανάλογοι εἰς μέγεθος ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμα τῶν μορφῶν κεφαλαί, ἡ ἀφελὴς τραχύτης καὶ ἡ ἐντελὼς παιδικὴ ἀδεξιότης τοῦ τεχνίτου, προσπαθοῦντος νὰ μιμηθῇ τὴν φύσιν, εἶναι ἀσφαλῆ τεκμήρια τῆς ὑπὸ ἐπίτηδες μετακληθέντων, δευτερευόντων προφανῶς, τεχνιτῶν τῆς Δύσεως ἐκτελέσεως τῶν ἀναγλύφων. Ἐὰν δὲ ὑπάρχει ἀκόμη ἀμφιβολία τις περὶ τούτου, ταύτην δύναται νὰ διαλύσῃ ἡ μεγάλη ὁμοιότης στάσεως καὶ τεχνοτροπίας τὴν ὁποίαν παρουσιάζουσιν οἱ προφῆται τοῦ τόξου πρὸς τοὺς προφήτας τοῦ θυρώματος τοῦ San Clemente in

Εἰκ. 89. Ἡ κεφαλὴ τοῦ δεξιοῦ ἀγγέλου (λεπτομέρεια).

Casauria⁵ καὶ πρὸς ἀνάγλυφον προστομαίου τινὸς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, καθαρῶς ρωμαϊκῆς τέχνης, προσερχόμενον ἐκ τοῦ S. Bartholomeo all'Isola⁶.

Παρὰ τὴν ἀδεξιότητα ἐν τούτοις, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ τεχνίτης τῶν γλυπτῶν τῆς Παρηγορητίσεως κατώρθωσε νὰ δώσῃ εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς Παναγίας ἀξίαν προσοχῆς ἔκφρασιν (εἰκ. 88). Πράγματι ἡ θρησκευτικὴ σιγὴ τῆς, ἡ ἡρεμία τῶν χαρακτηρι-

¹ MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile* 102, 106 εἰκ. 45 (Σιέννα), 119 εἰκ. 67. Ἀγ. Βλάσιος παρὰ τὸ Brindisi. BERTAUX, *L'art dans l'Italie méridionale* πίν. IV, 1. (S. Biagio).

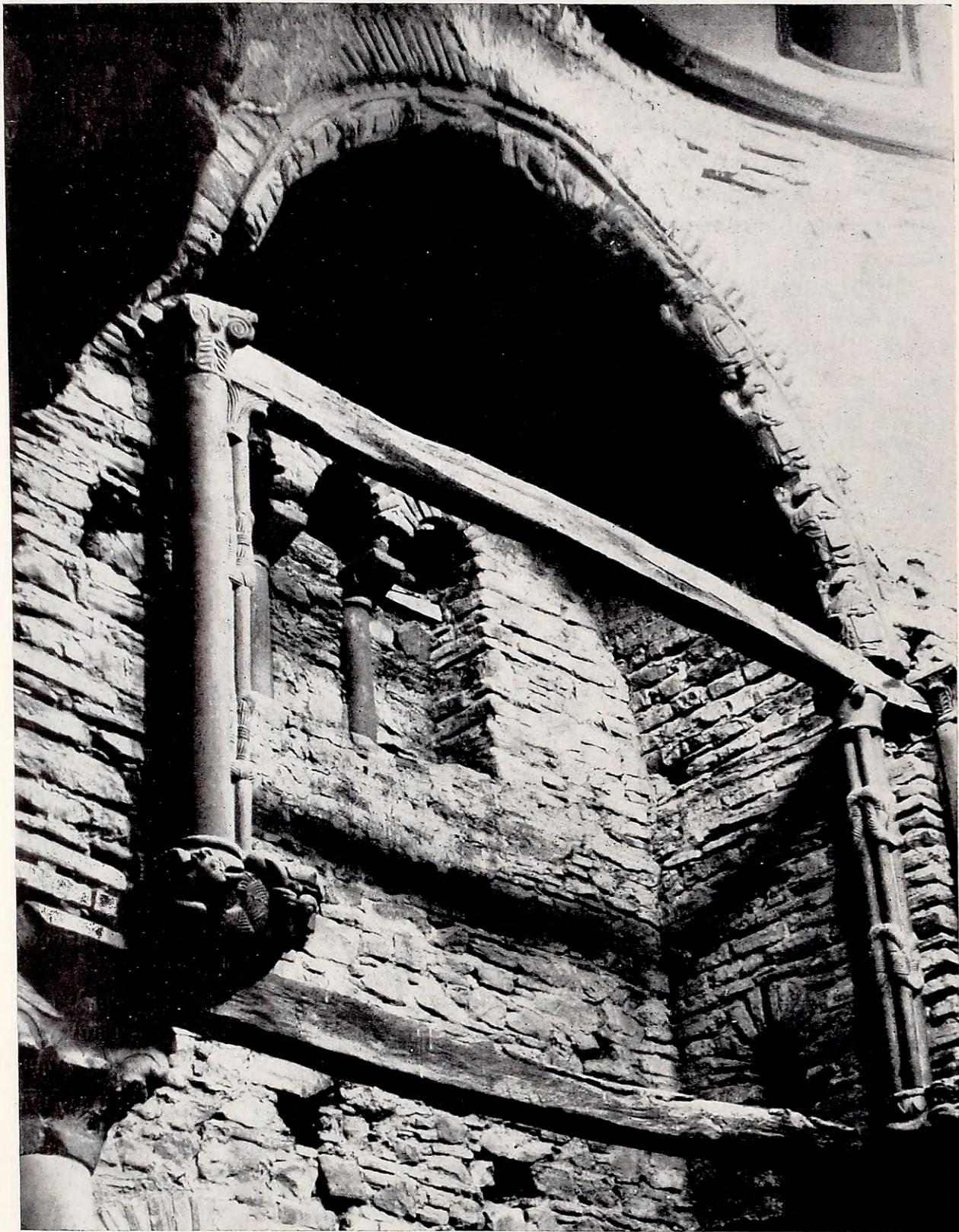
² Ὡς π.χ. τὸ τῆς Bibliothèque Nationale τῶν Παρισίων (Ms lat. 17326). (E. MÅLE, *L'art religieux du 13e siècle en France*, εἰκ. 98) καὶ τὸ Ψαλτήριον τοῦ Engiburg de Danemark ἐν Chantilly (ἀρχῶν 13^{ου} αἰ.).

³ E. BRÜCKNER, *Dalmatien* σ. 163 εἰκ. 45. A. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, AE 1931, 100.

⁴ Τοῦτο δέχεται καὶ ὁ G. DE JERPHANION (*Orientalia christiana periodica* IV, 1925, 256).

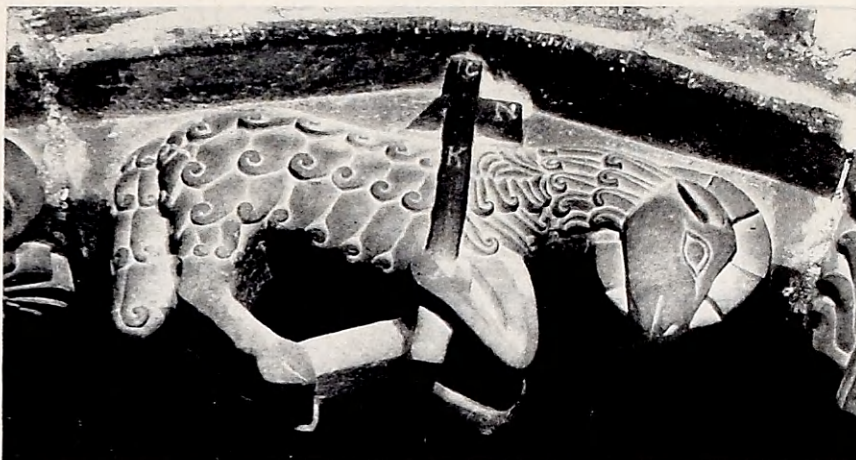
⁵ E. BERTAUX, *L'art dans l'Italie méridionale* εἰκ. 267.

⁶ A. FROTHINGHAM, *The monuments of christian Rome*, New York 1908, 235.

Εἰκ. 90. Τὸ δυτικὸν ἀψίδωμα μετὰ τῶν στηριζόντων αὐτὸ κιονίσκων καὶ τῶν ξυλίνων ἐλκυστήρων του.

στικῶν τοῦ προσώπου της καὶ τὸ πρὸς τὸ κενὸν διευθυνόμενον βλέμμα της δίδουν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ Θεοτόκος ἀναλογίζεται τοὺς λόγους τῶν προφητῶν καὶ τοῦ ἀγγέ-

Εἰκ. 91. Ὁ κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου ἀμνός.

λου, οἱ ὅποιοι πρὸ ὀλίγου ἐπραγματοποιήθησαν, μὲ ἄλλους λόγους ὅτι «ἀκροῖται τὴν ψυχὴν της».

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος (εἰκ. 90). Τὸ κύριον

Εἰκ. 92. Ὁ συμβολίζων τὸν Ματθαῖον ἄγγελος.

σημεῖον τῆς ὅλης συνθέσεως εὐρίσκεται καὶ ἐνταῦθα εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου, ἔνθα, παρίσταται, ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ περιθωρίου χαραγμένη ἐπιγραφή μαρτυρεῖ, ὁ ἀμνός *Κ[υρίου] ὁ αἶρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου* (Ἰω. α', 29) (σ. 88, z). Τὸ πρόβατον (εἰκ. 91) εἰκονίζεται ἐνταῦθα σχεδὸν ὁλόγλυφον καὶ κατὰ κρόταφον, βαῖνον πρὸς δεξιὰ. Τὸ τρίχωμά του ἔχει ἀποδοθῇ μὲ μεγάλην σχηματοποίησιν. Οἱ ἐμπρόσθιοι πόδες του ἔχουν γονατίσει καμπτόμενοι δ' ὀπισθεν πρὸς τὰ ἄνω συγκρατοῦσι μεταξὺ των ὄρθιον «λατινικὸν» σταυρόν. Τὸ ἀριστερὸν ἡμῖς τῆς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ τούτου ἔχει

Αἱ ἐπὶ τῶν πλακῶν ἐπιγραφαὶ

ΔΟΞΑΕΝ
ΥΨΙC
ΤΟΙC
ΘΕ
Ω

Α

ΚΑΙΕΚΛΙ
ΝΕΝΟΥC
ΝΟCΚΑΙΚΑ
ΤΕΒΗ

Β

✠ΩCΔΕ
ΕΠΑΗC
ΘΗCΑΝ
ΑΙΗΗΕΡΑΙ
ΤΟΤΕΚΕΙ
Ν

Γ

✠ΚΑΙCΥΒΗ
ΘΛΕΕΜ
ΟΙΚΟC
ΞΕΦΡΑ
ΘΑ'✠

Δ

ΟΘC
ΕΠΙ
ΓΗC
ΩΦΘ
Η

Ε

✠ΠΑΙΔΙ
ΟΝΕΓΕ
ΝΗΘΗ
ΗΗΙΚΥ
ΥΟCΕ

Ϛ

✠Ο ΑΗΝΟC ΚΧ Ο ΑΡΩΝ ΗΝΦΗΦΤΙΦ
Ξ ΚΟCΜΟΝ✠

Ζ

✠ΥΡΩ
CΑΝΤΕC
ΤΟΝΙΝ
ΔΙΕΠΕΡΙ
CΑΤΟΤΑ
ΙΜΑΤΙΑ
ΑΥΤ
ΟΥ

Η

✠ΤΟΤΕ
ΟΠΙΛΑ
ΤΟCΠΑ
ΡΕΔΩΚΕ
ΤΟΝΙΝ
ΙΝΑCΑΒΡΘ

Θ

ΘΥΓΑΤΕ
ΡΕCΙΑΗΜ
ΕΞΕΛΘΕΤΕ
ΚΑΙΙΔΕΤΕ
ΑΝΩΝ

Ι

ΑΝΟΙΓΟΝ
ΤΕCΟΙΦΟ
ΒΩΠΥΛΕ
ΘΑΝΑ

ΙΑ

✠ΟΨΟΝ
ΤΕΙΑCΟΝ
ΕΞΕΚΕΝ
ΤΗCΑ
Ν✠

ΙΒ

✠ΟΙΑΡ
ΧΟΝΤΕC
CΥΝΗΧΘΗ
CΑΝΕΠΙΤΑΥ
ΤΟΚΑΤΑΤ
ΟΥΚΡΑΨΩΝ

ΙΓ

ΟΨΕC
ΘΕΤΗΝ
ΖΩΗΝΗ
ΜΩΚΡΕ
ΜΑΜΕ
ΝΗ

ΙΔ

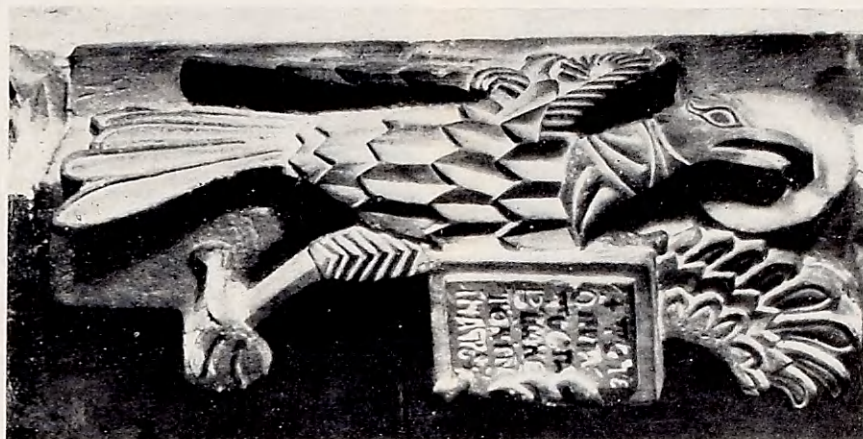
✠ΩCΠΡΟ
ΒΑΘΝΕ
ΠΙCΦΑΝΗ
ΧΘΗΚΑΙΩC
ΑΗΝΟC

ΙΕ

ΚΕΓΝΩΡΙ
CΟΝΜΟΙ
ΚΑΙΓΝΩ
CΟΜΑΙ
ΚΑΙΕΙΔΟΝ

ΙϚ

θραυσθῇ, θὰ ἔφερε δὲ βεβαίως καὶ αὐτὴ μέρος τῆς ἐπὶ τῶν ἄκρων καὶ τῶν λοιπῶν κεραιῶν εὐρισκομένης, συντετμημένης ἐπιγραφῆς Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστός) Ν(ι)Κ(ᾷ). Ἡ κεκλιμένη πρὸς τὰ κάτω κεφαλὴ τοῦ προβάτου φέρει ὀπισθεν ἑνσταυρον φωτοστέφανον, ἐπομένως ὁ ἄμνος παριστάνει—ὥς εἶναι ἄλλως τε γνωστὸν—αὐτὸν τὸν Χριστόν, ὁ δὲ συνδυασμὸς τοῦ σταυροῦ, ὃν φέρει, πρὸς τὴν γονυκλισίαν του, θὰ συμβολίζει βεβαίως τὸν Χριστὸν ἐλκόμενον πρὸς τὴν σταύρωσιν¹. Ὅτι δὲ τὴν Σταύρωσιν ἠθέλησαν νὰ παραστήσουν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος γίνεται φανερὸν καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, τὰς

Εἰκ. 93. Ὁ συμβολικὸς ἀετὸς τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου.

ὁποίας φέρουν τὰ λοιπὰ πρόσωπα τῆς συνθέσεως, καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν, πᾶσαι σχετικαὶ πρὸς τὸ σταυρικὸν πάθος.

Ἄς γνωρίσωμεν ἤδη ποῖα πρόσωπα εἰκονίζονται αἱ λοιπαὶ μορφαὶ αἱ ἀπαρτίζουσαι τὸ δυτικὸν ἀψίδωμα.

Ἐκατέρωθεν τοῦ ἁμνοῦ εἰκονίζονται οἱ Εὐαγγελισταὶ Ἰωάννης καὶ Ματθαῖος οὐχὶ ὅμως προσωπικῶς ἀλλ' ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν συμβόλων των, ἥτοι δεξιᾷ μὲν ὁ Ματθαῖος ὡς ἄγγελος (εἰκ. 92) ἀριστερᾷ δὲ ὁ Ἰωάννης ὡς ἀετὸς (εἰκ. 93) φέρων πέριξ τῆς κεφαλῆς φωτοστέφανον. Ἀμφότεροι κρατοῦσιν ἐνεπιγράφους πλάκας, ἐξ ὧν ἡ μὲν τοῦ ἀγγέλου τοῦ Ματθαίου λέγει (σ. 88, Η): Στ[αυ]ρώσαντες τὸν Ἰ[ησοῦ]ν διμερίσαντο τὰ ἱμάτια αὐτοῦ [ἑαυτοῖς καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν αὐτοῦ ἔθεσαν κλῆρον] (Ματθ. ιζ', 35 πβλ. Ψαλμ. κα, 19) ἡ δὲ τοῦ Ἰωάννου, τὴν ὁποίαν κρατεῖ ὁ ἀετὸς διὰ τῶν γαμψῶν ὀνύχων του, εἰλημμένη ἐκ τοῦ οἰκείου Εὐαγγελίου (ιβ', 16) λέγει: Τότε ὁ Πιλάτος παρέδωκε τὸν Ἰ[ησοῦ]ν ἵνα σταβροῦ[ῃ] (σ. 88, Θ).

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἄγγελον τοῦ Ματθαίου, ὅστις ἀπεδόθη μὲ τὴν πλαδαρότητα καὶ τὴν σωματικὴν δυσαναλογίαν τῶν μορφῶν τοῦ βορείου τόξου, ὁ ἀετὸς τοῦ Ἰωάννου (εἰκ. 93) εἶναι ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς· διότι παρουσιάζει ἀξιόλογον σύνθεσιν, πλήρη δυναμικότητος καὶ διακοσμητικότητος.

¹ Ὁμοίᾳ ἀκριβῶς παράστασις ἁμνοῦ (Agnus Dei) γονατιστοῦ μὲ σταυρὸν πρὸ τοῦ σώματος αὐτοῦ εὐρίσκεται 1) ἐπὶ μαρμαρίνου θωρακίου τοῦ 5^{ου} αἰ. τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Ἀκυληίας (εἰκὼν παρὰ G. BRUSIN - P. L. ZOVATTO, Monumenti paleocristiani di Aquileia e di Grado, Udine 1957, σ. 179) καὶ 2) ἐπὶ τινος ἁρμενικοῦ Εὐαγγελίου τοῦ 1198 ἐν Lemberg (VAN BERCHEM - STRZYGOWSKI, Amida, σ. 369 εἰκ. 320).

Τὸ συμβολικὸν πτηνόν, πετῶν ὀρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ, ἔχει τὸ ράμφος ἡμιάνοικτον, ὥσει κρῶζον, τὸ δὲ σῶμα λεπτὸν καὶ ἀτρακτοειδὲς καταλήγον εἰς τριγωνικὴν, πολὺ διακοσμητικὴν οὐράν. Ἐκ τῶν περὺγων τοῦ ἢ μὲν δεξιὰ παρεστάθη συνεπτυγμένη, ἵνα προσαρμωσθῇ πρὸς τὸ καμπύλον περιθώριον τοῦ ἀψιδώματος, ἢ δὲ ἀριστερὰ ἀνοικτὴ πρὸς τὰ κάτω ἀλλ' οὕτως, ὥστε νὰ φαίνεται τὸ ἐσωτερικόν της. Ἔχομεν λοιπὸν

Εἰκ. 94. Ὁ Προφητάναξ Σολομών.

Εἰκ. 95. Ὁ Προφητάναξ Δαυίδ.

μίαν προοπτικὴν ἀπόδοσιν τοῦ ὄγκου τοῦ πτηνοῦ, ἢ ὁποία τοῦ προσδίδει πολλὴν ζωντανίαν. Ἀφ' ἑτέρου τὴν ὀρμητικότητα τῆς κινήσεως τοῦ ἀετοῦ ἐπαυξάνει ὁ ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω τεταμένος δεξιὸς πούς αὐτοῦ, ὅστις ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸ πάρισον στοιχεῖον τῆς προσθίας πτέρυγος ἐν σχέσει πρὸς τὴν μεταξὺ τῶν δύο εἰκονιζομένην ἐνεπίγραφον πλάκα, τὴν ὁποίαν τὸ πτηνὸν κρατεῖ διὰ τῶν ὀνύχων τοῦ μὴ φαινομένου ἀριστεροῦ τοῦ ποδός. Κατὰ τὴν περιγραφεῖσαν διάταξιν ἢ ὅλη σύνθεσις εἶναι ζυγισμένη οὕτως, ὥστε ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τῆς πλακός—ἥτις εἶναι τὸ δεσπόζον στοιχεῖον τῆς συνθέσεως—νὰ ὑπάρχῃ ὁμοία ὕλη, ἴσον βάρος. Διὰ τὸν λόγον δ' ἀκριβῶς τοῦτον ὁ νοητὸς ἄξων τῆς συνθέσεως δὲν συμπίπτει πρὸς τὸν ἄξονα τῆς πλακός ἀλλ' εὐρίσκεται ἀρκετὰ ἀριστερώτερα. Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι εἰς τὴν ἰσχυρὰν διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν τῆς ὅλης συνθέσεως μεγάλως συμβάλλει καὶ ἡ στοχαστικὴ σχηματο-

ποίησις τοῦ περῶματος τοῦ αἵτου, ἥτις εἶναι διάφορος διὰ τὰ διάφορα μέλη τοῦ σώματος αὐτοῦ: λαιμόν, κύριον σῶμα, οὐράν, πτέρυγας, πόδας (βλ. εἰκ. 93).

Γενικῶς δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι εἰς τὸν αἵτον τοῦ Ἰωάννου ὁ τεχνίτης ἀπέδωκε μὲ πολλὴν ἐπιτυχίαν τὴν ταχύτητα, τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν ὀξύδερκειαν τοῦ βασιλέως τῶν πτηνῶν.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη ποῖα πρόσωπα εἰκονίζουσιν αἱ λοιπαὶ μορφαὶ καὶ ποῖα ἐκάστη

Εἰκ. 96. Οἱ προφῆται Ἰώβ (ἄνω) καὶ Ζαχαρίας (κάτω).

Εἰκ. 97. Ὁ προφήτης Μωσῆς.

τούτων ρητὰ φέρει ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τὸ ὁποῖον κρατεῖ.

Ὑπὸ τὸν αἵτον τοῦ Ἰωάννου παρίσταται ὁ νεαρὸς ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΣΟΛΟΜΩΝ (εἰκ. 94). Ἐνδεδυμένος μακρόν, μετὰ δαντελλωτῆς κάτω παρυφῆς, χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδύαν, πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους, φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τριγωνικὸν κατάκοσμον πῖλον-στέμμα. Ὁ προφητάναξ διὰ μὲν τῆς πρὸς τὰ ἄνω καὶ μὲ τὴν παλάμην στρεφομένην πρὸς τὰ ἔξω ἀριστερᾶς χειρὸς δεικνύει τὸν ἄμνόν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ἡμιανεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ εἶναι χαραγμένη ἡ ἐκ τοῦ Ἀσματος τῶν ἀσμάτων του (γ', 11) εἰλημμένη ἐπιγραφὴ (σ. 88, 1): *Θυγατέρες Ἱερουσαλὴμ ἐξέλθετε καὶ ἴδετε ἐν τῷ στεφάνῳ* [ὃ ἐστεφάνωσεν αὐτὸν ἡ μήτηρ αὐτοῦ].

Συμμετρικῶς πρὸς τὸν Σολομῶντα, ἥτοι κάτωθεν τοῦ ἀγγέλου τοῦ Ματθαίου,

εἰκονίσθη ὁ γενειοφόρος πατήρ του ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑΒΗΔ (εἰκ. 95) φέρων μακρὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποῖου ἡ κάτω παρυφή κοσμεῖται δι' ἀστραγάλου καὶ ἐπ' αὐτοῦ πολυτελῇ, περαστὸν ἐκ τοῦ λαιμοῦ ἐπενδύτην, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς τριγωνικὸν κατάκοσμον πῖλον-στέμμα. Δεικνύει καὶ αὐτὸς διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς τὸν ἄμνόν, ἐφ' οὗ εἶναι χαραγμένη ἡ ἐκ τῶν Ψαλμῶν του (β' 2) εἰλημμένη ἐπιγραφή (σ. 88, 1Γ): *Οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ κατὰ τοῦ κυρίου.*

Εἰκ. 98. Οἱ προφῆται Ἡσαΐας καὶ Ἱερεμίας.

Κάτωθεν τοῦ Σολομῶντος παρεστάθη ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΙΩΒ (εἰκ. 96 ἄνω), γενειοφόρος, περιβεβλημένος εὐρὺ ἱμάτιον καὶ δεικνύων ὡσαύτως τὸν ἄμνόν διὰ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ἡμιανεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ εἶναι χαραγμένη ἡ ἐκ τῶν προφητειῶν του (λη', 17) εἰλημμένη ἐπιγραφή (σ. 88, 1Α): *ἀνοίγονται [δ]έ [σ]οι [φό]βω [πύλαι] θανάτου.*

Ἀντιστοίχως κάτωθεν τοῦ Δαβὶδ εἰκονίσθη, εἰς τὴν αὐτὴν καὶ οἱ προηγούμενοι προφῆται στάσιν, ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΜΩΥΣΗΣ (εἰκ. 97), γενειοφόρος καὶ μὲ μακρὰν κόμην, ἐνδεδυμένος πολλαπλῶς πτυχούμενον ἱμάτιον. Ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ἡμιανεπτυγμένον διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, εἶναι χαραγμένη ἡ μετὰ τινων ἀλλαγῶν ἐκ τοῦ Δευτερονομίου (κη', 66) εἰλημμένη ἐπιγραφή (σ. 88, 1Α): *Ὁψεσθε τὴν ζωὴν ἡμῶν κρεμαμένην [ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν ὑμῶν].*

Τέλος παρὰ τὰς γεννήσεις τοῦ ἀψιδώματος εἰκονίσθησαν ἀριστερᾶ μὲν ἄνω ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ (εἰκ. 96 κάτω) φέρων ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς μακρᾶς κόμης του τὴν *κίδαριν*, ἥτοι τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τοὺς ἱερεῖς τῆς Π. Διαθήκης πλίδιον καὶ δεικνύων διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς του χειρὸς τὸν ἄμνόν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατῶν ἐνεπίγραφον πλάκα (σ. 88, 1Β),

ἐφ' ἧς ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (ιθ', 37) ἐπιγραφή: *Ὁψοντε ἱας (=εἰς) ὃν ἐξεκέντησαν.* Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ Ζαχαρίου θὰ εἰκονίζετο βεβαίως ἕτερος προφήτης. ὅστις ὅμως, ἀποσπασθεὶς πάλαι ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐλλείπει (εἰκ. 90), ἀντικατασταθεὶς πρό τινων ἐτῶν διὰ σειρᾶς ἐξ ὀπτοπλίνθων.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δεξιοῦ τμήματος τοῦ ἀψιδώματος εἰκονίσθησαν παρὰ τὰς γεννήσεις ἄνω μὲν ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΣΑΪΑΣ (εἰκ. 98 ἄνω) κάτω δὲ ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΙΕΡΕΜΙΑΣ (εἰκ. 98 κάτω). Ἀμφότεροι, λόγῳ κακοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ διαθεσίμου χώρου ὑπὸ τοῦ τεχνίτου, παρεστάθησαν πολὺ κοντόχονδροι καὶ φαίνονται, ἰδίᾳ ὁ κατώτατος, μᾶλλον ὥς γονατιστὸς ἢ ὥς ὄρθιος. Ἡ κεφαλὴ των τεθειμένη ἐντελῶς ὀριζοντίως ἐπὶ τοῦ ὀρθίου κυλινδρικοῦ λαιμοῦ των¹, φέρει μακρὰν κόμην καταπίπτουσαν εἰς πλουσίους

¹ Ὁμοίαν ἀτότομον στροφὴν τῆς κεφαλῆς παρουσιάζουν καὶ οἱ προφῆται τοῦ νοτίου θυρώματος τοῦ

βοστρύχους ἐπὶ τοῦ ὤμου των. Ἀμφότεροι ὑψοῦσι τὴν δεξιὰν δεικνύοντες τὸν ἀμνόν, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσιν ἡμιανεπτυγμένα εἰλητά. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἑσαΐου εἶναι χαραγμένη ἢ ἐκ τῶν προφητειῶν αὐτοῦ (νγ', 7) εἰλημμένη ἐπιγραφή: ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἀμνός (σ. 88, 1Ε), ἐπὶ δὲ τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἱερεμίου ἢ ὡσαύτως ἐκ τῶν προφητειῶν αὐτοῦ (ια', 18) εἰλημμένη ἐπιγραφή: (σ. 88, 1Σ) *Κ[ύρι]ε γνώρισόν μοι καὶ γνώσομαι* [καὶ εἶδον].

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς βορείου ἀψίδος παράστασιν, γενομένην, ὡς εἴπομεν, κατ' ἔμμεσον μίμησιν ἀνατολικῶν προτύπων, ἢ τῆς δυτικῆς ἀψίδος σύνθεσις συνελήφθη κατὰ δυτικὰ ὅλως ὑποδείγματα. Τοῦτο τοῦλάχιστον ὑποδηλοῖ σαφῶς ἢ κατὰ τὴν κλεῖδα ἀπεικόνισις τοῦ ἀμνοῦ, ἣτις ἀπαγορευθεῖσα νὰ ἐκτελῇται εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν διὰ κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης¹ ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι ἐν χρήσει ἀποκλειστικῶς ἐν τῇ Δύσει. Εἶναι δ' ἀπορίας ἄξιον πῶς ἐπετράπη ἐνταῦθα ἢ τοιαύτη ἀπεικόνισις.

Ἡ ἐξέτασις τῶν ἀπαρτιζόντων τὰ τόξα γλυπτῶν παρέσχεν εἰς ἡμᾶς τὸ ἐξῆς συμπέρασμα: ὅτι τὰ θέματά των ἐλήφθησαν ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἐκ τῆς Δύσεως καὶ ἢ ἐκτέλεσις των ἐγένετο ὑπὸ ξένων—Ἰταλῶν πιθανώτατα—τεχνιτῶν, ἐπίτηδες ὑπὸ τῶν Δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου μετακληθέντων. Ἄν οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα τότε αὐτοὶ οὗτοι οἱ τεχνῖται θὰ ἐξετέλεσαν καὶ τὰ ὑπὸ τοὺς διακοσμητικούς κιονίσκους πολύπλοκα καὶ συνεστραμμένα γλυπτὰ τὰ εἰκονίζοντα, ὡς ἐλέγχθη, πιθανώτατα τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ αὐτὰ δ' ἐπίσης τὰ ὀξυκόρυφα τοξύλλια καὶ τέλος τὰ ὠραῖα γοτθικὰ κιονόκρανα (εἰκ. 40 καὶ 41), ἅτινα κοσμοῦσι τοὺς κιονίσκους τοῦ ὑπὲρ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ αἰωρουμένου οὐρανίσκου.

Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΙΣΟΓΕΙΟΥ

Ἐξητάσαμεν ἕως τώρα τὴν διακόσμησιν τῶν ἄνω μερῶν τοῦ ναοῦ καὶ εἶδομεν πόσον αὕτη εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν τέχνην τῆς Δύσεως. Ὑπολείπεται ἤδη νὰ γνωρίσωμεν καὶ τὴν γλυπτικὴν διακόσμησιν τοῦ ἰσογείου, ἢ ὁποία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρώτην, εἶναι, ὅπως θὰ ἴδωμεν ἀμέσως, ἀγνῶς βυζαντινῇ.

Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειώσωμεν, ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ ἰσογείου τοῦ κυρίως ναοῦ ἦσαν ἐσωτερικῶς ἐπενδεδυμένοι μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ γυναικωνίτου δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ἣτις σήμερον μὲν σώζεται μόνον ὑπεράνω τῆς βασιλείου πύλης, ἀρχικῶς ὅμως ἐκάλυπτε καὶ τοὺς ἄλλους τοίχους, ὡς ἀσφαλῶς συνάγεται ἐκ τῆς εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς βάσεως τοῦ τοίχου ὑπάρξεως κατὰ χώραν τεμαχίων τοῦ λευκομαρμαρίνου τοιχοβάτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου αὕτη ἐστηρίζετο². Μέγα τεμάχιον τοῦ στυλοβάτου τούτου διεσώθη παρὰ τὴν θύραν, δι' ἧς ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ νότιον παρεκκλήσιον. Περιέργως δὲ μάλιστα ἐκτείνεται τοῦτο καθ' ὅλον τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας (εἰκ. 99).

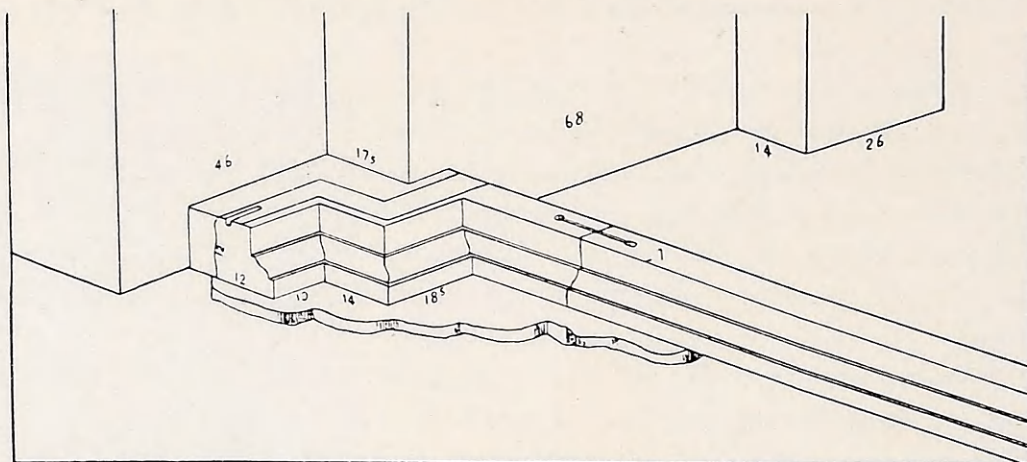
Ὁ τοιχοβάτης οὗτος (εἰκ. 100), ἔχων ὀλικὸν ὕψος 0.114 μ. καὶ πλάτος κάτω μὲν 0.098

St. Sernin τῆς Τολόσσης (Toulouse), τῶν ἀρχῶν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Ὅρα εἰκόνα των παρὰ M. HAUTTMANN, Die Kunst des frühen Mittelalters, Propyläen-Kunstgeschichte τ. VI, σ. 490.

¹ ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων Β', 493. HEFELE, Conciliengeschichte III, 340.

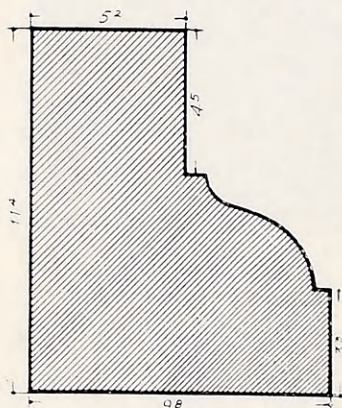
² Τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ τοιχοβάτου ἐμφαίνονται εἰς τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως τοῦ ἰσογείου (εἰκ. 18).

ἕως 0.12 ἄνω δὲ 0.052 ἕως 0.07 μ., ἔφερε πρὸς τὰ ἔξω πλίνθον ὕψους 0.035 μ. καὶ ἐπ' αὐτῆς ἀνεστραμμένον λέσβιον κυμάτιον, τὸ ὁποῖον εἰς τινὰ σημεῖα πλησιάζει τὸ τεταρτοκύκλιον. Ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου τούτου ἐτοποθετοῦντο αἱ σχηματίζουσαι τὴν ὀρθομαρμάρωσιν πολύχρωμοι πλάκες, τεμάχια τῶν ὁποίων, πάχους 0.025 ἕως 0.03 μ., εὐρέθησαν

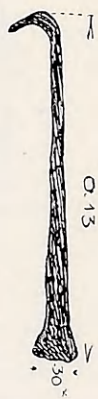

Εἰκ. 99. Τμήμα τοῦ τοιχοβάτου καὶ τῆς πλακοστρώσεως κατὰ τὴν θύραν ἐπικοινωνίας τοῦ κυρίου ναοῦ πρὸς τὸ νότιον παρεκκλήσιον.

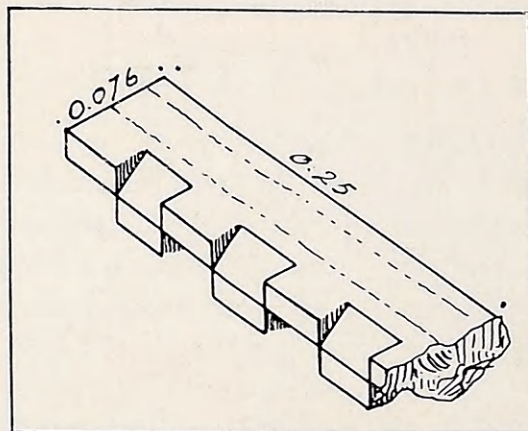
ἀρκετά. Αἱ πλάκες αὗται ἐστερεοῦντο ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν τοίχου οὐ μόνον δι' ἀφθόνου κοινιάματος ἀλλὰ καὶ διὰ μεγάλων σιδηρῶν ἥλων μήκους 0.13 μ., τῶν ὁποίων εὐρέθησάν τινες ἐμπεπηγμένοι ἀκόμη εἰς τοὺς τοίχους (εἰκ. 101). Ὅπως δὲ συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους

Εἰκ. 100. Τομή τοῦ μαρμαρίνου τοιχοβάτου τῆς ὀρθομαρμαρώσεως.

Εἰκ. 101. Σιδηροῦς ἥλος προσηλώσεως τῆς ὀρθομαρμαρώσεως.

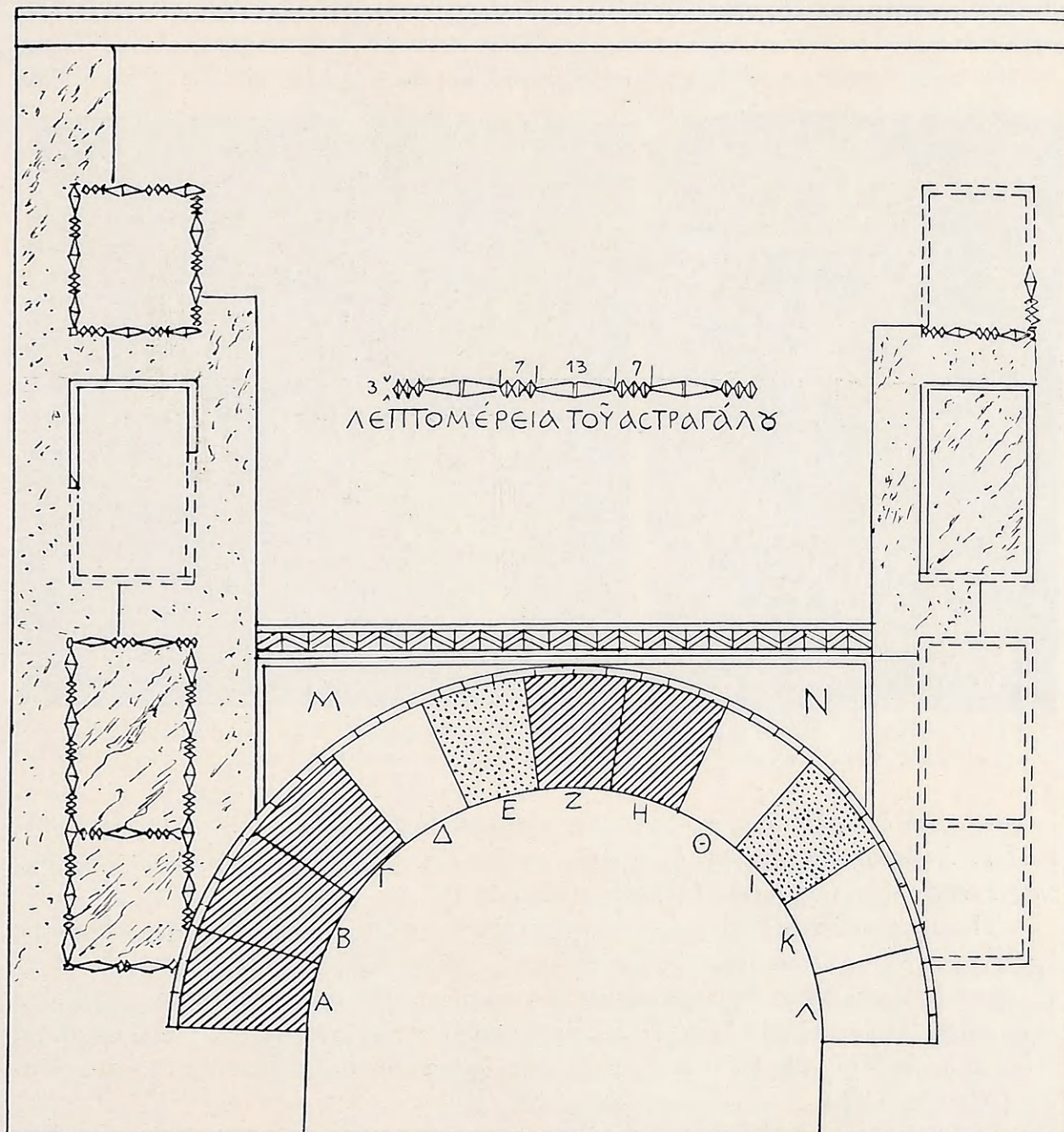
Εἰκ. 102. Τεμάχιον μαρμαρίνης ὀδοντωτῆς ζεύξεως ἐκ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως.

παλαιοχριστιανικούς τε καὶ βυζαντινοὺς ναοὺς, παρενεβάλλοντο μεταξύ τῶν στρώσεων τῶν πλακῶν ὀριζοντίως ἢ καὶ κατακορύφως αἱ λεγόμεναι ζεύξεις¹, ἥτοι στενομήκη πλακίδια, τιθέμενα ἐγκαρσίως πρὸς τὰς ὀρθίας πλάκας, φέροντα δ' ἐξωτερικῶς εἴτε μικρὰν σπεῖραν εἴτε λοξὰς τμήσεις ἐν εἴδει ὀδόντων, ὡς μαρτυροῦν πλείονα τοιαῦτα τεμάχια

¹ Βλέπε σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, 'Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθῆναι 1954, σ. 250 εἰκ. 200 καὶ 201.

(εἰκ 102) εὐρεθέντα ἐντὸς τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν διάλυσιν μεταγενεστέρου τινὸς προσκί-
σματος καὶ κατὰ τὴν ἀναμόλυνσιν τοῦ δαπέδου.

Τοιαῦται ζεύξεις, φέρουσαι ὅμως διακόσμησιν οὐχὶ ἐξ ὀδόντων ἀλλ' ἐξ ἀστραγά-

Εἰκ. 103. Διάταξις τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐπὶ τοῦ τόξου τῆς βασιλείου
πύλης καὶ ὑπεράνω αὐτῆς.

λων καὶ ἀπλῶν σπειρῶν, σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν εἰς τὸν ὑπεράνω τοῦ τοξωτοῦ
ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης τοῖχον, σχηματίζουσαι τὰ πλαίσια ὀρθογωνίων ἐξ ἐρυ-
θροποῦ (ἀριστερᾷ) καὶ φαιοκυάνου (δεξιᾷ) μαρμάρου πινάκων, τεταγμένων ἀνὰ τρεῖς

εἰς δύο παραλλήλους, κατακορύφους σειρὰς ἐκατέρωθεν τοῦ τόξου, ὡς ἡ εἰκὼν 103 δεικνύει. Ἀξίαι ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι αἱ ἐκ λευκοῦ πεντελησίου μαρμάρου ζεύξεις αὗται, μὲ τὸν βυζαντινοῦ τύπου ἀστράγαλον αὐτῶν, ἀπαρτιζόμενον ἐξ ἐπιμήκων ἀτρακτοειδῶν σωμάτων ἐναλλασσομένων πρὸς τρία σπονδυλόμορφα κομβία¹ (εἰκ. 103, λεπτομέρεια).

Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους (16^{ον} αἰῶνα;) τὸ μέσον τμήμα τῆς ὑπὲρ τὸ τόξον

Εἰκ. 104. Θολίτης τῆς τοξωτῆς βασιλείου
πύλης (κύκλοι 8 καὶ 9).

Εἰκ. 105. Θολίτης τῆς τοξωτῆς βασιλείου πύλης
(κύκλοι 15 καὶ 16).

ἐπιφανείας θὰ ἐκοσμήθη διὰ τινος γραπτῆς εἰκόνας, ἐκ τῆς ὁποίας ὁμως οὐδὲν περιεσώθη πλὴν ὀριζοντίας γραπτῆς ὀδοντωτῆς ταινίας (ὑψ. 0.12 μ.) διασωθείσης ἀκριβῶς ὑπεράνω τῶν τριγώνων Μ καὶ Ν (βλέπε εἰκόνα 103).

Ἡ περιγραφεῖσα ὀρθομαρμάρωσις τοῦ δυτικοῦ τοίχου δὲν περιορίζετο μόνον εἰς ἐγχρώμους πίνακας πλαισιουμένους διὰ λευκῶν ζεύξεων ἀλλ' ἐπλουτίζετο καὶ δι' ἀναγλύφου διακόσμου, ὅστις ἐπενέδυνεν ὅχι μόνον τὸ μέγα τοξωτὸν ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης ἀλλὰ καὶ τὰ δύο ὑπεράνω καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ τόξου δημιουργούμενα μικρὰ τρίγωνα Μ καὶ Ν (βλ. εἰκ. 103), τὰ ὅποια ἔφερον ὑπεράνω καὶ πλαγίως ἀπλᾶς κυλινδρικός ζεύξεις (εἰκ. 103).

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὸν γλυπτικὸν αὐτὸν διάκοσμον, ἀρχόμενοι ἀπὸ τὸ μέγα τοξωτὸν ὑπέρθυρον, ὅπερ, ἔχον ἐσωτερικὴν διάμετρον 1.92 μ., ἦτο ἐπενδεδυμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ἐν εἴδει θολιτῶν, προσηλωμένων διὰ σιδηρῶν

¹ Ὅμοιοι βυζαντινοὶ ἀστράγαλοι, ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, εἰκ. 200), ἐσημειώθησαν καὶ εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει συνοικίαν τῶν Μαγγάνων (R. DEMANGEL - E. MAMBOURY, Le quartier des Manganes, Paris 1939, σ. 133 εἰκ. 177) καὶ ἀλλαχοῦ.

ήλων ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν ὀπτοπλινθίνου τόξου (εἰκ. 103). Οἱ θολῖται οὗτοι, πλάτους 0.40 καὶ πάχους 0.03 μ., ἦσαν ἀρχικῶς 11 τὸν ἀριθμὸν ἐν συνόλῳ. Ἐκ τούτων κατὰ τὸ 1917, ὅτε ἐπεχείρησα τὴν πρώτην μελέτην τοῦ ναοῦ, ἐσώζοντο κατὰ χώραν μόνον πέντε — σημειούμενοι διὰ διαγραμμίσσεως ἐπὶ τοῦ παρατιθεμένου σχεδίου (εἰκ. 103) καὶ διὰ τῶν γραμμάτων Α, Β, Γ, Ζ καὶ Η. Πρὸ τεσσάρων ὁμως ἐτῶν κατεδαφίσας μεταγενέστερά τινα γεμίσματα τῆς κόγχης τῆς προθέσεως εἶχον τὴν εὐχάριστον ἐκπληξιν ν' ἀνεύρω ἄλλους δύο θολίτας, εὐτυχῶς ἄριστα διατηρουμένους (εἰκ. 104 καὶ 105), οἵτινες ἀνήκουν

Εἰκ. 106. Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τοῦ τοξοῦ
ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης.

εἰς τοὺς διὰ τῶν γραμμάτων Ε καὶ Ι καὶ διὰ κοκκίδων ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνος 103 δηλουμένους¹. Οὕτω ἵνα συμπληρωθῇ ὁ ὅλος ἀριθμὸς τῶν θολιτῶν ὑπολείπονται μόνον τέσσαρες: οἱ Δ, Θ, Κ καὶ Λ.

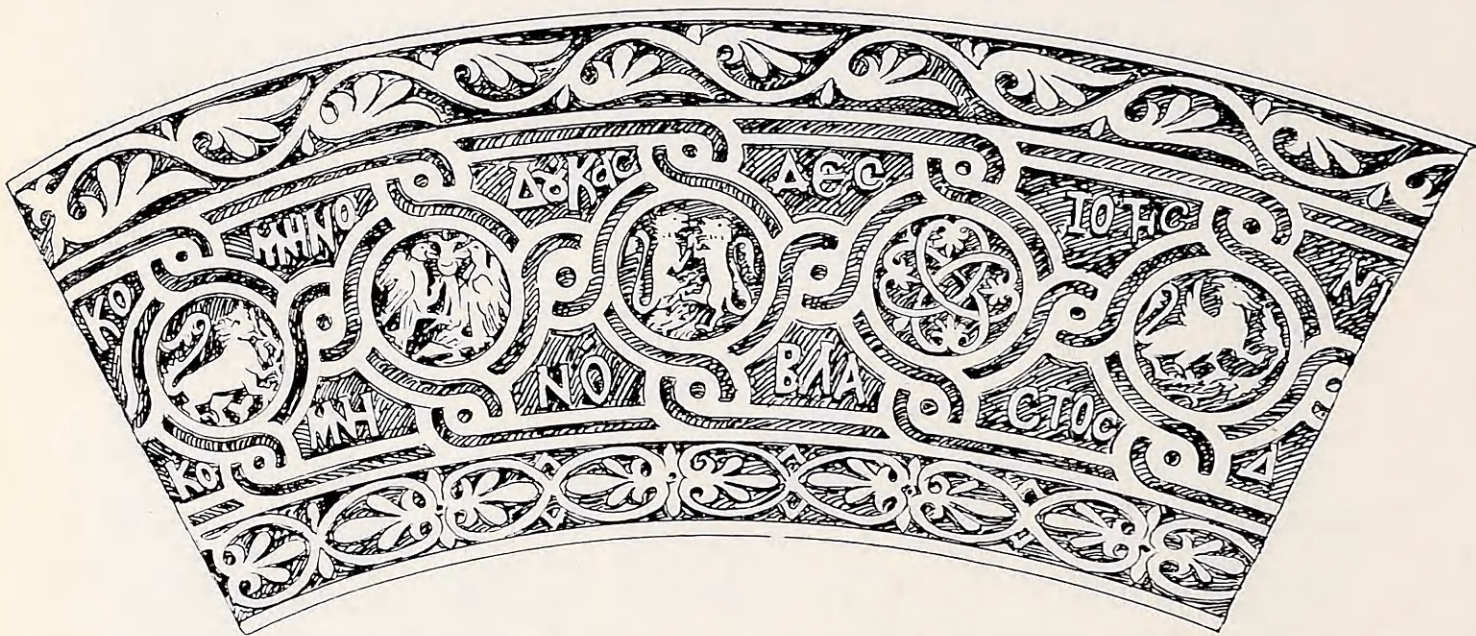
Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν θολιτῶν ἐκοσμεῖτο δι' ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων κατανεμομένων εἰς τρεῖς ζώνας: δύο στενὰς κατὰ τὰ καμπύλα ἄκρα, φερούσας ἢ μὲν κάτω σειρὰν ἀντινώτων, ἐγγεγραμμένων ἀνθεμίων (εἰκ. 104, 105) ἢ δὲ ἄνω κυματιστὸν βλαστὸν μεθ' ἡμιανθεμίων (εἰκ. 104, 105) καὶ μίαν πλατυτέραν ἐν τῷ μέσῳ κοσμουμένην διὰ σειρᾶς κύκλων, διαμέτρου 0.12 μ., συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς στενὰς ταινίας διὰ κόμβων (τῶν λεγομένων συριακῶν ἢ, κατ' ἄλλους, σηρικῶν τροχῶν). Καὶ ἐντὸς μὲν ἐκάστου κύκλου ἐλαξεύθησαν μικρογλάφυροι παραστάσεις, ζωδίων ἢ κοσμημάτων, κατὰ δὲ τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν ἄκρων ταινιῶν κενὰ ἢ πολυθρύλητος κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ, περὶ τῆς ὁποίας θὰ πραγματευθῶμεν λεπτομερῶς κατωτέρω. Ὁλόκληρος ὁ κάμπος (fondo) τῶν παραστάσεων καὶ τῆς ἐπιγραφῆς, ἐσκαμμένος βαθύτερον ἀπὸ τὴν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν τῶν κοσμημάτων, εἶναι πεπληρωμένος δι' ἐρυ-

¹ Οἱ θολῖται οὗτοι ἐτοποθετήθησαν ἐσχάτως εἰς τὰς ἀρχικάς των θέσεις φαίνεται δ' ὅτι θὰ ἐξέπεσαν ἐξ αὐτῶν μετὰ τὸ 1878, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος, ὅστις περιέλαβε τὰ ἐπ' αὐτῶν γράμματα εἰς τὸ ἀτελέστατον σχεδιάσμα τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ ὁποῖον παρέσχεν εἰς τὸ βιβλίον του Iz Rumelij (πίν. IV).

θραῦς κηρομαστίχης ἤτοι μείγματος κηροῦ καὶ μαρμαροκονίας μετ' ἐγγρώμου τινὸς οὐσίας, ἡ ὁποία ἐνιαχοῦ ἔχει ἀποσπασθῆ, κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμως διατηρεῖται κατὰ χώραν.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὰ πληροῦντα τοὺς κύκλους κοσμήματα. Ὡς ἡ παρατιθεμένη (εἰκ. 106) ἀναπαράστασις τοῦ κοσμήματος τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου δεικνύει, ὑπῆρχον ἐν ὅλῳ δέκα ἐννέα κύκλοι, ἐκ τῶν ὁποίων σώζονται μόνον οἱ δώδεκα, φέροντες ἐντὸς τὰς ἐξῆς κατὰ σειρὰν παραστάσεις, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τοῦ διασωθέντος ἀριστεροῦ ἄκρου.

Ἐπὶ τοῦ πρώτου κύκλου εἰκονίζεται ἐν μέσῳ φυλλωμάτων λέων βαίνων πρὸς τὰ

Εἰκ. 107. Λεπτομέρεια τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τοῦ ἀναγλύφου ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης (κύκλοι 1 ἕως 5).

δεξιὰ, ἔχων μακρὰν οὐρὰν ἀναδιπλουμένην ὑπεράνω τῆς ράχεως αὐτοῦ καὶ καταλήγουσαν εἰς ἡμιανθέμιον¹ (εἰκ. 107).

Ἐπὶ τοῦ δευτέρου κύκλου εἰκονίζονται δύο ἀντιμέτωπα πτηνὰ προσιπτάμενα ἵνα πίωσιν ὕδωρ ἐκ τοῦ μεταξὺ αὐτῶν εἰκονιζομένου ἀναβρυτηρίου, διακοσμητικὸν θέμα λίαν σύνηδες εἰς τε τὴν μεσοβυζαντινὴν καὶ τὴν ἀνατολικὴν τέχνην (εἰκ. 107).

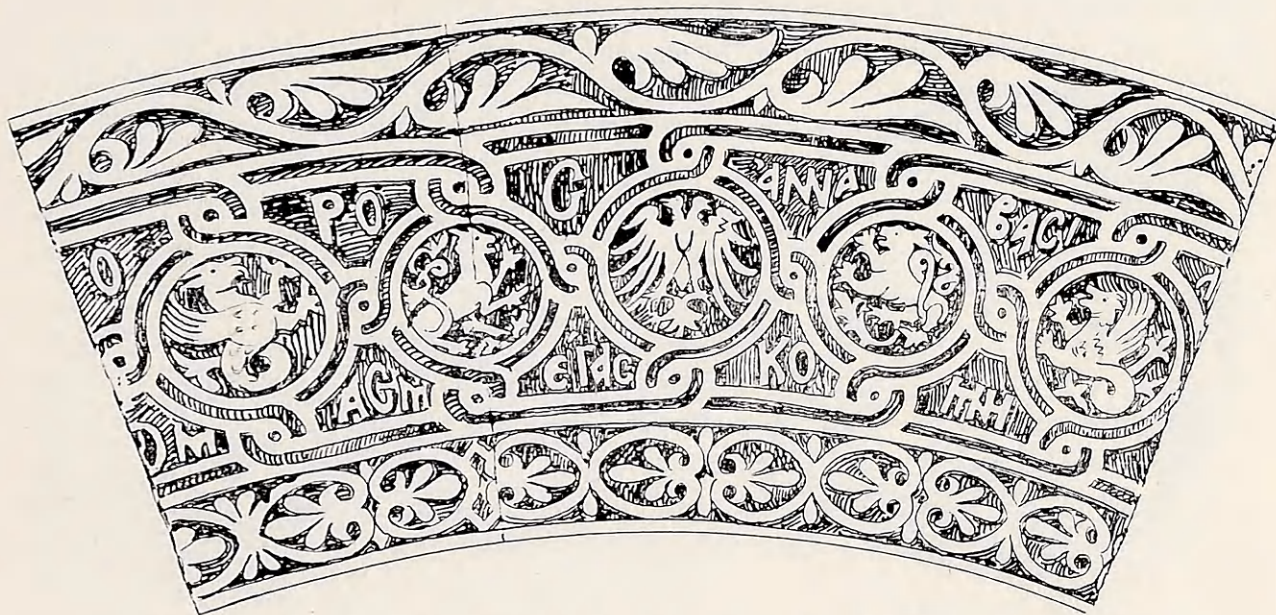
Ἐπὶ τοῦ τρίτου κύκλου εἰκονίζονται, κατὰ τὸν συνήθη εἰς τὰ ἀνατολικά μνημεῖα ἐραλδικὸν τρόπον, ὄρθιοι καὶ ἀντωποί, δύο λέοντες, μὲ μακρὰς οὐρὰς² ἀναδιπλουμένας

¹ Τοιαῦτα ζῶα μὲ μακρὰν οὐρὰν καταλήγουσαν εἰς ἡμιανθέμιον συναντῶνται τόσον εἰς βυζαντινὰ ἔργα, ἀπὸ τοῦ 10^{ου} ἤδη αἰῶνος, ὥς εἶναι π.χ. ἡ μικρογραφία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 456 φ. 159 ν. χειρογράφου τῆς Μ. Βατοπεδίου (Κ. WEITZMANN, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrh., Berlin 1935, πίν. XXVI, 142), τὸ ἐπίτιλον τοῦ ὑπ' ἀριθ. 70 κώδικος τῆς Μ. Πάτμου (WEITZMANN, ἔ.δ. πίν. LXXI) καὶ ἡ μικρογραφία τοῦ Monte Cassino, Cod. gr. 431 φ. 792 (WEITZMANN, ἔ.δ. πίν. XCI, 572) ὅσον καὶ εἰς «ρωμανικά» τοῦ 13^{ου} αἰ., ὥς εἶναι π.χ. τὸ μεταξωτὸν ὕφασμα τῆς Regensburg (O. VON FALKE, Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921, εἰκ. 258). Ζῶα μὲ ἀνωρθωμένην οὐρὰν καταλήγουσαν εἰς ἀνθέμιον ἐχρησιμοποίησαν συχνὰ αἱ ἀνατολικαὶ τέχναι, ἰδίᾳ δὲ ἡ περσικὴ καὶ ἡ μουσουλμανικὴ, ὥς βλέπομεν π.χ. εἰς περσικὸν μεταξωτὸν ὕφασμα (11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰ.) τῆς ἐν Παρισίοις συλλογῆς Indjoudjian (KÜCHLIN-MIGEON, Cent planches d'art musulman, Paris, ἀν. χρ., πίν. LIX) καὶ εἰς ἄλλο ἰσπανομαυριτανικὸν τοῦ 15^{ου} αἰ. (αὐτόθι πίν. LXVIII).

² Τοὺς λέοντας τούτους ἐξέλαβε προφανῶς ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ ὡς ἄρκτους, θεωρήσας αὐτὰς ὡς ἔμβλημα ἤτοι

πρὸς τὰ ἄνω καὶ καταληγούσας εἰς ἡμιανθέμια. Ὅμοιοι ἀκριβῶς λέοντες εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ πλακιδίου ἐξ ὀπτῆς γῆς, ἀνατολικῆς προελεύσεως τοῦ μουσείου τοῦ Λούβρου¹ ἀλλὰ καὶ ἐπὶ βυζαντινῶν μνημείων τοῦ 12ου², 13ου³ καὶ 14ου⁴ αἰῶνος, ἀντωποὶ ἢ μεμονωμένοι.

Ἐντὸς τοῦ τετάρτου κύκλου παρεστάθη σύμπλεγμα ἐκ τεσσάρων σταυροειδῶς τεταγμένων ἀνθεμίων, εἰς δὲ τὸν πέμπτον γρῦψ βαίνων πρὸς δεξιὰ μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ κρώζουσαν. Καὶ τούτου ἡ οὐρά, δις πρὸς τὰ ἄνω ἀναδιπλουμένη, καταλήγει εἰς ἡμιανθέμιον (εἰκ. 107).

Εἰκ. 108. Λεπτομέρεια τοῦ μέσου τμήματος τοῦ ἀναγλύφου ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης (κύκλοι 9 ἕως 12).

Ὁ ἕκτος κύκλος εὐρίσκετο ἐπὶ τοῦ σήμερον ἐλλείποντος ὑπὸ στοιχεῖον Δ θολίτου, μεθ' οὗ, ἐπὶ τοῦ προσφάτως εὐρεθέντος ὑπὸ στοιχεῖον Ε τεμαχίου, διεσώθησαν ὁ ὄγδοος κύκλος καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ ἐνάτου, δι' οὗ συμπληροῦται ἡ κατὰ τὸ ἥμισυ πάλαι σωζομένη παράστασις.

Καὶ ἐντὸς μὲν τοῦ ὀγδόου κύκλου εἰκονίζεται τέρας ἔχον τὸ πρόσθιον σῶμα κυνὸς μὲ μακρὰ ὦτα καὶ τὴν γλῶσσαν ἔξω τοῦ στόματος, ἀλλὰ πτερωτοῦ καὶ μὲ οὐρὰν ὄφρα⁵

ὡς λαλοῦντα σύμβολα τῶν Ὀρσίνη (ursus=ἄρκτος), εἰς τοὺς ὁποίους τούτου ἔνεκα καὶ ἀπέδωκε τὴν ἐπισκευὴν τῆς Παρηγορητίσεως (MILLER-ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, I, 1909-10, σ. 358). Ἀλλ' ὡς ἀνωτέρω (σ. 98) εἶπομεν τὰ ζῷα φέρουσι μακρὰς οὐράς, εἶναι ἐπομένως ἀδύνατον νὰ εἶναι ἄρκτοι.

¹ H. SALADIN, Manuel d'art musulman, τ. II, Paris 1907, σ. 80 εἰκ. 70.

² Καθολικὸν Μ. Ζωοδόχου Πηγῆς Κιθαιρώνας (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Α', 1935, σ. 169 εἰκ. 11).

³ Τέμπλον ναοῦ Πόρτα-Παναγιᾶς παρὰ τὰ Τρίκαλα (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Α', 1935, σ. 29 εἰκ. 19).

⁴ Ὅμοιους περίπου λέοντας βλέπομεν καὶ ἐπὶ τῆς ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ περιβόλου τῆς ἐν Μυστρᾷ Μονῆς τῆς Περιβλέπτου ἀναγλύφου φραγκιζούσης πλακός (MILLET, Mon. byz. de Mistra, πίν. 30, 4. A. STRUCK, Mistra, σ. 115 εἰκ. 51).

⁵ Εὐρεταὶ ὅμοιον εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 354 (φ. 120) κώδικα τοῦ Βατικανοῦ (WEITZMANN, ἑ.ἀ. πίν. LXXXII ἀριθ. 515).

συστρεφομένην καὶ καταλήγουσαν εἰς τρίφυλλον¹ (εἰκ. 108, 110). Τὸ σὺνηθες εἰς ἀνατολικά μνημεῖα θέμα τοῦτο ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως παραλλαγήν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἵπποκάμπου². Ἐντὸς δὲ τοῦ ἐνάτου κύκλου (εἰκ. 108) εἰκονίζεται τετράποδον ἔχον ἀνωρθωμένους τοὺς προσθίους πόδας καὶ τὴν οὐρὰν ἐξερχομένην ἔμπρὸς καὶ ἄνω διὰ μέσου τῶν ὀπισθίων του ποδῶν (εἰκ. 108) θέμα συνηθέστατον εἷς τε τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς ἀνατολικοὺς λέοντας.

Τὸν δέκατον κύκλον, ἥτοι τὸν τῆς κλειδός, πληροῖ ἡ παράστασις δικεφάλου ἀετοῦ κρατοῦντος διὰ τῶν ὀνύχων του ἀντικείμενόν τι ἀκαθορίστου σχήματος (εἰκ. 108). Τὰ ἀποτελοῦντα τὰς πτέρυγας του περὰ δὲν εἶναι, ὡς συνηθίζεται εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἀετοὺς μέχρι καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ἡνωμένα καὶ ἐσχηματοποιημένα, ἀλλὰ διαλελυμένα ἐπὶ τὸ φυσικώτερον. Ἡ τοιαύτη διαμόρφωσις τῶν πτερῶν φαίνεται ὅτι ἐπεκράτησεν ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος³, συνεχίσθη δὲ καὶ ἀργότερον εἰς τοὺς δικεφάλους ἀετοὺς, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησαν ὡς ἐμβλήματα ἢ «σημεῖα» των (οἰκόσημα) αἱ μεταγενέστεραι αὐτοκρατορίαι ἢ λαοὶ (Τουρκομάνοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρῶσοι, Ἰταλοὶ, Αὐστριακοὶ, Γερμανοὶ⁴ κλπ.) καυχώμενοι ἐπὶ κηδεστία ἢ φιλία πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας ἢ ἐγείροντες ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Ὡραῖον δεῖγμα τοιούτων ἐλευθέρων, διαλελυμένων πτερύγων παρέχει ἐπιπεδό-γλυφος γρύψ (εἰκ. 109) προερχόμενος πιθανώτατα ἐκ τῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως τῆς Παρηγορητίσης, ἀποκείμενος δὲ σήμερον εἰς τὸ ἐντὸς τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τοῦ ναοῦ προσωρινῶς ἐγκατεστημένον μουσεῖον.

Ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ πρὸς τὸν μεσαῖον (ἐνδεκάτου) κύκλου εἰκονίζεται κερασφόρον τετράποδον, βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ ἔχον ὑψωμένους τοὺς προσθίους του πό-

¹ Τοὺς φέροντας τοιαύτας σπειροειδῶς στρεφόμενας οὐράς, λέοντας ἢ δράκοντας, ὠνόμαζον οἱ βυζαντινοὶ *γαγκλαδοουράτους*, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ στίχου 18 τῆς Διηγέσεως τετραπόδων ζώων (G. WAGNER, *Carmina Graeca medii aevi*, Lipsiae 1874, σ. 141-178). Βλέπε σχετικῶς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ ἐν *Byz.-Neugriechische Jahrbücher* V, 1927, σ. 354.

² Τὸ θέμα τοῦ δράκοντος ἦτο λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν διακόσμησιν. Οἱ ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΕΣ ΤΟΝ ΘΕΟΦΑΝΗ (σ. 327 Βόννης) ἀναφέρουν, ὅτι εἰς τὴν Νέαν Ἐκκλησίαν Βασιλείου τοῦ Β' (9^{ος} αἰ.) μία τῶν κρηνῶν ἔκοσμεῖτο δι' ἀναγλύφων δράκόντων. Ἀλλὰ σχετικὰ παραδείγματα ἔχομεν 1) Εἰς κιονόκρανον τοῦ μουσείου Θηβῶν (ΟΡΑΝΔΟΣ, *A.B.M.E.* τ. Ε', 1939-40, σ. 131 εἰκ. 13. 2) Εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς ἐν Ἰταλίᾳ βασιλικῆς τῆς Pomposa (ERRARD et GAYET, *L'art byzantin* τ. III, εἰκ. 111). 3) Εἰς Pavia (CATTANEO, *L'architecture en Italie*, σ. 190 εἰκ. 69). 4) Εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους τῆς Καστοριάς (ΟΡΑΝΔΟΣ, *A.B.M.E.* τ. Δ' 1938, σ. 57 εἰκ. 41).

³ Τὴν συναντῶμεν π.χ. εἰς τὸ ὑποπόδιον, ἐφ' οὗ εἰκονίζονται πατοῦντες οἱ αὐτοκράτορες: τῆς Νικαίας Θεόδωρος Β' Λάσκαρις (1254-1258) καὶ Μιχαὴλ Η' ὁ Παλαιολόγος (1261-1282) εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 442 χειρόγραφον τῆς Βασιλικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου. Βλ. εἰκόνα των εἰς ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, ἐν Ἀθήναις, ἄν. χρ., πίν. 73 καὶ 75 καὶ ἐν W. MILLER-ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι* τ. Α', 1909-10, σ. 65 καὶ 248. Ὅμοιοι δικεφάλοι ἀετοὶ εὗρηται καὶ ἐπὶ τοῦ μανδύου τοῦ γαμβροῦ τοῦ Σέρβου κρᾶλη Στεφάνου Δουσάν Sinisa εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς Dečani (πρὸ τοῦ 1350). Εἰκὼν ἐν S. RADOJČIĆ-M. CAŠANIN, *Mittelalterliche Fresken aus Jugoslawien*, München 1954 [Hirmer Verlag] πίν. 13 ἔτι δὲ καὶ ἐπὶ σφραγίδος τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου τεθειμένης ἐπὶ ἐγγράφου τῶν ἀρχείων τῆς Μοδένης (εἰκὼν αὐτῆς παρὰ MILLER-ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἱστορ. τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι* τ. Β', 121). Ἀλλὰ καὶ εἰς ρωμανικὰ ἔργα τοῦ 13^{ου} αἰ. συναντῶμεν ἀετοὺς (μονοκεφάλους) μὲ διαλελυμένας τὰς πτέρυγας, ὡς π.χ. τοὺς τοῦ Ambazak καὶ τῆς Halberstadt (O. v. FALKE, *Kunstg. der Seidenweberei*, εἰκ. 243 καὶ 255), ὁμοίως δὲ καὶ εἰς ἰταλικά ὑφάσματα τοῦ 13^{ου} αἰ. τῆς Siegburg καὶ τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου (v. FALKE, ἔ.δ. εἰκ. 238, 239).

⁴ Βλέπε π.χ. τὸ ἐμβλημα τοῦ αὐτοκράτορος Καρόλου τοῦ Ε' τῆς Γερμανίας (1520) τὸ ἀποκείμενον ἐν Νυρεμβέργῃ (YVONNE HACKENBROCH, *Bronzes, other Metalwork and Sculpture in the Irvin Untermyer Collection*, London 1962, πίν. 118).

δας (εἰκ. 108). Καὶ τούτου ἡ οὐρὰ διερχομένη διὰ μέσον τῶν ὀπισθίων του ποδῶν ὀρθοῦται, καταλήγουσα εἰς ἡμιανθέμιον, ἐν ᾧ ὁ κάμπος πληροῦται διὰ φυλλωμάτων.

Ὁ ἀκολοῦθῶν δωδέκατος κύκλος περιλαμβάνει τέρας, θαλάσσιον κύνα ἢ δράκοντα πτερωτόν, ὅμοιον πρὸς τὸν ἐντὸς τοῦ ὀγδόου κύκλου εἰκονιζόμενον (εἰκ. 110).

Μεσολαβεῖ μετὰ ταῦτα κενὸν δύο κύκλων (δεκάτου τρίτου καὶ δεκάτου τετάρτου) μεθ' οὓς, ἐντὸς τοῦ δευτέρου νεοευρεθέντος θολίτου, ἔχομεν δύο κύκλους (δέκατον πέμπτον καὶ δέκατον ἕκτον), ἐφ' ὧν εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τοῦ πρώτου κερασφόρον τετράποδον βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐντὸς φυλλωμάτων καὶ ἔχον μακρὰν οὐρὰν ἀναδιπλουμένην ὀριζοντίως ὑπὲρ τὴν ράχιν του καὶ καταλήγουσαν εἰς ἡμιανθέμιον (εἰκ. 105), ἐπὶ δὲ

Εἰκ. 109. Ἐπιπεδόγλυφος γρύψ.

Εἰκ. 110. Ὁ δράκων τοῦ κύκλου 8.

τοῦ δευτέρου (δεκάτου ἕκτου) πολύφυλλος ρόδαξ ἐνθυμίζων πολὺ ὁμοίους ἀνατολικούς¹ (εἰκ. 105).

Οἱ τρεῖς τελευταῖοι κύκλοι οἵτινες ὑπολείπονται πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἡμικυκλίου δυστυχῶς ἐλλείπουν.

Πᾶσαι αἱ μνημονευθεῖσαι παραστάσεις φανταστικῶν, πτερωτῶν κατὰ τὸ πλεῖστον, ζώων, ἔλκουσι βεβαίως τὴν καταγωγὴν ἐξ ἀρχαίων καὶ νεωτέρων ἀνατολικῶν προτύπων, ἐκ τῶν ὁποίων ἤντλει ἐμπνεύσεις ὄχι μόνον ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 9ου μ.Χ. αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ ἡ πρόωμος ἀρχαῖκὴ ἑλληνικὴ² (7ου π.Χ. αἰ.) καὶ ἡ προϊστορικὴ ἀκόμη τέχνη τῆς Ἑλλάδος. Ἐπιβίωσιν δὲ τῆς παραδόσεως ταύτης ἔχομεν πολλάκις ὄχι μόνον εἰς τὰ θέματα ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν τέχνην καὶ τὴν τεχνικὴν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ γλυπτὰ παραδείγματα τεράτων τοῦ κυρίως ναοῦ, πολλὰ τῶν ὁποίων ὑποκρύπτουν ἀσφαλῶς τὴν ιδέαν τῆς πάλης μεταξὺ τοῦ Καλοῦ καὶ τοῦ

¹ Πβλ. τοὺς κοσμοῦντας τὸ περσικὸν ὕφασμα τοῦ Χοσρόου ρόδακας τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Tak-i-bostan παρὰ (O. v. FALKE, Kunstg. der Seidenweberei, εἰκ. 62). Ὁμοῖος πρὸς τὸν ἡμέτερον ρόδαξ εὑρηται ἀνάγλυπτος καὶ εἰς τὸν πολλὴν ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν δεικνύοντα εἰς τὴν γλυπτὴν του διακόσμησιν ναὸν τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας (9ου αἰ.). Εἰκὼν παρὰ ΜΑΡ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931, σ. 141 εἰκ. 19, κάτω δεξιᾷ.

² E. BUSCHOR, Griech. Vasenmalerei² σ. 49.

Κακοῦ (τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοῦ Διαβόλου), τὰ ἐντὸς τῶν «σηρικῶν» τροχῶν τοῦ τόξου τῆς βασιλείου πύλης εἰκονιζόμενα φανταστικά ζῶα ἀποτελοῦν ἀπλᾶ κοσμήματα καὶ εἶναι πλάνη ν' ἀναζητοῦμεν καὶ εἰς τὰ κοσμήματα αὐτὰ—τῶν ὁποίων τόσον συχνὴν χρῆσιν ἔκαμε ἢ τε βυζαντινὴ καὶ ἡ δυτικὴ μεσαιωνικὴ τέχνη—βαθυτέραν τινὰ ἔννοιαν¹.

Ἐκ τῆς ὑπολοίπου γλυπτικῆς διακοσμῆσεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου διεσώθησαν δύο ἀξιόλογα τεμάχια. Ἐκ τούτων τὸ μὲν ἔν (εἰκ. 111), δυστυχῶς κολοβόν, διεσώθη κατὰ χώραν ἐντὸς τοῦ ὑπὸ στοιχείον Μ τῆς εἰκόνης 103 τριγώνου. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο αἰτὸν κατὰ κρόταφον, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον ἡ μακρὰ καὶ λίαν ἐσχηματοποιημένη οὐρὰ καὶ οἱ πόδες, κρατοῦντες διὰ τῶν γαμπῶν ὀνύχων των πτήσσοντα λαγῶν (εἰκ. 111)

Εἰκ. 111. Ὁ ἐπιτεδόγλυφος αἰτὸς τοῦ τριγώνου Μ.

Εἰκ. 112. Ὁ ἐπιτεδόγλυφος λέων τοῦ τριγώνου Ν.

θέμα ἀνατολικῆς προελεύσεως, σύνηθες εἷς τε τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν² καὶ τὴν βυζαντινὴν³ τέχνην. Ἡ παράστασις εἶναι καὶ ἔδῳ ἐπιτεδόγλυφος, διασώζουσα ἄριστα τὴν πληροῦσαν τὸν κάμπον της ἐρυθρὰν κηρομαστίχην (εἰκ. 111).

Τὸ δὲ δεύτερον γλυπτόν, διασῶζον σχεδὸν ἀκέραιον τὸ τριγωνικόν του σχῆμα (εἰκ. 112) ἦτο καὶ αὐτὸ ἐπιτεδόγλυφον, δὲν διατηρεῖ ὅμως πλέον τὴν καλύπτουσαν ἄλλοτε τὸν ἄδρῳς εἰργασμένον κάμπον του κηρομαστίχην. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο λέοντα

¹ Πβλ. E. MÅLE, *L'art religieux du XIIe siècle en France* 328, 339, L. BRÉHIER, *L'art chrétien*, Paris 1918, σ. 12 καὶ W. DEONNA, *Genava* 27, 1949, 67.

² Ἰδίᾳ εἰς τὴν ἰωνικὴν κεραμεικὴν (E. ROTTIER, *BCH* 1892, 260 καὶ *Catalogue des vases antiques du Louvre* II, 1899, σ. 536, 537—O. WASHBURN, *Jahrb. des arch. Inst.* XXI, 1906, σ. 121 σημ. 32).

³ Παραδείγματα I) ἐπὶ μαρμάρου: 1) ἀνάγλυφον τοῦ βυζ. μουσείου Ἀθηνῶν (G. MILLET, *Byz. Zeitschr.* I, 1892, 648. EΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Εὔρετ. Μεσ. Μνημ.* Ἑλλ. τευχ. Β', εἰκ. 135). 2) ἀνάγλυφον Παναγίας Γοργοεπηκόου Ἀθηνῶν (K. MICHEL-A. STRUCK, *Ath. Mitt* XXXI, 1906, σ. 303). 3) Ἀνάγλυφον Μουσ. Χαλκίδος (εἰκὼν ἐν MILLER-ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἰστ. Φραγκοκρ.* 2, σ. 207). 4) Δάπεδον Μ. Βαρνάκοβας (A. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Μ. Βαρνάκοβας, σ. 26 εἰκ. 14). 5) Φιάλη Μ. Λαύρας Ἀγ. Ὁρους (G. MILLET ἐν A. Michel, *Hist. de l'Art* I, 1, 153—BROCKHAUS, *Die Kunst in den Athosklöstern* 41). 6) Τέμπλον ναοῦ Σωτῆρος Ἀμφίσσης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *A.B.M.E.* τ. Α', 1935, εἰκ. 11, α. 7) Θωράκιον τέμπλου Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη παρὰ τὴν Ἄρταν (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *A.B.M.E.* τ. Β', 1936, σ. 65 εἰκ. 8). 8) Πωρήν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ναοῦ Achtamar τῆς Ἀρμενίας (STRZYGOWSKI, *Die Bauk. der Armenier* I, σ. 288 εἰκ. 325. II), ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ: 1) κιβωτίδιον ἐν Burgos τοῦ 1026 (J. STRZYGOWSKI, *Die Bauk. der Armenier* II, εἰκ. 651). III) ἐπὶ ὑφασμάτων: 1) R. FORRER, *Die frühchr. Altert. von Achmim-Panopolis*, πίν. XVIII εἰκ. 1. 2) G. MENDEL, *Catalogue des Musées Ottomans* II, σ. 511.

κατὰ κρόταφον ὀρμῶντα πρὸς τ' ἀριστερὰ μὲ τὴν γλῶσσαν κρεμαμένην πρὸς τὰ ἔξω. Διὰ τοῦ ἐτέρου τῶν ὀπισθίων αὐτοῦ ποδῶν ὁ λέων πατεῖ ἐπὶ μικρᾷ τρεχούσης ἐλάφου¹, ἐν ᾧ ἡ μακρὰ οὐρά του ἀναδιπλουμένη ὑπὲρ τὴν ράχιν του ὅχι μόνον καταλήγει εἰς πολύφυλλον ἀνθέμιον ἀλλὰ φέρει καὶ περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς ἀκόμῃ ἡμιανθέμιον. Ἡ σκηνὴ ὑποτίθεται ἐντὸς «παραδείσου» δηλουμένου διὰ πλειόνων ἀνθοφόρων κλάδων πληρύντων τὸν κάμπον καὶ ἁρμονιζομένων πρὸς τὰ ἀνθέμια τῆς οὐρᾶς. Οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ ἡ χαίτη τοῦ ζώου ἐδηλώθησαν διὰ χαραγῶν, ἐνῶ ὅλη ἡ ἄλλη ἐπιφάνεια τοῦ σώματος ἀφέθη τελείως ἐπίπεδος, ἄνευ οὐδεμιᾶς πλαστικότητος.

Τὸ δεύτερον τοῦτο τεμάχιον εὗρέθη ἐσχάτως ἐντειχισμένον εἰς μεταγενεστέραν προσθήκην τῆς προθέσεως τοῦ ναοῦ, προέρχεται δὲ ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ὑπὸ στοιχείον Ν τριγώνου τῆς εἰκόνης 103, ἥτοι τοῦ συμμετρικοῦ πρὸς τὸ κατὰ χώραν σωζόμενον τρίγωνον Μ τῆς αὐτῆς εἰκόνης 103. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ὅχι μόνον ἐκ τῶν διαστάσεων αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς καμπυλότητος τῆς μιᾶς τῶν πλευρῶν του (εἰκ. 112), ἥτις, δοκιμασθεῖσα, συνέπεσεν ἀκριβῶς πρὸς τὴν καμπυλότητα τῆς ἐξωτερικῆς παρυφῆς τοῦ ὑπὲρ τὴν βασιλείον πύλην τόξου, τοῦ ὁποῦ ἐφήπτετο.

Ἡ περιγραφεῖσα γλυπτικὴ διακόσμησις τοῦ ὑπὲρ τὴν βασιλείον πύλην τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου παρέχει εἰς ἡμᾶς ἰδέαν τοῦ πλούτου αὐτῆς, θὰ ἐξετείνετο δὲ πιθανώτατα καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν τοίχων τοῦ ναοῦ μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ γυναικωνίτου, ὡς ἄλλωστε ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εὗρεσις πολλῶν σιδηρῶν ἡλῶν προσηλώσεως τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως. Ἐκ τῶν ἄλλων ὅμως πλευρῶν δὲν διεσώθη δυστυχῶς τίποτε πλὴν ἴσως τοῦ μνημονευθέντος γρυπὸς τῆς εἰκόνης 109. Ὑπάρχει ἐν τούτοις πιθανότης νὰ εὗρεθῶσι καὶ ταύτης περαιτέρω στοιχεῖα, ἐὰν ἀφαιρεθῇ τὸ καλύπτον εἰσέτι τοὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ παχύ, μεταγενέστερον κονίαμα.

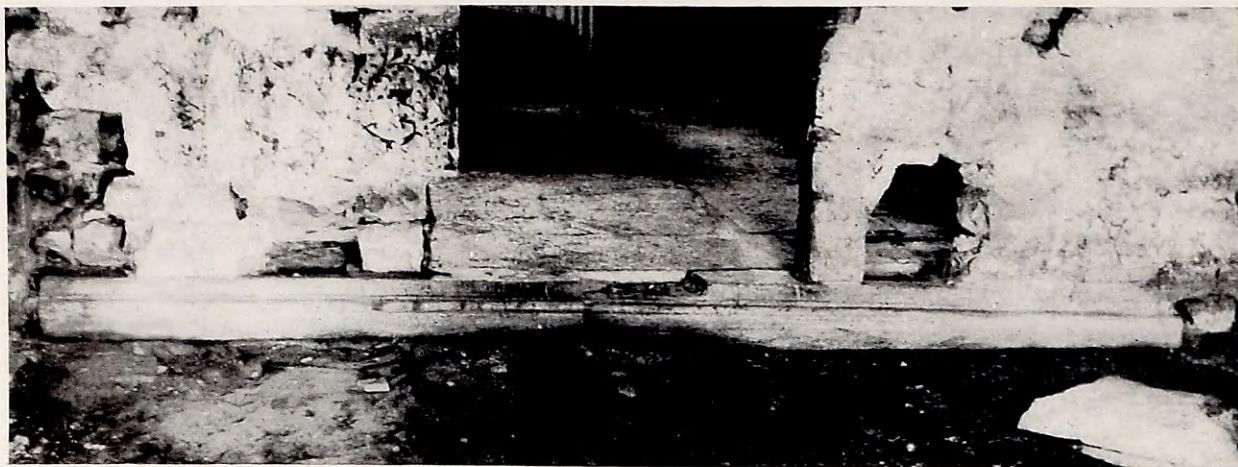
Τ Ο Τ Ε Μ Π Λ Ο Ν

Τὴν ἐσωτερικὴν γλυπτὴν διακόσμησιν τοῦ κυρίως ναοῦ συνεπλήρωνε τὸ κατὰ τὸ μέσον τμήμα τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἰδρυμένον μαρμάρινον τέμπλον. Τοῦτο, καταστραφὲν ἄγνωστον πότε, ἀντικατεστάθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας διὰ τοῦ σήμερον μεταξὺ τῶν δύο τοίχων τοῦ κυρίως ἱεροῦ βήματος σωζομένου κτιστοῦ τοίχου, πάχους 0.47 μ. καὶ ὕψους 3.25 μ., φέροντος ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ ἐπιφανείας νεωτέρας, ἀκαλαισθήτους λατρευτικὰς εἰκόνας, ἐν ᾧ αἱ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν πεσσῶν σωζόμεναι τοιχογραφίαι εἶναι παλαιότεραι καὶ εἰς τρία ἀλλεπάλληλα στρώματα τεθειμέναι.

Διὰ προσεκτικῆς κατεδαφίσεως τῆς βάσεως τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, γενομένης πρὸ τινων ἐτῶν, ἦλθεν εἰς φῶς ὁλόκληρος ὁ στυλοβάτης τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου (εἰκ. 113),

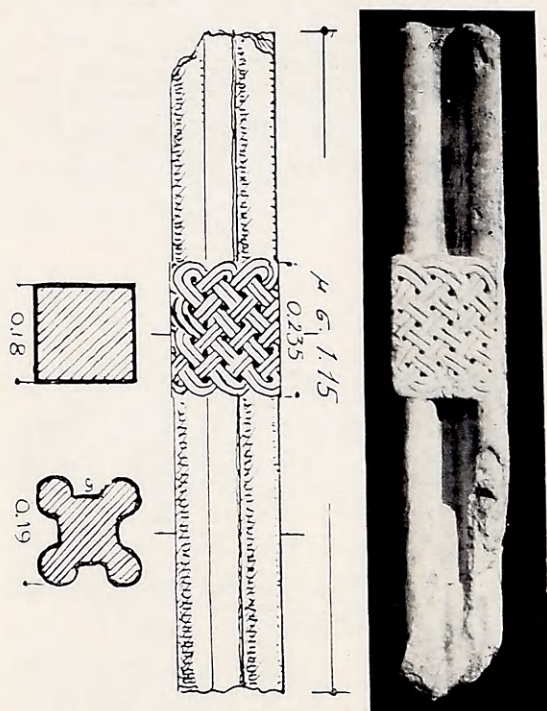
¹ Τὸ θέμα τοῦ λέοντος καταβάλλοντος ἐλάφον ἦτο ἀγαπητὸν εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς διακοσμητὰς, οἵτινες μέσῳ τῶν ὑφασμάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων τὸ ὑφαίνον, τὸ μετέδωσαν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ὅπως παλαιότερον εἰς τοὺς Μυκηναίους καὶ τοὺς Ἑλληνας. Παραδείγματα: Γλυπτὰ: Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν K. MICHEL-A. STRUCK, Ath. Mitt. III, 1906, σ. 304-305 εἰκ. 19—Ὅσιος Λουκᾶς Φωκίδος (SCHULTZ-BARNESLEY, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, πίν. 13A—Ἀγ. Ὅρος BROCKHAUS, Die Kunst in den Athos Klöstern, σ. 41—Μουσ. Βερολίνου O. WULFF, Beschreibung der Bildw. III, 2 ἀρ. 1743 καὶ 1753—Πέργαμον (Alt. von Pergamon II 2, 1913, Stadt und Landschaft, σ. 320 εἰκ. c). Ἀγγεῖα: Κορίνθου CH. MORGAN, Corinth XI, εἰκ. 222.

ἐκτεινόμενος μεταξύ τῶν μετώπων τῶν χωρίζοντων τὸ κυρίως ἱερὸν βῆμα τοίχων (εἰκ. 113) ἦτοι εἰς μῆκος 3.70 μ. Ἀποτελεῖται δ' ὁ στυλοβάτης οὗτος ἐκ δύο μεγάλων

Εἰκ. 113. Ὁ κάτωθεν τοῦ μεταγενεστέρου κτιστοῦ τέμπλου ἀποκαλυφθεὶς μαρμαρίνος στυλοβάτης τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου.

μαρμαρίνων ἀλλ' ἀνισομήκων πλακῶν¹, πάχους 0.17 μ., αἱ ὁποῖαι κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὸ ἱερὸν πλευράν των εἶναι ἐπίπεδοι, κατὰ δὲ τὴν πρὸς τὸν ναὸν παρουσιάζουσι τομὴν παρεμφερῇ πρὸς τὴν τοῦ τοιχοβάτου (εἰκ. 118).

Εἰκ. 114. Ὁ τετραπλοῦς κιονίσκος τοῦ τέμπλου.

Ἐπὶ τῆς ἄνω ὀριζοντίας ἐπιφανείας τῶν πλακῶν τοῦ στυλοβάτου ὑπάρχουν δύο τετράγωνοι (0.20×0.21 μ.) βαθύνσεις (εἰκ. 118, κάτωψις), εἰσέχουσai τῆς ἐπιφανείας κατὰ 0.02 μ. καὶ ἀπέχουσai ἀλλήλων μὲν 1.60 μ. ἀπὸ δὲ τοῦ ἀντιστοίχου γειτονικοῦ τοίχου 0.89 μ. ἡ δεξιὰ καὶ 0.79 ἡ ἀριστερά. Ὡς δ' ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωρίζομεν, αἱ βαθύνσεις αὗται ἐχρησίμευον πρὸς ὑποδοχὴν καὶ ἐνσφήνωσιν τῶν κατακορύφων στηριγμάτων τοῦ τέμπλου, ὥς ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ ἡ εἰς τὸ κέντρον αὐτῶν ὑπαρξίς βαθέος τετραγώνου τὸρμου γομφώσεως (εἰκ. 118).

Ποίαν ἀκριβῶς μορφήν εἶχον τὰ στηρίγματα τοῦ τέμπλου μανθάνομεν ἐξ εὐρεθέντος ἐντὸς τοῦ ναοῦ κατὰ τὰς προσφάτους ἐργασίας μαρμαρίνου τεμαχίου κιονίσκου (εἰκ. 114), κολοβοῦ δυστυχῶς ἄνω καὶ κάτω, σωζομένου δὲ εἰς μῆκος 1.15 μ. Τὸ τεμάχιον λοιπὸν τοῦτο παρουσιάζει τέσσαρας συμφυεῖς καὶ ἐν εἵδει λαμπάδων λεπτοὺς κιονίσκους, ἐγ-

¹ Μεταξὺ τῶν ἄκρων τῶν πλακῶν τούτων καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων ὑπολείπονται κενά, 0.05 μ. (ἀριστερᾷ) καὶ 0.18 μ. (δεξιᾷ), τὰ ὅποια θὰ ἐπληροῦντο βεβαίως διὰ μικροτέρων τεμαχίων στυλοβάτου.

γγραφομένους ἐντὸς τετραγώνου διαστάσεων 0.18×0.195 μ. (εἰκ. 114) ἦτοι ἀκριβῶς προσαρμοζομένου πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τετραγώνων βαθύνσεων. Τοιαύτης μορφῆς στηρίγματα τέμπλου συναντῶνται καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ μνημεῖα¹, καὶ δὴ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἄρταν, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου μονῆς τῶν Βλαχερνῶν². Εἰς ἄλλα ἐπίσης βυζαντινὰ μνημεῖα οἱ λεπτοὶ κιονίσκοι συνάπτονται συνήθως περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των δι' ἄμματος (φιόγκου)· ἐδῶ ὁμως ἀντὶ τοῦ ἄμματος ὑπάρχει ζώνη ἐπίπεδος, ὕψους 0.235 μ., περιβάλλουσα τοὺς κιονίσκους, κοσμουμένη δὲ δι' ἀναγλύπτου πλέγματος κατὰ δύο συνεχομένης αὐτῆς πλευρᾶς, ἐξ ὧν

Εἰκ. 115. Διάτρητον θωράκιον τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 116. Ἀναπαράστασις τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνης 115.

ἡ μία θὰ ἔβλεπε πρὸς τὰ ἔξω ἡ δὲ ἄλλη πρὸς τὸ ἀνοιγμα τῆς Ὁραίας Πύλης (εἰκ. 118).

Ἐκ τοῦ αὐτοῦ τέμπλου πρέπει νὰ προέρχεται καὶ ἀρίστης ἐργασίας, κολοβὸν ὁμως καὶ αὐτό, μαρμαρίνον θωράκιον (εἰκ. 115), τὸ ὁποῖον εὐρέθῃ ἐντειχισμένον εἰς τὸ πάλαι καταστραφέν (ᾧρα εἰκ. 22) καὶ πρό τινων ἐτῶν ἀναστηλωθέν (εἰκ. 29) τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Τὸ θωράκιον τοῦτο, διαστάσεων 0.905×0.915 μ. καὶ πάχους 0.03 μ., παρουσιάζει ἐντὸς λείου, τετραγώνου πλαισίου, πλάτους 0.07 μ., κεντρικὸν κύκλον, πέριξ τοῦ ὁποῖου ἐλίσσεται ρυθμικῶς σύμπλεγμα ταινιῶν πληρουμένων δι' ἄλυσσοειδοῦς πλέγματος (εἰκ. 115). Τὰ μεταξὺ τοῦ συμπλέγματος καὶ τοῦ πλαισίου κενὰ ἐπληροῦντο κατὰ μὲν τὸ μέσον ἐκάστης πλευρᾶς διὰ μικρογλαφύρου ζώου, πιθανώτατα λέοντος, βαδίζοντος ὀρμητικῶς, μὲ διεστῶτας τοὺς πόδας καὶ τὴν οὐρὰν ἀναδιπλουμένην ὑπὲρ τὴν ράχιν του καὶ καταλήγουσαν εἰς ἡμιανθέμιον, κατὰ δὲ τὰς γωνίας διὰ σταυρῶν. Ὁ κεντρικὸς κύκλος καὶ ὁ κάμπος τῶν ζώων καὶ τῶν σταυρῶν ἦτο διάτρητος. Τὰ διασωθέντα στοιχεῖα τοῦ θωρακίου ἐπέτρεψαν τὴν ἀσφαλῆ ἀναπαράστασιν τοῦ κοσμοῦντος αὐτὸ γεωμετρικοῦ θέματος, τὴν ὁποίαν παρέχει ἡ εἰκὼν 116. Δεδομένου δὲ

¹ Π.χ. εἰς τὴν ἀγ. Τριάδα τοῦ Κριεζώτη (Εὐβοίας) (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε', 1939 40, σ. 12 εἰκ. 8).

² ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β', 1936, σ. 22 εἰκ. 15 καὶ σ. 23 εἰκ. 16, Α, Γ.

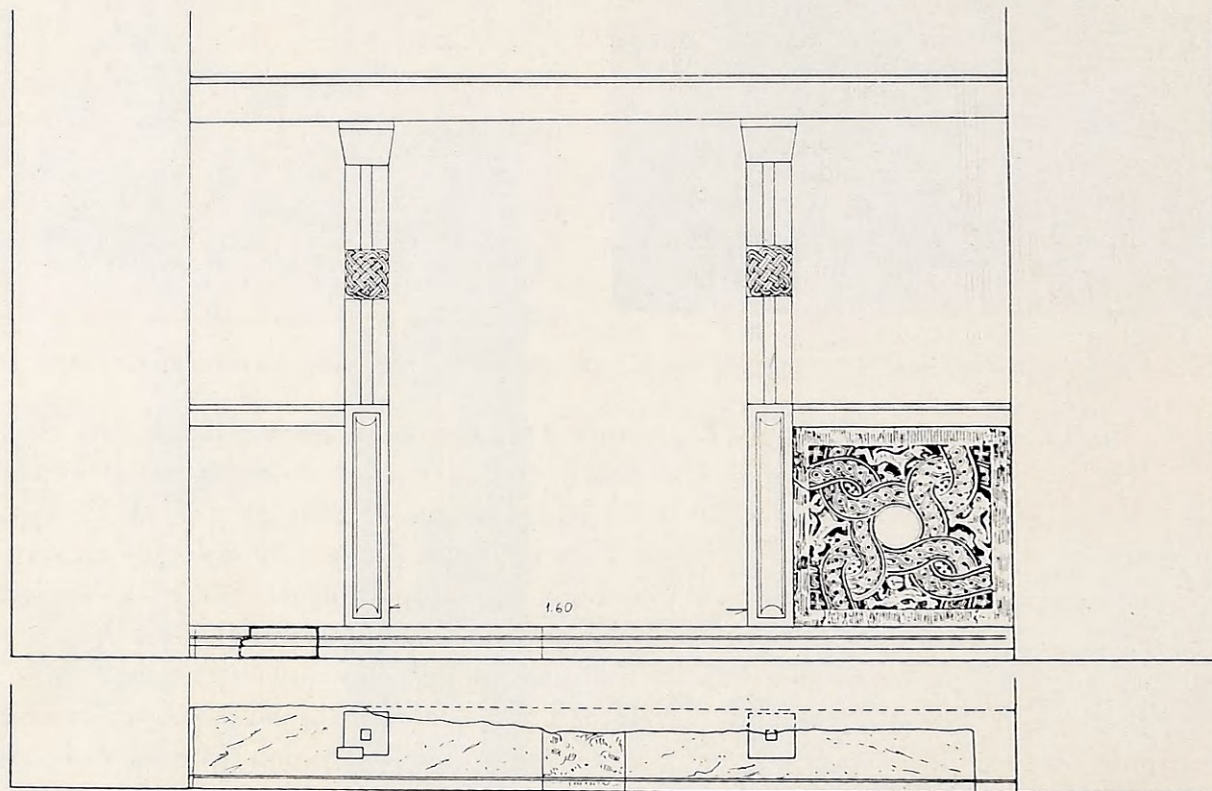
ὅτι ἡ ἀπόστασις τῆς δεξιᾶς τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου βαθύνσεων ἀπὸ τοῦ ἀντιστοιχοῦ νοτίου τοίχου εἶναι, κατὰ μεγάλην προσέγγισιν, ἴση πρὸς τὸ πλάτος τοῦ θωρακίου (0.89)

Εἰκ. 117. Ἐπιστύλιον τέμπλου εὐρεθὲν ἐντειχισμένον εἰς οἰκίσκον ὀπισθεν τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης.

δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ θωράκιον τοῦτο θὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ τέμπλον, ἀφ' οὗ ἄλλως τε οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ τοῦ ναοῦ δύναται νὰ τοποθετηθῇ.

Ἔχομεν οὕτω ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀναπαραστάσεως τοῦ ὅλου τέμπλου (εἰκ. 118), ἄγνωστα δὲ παραμένουν μόνον τὸ ὕψος τῶν στηριγμάτων καὶ ἡ μορφή τοῦ στέφοντος

Εἰκ. 118. Ἀναπαράστασις τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου.

τοὺς κίονας κιονοκράνου καὶ τοῦ ἐπιστυλίου. Πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο θὰ ἡδύνατο νὰ ταυτισθῇ, ἐὰν τὸ ὕψος του ἦτο κατὰ τι μεγαλύτερον (0.20 μ.), τεμάχιον λοξοτμήτου ἐπιστυλίου, ὕψους 0.15 μ. καὶ πλάτους ἄνω μὲν 0.30 κάτω δὲ 0.24 μ. (εἰκ. 117), εὐρεθέντος προσφάτως εἰς ὀπισθεν τῶν κελλίων τῆς μονῆς οἰκίσκον ἔχοντος δὲ τὴν ἐξωτερικὴν του κεκλιμένην ἐπιφάνειαν κεκοσμημένην διὰ σειρᾶς κύκλων καὶ ὀρθογωνίων συν-

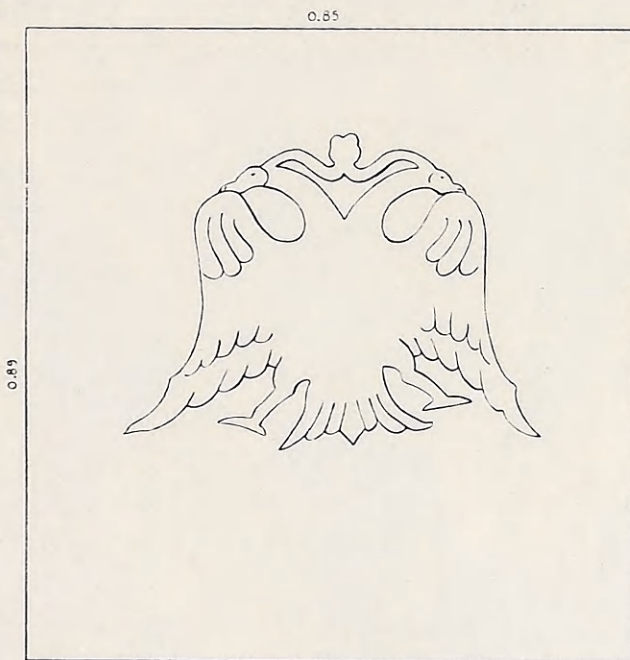
απτομένων δια κόμβων, φερόντων δ' ἐντὸς ρόδακας καὶ παραστάσεις πτηνῶν εἰς διαφόρους στάσεις. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἰς τὴν παρατιθεμένην (εἰκ. 118) ἀναπαράστασιν τοῦ ἐλαφρῶς ἀσυμμέτρου μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ μεσαίου ἀνοίγματος τοῦ ναοῦ δὲν ἐσχεδίασα τὸ εἰρημένον ἐπιστύλιον, μὲ τὴν ἐκ κύκλων καὶ ὀρθογωνίων διακόσμησίν του, ἀλλ' ἄλλο, ὑποθετικόν, ὕψους 0.20 μ., οἷον ἀπαιτεῖ ἡ κλίμαξ τῶν κιονίσκων.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς συνήθως παρὰ τοὺς κιονίσκους τῆς Ὁραίας Πύλης τιθεμένους πεσσίσκους, οἵτινες χρησιμεύουν πρὸς συγκράτησιν τῶν θυροφύλλων τῶν βημοθύρων, τοιοῦτους δὲν ἐσχεδίασα ἐνταῦθα ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου αἱ συνήθως δι' αὐτούς, παραπλεύρως τῶν ἐγκοπῶν τῶν κιονίσκων λαξευόμεναι μικρότεραι τετράγωνοι ἐγκοπαί.

Τ Ο Δ Α Π Ε Δ Ο Ν

Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν, ἐκ πεντελησίου πιθανώτατα μαρμάρου, τμήματα τῶν ὁποίων διετηρήθησαν ἀρκετὰ κατὰ τὰς παρυφὰς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἦτοι παρὰ τὰ κατὰ χώραν σωζόμενα τεμάχια τοῦ τοιχοβάτου. Τὸ μεγαλύτερον τεμάχιον στρώσεως διετηρήθη παρὰ τὴν θύραν ἐπικοινωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸ νότιον παρεκκλήσιον, τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου (εἰκ. 99). Αἱ πλάκες τοῦ δαπέδου ἦσαν, ὡς καὶ ὁ τοιχοβάτης, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πάχους 0.03 - 0.035 μ.

Παλαιοὶ περιηγηταὶ γράφουν ὅτι τὸ δάπεδον ἐκοσμεῖτο, ἴσως διὰ πολυχρώμων πλακιδίων, ὡς τὸ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας¹. Ἐκ τούτων ὅμως σήμερον οὐδὲν λείψανον διετηρήθη· διότι τὸ βυζαντινὸν δάπεδον κατεστράφη, ὅταν οἱ Τοῦρκοι μετέβαλον τὸν ναὸν εἰς στάβλον. Ἀργότερον τὸ καταστραφέν δάπεδον ἀντικατεστάθη διὰ νέου, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετήθη τετράγωνος λιθίνη πλάξ (ὀμφάλιον), ἐφ' ἧς ἐλαξεύθη δικέφαλος αἰετός (εἰκ. 119), τὸ γνωστὸν ἐπὶ Τουρκοκρατίας σύμβολον τοῦτο τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους. Ἀναφέρω ἐν τέλει, ὅτι κατὰ τὰς προσφάτως γενομένας ἐργασίας πλακοστρώσεως τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνευρέθη μικρὸν ἀργυροῦν, φραγκικὸν νόμισμα (τορνέσιον), φέρον τὴν γνωστὴν παράστασιν τοῦ φρουρίου τῆς Ἀρτης, προερχόμενον δέ, πιθανῶς, ἐκ τῶν φράγκων τεχνιτῶν, οἵτινες ἐφιλοτέχνησαν τὰ γλυπτὰ τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος.

Εἰκ. 119. Δικέφαλος αἰετὸς ἐπὶ τοῦ νεωτέρου δαπέδου.

¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. 2, 1936, σ. 101 εἰκ. 12.

Η ΨΗΦΙΔΩΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Πλήν τῆς ρωμανιζούσης πλαστικῆς ἔφερεν ὁ κυρίως ναὸς καὶ ἀγνώως βυζαντινὴν ψηφιδωτὴν διακόσμησιν, τῆς ὁποίας σημαντικὰ μὲν λείψανα διετηρήθησαν εἰς τὸν κεντρικὸν τροῦλλον — ἡμισφαίριον καὶ σφενδόνην — ὀλίγα δὲ καὶ εἰς τὰ κάτωθεν αὐτοῦ λοφία (σφαιρικὰ τρίγωνα, *pendentifs*). Εἶναι ἐπίσης βέβαιον, ὅτι ψηφιδωτὴ διακόσμησις ὑπῆρχεν ἀκόμη τουλάχιστον καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν καμάραν, ὡς συνάγεται ἐκ διασωθέντος μικροῦ ψηφιδωτοῦ τμήματος παρὰ τὴν ἄντυγα αὐτῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διατηρεῖται εἰσέτι τμήμα φωτοστεφάνου μετ' ἐλάχιστου μέρους τῆς κόμης μιᾶς μορφῆς. Εἶναι διὰ τοῦτο πιθανὸν ὅτι εἰς μὲν τὰς δύο καμάρας (ἀνατολικὴν καὶ νοτίαν), αἱ ὁποῖαι, ὡς εἶδομεν δὲν φέρουν εἰς τὰ μέτωπά των γλυπτικὴν διακόσμησιν, θὰ εἶχεν ἐκτελεσθῇ ψηφιδωτὴ, εἰς δὲ τὰς ἄλλας δύο (βόρειον καὶ δυτικὴν) θὰ προετιμῆθῃ νὰ τεθῇ ἡ ρωμανίζουσα γλυπτικὴ διακόσμησις, τὴν ὁποίαν ἐξητάσαμεν, ἐγκαταλειφθείσης τῆς ἐκτελέσεως ψηφιδωτοῦ διακόσμου.

Ὡς συνήθως ὁ τροῦλλος διεκοσμήθη κατὰ μὲν τὸ ἡμισφαίριον αὐτοῦ διὰ κολοσσείας προτομῆς τοῦ Παντοκράτορος¹, κατὰ δὲ τὴν σφενδόνην του (τὸ ἄλλως λεγόμενον τύμπανον) δι' ὀλοσώμων προφητῶν, εἰς μέγεθος μεγαλύτερον τοῦ φυσικοῦ, μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται, ἐναλλασσόμενα, Χερουβεὶμ καὶ Σεραφεὶμ, ὡς καὶ Τροχοὶ (πίν. 1). Τέλος ἐπὶ τῶν κάτωθεν τοῦ τροῦλλου λοφίων εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως, οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί.

Ἡ ὅλη ψηφιδωτὴ διακόσμησις διέφυγε μὲν εὐτυχῶς τὴν ὀλοσχερῇ ἀσβεστόχρυσιν αὐτῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας, πλὴν ὅμως ἔχει ὑποστῇ κατὰ καιροὺς σοβαρὰς βλάβας, ἰδίᾳ κατὰ τὸ δυτικὸν ἡμισυ τοῦ κυλίνδρου τῆς σφενδόνης καὶ κατ' αὐτὸν τὸν Παντοκράτορα. Τὰς βλάβας ταύτας προσεπάθησαν νὰ θεραπεύσουν πρὸ ἐνὸς περιῖπου αἰῶνος (1864/5)² ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ συμπληρώσεως τῶν μεταξὺ τῶν μορφῶν δημιουργηθέντων κενῶν δι' ἀσβεστοκονιάματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ — ὅπερ καὶ τὸ χειρότερον — δι' ἀποκαταστάσεως τοῦ σχεδίου τῶν ἡμικατεστραμμένων ἢ τελείως ἐλλειπουσῶν μορφῶν καὶ ἀuthαιρέτου ζωγραφήσεως αὐτῶν δι' ἐλαιοχρώματος (εἰκ. 120) ἢ ἀκόμη καὶ δι' ἐπιζωγραφήσεως σωζομένων τμημάτων τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων, καὶ μάλιστα κατὰ τεχνοτροπίαν «Ἀναγεννήσεως» (*sfumato* εἰκ. 120 καὶ 121), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπέφερε μεγάλην ἀλλοίωσιν τοῦ ἀρχικοῦ ὅφους τῶν παραστάσεων.

Τὰς προσθήκας ταύτας καὶ συμπληρώσεις, λίαν εὐκρινεῖς εἰς τὰς φωτογραφίας τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν κατὰ τὴν πρώτην ἐκδοσιν τῆς Παρηγορητίσεως³ (δύο τῶν

¹ Ἡ διάμετρος τοῦ κύκλου τοῦ Παντοκράτορος μετρεῖ 4.53 μ. ἐναντι ὀλικῆς διαμέτρου τοῦ τροῦλλου 5.80 μ. Εἰς τὸ Δαφνὶ ὁ κύκλος τοῦ Παντοκράτορος ἔχει διάμετρον 4 μ. ἐναντι ὀλικῆς διαμέτρου τοῦ τροῦλλου 7.60 μ. Εἶναι δηλαδή, κατ' ἀναλογίαν, πολὺ μικρότερος τοῦ τῆς Παρηγορητίσεως.

² Ἡ χρονολογία αὕτη ὄχι μόνον ἐσημειώθη ἐπὶ τῶν ἐπισκευασθέντων τμημάτων ἀλλ' ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ τότε μητροπολίτου Ἀρτης ΣΕΡΑΦΕΙΜ εἰς τὸ «Δοκίμιον» αὐτοῦ «ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Ἀρτης» (σ. 146).

³ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 1919 εἰκ. 38 καὶ 42.

ὁποίων παρέχω καὶ ἐνταῦθα (εἰκ. 120 καὶ 121), κατέστη δυνατόν νὰ ἀπομακρύνωμεν μόλις πρὸ τετραετίας διὰ τοῦ εἰδικοῦ συντηρητοῦ ἀρχαίων μνημείων ζωγράφου κ. Φ. Ζαχαρίου καὶ τῇ βοήθειᾳ σιδηροῦ ἱκριώματος κατασκευασθέντος φροντίδι τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως ἀρχαίων μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν νέων, ἀκαλαισθήτων προσθηκῶν καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ ἐλαιοχρώματος ἀπαλλαγὴν των αἱ μὲν ψηφιδωταὶ μορφαὶ ἀνέκτησαν τὴν παλαιὰν αὐτῶν ζωὴν καὶ λάμπιν, τὰ δὲ μεταξύ των κενὰ τοῦ κάμπου συνεπληρώθησαν δι' ὑδραυλικοῦ ἀσβεστοκονιάματος, εἰς τὸ ὁποῖον ἐδόθη χροιά πλησιάζουσα πρὸς τὴν τοῦ παλαιοῦ χρυσοῦ κάμπου.

Εἰκ. 120. Οἱ Προφῆται Ἀαρὼν καὶ Ἠλίας ὡς συνεπληρώθησαν καὶ ἐπεζωγραφήθησαν δι' ἐλαιοχρώματος κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1864/65.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν παρατιθεμένων εἰκόνων αἱ φθοραὶ, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν τὰ ψηφιδωτὰ εἶναι αἱ ἐξῆς: Τοῦ Παντοκράτορος κατεστράφη τὸ στόμα καὶ τμήμα τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς κόμης (πίν. 1). Ἐκ τῶν προφητῶν τῆς σφενδόνης δύο μὲν — ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Σολομὼν — ἔχουσι τελείως ἀφανισθῆναι¹, ἄλλων δὲ δύο — τοῦ Ἠλίας καὶ τοῦ Μωϋσέως — σώζονται μόνον αἱ κεφαλαί, καὶ αὗται οὐχὶ πλήρεις (πίν. 16 καὶ 17). Πλειόνων ἐπίσης προφητῶν (Ἐλισσαίου, Ἰωήλ, Ἀαρὼν) ἐλλείπουσι σημαντικὰ τμήματα τοῦ σώματος, οἱ δὲ πόδες ἔχουσι καταπέσει (πίν. 8, 10). Ὅμοίως ἐκ τῶν μεταξύ τῶν προφη-

¹ Ὅτι περὶ τῶν δύο τούτων προφητῶν πρόκειται προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι αὐτοὶ ἐζωγραφήθησαν ἐκ νέου κατὰ τὸ 1864 - 65, εἰς δὲ τὰ εἰλητάριά των ἀνεγράφησαν τὰ παλαιὰ ρητὰ των. ἀντιγραφέντα ἐκ τῶν σωζομένων πιθανώτατα τότε πρωτοτύπων των.

τῶν μετεωριζομένων πέντε Χερουβεὶμ καὶ πέντε Σεραφεῖμ, ἐν Χερουβεὶμ εἶναι κατὰ

Εἰκ. 121. Οἱ Προφῆται Μωϋσῆς καὶ Ἑλισσαῖος, ὡς συνεπληρώθησαν καὶ ἐπεξωγραφήθησαν δι' ἐλαιοχρώματος κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1864/65.

τὸ ἡμῖς καὶ ἐν Σεραφεῖμ ὁλοσχερῶς κατεστραμμένον, ἐκ δὲ τῶν δύο πιθανώτατα ζευγῶν περωτῶν τροχῶν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς περιεσώθη μόνον τὸ ἐν (πίν. 5). Τέλος ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν λοφίων εἰκονιζομένων Εὐαγγελιστῶν ἐλάχιστα μόνον λείψανα διεσώθησαν ἐπὶ δύο λοφίων (ΒΔ. καὶ ΝΔ.) (εἰκ. 124 καὶ 125), τῶν ὑπολοίπων δύο (βορειοανατολικοῦ καὶ νοτιοανατολικοῦ) ὄντων τελείως κατεστραμμένων. Εἰς πλεῖστα ἐπίσης μέρη, ἰδίᾳ τὰ πέριξ τῶν παραθύρων, ἔχει τελείως καταπέσει ὁ χρυσοῦς κάμπος (πβλ. πίνακας 6, 7, 8). Ἐλάχιστον τέλος τμήμα τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμῆσεως τῆς ἀνατολικῆς καμάρας διεσώθη, ὡς ἤδη εἵπομεν, κατὰ τὴν ἄντυγα αὐτῆς.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΤΩΝ

1. Ὁ Παντοκράτωρ (πίν. 1). Εἰς κλίμακα ἀσυγκρίτως μεγαλυτέραν τῶν προφητῶν¹ εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἡμισφαιρίου, ὡς συνήθως ἐν προτομῇ καὶ εἰς αὐστηρῶς μετωπικὴν ὄψιν ὁ Παντοκράτωρ. Ὁ Σωτὴρ εὐλογῶν διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χονδρὸν Εὐαγγέλιον, τοῦ ὁποῦ φαινόνται αἱ μεταλλικαὶ πορπώσεις καὶ ἡ δι' ἀπομιμήσεως μαργαριτῶν καὶ πολυχρῶμων, πολυτίμων λίθων—ἐρυθρῶν, πρασίνων καὶ κυανῶν—κοσμουμένη ὀπισθία τοῦ ὄψις (πίν. 1 καὶ 2).

¹ Ἀρχεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι: ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ἔχει πλάτος 2.22 μ., ἡ διάμετρος τοῦ φωτοστεφάνου του εἶναι 3.23 μ., τὸ μῆκος τῆς χειρὸς ἀπὸ τοῦ καρποῦ μέχρι τοῦ ἄκρου τῶν δακτύλων 1.45 μ., τὸ δὲ Εὐαγγέλιον, ὅπερ κρατεῖ, ἔχει διαστάσεις 1.55×1.35 μ.

Μέγας, ἑνσταυρος φωτοστέφανος, κοσμούμενος κατὰ τ' ἄκρα τῶν κεραιῶν αὐτοῦ διὰ μαργαριτῶν καὶ χρωματιστῶν λίθων, περιβάλλει τὴν κεφαλὴν τοῦ Κυρίου. Ἡ ὅλη προτομὴ περικλείεται ἐντὸς κύκλου διαμέτρου 4.53 μ. πλαισιουμένου ὑπὸ στενῆς (0.09) λωρίδος ἐξ ἐρυθρῶν σπειρομαϊάνδρων ἐπὶ λευκοῦ βάθους (πίν. 1). Ἡ λωρίς αὕτη ἀντικατέστησε τὴν ἐνταῦθα συνήθως, εἰς δῆλωσιν τοῦ οὐρανοῦ, εἰκονιζομένην ἵριδα¹.

Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου τῆς εἰκόνης καὶ ὑπὲρ τοὺς ὤμους τοῦ Χριστοῦ ἐγράφη διὰ μελανῶν ψηφίδων, λοξῶς, ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή: IC-XC.

Ὁ Σωτὴρ φορεῖ ἐσωτερικῶς μὲν καστανόχρυσον χιτῶνα μετὰ στενῆς παρυφῆς, ὅστις ἀφίνει γυμνὸν μικρὸν τρίγωνον κατὰ τὸν λαιμόν. Ὑπεράνω τοῦ χιτῶνος εἶναι ἐρριμμένον βαθυκυάνου χρώματος (bleu de Prusse) ἱμάτιον, περιβάλλον πανταχόθεν τὸν χιτῶνα, ἀπὸ τῶν δύο ἄκρων τοῦ ὁποίου ἐξέρχονται αἱ κατὰ παράδοσιν μακροδάκτυλοι χεῖρες τοῦ Χριστοῦ. Ἀξιὸν παρατηρήσεως εἶναι, ὅτι, ἐνῶ ἡ εὐλογοῦσα δεξιὰ χεὶρ διέτηρησε τὸ κατὰ παράδοσιν σχέδιον αὐτῆς μὲ τὸν παχὺν ἀντίχειρα κάτω ὀριζοντίως καὶ τοὺς ἄλλας τέσσαρας δακτύλους καμπυλουμένους ὑπεράνω αὐτοῦ, ἡ κρατοῦσα τὸ Εὐαγγέλιον ἀριστερὰ δὲν παρουσιάζει τὴν ἰδιότυπον ἐκείνην σχεδιάσιν, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζουν, ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἀρκετοὺς ἀκόμη αἰῶνας ἀργότερον, μνημεῖα τῆς πρωτευούσης (Μονὴ τῆς Χώρας, παρεκκλήσιον Παμμακαρίστου) ἢ ἐξ αὐτῆς ἐπηρεαζόμενα (Δαφνί, Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης, Ναγκορίτσινο Π. Σερβίας κλπ.)².

Ἡ ἔκφρασις τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορος, Πατρὸς ἅμα καὶ Υἱοῦ, εἶναι ἐνταῦθα γαληνιαία, ἐπίσημος καὶ σοβαρά, οὐχὶ δὲ τραχεῖα καὶ στυγνὴ, ὡς παρεστάθη συνήθως κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα, ἵνα συμφωνήσῃ πρὸς τὸν Ψαλμόν (103, 32) καθ' ὃν «ὁ Κύριος ἐπιβλέπει ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ποιεῖ αὐτὴν τρέμειν³». Ὅλως ἀντιθέτως οἱ μεγάλοι, ἀμυγδαλωτοὶ καὶ καμπυλόφρουες ὀφθαλμοὶ Του, συγκεντροῦντες ἐν ἑαυτοῖς ὅλην τὴν δύναμιν τῆς εἰκόνης, ἀτενίζουσι τὸν παρατηρητὴν μὲ εὐαγγελικὴν πραότητα καὶ εἰλικρίνειαν. Ἡ πλουσία καστανόχρους κόμη του, διηρημένη ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ μετώπου του «κατὰ τὸ ἔθος τῶν Ναζωραίων»⁴ καὶ μόλις ἀφίνουσα νὰ διαφαίνωνται τὰ ὦτα, πίπτει ἔμπροσθεν τοῦ αὐχένος, συναπαρτίζουσα μετὰ τοῦ βραχέος καὶ ὀρθογωνίου, καστανοχρύσου (ἤτοι ξανθοῦ) γενείου σκοτεινότερον πλαίσιον, ὅπερ ἐξαίρει τὸ σιτόχρουν πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος. Ὡς δὲ συμβαίνει εἰς τοὺς περισσοτέρους μεσοβυζαντινοὺς καὶ ἀρκετοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς Παντοκράτορας⁵, ἡ κόμη εἰς τὸ πρὸς τὸν

¹ Συμφώνως πρὸς τὴν ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΝ Δ, 2: καὶ ἴρις κυκλόθεν τοῦ θρόνου. Τὴν ἵριδα ἀναμφιβόλως συνιστᾷ νὰ τίθεται πέριξ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ τοῦ ἐκ Φουρνᾶ λέγουσα: ποιήσων κύκλον μὲ διάφορες βαφεῖς (ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετροῦπολις 1909, σ. 215).

² Βλέπε σχετικῶς Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 35.

³ Πβλ. καὶ τὴν «εὐχὴν εἰς τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον» ἀφορισμὸς α' (GOAR, Εὐχολόγιον ἔκδ. Βενετίας, 1730, σ. 275): φοβήθητε τὸν Θεόν... ὃν τρέμουνσι Ἄγγελοι, Ἀρχάγγελοι, Θρόνοι, Κυριότητες, Ἀρχαί, Δυνάμεις..., ὃν τρέμει ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, θάλασσα καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς.

⁴ Ἐπιστολὴ [ψευδο]ΔΕΝΤΟΥΛΛΟΥ: FABRICIUS, Godex apocryphus Novi Testamenti, Hamburg 1719, τ. I σ. 301 (τῶν ἀρχῶν ἢ τῶν μέσων τῆς 2ας μ.Χ. χιλιετηρίδος).

⁵ D. AINALOF καὶ E. REDIN, Kiefskij Sofijskij Sobor, 1889, σ. 253 ἔξ. M. CHADJIDAKIS, Icônes grecques à Venise 1962, σ. 5. (Ἐκδ. τοῦ Ἑλλην. Ἰνστ. Βυζ. καὶ Μεταβυζ. Σπουδῶν Βενετίας ἀρ. 1).

αὐχένα μέρος της δὲν παρουσιάζεται συμμετρικῶς διατεταγμένη, ἐνὸς θυσάνου αὐτῆς καταπίπτοντος ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μόνον ὤμου οὐχὶ δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ (πίν. 1 καὶ 11).

Τὰ λοιπὰ ἀπ' αἰώνων καθορισθέντα εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Παντοκράτορος δὲν λείπουν καὶ ἐκ τῆς εἰκόνος μας· ἐξέχοντα μῆλα τῶν παρειῶν, εὐθεῖα ρίς, μεγάλοι καστανὰί κόραι τῶν ὀφθαλμῶν¹, λεπτὸς πρὸς τὰ κάτω καμπυλούμενος μύσταξ καί, τέλος, ὁ ὑπὲρ τὸ μέτωπον οὖλος βόστρυχος, ὁ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ὀνομαζόμενος σγοῦρδος².

Γενικῶς πάντα σχεδὸν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἡμετέρου Παντοκράτορος συμφωνοῦσι πρὸς τὴν περιγραφὴν, τὴν ὁποῖαν παρέσχεν ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἀκμάσας ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ὁ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ³, καθ' ἣν ὁ Χριστὸς «μελαίνας τὰς ὀφρὺς εἶχε.... εὐὸφθαλμος δ' ἦν καὶ ἐπίρριν. Τὴν μέντοι τρίχα τοῦ πώγωνος ξανθὴν τινα εἶχε καὶ οὐκ ἐς πολλὴν καθειμένην (=οὐχὶ μακρὰν) μακροτέραν δὲ τὴν τρίχα τῆς κεφαλῆς περιέφερεν, σιτόχρους δὲ καὶ οὐ στρογγύλην ἔχων τὴν ὄψιν ἐτύγγανεν.

2. Αἱ Οὐράνια δυνάμεις. Ὁ ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος τοῦ ναοῦ συμβολίζει, κατὰ ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ⁴, τὸν ἐπίγειον οὐρανόν, ὁ δὲ οὐρανὸς ἀποτελεῖ, κατὰ ΗΣΑΪΑΝ (ιζ', 1) τὸν θρόνον τοῦ Παντοκράτορος: ὁ οὐρανός μοι θρόνος καὶ ἡ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου λέγει Κύριος Παντοκράτωρ⁵. Ἐπὶ θρόνου πράγματι καθήμενον, ὑπὸ τῶν Σεραφεὶμ περιστοιχιζόμενον καὶ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τῶν Χερουβεὶμ εὐρισκόμενον ὠραματίσθησαν τὸν Κύριον οἱ προφῆται: Εἶδον τὸν Κύριον καθήμενον ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου... καὶ Σεραφεὶμ εἰστήκεισαν κύκλῳ αὐτοῦ, λέγει ὁ ΗΣΑΪΑΣ (ζ', 1 καὶ 2)⁶. Καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ ἐπάνω τοῦ στερεώματος τοῦ ὑπὲρ κεφαλῆς τῶν Χερουβεὶμ... ὁμοίωμα θρόνου⁷, λέγει ὁ ΙΕΖΕΚΙΗΛ (I,1) καὶ περαιτέρω (I,9): καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ τροχοὶ τέσσαρες εἰστήκεισαν ἐχόμενοι τῶν Χερουβεὶμ. Τὰ Σεραφεὶμ λοιπὸν ταῦτα καὶ τὰ Χερουβεὶμ καὶ τοὺς τέσσαρας τροχοὺς εἰκόνισε καὶ ὁ ἡμέτερος τεχνίτης εἰς εὐρεῖαν ζώνην εὐθὺς κάτωθεν τοῦ κύκλου τοῦ Παντοκράτορος⁸, εἰς ἣν θέσιν δηλ. εἰς πα-

¹ Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ [ψευδο]ΔΕΝΤΟΥΛΛΟΥ (ἐνθ' ἀν.) ὁμιλεῖ περὶ «ὀφθαλμῶν κυανῶν εἰς ἄκρον φωτεινῶν».

² Πβλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΝ ἐν Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ., τ. ΙΔ', 1938, σ. 409, σημ. 2.

³ Ἑκκλῆσ. Ἰστ. α', 40 = MIGNE, Ἑλλ. Πατρ. 145, 748 - 49.

⁴ MIGNE, Ε.Π. 98 στ. 384 Β. Πβλ. Κ. KRUMBACHER, Byz. Litt.² 66-67.

⁵ Τὸ προφητικὸν τοῦτο χωρίον γράφεται ἐνίοτε εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου τοῦ Παντοκράτορος, ὡς π.χ. εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ ἀνακτορικοῦ παρεκκλησίου (Capella Palatina) τοῦ Πανόρμου (Palermo) τῆς Σικελίας τοῦ 1148 (Ο. DEMUS, The mosaics of Norman Sicily, London 1950, εἰκ. 12 καὶ 14).

⁶ Πβλ. καὶ μυστικὴν εὐχὴν τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου (GOAR, Εὐχολόγιον 141): Σοὶ παρίστανται κύκλῳ τὰ Σεραφεὶμ.

⁷ Συχνάκις ὁ Θεὸς ἢ ὁ Παντοκράτωρ φέρεται ἐπιβαίνων τῶν Χερουβεὶμ (Ψαλμὸς ιζ', 11: καὶ ἐπέβη (ὁ Θεός) ἐπὶ Χερουβεὶμ καὶ ἐπετάσθη, ἐπετάσθη ἐπὶ πτερυγῶν ἀνέμων) ἢ καὶ «καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβεὶμ», ὡς π.χ. εἰς τὰς εὐχάς: Ἐκ τῆς «Ἀκολουθίας τοῦ μεγάλου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος» (GOAR, Εὐχολ. 409), «τάξεως γινομένης περὶ ἀντιμινσίων» (GOAR, 519), «εἰς ἀσθενοῦντας» (GOAR, 550), «εἰς τὸν παρακλητικὸν κανόνα εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον Εὐθυμίου τοῦ Συγγέλου» (GOAR 700). Ἐνίοτε φέρεται ὁ Θεὸς καὶ ὡς ἐποχούμενος τοῖς Χερουβεὶμ, ὡς π.χ. εἰς τὴν εὐχὴν «ἐπὶ οἰκίας περιεργαζομένης ὑπὸ κακῶν πνευμάτων» (GOAR 569). Ὁμοίως εἰς τὰς Λειτουργίας Χρυσοστόμου καὶ Μ. Βασιλείου, μυστικὴ εὐχὴ ἀπαγγελλομένη ἀδομένου τοῦ Χερουβικοῦ, λέγει τὸν Θεὸν ἐπὶ Χερουβικοῦ θρόνου ἐποχούμενον (GOAR 58 καὶ 139).

⁸ Ὡς ὀρίξει ἄλλως τε καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ τοῦ ἐκ Φουρνᾶ (Ἑκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 215): Καὶ γύρωθεν τοῦ κύκλου (τοῦ Χριστοῦ) ποίησον πλῆθος Χερουβεὶμ καὶ θρόνων.

λαιότερους ναούς συναντῶμεν ἀγγέλους¹ «τῷ κοινῷ δεσπότῃ δορυφοροῦντας» κατὰ τὸν πατριάρχην ΦΩΤΙΟΝ² καὶ τὸν Χερουβικὸν ὕμνον³. Ὁρθῶς λοιπὸν τὰ ἐποποθέτησεν ἐκεῖ καὶ ὁ ἡμέτερος τεχνίνης ἀφοῦ, κατὰ τὰ εἰς ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ τὸν ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΝ ἀποδιδόμενα συγγράμματα⁴, τὰ Σεραφεῖμ, τὰ Χερουβεῖμ καὶ οἱ τροχοὶ (Θρόνοι) ἀποτελοῦσι «τὸν πρῶτον τριαδικὸν» «περὶ Θεὸν ἀμέσως ἰδρυμένον διάκοσμον».

Εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν εἰκονίζοντο πέντε ἐν ὅλῳ Σεραφεῖμ, ἐναλλασσόμενα πρὸς πέντε Χερουβεῖμ, προσέτι δὲ καὶ δύο ζεύγη Τροχῶν ἤτοι τέσσαρες ἐν ὅλῳ τροχοί, ὅσους δηλαδὴ ἀκριβῶς ἀναγράφει ἡ ἀνωτέρω παρατεθεῖσα προφητεία τοῦ Ἰεζεκιήλ. Σήμερον ἐκ τῶν δύο ζευγῶν τροχῶν σώζεται μόνον τὸ ἐν (πίν. 5). Ἐκαστον Σεραφεῖμ καὶ Χερουβεῖμ καὶ ἕκαστον ζεύγος Τροχῶν εἰκονίζετο ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς ἡμικυκλικῆς ἀντιγῶς ἐνὸς τῶν δώδεκα παραθύρων τοῦ τρούλλου.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη ἕκαστον τῶν στοιχείων τοῦ πρώτου τριαδικοῦ διακόσμου.

α) Τὰ Σεραφεῖμ (πίν. 3, 7, 9). Ταῦτα εἰκονίζονται ἐνταῦθα μὲ τέσσαρας πτέρυγας καὶ ὅχι ὡς τὰ περιγράφει ὁ ΗΣΑΪΑΣ (ζ', 2) καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα ἤτοι μὲ ἑξ πτέρυγας⁵, ἐκ τῶν ὁποίων δύο μὲν κατακαλύπτουσι τὸ πρόσωπον αὐτῶν, δύο ἄλλαι τοὺς πόδας των, διὰ δὲ τῶν ὑπολοίπων δύο ἵπτανται. Ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῶν περὶ τῶν εἰκονιζομένη κεφαλῇ (εἰκ. 129) ἔχει πάντοτε ἐνταῦθα τὴν ὄψιν νεαροῦ ἀνδρός, αἱ δὲ πτέρυγες των εἶναι ποικιλόχρωμοι καὶ ἀνεπτυγμένοι, διατασσόμεναι χιαστί, ἄνω καὶ κάτω.

β) Τὰ Χερουβεῖμ. (πίν. 4, 7, 8, 9) Ἀντιθέτως πρὸς τὰ Σεραφεῖμ, τὰ ὁποῖα ἔχουσιν ἀνοικτὰς τὰς τέσσαρας πτέρυγας των, τὰ Χερουβεῖμ ἔχουσι τὰς τέσσαρας πτε-

¹ Ὡς π.χ. εἰς τὴν Νέαν Ἐκκλησίαν Βασιλείου τοῦ Α' (Πατρ. ΦΩΤΙΟΥ, Ἐκφρασις τῆς ἐν τοῖς βασιλείοις Νέας ἐκκλησίας ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνης οἰκοδομηθείσης, παρὰ [ψευδο] ΚΩΔΙΝΩ (Βόννης σ. 199 στ. 19). Ἐπίσης εἰς τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου (μέσα 11ου αἰ.). (Προσκυνητάριον... σ. 82, J. Strzygowski, Byz. Zeitschr. V, 147) εἰς τὴν Ἀγ. Σοφίαν τοῦ Κιέβου (11ου αἰ.) (V. LASAREF, Mosaiki Sofii Kievskoi, Μόσχα 1960, πίν. 5), εἰς τὴν Martorana τοῦ Πανόρμου (1143-1151) (O. DEMUS, The mosaics of Norman Sicily, London 1949, εἰκ. 46), εἰς τὸ ἀνακτορικὸν παρεκκλήσιον τοῦ Πανόρμου (Capella Palatina) (1148) (DEMUS, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 12) κλπ.

² Ἐκφρασις Νέας, (ἔνθ. ἀν. σ. 199, στ. 19).

³ Λειτουργ. Χρυσοστόμου, GOAR, Εὐχολόγιον 92: ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφοροῦμενον τάξεσιν.

⁴ MIGNE, Ἑλλ. Πατρ. τ. 3 στ. 264.

⁵ Ὡς ἑξαπτέρυγα, πολυόμματα, μετάρσια, περὶ τὰ χαρακτηρίζει τὰ Σεραφεῖμ καὶ τὰ Χερουβεῖμ ἡ Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν εὐχὴν μετὰ τὴν καθάγιασιν τῶν τιμίων δώρων (GOAR, Εὐχολόγιον σ. 61, BRIGHTMAN, Liturgies Eastern and Western σ. 385. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι σ. 105) καὶ ὡς κρατοῦντα τὰς ἑαυτῶν πτέρυγας (Εὐχὴ τοῦ Τρισαγίου GOAR, ἔνθ. ἀν. 83) καὶ ὡς τῇ Τρισαγίῳ φωνῇ τὸν Θεὸν ἀνυμνοῦντα ἀκαταπαύστως καὶ ὡς τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ὑμνοῦντα, τὸ ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ (Εὐχὴ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Μεγάλου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος, GOAR, Εὐχολόγιον 409). Τοῦτο δ' ἀκριβῶς τὸ χωρίον εἰκονίζεται εἰς τινὰς περιπτώσεις ἀργότερον διὰ τῶν λαβάρων τὰ ὁποῖα κρατοῦσι διὰ τῶν χειρῶν των τὰ Σεραφεῖμ, φερόντων ἄνω τὴν ἐπιγραφὴν ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος. Παραδείγματα: Περίβλεπτος Μυστρά (14ος αἰ.) (MILLET, Mon. byz. de Mistra, πίν. 108, 1, 2 J. STEFANESCU, L'illustration des Liturgies, πίν. LIII). Ριπίδιον Μελενίκου (Monum. Piot., 1903. σ. 138, εἰκ. 19). Ναὸς Χρυσελεύσεως Ἐμπας Κύπρου, (14ος-15ος αἰ.). (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὰ βυζ. μνημεῖα τῆς Κύπρου, πίν. 99 ἀριστ.). Συνηθέστατα εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τοῦ Ἀγ. Ὁρους κατὰ τὸν 16ον αἰ.: Κουτλουμουσιῶν (MILLET, Athos, Les peintures, πίν. 159, 1, 161, 1) Διονυσίου (πίν. 125, 3), Δοχειαρίου (229, 1), Ἰβήρων (255, 1) κλπ. Κατὰ προφανῆ δὲ σύγχυσιν πρὸς τὰ Χερουβεῖμ ἀναφέρεται ἅπαξ ὁ Θεὸς ὡς «τοῖς ἑξαπτερύγοις Σεραφεῖμ ἐποχοῦμενος» (Εὐχὴ τοῦ Τρισαγίου εἰς Λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου) (GOAR, Εὐχολ. 83). Σύγχυσις τῶν Σεραφεῖμ πρὸς τὰ Χερουβεῖμ παρατηρεῖται ἐνίοτε καὶ εἰς τὴν εἰκονογράφησιν, ὡς π.χ. εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρά (MILLET, Mon. byz. de Mistra, πίν. 64, 2), ἐνθα τὰ μὲν Σεραφεῖμ εἰκονίζονται ὡς πολυόμματα τὰ δὲ Χερουβεῖμ ὡς ἑξαπτέρυγα. Εἰς δὲ τὸ Monreale τῆς Σικελίας καὶ τὰ Χερουβεῖμ καὶ τὰ Σεραφεῖμ εἰκονίζονται πολυόμματα (DEMUS, The Mosaics of Norman Sicily, London, 1949, εἰκ. 62).

ρυγὰς των κλειστάς, χιαστί δέ καὶ αὐτὰς ἄνω καὶ κάτω διατεταγμένας¹. Καὶ ἐν τῷ μέσῳ μὲν αὐτῶν εἰκονίζονται πάλιν νεαρὰ ἀνδρικὰ κεφαλαὶ μετὰ τοῦ λαιμοῦ

Εἰκ. 122. Νεανικὰ κεφαλαὶ εἰκονίζονται ἐν μέσῳ τῶν σωμάτων τῶν Χερουβείμ καὶ τῶν Σεραφείμ.

(εἰκ. 122 καὶ πίν. 3, 4), πλαγίως δὲ προβάλλουσιν ὀριζοντίως ἄκραι ἀνθρώπιναι χεῖρες, καὶ κάτω δύο ἡνωμένοι γυμνοὶ ἀνθρώπιναι πόδες (πίν. 4). Πτέρυγες, χεῖρες καὶ πόδες

¹ Κατὰ τὸν ΙΕΖΕΚΙΗΛ (Α, 23) πτέρυγες ἑκάστη (Χερουβείμ) ἀπὸ δύο συνεζευγμέναι ἐπικαλύπτουσαι τὰ σώματα αὐτῶν.

τῶν Χερουβεὶμ διαστίζονται ὑπὸ ὀφθαλμῶν¹, συμφώνως πρὸς τὴν προφητείαν τοῦ Ἰεζεκιήλ (I, 8) λέγουσαν: «Καὶ εἶδον τὰ Χερουβεὶμ ὁμοίωμα χειρῶν ἀνθρώπου ὑποκάτωθεν τῶν πτερύγων αὐτῶν [ἔχοντα].» καὶ περαιτέρω «Καὶ οἱ νῶτοι αὐτῶν (τῶν Χερουβεὶμ) καὶ αἱ χεῖρες αὐτῶν καὶ αἱ πτέρυγες αὐτῶν... πλήρεις ὀφθαλμῶν». Ὅθεν καὶ ὡς πολυόμματα χαρακτηρίζονται πάντοτε τὰ Χερουβεὶμ². Τέλος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ποικιλοχρώμους πτέρυγας τῶν Σεραφεὶμ, αἱ πτέρυγες τῶν Χερουβεὶμ εἶναι μονόχρωμοι, καστανόχρουσι.

γ) Οἱ Τροχοὶ (πίν. 5). Ἡ προφητεία τοῦ Ἰεζεκιήλ (I, 2) ὁμιλεῖ περὶ τῶν τροχῶν τῶν ὑποκάτω τῶν Χερουβεὶμ, προσθέτει ὁμως περαιτέρω (I, 9) «καὶ ἰδοὺ τροχοὶ τέσσαρες εἰστήκεισαν ἐχόμενοι τῶν Χερουβεὶμ καὶ ἡ ὄψις τῶν τροχῶν ὡς ὄψις λίθου ἀνθρακος. καὶ ἔτι περαιτέρω (I, 12) καὶ οἱ τροχοὶ πλήρεις ὀφθαλμῶν κυκλόθεν τοῖς τέσσαρσι τροχοῖς». Ἐκ τῶν τριῶν τούτων χωρίων τῆς προφητείας ἐφηρημόσθησαν ἐνταῦθα μόνον τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ πρῶτον· διότι οὐδὲν τῶν ἡμετέρων Χερουβεὶμ φέρει ὑποκάτω ἢ ἐκατέρωθεν τῶν ποδῶν αὐτοῦ τροχούς, ὡς συμβαίνει ἀλλαχοῦ³. Οἱ τροχοὶ εἶναι βεβαίως καὶ ἐνταῦθα τέσσαρες, ὡς ὀρίζει τὸ 2^{ον} χωρίον, δὲν εὐρίσκονται ὁμως ὑποκάτω ἢ τοῦλάχιστον ἐκατέρωθεν τῶν ποδῶν τοῦ Χερουβεὶμ ἀλλὰ ὑψηλὰ καὶ παραπλεύρως τῶν Χερουβεὶμ, δὲν γνωρίζω δὲ ἂν πρέπει οὕτω νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν φράσιν ἐχόμενοι τῶν Χερουβεὶμ. Πάντως ἡ φράσις ἡ ὄψις τῶν τροχῶν ὡς ὄψις λίθου ἀνθρακος πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἀνθρακος διαπύρου, ἀφ' οὗ ὁ αὐτὸς ΙΕΖΕΚΙΗΛ ἀλλαχοῦ (A, 13) ἀναφέρει «ἐν μέσῳ τῶν ζώων⁴ ὄρασιν ὡς ἀνθρώπων πυρὸς καιομένων» καὶ περαιτέρω (I, 6) «λαβὲ πῦρ ἐκ μέσου τῶν τροχῶν, ἐκ μέσου τῶν Χερουβεὶμ» ὁπότε τὸ χωρίον συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα τῶν ἡμετέρων τροχῶν (πίν. 5). Πβλ. καὶ ΔΑΝΙΗΛ (ζ' 9) ἐθεώρουν ἕως ὅτου οἱ θρόνοι ἐτέθησαν καὶ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο... ὁ θρόνος αὐτοῦ φλόξ πυρὸς, οἱ τροχοὶ αὐτοῦ πῦρ φλέγον. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὸ τρίτον χωρίον τοῦτο πιστῶς ἀπεδόθη· διότι καὶ οἱ ἡμέτεροι τροχοὶ διαστίζονται ὑπὸ ἀνθρωπίνων ὀφθαλμῶν (πίν. 5).

Παρατηρήσεις. Ὁ τύπος τῶν ἐνταῦθα εἰκονιζομένων Σεραφεὶμ καὶ Χερουβεὶμ εἶναι ὁ παλαιότερος. Ὅμοια ἀκριβῶς Σεραφεὶμ ἔχομεν εἰς τὰ λοφία τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου⁵, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ, κατὰ σύγχυσιν πρὸς τὰ Χερουβεὶμ — ἥτις σημειωτέον παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα⁶ (πβλ. σ. 113 σημ. 5) — διακρίνονται κάτω καὶ δύο γυμνοὶ ἀνθρώπινοι πόδες.

¹ Κατὰ τὰ εἰς ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ τὸν ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΝ ἀποδιδόμενα συγγράμματα (Περὶ οὐρανοῦ Ἱεραρχίας κεφ. 4 Migne, E. P. 3 σ. 264), τὰ πολυόμματα (Χερουβεὶμ) θεωροῦνται ὡς «πλήθος γνώσεως ἔχοντα».

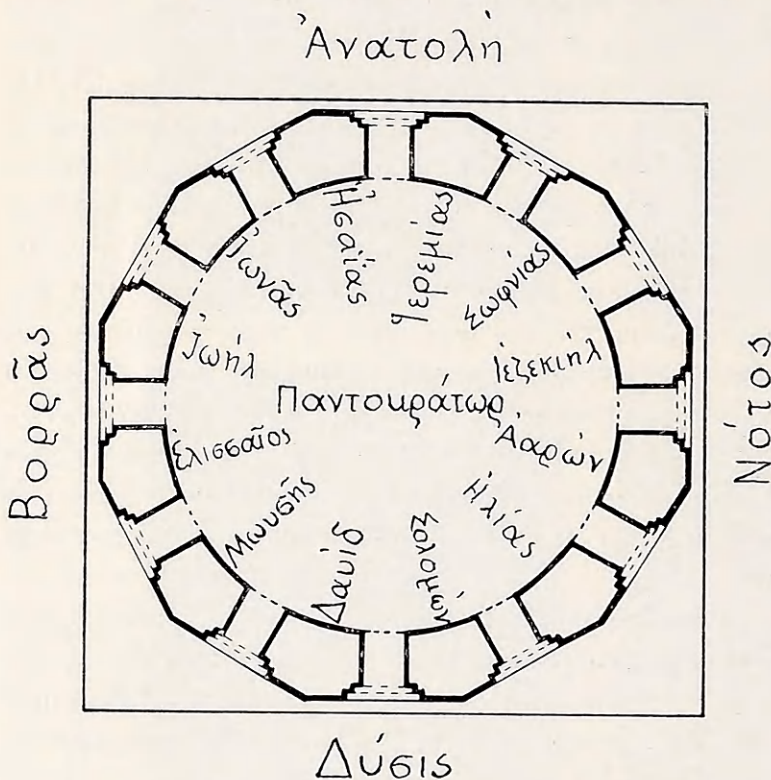
² Οὕτω π.χ. εἰς τὴν εὐχὴν τοῦ τρισαγίου τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου (GOAR, Εὐχολ. 83), εἰς τὴν «μυστικὴν εὐχὴν» τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου (GOAR, 141), εἰς τὸ «χερουβικὸν τοῦ Μ. Σαββάτου» (GOAR, 145), εἰς τὴν «εὐχὴν εἰς τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον» (GOAR, 275), εἰς τὴν «εὐχὴν τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Μ. Βαπτίσματος» (GOAR, 289 καὶ 370), εἰς «τὴν εὐχὴν πρὸς τοὺς πάσχοντας ὑπὸ δαιμόνων» (GOAR, 582). κλπ.

³ Π.χ. εἰς τὴν λειψανοθήκην τοῦ Limbourg (μέσων 10^{ου} αἰ.) (εἰκὼν προχείρως παρὰ J. BECKWITH, The Art of Constantinople, London 1961, εἰκ. 115), εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Χίου (μέσα 11^{ου} αἰ.) (J. STRZYGOWSKI, Byz. Zeitschr. V πίν. III καὶ σ. 147. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1955 σ. 120 εἰκ. 118), εἰς Τογαλέ Κιλισσέ τῆς Καππαδοκίας (G. de JERPHANION, Les égl. rup. de Cappadoce τ. 2, πίν. 84,1) εἰς τὸ Κιβώριον τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (DEMUS, The Church of S. Marco in Venice εἰκ. 53), εἰς ῥιπίδιον τῆς Stuma (Rev. Arch. 1911, σ. 408, εἰκ. 1) εἰς τὸ βόρειον παρεκκλήσιον τοῦ Monreale τοῦ Πανόρμου τῆς Σικελίας. (12^{ου} αἰ.) (O. DEMUS, The mosaics of Norman Sicily, London 1950, εἰκ. 62). κλπ.

⁴ Σημειωτέον ὅτι, ὡς ἐκ τῶν συμφραζομένων προκύπτει, ὡς ζῶα νοοῦνται ἐνταῦθα τὰ Σεραφεὶμ καὶ τὰ Χερουβεὶμ, ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν καὶ τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν (GOAR, Εὐχολ. 83).

3) Οἱ Προφῆται. Ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως, προφῆται εἰς μέγεθος ἀρκετὰ μεγαλύτερον τοῦ φυσικοῦ, τοποθετηθέντες ἀνὰ εἰς κατὰ τὴν στενὴν λωρίδα, τὴν ὁποίαν ἀφήνουν μεταξύ των τὰ δώδεκα χαμηλὰ μᾶλλον (1,85μ.) παράθυρα τοῦ τρούλλου, ἔχοντες ὁμῶς ὑπεράνω αὐτῶν οὕτως, ὥστε αἱ κεφαλαὶ των νὰ φθάνουν μέχρι τοῦ ἡμίσεος τῆς ἀποστάσεως, ἥτις χωρίζει τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων ἀπὸ τοῦ σπειρομειανδρικοῦ πλαισίου τοῦ Παντοκράτορος (πίν. 6, 7, 8, 9, 10).

Ἐκ τῶν δώδεκα ἄλλοτε εἰκονιζομένων ἐπὶ τῆς σφενδόνης προφητῶν κατεστράφησαν δυστυχῶς τελείως οἱ δύο κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν αὐτῆς εἰκονιζόμενοι, οἵτινες, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, ἦσαν οἱ προφητάνакτες Δαυὶδ καὶ Σολομών. Οἱ δὲ λοιποὶ

Εἰκ. 123. Διάγραμμα τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν κατέχει ἕκαστος τῶν 12 Προφητῶν τοῦ τρούλλου,

δέκα, διηρημένοι ἀνὰ πέντε εἰς δύο ἡμιχόρια, ἐν βόρειον καὶ ἐν νότιον, διευθύνονται, ὡς ἐν χορῷ, πάντες πρὸς Ἀνατολάς, ἄλλοι μὲν ἀτενίζοντες ἄνω πρὸς τὸν Παντοκράτορα, ἄλλοι δὲ βλέποντες ὀριζοντίως πρὸς τὸ ἄπειρον. Τὸ συνημμένον διάγραμμα (εἰκ. 123) προσδιορίζει τὴν θέσιν ἑκάστου προφήτου, ὡς δὲ βλέπει τις ἐξ αὐτοῦ τὸ μὲν βόρειον ἡμιχόριον ἀποτελεῖται, ἀρχῆς γινομένης ἀπ' ἀνατολῶν, ἐκ τῶν προφητῶν Ἡσαΐου, Ἰωάνᾶ, Ἰωήλ, Ἐλισσαίου, Μωϋσέως καὶ Δαυίδ, τὸ δὲ νότιον ἐκ τῶν προφητῶν Ἰερεμίου, Σοφ(ο)νίου, Ἰεζεκιήλ, Ἀαρών, Ἡλία καὶ Σολομώντος. Ὁ τελευταῖος ἑκάστου ἡμιχορίου προφή-

της, ἦτοι ὁ Δαυὶδ τοῦ βορείου καὶ ὁ Σολομῶν τοῦ νοτίου, δὲν σώζονται μὲν σήμερον ἀλλ' ἐπειδὴ ἐξωγραφήθησαν τὸ 1864 εἰς τὰς θέσεις ταύτας μετὰ τῶν σχετικῶν ρητῶν, τὰ ὁποῖα ἀνεγράφοντο ἐπὶ τῶν εἰληταρίων τὰ ὁποῖα ἐκράτουν, θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς λίαν πιθανόν, ὅτι οἱ δύο οὗτοι προφητάνакτες εἰκονίζοντο καὶ παλαιότερον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν, ἀντικρύζοντες τὸν ἐξ Ἀνατολῶν προβάλλοντα καὶ πρὸς Δυσμὰς βλέποντα Παντοκράτορα Χριστόν.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὸν χορὸν τῶν Προφητῶν.

α) Στάσεις καὶ χειρονομίαι. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι οὐδεὶς τῶν ἡμετέρων προφητῶν εἰκονίζεται ἐντελῶς κατὰ μέτωπον, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸ Δαφνί¹,

¹ G. MILLET, Le monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. VII - IX.

ὅπου κίνησιν εἰς τὰς κατὰ μέτωπον ἱσταμένας μορφὰς τῶν προφητῶν προσδίδει μόνον τὸ λοξῶς διευθυνόμενον βλέμμα των καὶ ἡ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια κλίσις τῆς κεφαλῆς των. Ἐνταῦθα πάντες οἱ προφηταὶ εἶναι ἐστραμμένοι ὡς πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ ἢ καὶ σχεδὸν κατὰ κρόταφον, διευθυνόμενοι οἱ μὲν τοῦ βορείου ἡμίσεος τῆς σφενδόνης πρὸς τὰ δεξιὰ, οἱ δὲ τοῦ νοτίου πρὸς τὰ ἀριστερά, προφανῶς ἵνα δηλωθῇ ἡ ἐν χορῶ περιτὸν Παντοκράτορα τοποθέτησις των εἰς τὸ διάστημα, οὐχὶ ὅμως ἡ πορεία των ἀλλ' ἡ στιγμιαία στάσις των· διότι πάντες ἴστανται, ἄλλοι μὲν στηρίζοντες τὸ βάρος τοῦ σώματος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ποδὸς καὶ προβάλλοντες ἐλαφρῶς τὸν ἀριστερόν, ἄλλοι δ' ἀντιστρόφως.

Οὐδενὸς ἐν τούτοις προφήτου ἡ στάσις καὶ ἡ χειρονομία εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς ἄλλον· διότι κρατοῦσι μὲν οἱ πλείστοι ἐξ αὐτῶν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια - εἰς δέ, ὁ Ἰωνᾶς, καὶ ἀνοικτὸν βιβλίον - ἀναγράφοντα ἀποσπάσματα ἐκ προφητειῶν ἢ ἄλλων ἱερῶν κειμένων τῆς Π. Διαθήκης, ἀλλὰ κατὰ διάφορον ἕκαστος θέσιν καὶ τρόπον ἀνεπτυγμένα καὶ συμφώνως πρὸς πατροπαράδοτα «ἀρχέτυπα», εἰλημμένα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ παλαιότερων μικρογραφιῶν. Οὕτω ἄλλοι μὲν προφηταὶ κρατοῦσιν αὐτὰ διὰ τῆς πρὸς τὰ κάτω κατακορύφως τεταμένης ἀριστερᾶς χειρὸς, καθέτως ἀνεπτυγμένα (Ἰερεμίας, Ἡσαΐας, Ἐλισσαῖος) τῆς δεξιᾶς των χειρὸς ἄλλοτε μὲν προβαλλομένης ἐμπρὸς ὀριζοντίως (Ἰερεμίας), ἄλλοτε δὲ πιπτούσης πρὸς τὰ κάτω (Ἡσαΐας) ἢ διευθυνομένης λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω πρὸ τοῦ στήθους (Ἐλισσαῖος), ἄλλοι δὲ πάλιν κρατοῦσι τὸ εἰλητᾶριον ὑψηλὰ πρὸ τοῦ στήθους ἀνεπτυγμένον εἴτε κατακορύφως (Ἰεζεκιήλ) εἴτε καμπυλούμενον πρὸ αὐτοῦ (Σοφονίας, Ἰωήλ) κατὰ διάφορον ὅμως ἑκάστοτε τρόπον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς προφήτας τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, οἵτινες κρατοῦσι πάντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πρὸς τὰ κάτω ἀνεπτυγμένον τὸ εἰλητόν.²

β) *Ἐνδυμασία*. Οἱ προφηταὶ εἶναι πάντες ἐνδεδυμένοι τὴν ἀπ' αἰώνων δι' αὐτοὺς καθιερωμένην ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἐνδυμασίαν ἥτοι ποδήρη, χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον. Εἰς τοὺς πόδας φέρουσι σανδάλια μεθ' ἱμάντων (πίν. 9). Χιτῶν καὶ ἱμάτιον δὲν παρουσιάζουν, ὡς εἰς τὸ Δαφνί, ἔντονον διαφορὰν χρώματος. Εἶναι ἀμφοτέρω ἀνοικτοῦ χρώματος ἀλλ' ὁ χιτῶν εἶναι πάντοτε ἀνοικτοτέρου τόνου ἀπὸ τὸ ἱμάτιον, μὲ ἀπόχρωσιν πλησιάζουσιν τὴν τοῦ ἐλεφαντοστοῦ (ivoire). Ἐνθυμίζουν οὕτω οἱ προφηταὶ μας περισσότερο τὰ ἐξ ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀνδριάντων πρότυπα, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἄλλως τε ἐμπνέονται καὶ αἱ στάσεις των.

Εἰς τοὺς πλείστους τῶν προφητῶν τὸ ἱμάτιον, καλῦπτον τὸν ἀριστερόν ὦμον καὶ ὀλόκληρον τὸ κάτω σῶμα διὰ περιτέχνων πτυχῶν, καταπίπτει πρὸς τὰ ὀπίσω εἰς ἀρμονικὰς ἀναδιπλώσεις, ἀφῖνον ἐλεύθερον νὰ φαίνεται τὸν χιτῶνα μόνον κατὰ τὰ σφυρὰ καὶ κατὰ τὸ στήθος, ὡς καὶ τὴν δεξιὰν χειρίδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται πάντοτε τὸ διακριτικὸν τοῦ ἀνωτέρου ἀξιώματος «σημεῖον» (clavus) (Ἰερεμίας, Ἡσαΐας, Σοφονίας, Ἰωήλ, Ἀαρών). Ἐκ τοῦ ἱματίου προβάλλουν γυμναὶ αἱ ἄκραι χεῖρες καὶ δὴ ἡ μὲν τῆς κεκαμμένης δεξιᾶς λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω διευθυνομένη, κατὰ τὴν συνηθιζομένην στάσιν τῶν ἀρχαίων ρητόρων ἢ φιλοσόφων (π.χ. τοῦ Σοφοκλέους τοῦ Λατερανοῦ¹, 350 - 330 π.Χ.) ἡ δὲ ἀριστερὰ εὐθέως πρὸς τὰ κάτω κρατοῦσα τὸ εἰλητᾶριον.

¹ Εἰκὼν προχειρῶς παρὰ LIPPOLD, Die Griechische Plastik (Handb. der Arch. VI, 3, 1) πίν. 98,4.

² S. BETTINI, I Mosaici antichi di San Marco a Venezia πίν. 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76.

Τοῦ ἀνωτέρω κανόνος τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἐνδυμασίας θὰ ἐξηροῦντο βεβαίως οἱ σήμερον ἐξηφανισμένοι δύο προφητάνακτες, Δαυὶδ καὶ Σολομών, οἱ ὅποιοι θὰ ἦσαν, ὡς συνήθως, περιβεβλημένοι τὴν μετὰ γλαμύδος βασιλικὴν στολὴν καὶ θὰ ἔφερον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέμμα, ἐν ᾧ πάντες οἱ λοιποὶ προφῆται εἰκονίζονται ἀσκεπεῖς, ἀντιθέτως πρὸς ἀρκετοὺς προφήτας τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (Ὡσηέ, Μιχαίας, Ἰεζεκιήλ), οἵτινες εἰκονίζονται φέροντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ ἐβραϊκὸν κάλυμμα (σαρίκιον) (S. BETTINI, ἐνθ' ἀν. εἰκ. 68, 69, 76).

γ) *Τυπολογία τῶν μορφῶν*. Διαφοροποιημένοι ἀποδίδονται ἐπίσης ἡ τοποθέτησις καὶ ἡ ἔκφρασις τῶν κεφαλῶν τῶν προφητῶν, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν εἰς τοὺς ἐξῆς τρεῖς τύπους:

Ι) βιβλικὸς τύπος. Κεφαλὴ στενομήκης, ἰσταμένη ἐντελῶς κατακόρυφος. Λευκὴ κόμη καταπίπτουσα ρυθμικῶς ἐπὶ τῶν ὤμων μὲ πλουσίους κυματιστοὺς βοστρύχους. Βλέμμα διεθυνόμενον ὀριζοντίως πρὸς τὸ ἄπειρον. Ἐκφρασις αὐστηρὰ καὶ ἀγέρωχος. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ προφῆται: Ἡσαΐας (πίν. 6 καὶ 21), Ἰερεμίας (πίν. 6 καὶ 22) καὶ Ἰεζεκιήλ (πίν. 13, 23).

ΙΙ) τύπος διανοουμένου. Ἐλαφρὰ κλίσις τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ κάτω, εὐρύ, φαλακρὸν μέτωπον, βραχεῖα, λευκὴ ἢ καστανὴ κόμη καὶ στρογγύλον γένειον. Ἐκφρασις βαθέως σκεπτομένου. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ προφῆται: Ἐλισσαῖος (πίν. 8, 25), Ἰωνᾶς (πίτ. 7, 28) καὶ Ἀαρὼν (πίν. 10, 29).

ΙΙΙ) τύπος ἐμπνεομένου. Ἐλαφρὰ ἢ καὶ ἰσχυρὰ κλίσις τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἄνω. Κόμη καστανὴ ἢ λευκὴ ἀτημέλητος καὶ γένειον ὡσαύτως. Ἐκφρασις περιπαθῆς, ἀγωνιώδους ἀναμονῆς ἢ ἀκούοντος μυστικὴν φωνὴν ἐρχομένην ἄνωθεν. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ προφῆται: Σοφονίας (πίν. 14 - 24), Ἡλίας (πίν. 16 - 26), Μωϋσῆς (πίν. 17 - 27) καὶ Ἰωήλ (πίν. 20 - 30).

4. Οἱ Εὐαγγελισταί. Εἰς τὰ τέσσαρα λοφία τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα, λόγῳ τοῦ εἰδικοῦ σχεδίου τῆς Παρηγορητίσης, ἔχουν ἐπιφάνειαν πολὺ μεγαλυτέραν καὶ κυλινδρικοτέραν ἀπὸ τὰ συνήθη σφαιρικὰ τρίγωνα (πβλ. εἰκ. 51 καὶ 52), εἰκονίζοντο, ὡς συνήθως, οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί. Ἐκ τούτων δυστυχῶς, οἱ μὲν τοῦ ΒΑ. καὶ τοῦ ΝΑ. λοφίου εἶναι σήμερον ὀλοσχερῶς κατεστραμμένοι (εἰκ. 63), τῶν δὲ λοιπῶν δύο (ΝΔ. καὶ ΒΔ) ὀλίγα μόνον λείψανα περιεσώθησαν, ἱκανὰ ἐν τούτοις ὥπως παρὰσχωσιν εἰς ἡμᾶς σαφῆ ἰδέαν περὶ τῆς στάσεως τοῦ Εὐαγγελιστοῦ καὶ τινων λεπτομερειῶν τῆς εἰκονιζομένης συνθέσεως.

Οὕτω ὁ ἐπὶ τοῦ Ν.Δ. λοφίου εἰκονιζόμενος Εὐαγγελιστής (εἰκ. 124), παρίσταται καθήμενος ἀριστερᾷ πρὸ χαμηλῆς, ὀρθογωνίου τραπέζης, ἐπὶ τῆς ὁποίας εὐρίσκεται ἀνοικτὸν βιβλίον ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένα ἑξῆς διὰ κεφαλαίων γραμμάτων (εἰκ. 124). Ὁ Εὐαγγελιστής, τοῦ ὁποίου ἐλλείπουν ἡ κεφαλὴ, τὸ ἄνω μέρος τοῦ στήθους, μεγάλη περὶ τὴν ὀσφὺν λωρὶς καὶ ὁ ἄκρος δεξιὸς πούς, εἶναι ἐνδεδυμένος λευκὸν ποδήρη χιτῶνα, ἀφίνοντα νὰ διαφαίνεται ὁ γυμνὸς ἄκρος ἀριστερὸς πούς μὲ τοὺς ἱμάντας τοῦ σανδαλίου του. Ἐπὶ τοῦ χιτῶνος εἶναι ἐρριμμένον ἱμάτιον σκοτεινοτέρου χρώματος, ὅπερ, καταπίπτον ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καλύπτει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν δεξιὸν βραχίονα, ἐν ᾧ ἡ προβάλλουσα γυμνὴ ἄκρα χεὶρ ἀκουμβᾷ ἐπὶ τοῦ βιβλίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ἐνθα βαθέως κολποῦται μεταξὺ τῶν δύο γονάτων (εἰκ. 124).

Ποῖος εἶναι ὁ εἰκονιζόμενος Εὐαγγελιστής, διδασκόμεθα ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ βιβλίου διὰ κεφαλαίων γραμμάτων ἀναγραφομένων λέξεων, αἵτινες ἔχουσιν οὕτω: Ἀρχή/[τ]οῦ Εὐ/αγγ/ε/λίου[υ] IV[XV] Υἱ/οῦ Θ/Υ. Αὕτη ὁμως εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀρχὴ τοῦ κατὰ Μάρκον (Α', 1) Εὐαγγελίου. Κατὰ ταῦτα καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ Ν.Δ. λοφίου εἰκονιζόμενος Εὐαγγελιστής πρέπει νὰ εἶναι ὁ Μάρκος.

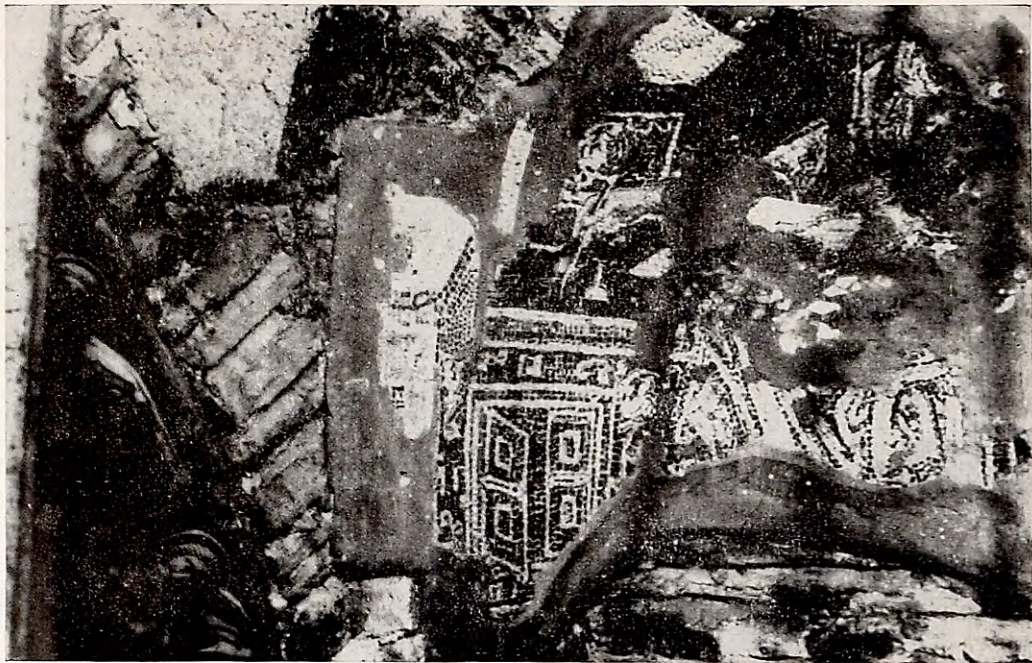
Εἰκ. 124. Λείψανα ψηφιδωτῆς παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου ἐπὶ τοῦ Ν.Δ. λοφίου.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ Β.Δ. λοφίον, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀκόμη περισσότερον τοῦ ἄλλου κατεστραμμένον (εἰκ. 125). Ἐν τούτοις καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων διασωζομένων λειψάνων τοῦ λοφίου τούτου συνάγομεν, ὅτι καὶ ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζετο Εὐαγγελιστής καθήμενος δεξιᾷ, ἥτοι ἀντιμέτωπος πρὸς τὸν ἐπὶ τοῦ Ν.Δ. λοφίου εἰκονιζόμενον. Πρὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ εἰκονίζεται χαμηλόν, ὀρθογώνιον «γραφεῖον», τοῦ ὁποίου τὸ μὲν κάτω μέρος εἶναι διαμορφωμένον ὡς ἀρμάριον, μὲ δύο ἡμιάνοικτα φατνωματικά θυροφύλλα¹, ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του ἴσταται, ἐπὶ ὀρθίου στελέχους, ἀναλόγιον (εἰκ. 125). Ὑπάρχει ἐπίσης ἐπὶ τοῦ γραφείου καὶ μελανοδοχεῖον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐμβαπτίζει ὁ Εὐαγγελιστής τὸν ὑπὸ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς χειρὸς αὐτοῦ κρατούμενον κάλαμον². Τοῦ Εὐαγγελιστοῦ σώζεται μόνον τὸ περὶ τὰ γόνατα καὶ τὸ περὶ τὸ στήθος τμήμα τῶν ἐνδυμάτων.

¹ Ὅμοια μετὰ θυροφύλλων γραφεῖα συναντῶμεν συχνὰ εἰς παραστάσεις Εὐαγγελιστῶν, ὡς π.χ. εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 3 Εὐαγγελιστάριον τοῦ Οἴκου. Πατριαρχ. Κωνσταντινουπόλεως φ. 12 (Εἰκὼν παρὰ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὰ κειμήλια τοῦ Οἴκου. Πατριαρχείου, ἐν Ἀθήναις 1937, πίν. 53), εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 5 Ἰβηριτικὸν κώδικα 13ου αἰ. (Λεύκωμα ΤΣΙΜΑ-ΠΑΠΑΧΑΤΖΙΔΑΚΗ, πίν. 43), εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 93 φ. 86 χ/φον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν (BUBERL, Die Miniaturhandschriften der Nat. Bibl. in Athen, πίν. XX, 50), 12ου αἰ., εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 163 φ. 4 χ/φον τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης (BUBERL, ἐνθ' ἀν. πίν. XIV, 29, 12ου αἰ.), ὡς καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 152 φ. 285 (BUBERL, πίν. LXXVI, 69, 12ου - 13ου αἰ.). Ὅμοιος εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 80 κωδ. τῆς Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου (G. JACOPI, Clara Rhodos VII πίν. IX) καὶ ἄλλους (αὐτόθι εἰκ. 62, 64, 65) κλπ.

² Αἱ παραστάσεις Εὐαγγελιστῶν ἐμβαπτίζοντων τὸν κάλαμον εἰς μελανοδοχεῖον καὶ ἐτοιμαζομένων νὰ γράψουν τὸ Εὐαγγέλιόν των δὲν σπανίζουν. Οὕτω τὰς συναντῶμεν π.χ. εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 1522 κώδικα τοῦ Βατικανοῦ (WEITZMANN, Die byz. Buchmalerei des 9. und 10. J.h., Berlin 1953, πίν. V, 23. Πβλ. αὐτόθι καὶ πίν. XIV, 71 καὶ XXV, 13). Ἄλλα παραδείγματα εὐρίσκονται παρὰ FRIEND, The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts, Art Studies 1927, πίν. XIII, 119, XIV, 136 κλπ.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: ποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἐνταῦθα εἰκονιζόμενος Εὐαγγελιστής; Ἐκ λεπτομεροῦς γενομένης μελέτης¹ τῆς διατάξεως τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν ἐπὶ

Εἰκ. 125. Λείψανα ψηφιδωτῆς παραστάσεως Εὐαγγελιστοῦ ἐπὶ τοῦ Β.Δ. λοφίου.

τῶν λοφίων προέκυψε κατ' ἀρχὴν τὸ συμπέρασμα, ὅτι κατὰ κανόνα εἰς τὰ δύο παρὰ τὸ ἱερὸν λοφία, ἥτοι τὸ Β.Α. καὶ τὸ Ν.Α. εἰκονίζοντο πάντοτε οἱ Εὐαγγελισταὶ Ματθαῖος καὶ Ἰωάννης, οἵτινες τοποθετοῦνται πλησίον τοῦ ἱεροῦ — εἰς τὴν κόγχην τοῦ ὁποῖου εἰκονίζεται κατὰ κανόνα ἡ Πλατυτέρα βαστάζουσα τὸ θεῖον Βρέφος — διότι εἶναι «οἱ μόνοι ἐκθέτοντες εἰς τὰ Εὐαγγέλιά των τὴν γενεαλογίαν τοῦ Χριστοῦ, ὁ μὲν Ματθαῖος τὴν ἀνθρωπίνην ὁ δὲ Ἰωάννης τὴν θεϊάν»².

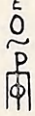
Ἐκ τῶν δύο τούτων Εὐαγγελιστῶν ὁ Ἰωάννης θὰ εἰκονίζετο ἐνταῦθα ἐπὶ τοῦ Ν.Α. λοφίου, ἐπειδὴ κάτωθεν τοῦ λοφίου τούτου ἀκριβῶς εἰκονίζεται καὶ τὸ σύμβολον αὐτοῦ ἥτοι ὁ μεγαλοπτερυξ ἀετὸς τῆς εἰκόνος 65. Τούτου δοθέντος εἰς τὸ Β.Α. λοφίον θὰ εἰκονίζετο ὁ Ματθαῖος καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς τὸ Ν.Δ. δὲν ἀπομένει νὰ εἰκονίζετο εἰμὴ μόνον ὁ Λουκᾶς, ἀντιθέτως πρὸς τὰς ἐνδείξεις τῶν συμβόλων (:) τῆς σ. 73.

Κατὰ ταῦτα ἡ διάταξις τῶν Εὐαγγελιστῶν εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν, οὔτε πρὸς τὴν σειρὰν τῶν Εὐαγγελιστῶν εἰς τὰ τετραεὐάγγελα (Ματθαῖος, Μᾶρκος, Λουκᾶς, Ἰωάννης) ἔχει σχέσιν, οὔτε καὶ πρὸς τὴν σειρὰν τῶν Εὐαγγελιστῶν εἰς τὰ περιέχοντα τὰς ἐπ' ἐκκλησίας ἀναγινωσκομένας περικοπὰς τῶν Εὐαγγελίων (Ἰωάννης, Ματθαῖος, Λουκᾶς, Μᾶρκος), εἶναι ὅμως ὁμοία πρὸς τὴν διάταξιν τῶν Εὐαγγελιστῶν ἐπὶ σειρᾶς

¹ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 43.

² Πβλ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ, ἐνθ' ἀν. σ. 44 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς (σημ. 2).

μνημείων ἀρχομένης ἀπὸ τῶν ναῶν τῆς Καππαδοκίας καὶ φθανούσης μέχρι τῶν Παλαιολογείων χρόνων. (Σχετικά παραδείγματα βλ. παρὰ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, ἔ.δ. 43 σημ. 6).

5) Αἱ ἐπιγραφαί. Ἐκατέρωθεν τοῦ διὰ ζωηροῦ ἐρυθροῦ χρώματος δηλουμένου κύκλου τοῦ φωτοστεφάνου ἐκάστου Προφήτου ἐγράφη διὰ μελανῶν ἐξ ὑαλομάξης ψηφίδων ἐπὶ τοῦ χουσοῦ κάμπου τοῦ ἡμισφαιρίου, ἀριστερῶς μὲν καὶ ἐν συμπιλήματι (εἰκ. δεξιᾷ) ἢ λέξεις ὁ προφήτης, δεξιᾷ δὲ, κιονηδόν, τὸ ὄνομα τοῦ ἐκονιζομένου Προφήτου διὰ κεφαλαίων βυζαντινῶν γραμμάτων, ὕψους 0,08μ.

Ἄφ' ἑτέρου ἐπὶ τῶν ἀνεπτυγμένων εἰληταρίων καὶ τοῦ ἀνοικτοῦ βιβλίου, τὰ ὁποῖα κρατοῦσιν οἱ Προφῆται, ἀναγράφονται, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἴτε ἀποσπάσματα ἐκ τῶν προφητειῶν των, εἴτε καὶ χωρία ἐξ ἄλλων ἱερῶν κειμένων. Εἶναι δὲ καὶ ταῦτα γεγραμμένα διὰ μελανῶν ψηφίδων ἐπὶ λευκοῦ ὅμως κάμπου, διὰ κεφαλαίων δὲ βυζαντινῶν γραμμάτων καὶ εἰς μέγεθος τοιοῦτο (ὕψ. 0.04-0.05), ὥστε νὰ εἶναι καὶ μακρόθεν ἀναγνώσιμα. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν, φθαρέντα σὺν τῷ χρόνῳ, ἀντικατεστάθησαν κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1864)65 διὰ γραμμάτων γραφέντων διὰ μέλανος χρώματος, ἄλλα δὲ πάλιν, διὰ ψηφίδων γεγραμμένα, διετηρήθησαν μὲν κολοβὰ δύνανται ὅμως εὐτυχῶς νὰ ταυτισθῶσι πάντα πρὸς τὰ οἰκεῖα χωρία.

Ἴδου λοιπὸν πῶς ἔχουσιν αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται, ἀποδιδόμεναι κατὰ μὲν τὸ σωζόμενον ψηφιδωτὸν μέρος των διὰ κεφαλαίων γραμμάτων, κατὰ δὲ τὸ συμπληρούμενον διὰ πεζῶν, ἐγκλεισμένων ἐντὸς ἀγκυλῶν, ἐνῶ αἱ διὰ χρώματος ἀντικατασταθεῖσαι σημειοῦνται δι' ἀστερίσκου.

Βόρειον ἡμιχόριον.

Ὁ Προφήτης Ἡσαΐας: ΗΔΟΥ Η Π[αρ]ΘΕΝ[ος ἐν] ΓΑΣΤΡΙ [ἔξει] ΚΑ[ι τέξεται υἱόν].
(Ἡσαΐας ζ', 14)

Ὁ Προφήτης Ἰωήλ: * ΤΑΔΕ | ΛΕΓΕΙ Κ̄ [ὁ Θεὸς ἡμῶν] ΕΠΙΣΤΡΑΦΗΤΕ [πρὸς με ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ὑμῶν].

(Ἰωήλ β', 12)

Ὁ προφήτης Ἐλισσαῖος: ΚΑΙ ΗΠ[εν] ΕΛΙC[αιὲ] ΖΗ Κ[ύριος καὶ ζῇ ἡ ψυχὴ σου].
(Βασιλειῶν Δ', β', 2)

Ὁ Προφήτης Μωυσῆς: * Εὗρηκα χάριν ἐναντίον σου

(Ἐξοδ. λγ', 13)

Ὁ Προφήτης Δαυίδ: * Παρέστη ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου περιβεβλημένη ἐν ἱματισμῷ διαχρύσῳ

(Ψαλμ. μδ', 10)

Ὁ Προφήτης Ἰωνᾶς: ΕΓΕΝΕΤΟ | ΛΟΓΟΣ Κ̄Υ | ΠΡΟΣ ΙΩ|ΝΑΝ| ΤΟΝ ΤΟΥ
Ἀ[μαθι]

(Ἰωνᾶς α', 1)

Νότιον ἡμιχόριον.

Ὁ Προφήτης Ἰερεμίας: ΟΝΤΟΣ [ὁ] Ο̄C [ἡμῶν | οὐ λο]ΓΙC[θήσε]ΤΑ[ι ἔτε]ΡΟ[ς πρὸς αὐτόν]

(Βαρουχ 3, 35)

‘Ο Προφήτης Σοφ(ο)νίας: ΤΑΔΕ | ΛΕΓΕΙ | $\overline{ΚC}$ | ΝΠΟΜΕ|ΝΟΝ ΜΕ [εἰς ἡμέραν ἀναστάσεώς μου]

(Σοφον. 3, 8)

‘Ο Προφήτης ‘Ιεζεκιήλ: ΤΑΔΕ ΛΕ|ΓΙ $\overline{ΚC}$ Η ΠΥ|ΛΙ ΑΝΤΙ| [κε]ΚΛΙC|[μέ]ΝΙ ΕC[ται οὐκ | ἀνοι]ΧΘ[ήσεται]

(‘Ιεζεκὴλ 44, 2)

‘Ο Προφήτης ‘Ααρών: * Τὰς εὐχὰς μου τῷ Κυρίῳ ἀποδώσω

(Ψαλμ. ριε’ 5)

‘Ο Προφήτης ‘Ηλίας: * Ζηλῶν ἐζήλωκα τῷ Κυρίῳ

(Βασιλ. ζ’, ιθ’ 14)

‘Ο Προφήτης Σολομών: * Πολλαὶ θυγατέρες (ἐκτήσαντο πλοῦτον πολλαὶ) ἐποίησαν δύναμιν.

(Παροιμ. κθ’ 29)

ΥΛΙΚΑ, ΕΚΤΕΛΕΣΙΣ ΚΑΙ ΧΡΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ψηφιδωτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν περίπου τετράγωνοι ἀβακίσκοι τῶν ὁποίων ἡ πλευρὰ κυμαίνεται ἀπὸ 2 ἢ 3 χιλιοστῶν τοῦ μέτρου (πρόσωπα φῶτα καὶ σκιά) μέχρι 10 ἢ 12 χιλιοστῶν (ἐνδύματα καὶ κάμπος). Οἱ ἀβακίσκοι εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ φυσικὴν ἐγγώριον πέτραν χρώματος κοκκάλου (ivoire) ἢ πολὺ λευκοῦ (μαρμάρου) διὰ τὰ ἔντονα φῶτα, ροδίνου (rosé) διὰ τὰ πρόσωπα, φαιοῦ (gris), φαιοκυάνου (gris bleu) ἢ φαιοσιτόχρου (gris - beige) διὰ τὰ ἡμιτόνια. Φυσικὰ πετρώματα, ἀποχρώσεως ὄμπρας, ὠμῆς ἢ ψημένης, καὶ σιέννας φυσικῆς πρὸς τὴν ὄχραν, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡσαύτως διὰ τὰς πτυχὰς τῶν ἐνδυμάτων, τὰς τρίχας τῆς κόμης κλπ.

Πλὴν τῶν φυσικῶν ἐχρησιμοποιήθησαν, ἀλλ’ εἰς πολὺ μικροτέραν ἀναλογίαν, καὶ τεχνητοὶ ἀβακίσκοι ἐξ ὑαλομάξης διὰ προσμείξεως διαφόρων χρωμάτων: Οὕτω χρῶμα κράμβινον (λαχανί) καὶ πικρὸν πράσινον (vert amande) ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὰς σκιάς τῶν ὀφρύων, τῶν ρυτίδων τοῦ μετώπου, τῆς ρινός, τοῦ λαιμοῦ, τοῦ γενείου κλπ., τοῦ τε Παντοκράτορος καὶ τῶν Προφητῶν, τὸ σμαράγδινον πράσινον (vert émeraude) καὶ τὸ σαλφεῖρινον διὰ τὴν μίμῃσιν τῶν πολυτίμων λίθων π.χ. τοῦ Εὐαγγελίου (πίν. 2), τοῦ σταυροῦ τῶν φωτοστεφάνων κλπ., τὸ κυανοῦν τοῦ κοβαλτίου (bleu de cobalt) καὶ τὸ πρωσσικὸν κυανοῦν (bleu de Prusse) διὰ τὰς ἀποχρώσεις τοῦ ἱματίου τοῦ Παντοκράτορος (πίν. 1, 11), τὸ πορφυροῦν (grenat) διὰ τὰς πτυχὰς τοῦ χιτῶνος τοῦ Παντοκράτορος, τὸ ἔντονον κόκκινον (rouge anglais) διὰ τὰ περιγράμματα τῶν φωτοστεφάνων καὶ τὸ Εὐαγγέλιον (πίν. 2), καὶ τινων χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τὸ καστανὸν διὰ τὴν κόμην καὶ τέλος τὸ μέλαν διὰ τὰς κόρας τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὰς ἐπιγραφάς.

Εἰς τὰς τεχνητὰς ψηφίδας πρέπει νὰ συγκαταλεχθῶσι καὶ αἱ ἐξ ὀπτῆς γῆς, αἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὸν περιβάλλοντα τὸν κύκλον τοῦ Παντοκράτορος σπειρομαίανδρον, ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ διὰ λεπτοτάτων χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν φύλλων ἐπενδεδυμένα ψηφίδες. Καὶ αἱ μὲν χρυσαὶ ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τοὺς κάμπους καὶ τὰ σημεία (clavi) τῶν Προφητῶν εἰς διαφόρους ἀποχρώσεις: χρυσοῦ λεμονίου, χρυσοῦ

πορτοκαλίου (Φλωρεντίας) και χρυσοῦ κοκκίνου, αἱ δὲ δεύτεραι, αἱ ἀργυραῖ, ἐχρησιμοποιήθησαν πολὺ φειδωλότερον εἰς τὴν στάχωσιν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Παντοκράτορος (πίν. 2) καὶ εἰς τὰ «σημεῖα» τῶν Προφητῶν, ἔνθα καὶ συνεδυσάσθησαν πρὸς τὰς χρυσᾶς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκτέλεσιν πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ ὁμοιόχρωμοι ψηφιδωταὶ ἐπιφάνειαι τόσον τῶν κάμπων (fondo) ὅσον καὶ τῶν μορφῶν δὲν εἶναι στρωταὶ καὶ λεῖται ἀλλὰ παρουσιάζουν ὄχι μόνον ἡθελημένας ἐλαφροὺς ἀνωμαλίας ἢ κυματισμοὺς ἀλλὰ καὶ διαφορὰς τόνων-ιδίᾶ τῶν χρυσῶν ψηφίδων-διὰ τῶν ὁποίων προκαλεῖται ἀνομοιόμορφος φωτισμὸς τῶν διαφόρων στοιχείων τῶν ἐπιφανειῶν καὶ ἐπομένως προσδίδεται περισσότερος παλμὸς καὶ ζωὴ εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς εἰκόνος.

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΤΕΛΕΣΕΩΣ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου τῆς Παρηγορητίσσης διαφέρουν οὐσιωδῶς μετὰ τῶν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς τεχνικῆς τῆς ἐκτελέσεως. Ἐντελῶς ἀντίθετον πρᾶγματι τεχνικὴν παρουσιάζει, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ κολοσσαία κεφαλὴ τοῦ Παντοκράτορος, ἀπὸ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως τῶν Προφητῶν. Θὰ ἐξετάσωμεν διὰ τοῦτο ἐκάστην ἐξ αὐτῶν χωριστά.

1) Ὁ Παντοκράτωρ. Προσεκτικὴ παρατήρησις τῆς παρατιθεμένης ἐγχρώμου εἰκόνος τῆς προτομῆς τοῦ Παντοκράτορος (πίν. 11) πείθει, ὅτι ὁ ἐκτελέσας ταύτην ψηφωτῆς ἦτο βαθύτατα ἐπηρεασμένος ἐκ τῆς τεχνικῆς τῶν λατρευτικῶν φορητῶν εἰκόνων ἢ τῶν ἀντιστοιχῶς ἐπηρεασμένων τοιχογραφιῶν. Τοῦτο τοῦλάχιστον μαρτυρεῖ α) ἡ λεπτολόγος σχεδίασις καὶ διὰ πολὺ μικρῶν ψηφίδων ἐκτέλεσις τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, ἰδίᾳ δὲ τῶν βοστρύχων τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου, β) ἡ πλαστικὴ εὐαισθησία τῶν σαρκῶν τῶν χειρῶν, γ) ἡ μαλακὴ ἀπόδοσις τῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων διὰ βαθμιαίων ἀποχρώσεων τοῦ αὐτοῦ χρώματος καὶ δ), ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότερον, ἡ χρῆσις πολὺ λεπτῶν καὶ παραλλήλων λευκῶν γραμμῶν (*ψιμμυθιῶν*) εἰς τὰ φωτιζόμενα μέρη, οἷας συχνὰ συναντῶμεν, ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας καὶ εἰς τοιχογραφίας, οὐ μόνον μεμονωμένων μορφῶν, ὡς αἱ τοῦ Ἀγ. Σπυρίδωνος τῆς Σοπότσανης,¹ ἀλλὰ καὶ εἰκονογραφικῶν συνόλων ναῶν τῆς Π. Σερβίας, περίπου συγχρόνων τῆς Παρηγορητίσσης, ὡς π.χ. τοῦ Γκράντατς (περὶ τὸ 1276) καὶ τοῦ Ἀρίλγε² (περὶ τὸ 1300). Μίαν τοιαύτην λοιπὸν λατρευτικὴν φορητὴν εἰκόνα ἢ ἐκ λατρευτικῆς εἰκόνος ἐπηρεασμένην τοιχογραφίαν, θὰ εἶχε πιθανώτατα ὡς πρότυπον καὶ ὁ ψηφωτῆς τῆς Παρηγορητίσσης. Ἡ εἰκὼν αὕτη θὰ εἶχεν ὡς γενικὸν μὲν χρῶμα, ἥτοι προπλασμόν, τὸ βαθὺ ἐρυθρὸν χρῶμα (βῶλον), ὅστις ἐδῶ ἐμφανίζεται μόνον εἰς τὴν ἐρριμμένην σκιὰν τῆς ρινός, ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν, εἰς τὸ μέτωπον καὶ εἰς τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου. Ἐπὶ τοῦ προπλασμοῦ αὐτοῦ εἶχον τεθῇ τὰ ἀνοίγματα ἢ φῶτα, τὰ ὁποῖα ἐδῶ δὲν εἶναι πλατεῖαι φωτειναὶ κηλίδες ἀλλ' ἔχουν διαλυθῇ εἰς πολλὰς λεπτὰς καὶ πυκνάς, λευκὰς γραμμάς, αἵτινες παρακολουθοῦν τὸ σχῆμα τῶν ὑπ' αὐτῶν φωτιζομένων ὄγκων, εἶναι δὲ ἰδιαζόντως αἰσθητὰ παρὰ τοὺς κανθοὺς τῶν ὀφθαλμῶν, εἰς τὰ μῆλα τῶν παρειῶν

¹ N. OKUNEV, ἐν Byzantinoslavica τ. I. 1929, πίν. 15.

² Βλ. σχετικὰς λεπτομερείας εἰς Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Σχεδίασμα τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Αλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σ. 24. (Βιβλιοθήκη τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας ἀριθμ. 40).

παρά τὰς πρασίνας σκιὰς τῶν ὀφρύων, εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ μετώπου καὶ εἰς τὸν λαιμόν. Ἔχομεν λοιπὸν κατὰ τ' ἄνωτέρω εἰς τὸν ἡμέτερον Παντοκράτορα ἐν πολὺ παλαιόν (περὶ τὸ 1290) παράδειγμα μνημειώδους ψηφιδωτοῦ μιμουμένου τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως λατρευτικῆς φορητῆς εἰκόνας.

2) *Οἱ Προφῆται*. Αἱ ραδιναὶ μορφαὶ τῶν προφητῶν παρουσιάζουν εἰς τὴν ὅλην των διαμόρφωσιν μίαν ἐντελῶς γλυπτικὴν καὶ μνημειακὴν ἀντίληψιν. Οἱ τεχνίται, οἵτινες τοὺς ἐξετέλεσαν, ἦσαν προφανῶς ἐπηρεασμένοι ἀπὸ κλασσικὰ πρότυπα, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ τὰς στάσεις, τὰς χειρονομίας καὶ τὴν πτυχολογίαν τῶν ἐνδυμάτων των, ἢ ὅποια, ὡς ἤδη εἵπομεν, μιμεῖται τὴν τῶν ἀρχαίων ἀνδριάντων. Μεγάλῃν ὅμως διαφορὰν ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα παρουσιάζει ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν προσώπων των καὶ τῶν ἐνδυμάτων των. Διότι ταῦτα ἐμφανίζουν τὴν γραμμικὴν ἐκείνην σχηματοποίησιν, ἣτις ἦτο τόσον διαδεδομένη εἰς τὴν μνημειώδη ζωγραφικὴν τοῦ 11^{ου} καὶ ἰδίᾳ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Διὰ ταύτης - ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτου πρὸς τὸ ἐλεύθερον ζωγραφικὸν πλάσιμον τοῦ προσώπου - αἱ γραμμαὶ τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς τονίζονται ἰδιαίτερος διὰ νὰ καταστήσουν ταῦτα ἐναργέστερα καὶ διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἔκφρασιν τῶν συνήθως ἐξ ἱκανῆς ἀποστάσεως προσοριζομένων νὰ βλέπωνται ψηφιδωτῶν. Καὶ αὐτὰ δ' ἀκόμη τὰ ἐπὶ τῶν σαρκῶν τιθέμενα φῶτα δὲν εἶναι πλέον πλούσια κηλίδες, ἀλλὰ πλατεῖαι καὶ ἐνεργητικαὶ γραμμαὶ (πίν. 21, 22, 23 κλπ.). Ἡ γραμμὴ λοιπόν, ἐκτελοῦσα πλέον σχεδιαστικὴν καὶ πλαστικὴν λειτουργίαν, ἀποτελεῖ καὶ εἰς τὰς μορφὰς τῶν προφητῶν μας τὸ κύριον μέσον τῆς καλλιτεχνικῆς των ἐκφράσεως, ἐντεῦθεν δὲ προέρχονται καὶ αἱ ἰσχυραὶ ἀντιθέσεις σκιᾶς καὶ φωτὸς μεταξὺ τῶν ἐξεχόντων καὶ εἰσεχόντων μερῶν τοῦ προσώπου, αἱ μεταξὺ τῶν καθ' ἕκαστον θυσάνων τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου, καὶ αἱ σκληραὶ γραμμαὶ φωτοσκιάσεως τῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων.

Παρὰ τὸ γενικὸν ὅμως παλαιὸν τοῦτο χαρακτηριστικόν, τῆς γραμμικῆς δηλονότι τεχνικῆς των, παρουσιάζουν οἱ προφῆται τῆς Παρηγορητίσης μίαν πρόοδον ἐν σχέσει πρὸς τὰ παλαιά, «Κομνήνεια» ἀρχέτυπά των, πρόοδον ἣτις τοὺς φέρει πλησιέστερον πρὸς τὴν τέχνην τῶν Παλαιολόγων, ἢ μεγίστη ἀκμὴ τῆς ὁποίας πίπτει εἰς τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Συνίσταται δ' ἡ πρόοδος αὕτη εἰς τὴν κεκινημένην μὲν ἀλλ' οὐχὶ θεατρικὴν ἐμφάνισιν των (ὡς εἶναι π.χ. ἡ τῶν προφητῶν τοῦ τρούλλου τῆς Μαρτοράνας¹ τοῦ Παλέρμου [1148-1151] οἱ ὅποιοι ὑψοῦσι πάντες τὴν δεξιὰν πολὺ πρὸς τὰ ἄνω, ὡς νὰ ἀπαγγέλλουν), τὰς πλέον ραδιναὺς ἀναλογίας τῶν σωμάτων των, αἵτινες προσδίδουν ἐλαφρότητα εἰς τὴν κίνησιν των, τὴν λίαν ἐκφραστικὴν στροφὴν τῆς κεφαλῆς των, τὴν ζωντάνιαν τῆς ἐκφράσεως καὶ γενικῶς εἰς τὸ νέον αἶσθημα τῆς τοποθετήσεως τῶν μορφῶν των εἰς τὸν χώρον, αἶσθημα, τὸ ὁποῖον δὲν παρατηρεῖται εἰς τὰ στατικώτερα παλαιὰ ψηφιδωτὰ τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος (Ὅσ. Λουκά, προφητῶν Δαφνίου, Ν. Μονῆς Χίου, Σικελίας κλπ.).

Μεγάλῃ ἐπίσης πρόοδος παρατηρεῖται καὶ ὡς πρὸς τὰ χρησιμοποιηθέντα χρώματα, τὰ ὅποια ὅχι μόνον φωτεινότερα εἶναι τώρα ἀλλὰ καὶ παρουσιάζουν ἀπιθάνους καὶ αὐτόχρημα ἐπαναστατικοὺς συνδυασμούς, ὡς βλέπομεν π.χ. εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Σοφο-

¹ Βλ. εἰκόνας των παρὰ O. DEMUS, *The mosaics of Norman Sicily*, London 1950, εἰκ. 47A, 47B, 48A, 48B.

νίου (πίν. 14, 24). Ἀξία σημειώσεως ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ συχνὴ χρῆσις πρασίνων ἀποχρώσεων, παρεμβαλλομένων μεταξὺ τῶν σκιῶν καὶ τῶν ἐντόνως φωτιζομένων σαρκῶν διὰ τῶν ὁποίων παράγονται λίαν ἐντυπωσιακαὶ χρωματικαὶ ἀρμονίαι, προάγγελοι τῶν ὁμοιοχρώμων πρασίνων ἀποχρώσεων τῶν ἔργων τῆς παλαιολογείου ἀκμῆς.

Ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη παρατηροῦμεν εἰς τοὺς ἐξεταζομένους προφήτας: ὅτι δὲν παρουσιάζουν ὅλοι οὔτε τὴν αὐτὴν δύναμιν ἐκφράσεως οὔτε τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς τεχνικὴν ἐκτελέσεως οὔτε τὴν αὐτὴν κλίμακα χρωμάτων. Οὕτω ἄλλων μὲν ἡ τέχνη εἶναι περισσότερον προσηλωμένη εἰς τὴν παράδοσιν, ὡς πρὸς τε τὴν τεχνικὴν καὶ ὡς πρὸς τὸ χρῶμα, ἄλλων δὲ πάλιν εἶναι περισσότερον ζωγραφικὴ καὶ ἄλλων ἡ ἐκφρασις δεικνύει δραματικότητα φθάνουσιν μέχρι πάθους.

Ἡ μεγάλη αὕτη ἀνομοιομορφία παραστάσεως τῶν διαφόρων προφητῶν μᾶς ἄγει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι δὲν εἶναι ὅλοι οἱ προφῆται ἔργα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ψηφωτοῦ ἀλλὰ πιθανώτατα τριῶν, τοὺς ὁποίους, χάριν εὐκολίας, θὰ ὀνομάζωμεν διὰ τῶν στοιχείων Α, Β καὶ Γ.

Ἐκ τῶν τεχνιτῶν λοιπὸν τούτων ὁ Α εἶναι μνημειακώτερος τῶν ἄλλων, πλησιέστερος πρὸς τὸ γνήσιον διακοσμητικὸν νόημα τοῦ ψηφιδωτοῦ, συγχρόνως δὲ καὶ συντηρητικώτερος ἀλλὰ καὶ ψυχρότερος ἀπὸ τε χρωματικῆς καὶ ἀπὸ ἐκφραστικῆς ἀπόψεως. Ἔργα τούτου νομίζω ὅτι δύνανται νὰ θεωρηθῶν οἱ προφῆται: Ἡσαΐας (πίν. 21) καὶ Ἱερεμίας (πίν. 22) ἴσως δὲ καὶ ὁ Ἰεζεκιήλ (πίν. 23).

Ὁ τεχνίτης Β εἶναι τολμηρὸς τεχνίτης ἀπὸ τε σχεδιαστικῆς, μάλιστα δὲ ἀπὸ χρωματικῆς ἀπόψεως. Οὕτω π.χ. προκειμένου νὰ ἀποδώσῃ τὴν ἰσχυρὰν πρὸς τὰ ἄνω κλίσιν τῆς κεφαλῆς τοῦ Σοφονίου ἐτοποθέτησεν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ λαιμοῦ σχεδὸν ὀριζοντίως, περίπου δηλαδὴ ὅπως καὶ εἰς τὰ ρωμανίζοντα γλυπτὰ τῶν ἀψιδωμάτων (βλ. εἰκ. 83 καὶ 94 - 97). Εἰς τὴν αὐτὴν κεφαλὴν παρατηρεῖται καὶ μεγάλη ἐλευθερία χρωματικῆς ἀντιλήψεως, ἀφ' οὗ τὰς μὲν γραμμὰς τῆς ρινός, τοῦ ὠτός, τῶν χειλέων καὶ τοῦ περιγράμματος τοῦ σκιαζομένου μέρους τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ λαιμοῦ ἔγραψεν ὁ τεχνίτης διὰ ζωηρῶς ἐρυθροῦ χρώματος (*rouge de Venise*), τὰς αὐτοσκιάς τοῦ μετώπου, τῶν ὀφρύων καὶ τοῦ λαιμοῦ διὰ πικροῦ πρασίνου, καὶ τὰς τρίχας τῆς ὑπολευκαζούσης κόμης καὶ τοῦ γενείου ἀπέδωκε διὰ γαλαξοφαίων ψηφίδων πλησιαζουσῶν πρὸς τὸ ἰώδες (*mauve*) (πίν. 14, 15). Ὁ τεχνίτης αὐτὸς πρέπει νὰ ἐφιλοτέχνησεν τοὺς προφήτας Σοφονίαν καὶ Ἐλισσαῖον, οἵτινες καὶ ἀπὸ ἀπόψεως στάσεως (*Haltung*) διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

Τέλος ὁ τεχνίτης Γ, περισσότερον ρεαλιστὴς καὶ ζητητὴς τῆς προσωπογραφικῆς ἀληθείας, δίδει συγχρόνως εἰς τὰ πρόσωπά του καὶ δραματικὴν ἐκφρασιν, ἥτις ἐγγίζει τὸ πάθος. Καὶ αὐτὰ δ' ἀκόμη τὰ χρώματα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ (σκοτεινὸν καστάνινον, λαδὶ καὶ ἰώδες) εἶναι ἀναλόγου χαρακτῆρος. Ἔργα τοῦ τρίτου τούτου ψηφωτοῦ ὅστις περισσότερον ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους ἔχει πλησιάσει τὴν τέχνην τῶν Παλαιολόγων, νομίζω ὅτι θὰ εἶναι αἱ κεφαλαὶ τοῦ Ἡλίου (πίν. 16, 26), τοῦ Μωϋσέως (πίν. 17, 27), τοῦ Ἰωνᾶ (πίν. 18, 28), τοῦ Ἀαρὼν (πίν. 19, 29) καὶ τοῦ Ἰωήλ (πίν. 20, 30).

3) Αἱ Οὐράνιαι δυνάμεις. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς οὐρανίας δυνάμεις (Χερουβείμ, Σεραφεῖμ καὶ Τροχοὺς) αὗται, ὡς ἀπλούστεραι, θὰ ἐξετελέσθησαν πιθανώτατα ὑπὸ τῶν

βοηθῶν τῶν ἀνωτέρω τεχνιτῶν, ὥς δύναται τις νὰ συμπεράνῃ καὶ ἀπὸ τὴν μᾶλλον πρόχειρον ἐκτέλεσιν τῶν μικρῶν κεφαλῶν αἱ ὁποῖαι εἰκονίζονται εἰς τὸ μέσον των (εἰκ. 122).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Παρηγορητίσης — τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν κατωτέρω ἐξεταζομένην κτητορικὴν ἐπιγραφὴν θὰ ἐξετελέσθησαν περὶ τὸ 1290 — διατηροῦν μὲν ἀκόμη συντηρητικὰ τινὰ στοιχεῖα τοῦ παλαιότερου ὕφους, παρουσιάζουν ὁμῶς συνάμα καὶ ἀρκετὰ ρεαλιστικὰ καὶ χρωματικὰ στοιχεῖα τῆς Παλαιολογείου τέχνης. Ἀποτελοῦν ἐπομένως τὰ ψηφιδωτὰ ταῦτα μίαν προβαθμίδα τῆς Παλαιολογείου τέχνης, ἣτις βεβαίως ἀπέχει ἀκόμη πολὺ ἀπὸ τὸν ἐξιδανικευμένον ρεαλισμὸν τῆς τελευταίας, τὸν ὁποῖον παρατηροῦμεν εἰς τὰ ἔργα τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 14^{ου} αἰ., ὥς εἶναι τὰ πανσελήνεια τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν καὶ τῶν τῆς Παλαιᾶς Σεργίας (ᾠ. Αγ. Κλήμης Ἀχρίδος).

Δὲν εἶναι ἐν τούτοις μόνον τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Παρηγορητίσης, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦσιν, ὅτι τὸ Δεσποτάτον τῆς Ἡπείρου ἔλάβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν Παλαιολογεῖον ἀναγεννητικὴν κίνησιν τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Ἦδη αἱ τοιχογραφίαι τῆς παρὰ τὸ Βουλγαρέλι Παναγίας Βελλᾶς ¹ τοῦ 1281 καὶ αἱ τοῦ ἁγ. Νικολάου τῆς Ροδιᾶς ² μαρτυροῦν σαφῶς τὴν συμμετοχὴν ταύτην. Ἰδιαιτέρας ὁμῶς ἐξάρσεως ἄξιοι διὰ τὴν προηγμένην εἰς ἐξιδανικευμένον καὶ ἐσχηματοποιημένον ρεαλισμὸν τέχνην των εἶναι αἱ ἀσφαλῶς εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰ. ἀνήκουσαι τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου στρώματος τοῦ παρὰ τὴν Ἄρτιαν ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη, τὰς ὁποίας, σκοτεινὰς καὶ δυσπροσίτους λόγῳ τοῦ ὕψους των, δὲν εἶχον ἄλλοτε δυνηθῆ νὰ ἐκτιμήσω δεόντως, κατώρθωσα δὲ τοῦτο ἐσχάτως, χάρις εἰς τὰς λαμπρὰς φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις τὰς ὁποίας ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου τὸ Β. Ἰδρυμα Ἑρευνῶν ³.

Ἐχομεν οὕτω ἀρκετὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, τὰ ὁποῖα μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα, ἀδημοσίευτα εἰσέτι, μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων, ἀποδεικνύουν 1) πόσον ἀστήρικτος πρέπει νὰ θεωρῇται ἡ γνώμη τοῦ Ο. DEMUS ⁴, καθ' ἣν ἡ Ἡπείρος καὶ ἡ Ἑλλὰς γενικώτερον οὐδόλως συνέβαλε κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς παλαιολογεῖου ἀναγεννήσεως καὶ 2) πόσον ἀτελής εἶναι ἡ θεωρία ἱστορικῶν τινῶν τῆς τέχνης, ἰδίᾳ δὲ τοῦ V. LASAREF ⁵, οἵτινες παραδέχονται ὅτι μόνον εἰς Π. Σεργίαν (Σοπότσανη, Μιλέσεβο, Ἀρίλγε κλπ.) εὐρίσκονται μνημεῖα τῆς πρωίμου παλαιολογεῖου ἀναγεννήσεως καὶ ὅτι τὸ ρεαλιστικὸν πνεῦμα τὸ ὁποῖον τὰς διαπνέει προέρχεται — παρὰ τὰς ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς πρὸς τὰς συνοδεύουν, παρὰ τὰ ἐκ τῶν μνημείων μαρτυρούμενα ἑλληνικὰ ὀνόματα ὑπογραφῶν τῶν τεχνιτῶν των καὶ τὰς ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρουμένας προσκλήσεις Ἑλλήνων ζωγράφων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Θεσσαλονίκης — προέρχεται, λέγω, ἀποκλειστικῶς ἀπὸ σλαβικὰς ἐθνικὰς πηγὰς.

¹ Ἡπειρωτικά Χρονικά, τ. Β', σ. 160-163.

² ABME, τ. Β' (1936) σ. 138-147.

³ Περί τῶν τοιχογραφιῶν τούτων θέλω πραγματευθῆ ἀλλαχοῦ ἐκτενέστερον.

⁴ Berichte zum XI Intern. Byzantinisten - Kongress IV, 2 (1958) σ. 49.

⁵ Ἱστορία τῆς βυζ. ζωγρ. (ρωσ.) σ.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: Οἱ ἐκτελέσαντες τὰ ψηφιδωτὰ τεχνίται ἦσαν ἐντόπιοι, ἢ μετεκλήθησαν ἔξωθεν; Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ζωγραφικῶν μνημείων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (Παναγίας Βελλᾶς¹, Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη², Πόρτα Παναγίας Τρικάλων³, Κάτω Παναγίας Ἀρτης⁴, Ἀγ. Νικολάου τῆς Ροδιάς), αἱ μὲν τοῦ παλαιότερου στρώματος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη καὶ αἱ τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγίας βασιζονται ἀκόμη ἐπὶ τῆς παλαιᾶς τεχνοτροπίας τοῦ 12^{ου} αἰ. καὶ δὲν δεικνύουν καμμίαν ἀπὸ τὰς νέας τάσεις καὶ μεθόδους. Τὰς διακρίνει πνεῦμα συντηρητικόν, τὸ ὁποῖον ἄλλως τε συναντῶμεν κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Μυστρᾶν⁵. Οὔτε δὲ καὶ αἱ δύο ψηφιδωταὶ ὁλόσωμοι εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας εἰς τὸ τέμπλον τῆς Πόρτα Παναγίας τῶν Τρικάλων⁶ εἶναι περισσότερον ἐξελιγμένα. Μόνοι αἱ ἐσχάτως, μερίμνη τοῦ Βασ. Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, φωτογραφηθεῖσαι τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου στρώματος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη παρουσιάζονται μᾶλλον προηγμένα καὶ νεωτερίζουσαι, ἐμφανίζουσαι προφανῶς στενὴν συγγένειαν πρὸς τὰς μακεδονικοῦ ἐξιδανικευμένου ρεαλιστικοῦ ὅφους τοιχογραφίας τοῦ Πανσελήνου εἰς τὸ Πρωτᾶτον τῶν Καρυῶν. Ἀλλ' αἱ τελευταῖαι αὗται δὲν ἔχουσιν ἀκόμη δυστυχῶς μελετητῇ λεπτομερῶς καὶ δημοσιευτῇ. Θεωρῶ διὰ τοῦτο ἐπὶ τοῦ παρόντος πιθανόν, ὅτι ἐκ Κ/πόλεως ἂν μὴ ἐκ Θεσσαλονίκης θὰ μετεκλήθησαν οἱ τεχνίται μας, ὅπως, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκεῖθεν ἦλθον καὶ οἱ πρωτομαῖστορες τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 41), ἐμιμήθησαν ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς ναῶν τῆς Πρωτευούσης. Τὴν μετὰκλησιν ἄλλως τε τεχνιτῶν ἐκ τῆς βασιλευούσης καθιστᾷ πιθανωτάτην καὶ ἡ στενὴ συγγένεια τῆς Ἀννης Παλαιολογίνης μὲ τὴν ἐν Κ/πόλει δυναστείαν τῶν Παλαιολόγων⁷. Δὲν εἶναι ἄλλως τε σπάνιαι αἱ ἐκ Κ/πόλεως ἢ ἐκ Θεσσαλονίκης προσκλήσεις τεχνιτῶν εἰς ὁμόρους χώρας. Ἦδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἀναφέρονται ρητῶς εἰς τοὺς βίους τοῦ Στεφάνου Νεμανja καὶ τοῦ Ἀγ. Σάββα «ζωγράφοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως» καὶ «ἄξιοι ζωγράφοι ἐκ Θεσσαλονίκης»⁸. Ἀργότερον ἐπίσης, περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ὁ κρᾶλης τῆς Σερβίας Στέφανος Οὐρεσις (Miloutin) μετεκάλεσε πιθανώτατα ἐκ Κ/πόλεως⁹ ἢ ἐκ Θεσσαλονίκης¹⁰ τοὺς ζωγράφους Μιχαὴλ καὶ Εὐτύχιον Ἀστραπᾶ πρὸς διακόσμησιν τῶν ναῶν τῆς Περιβλέπτου (Ἀγ. Κλήμεντος) τῆς Ἀχρίδος καὶ τοῦ Nagoricino¹¹ τῆς Παλαιᾶς Σερβίας.

¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡπειρ. Χρον. Β' (1927) σ. 160 - 163. ² ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β' (1936) σ. 66 - 69.

³ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α' (1935) σ. 29 - 33.

⁴ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β' (1936) σ. 84 - 86.

⁵ Α. GRABAR, La peinture byzantine (ἔκδ. SKIRA 1953) σ. 154.

⁶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 30 εἰκ. 20 καὶ σ. 31 εἰκ. 21.

⁷ Ὡς γνωστὸν ἡ σύζυγος τοῦ κτίτορος τῆς Παρηγορητίσσης δεσπότης Νικηφόρος τοῦ Α' Ἄννα ἐτύγγανεν ἀνεψιὰ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ VIII τοῦ Παλαιολόγου, οὕσα τριτότοκος θυγάτηρ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Εὐλογίας. (ΝΙΚΗΦ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, Α' σ. 92 καὶ 130 [Βόννης], ΠΑΧΥΜ. Α' σ. 243 [Βόννης]. Πβλ. καὶ Archim. AV. PARDOPoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259 - 1453) München 1938, ἀρ. 30. Ὑπῆρξε δ' αὕτη πάντοτε βυζαντινὸς φίλος, πβλ. G. OSTROGORSKY, Histoire de l'État Byzantin, Paris 1956, σ. 517).

⁸ VL. ΡΕΤΚΟΥΙČ, Pregled 119. S. RADOJČIĆ, Πεπραγμ. Βυζ. Συν. Θεσσαλονίκης Α', σ. 434.

⁹ S. RADOJČIĆ, Majstori starog srpskog slikarstva, Beograd 1955, σ. 5 καὶ 13. Ὁ αὐτὸς Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντ. Συνεδρ. Θεσσαλονίκης Α', σ. 434.

¹⁰ RADOJČIĆ, Πεπραγμ. Θ' Βυζ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης Α', σ. 436.

¹¹ M. LASCARIS, Byzantion 5, 1929-30, σ. 547. L. ΜΙΡΚΟΝΙČ, Πεπραγμ. Θ' Βυζαντ. Συνεδρ. Α', σ. 311 ἐξ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Thessalonique et la peinture Macédonienne, Athènes 1955, σ. 44.

Η ΓΡΑΠΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Α) ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Πλήν τῆς ψηφιδωτῆς καὶ τῆς γλυπτῆς διακοσμῆσεως τῶν ἀνωτάτων μερῶν τοῦ ναοῦ (τρούλλου, λοφίων καὶ καμαρῶν) καὶ τῆς βασιλείου πύλης, διετηρήθησαν καὶ εἰς πολλὰ τῶν κάτω αὐτοῦ μερῶν (κόγχην ἱεροῦ, τέμπλον, τοίχους τῆς σολέας, νάρθηκα καὶ παρεκκλήσια) ἀρκετὰ λείψανα γραπτῆς διακοσμῆσεως, ἐκτελεσθέντα κατὰ διαφόρους μὲν ἐποχάς, πάντα ὁμῶς κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωσιν αἰῶνας, ὅτε πλέον ἢ παλαιὰ ὀρθομαρμάρωσις τῶν τοίχων εἶχε τελείως καταστραφῇ. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν αἱ μὲν τοῦ ἱεροῦ διατηροῦνται ἐπὶ ἐνὸς καὶ μόνου στρώματος, αἱ δὲ τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπὶ δύο, ἐν ᾧ ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρου κτιστοῦ τέμπλου διακρίνονται τρία στρώματα, ἐξ ὧν τὸ κατώτατον δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι σύγχρονον πρὸς τὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐπειδὴ δεικνύει τὴν αὐτὴν φωτεινότητα χρωμάτων, ἐν ᾧ τὰ ἐπόμενα στρώματα παρουσιάζουν πολὺ σκοτεινότερους τόνους καὶ διάφορον τεχνικὴν.

Ἐπειδὴ λοιπὸν τὰ ἐπὶ ἐνὸς καὶ μόνου στρώματος διατηρούμενα λείψανα τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ εἶναι καὶ τὰ παλαιότερα — καὶ μάλιστα ἀσφαλῶς χρονολογημένα — ἀπὸ τούτων θὰ ἀρχίσωμεν καὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς γραπτῆς διακοσμῆσεως.

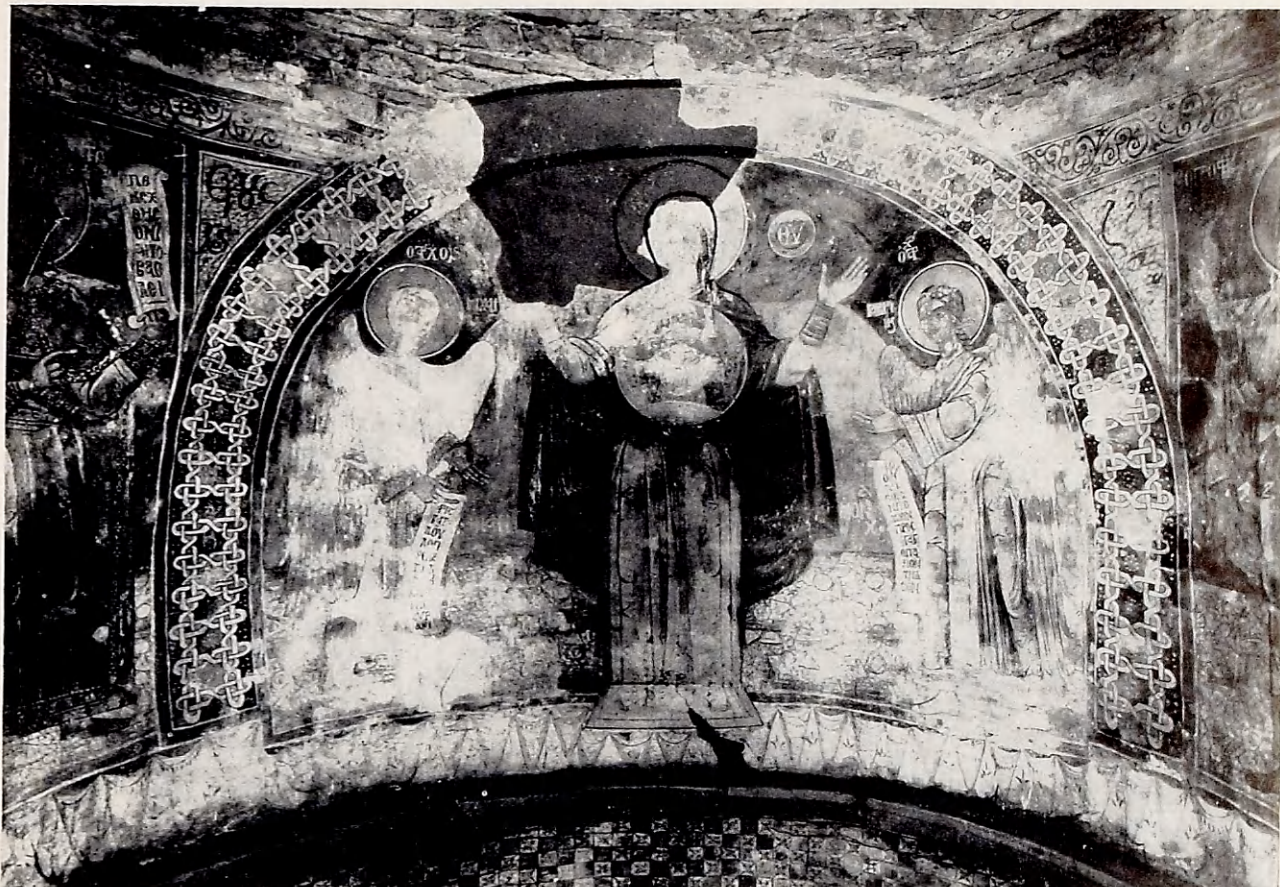
1. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἱεροῦ. Διὰ τοιχογραφιῶν ἐκοσμήθη μόνον ὁ ἡμικύλινδρος τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τριλόβου παραθύρου αὐτῆς μέχρις ὕψους 9.70 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ εὐρίσκεται σήμερον εἰς στάθμην κατὰ 0.10 μ. περίπου ὑψηλοτέραν τῆς τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἀργότερον, φραχθέντος τοῦ τριλόβου παραθύρου, εἰκονίσθη καὶ ἐπ' αὐτοῦ οἰκτρά τις τοιχογραφία τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τμῆμα τῆς ὁποίας ἠναγκάσθημεν νὰ ἀπομακρύνωμεν χάριν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ τριλόβου ἀνοίγματος.

Ἡ ἄνω τοῦ παραθύρου διακόσμησις τοῦ ἱεροῦ διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψος ζώνας. Ἐκ τούτων ἡ ἀνωτέρα περιλαμβάνει τὴν ὑπὸ δύο ἀγγέλων σεβιζομένην Πλατυτέραν καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς Προφήτας (εἰκ. 126).

Ἀξίον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι, λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους (11.10 μ.), εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο τὸ κτιστὸν τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης, ἡ Πλατυτέρα δὲν εἰκονίσθη ἐντὸς αὐτοῦ, ἀλλὰ πολὺ κατωτέρω, ἥτοι εὐθὺς ὑπεράνω τῆς εἰς ὕψος 7.00 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου εὐρισκομένης λοξοτμήτου ζώνης, ἣτις χωρίζει τὸ ἰσόγειον ἀπὸ τοῦ ὀρόφου τοῦ γυναικωνίτου (βλ. εἰκ. 51, 52). Ἐπειδὴ ἐν τούτοις ἡ Πλατυτέρα εἰθιστο νὰ εἰκονίζεται πάντοτε ἐντὸς κόγχης, ἀπεμιμήθησαν καὶ εἰς τὸ ὕψος αὐτὸ τοῦ ἡμικυλίνδρου μίαν κόγχην, σχεδιάσαντες τὸν ἡμικυκλικὸν λῶρον αὐτῆς ἐπὶ τῆς κατακορύφου ἐπιφανείας τοῦ ἡμικυλίνδρου. Ἐκόσμησαν δὲ μάλιστα τὸν λῶρον αὐτὸν δι' ὠραίου, 0.43 μ. πλατέος, γεωμετρικοῦ καὶ πολυχρώμου κοσμήματος (εἰκ. 126). Ἡ ἀπομίμησις αὕτη τεταρτοσφαιρίου μετὰ λῶρου φαίνεται μὲν ἐν δευτέρᾳ ὀρθῇ προβολῇ ὡς καμπύλη ἡμικυκλική (εἰκ. 126)

προοπτικῶς ὁμῶς καὶ ἐκ τῶν κάτω θεωμένη ἐμφανίζεται ὡς μία παραμορφωμένη ἔλλειψις ἢ μᾶλλον ὡς καμπύλη σχήματος «λαβῆς κανίστρου».

Κάτωθεν λοιπὸν τοῦ κόγχην ἀπομιμουμένου ἡμικυκλίου αὐτοῦ εἰκονίσθη, ὡς συνήθως, ἡ Παναγία, δλόσωμος, κατὰ τὸν λεγόμενον τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης ἥτοι ὀρθία καὶ κατ' ἐνώπιον «τὰς ἀχράντους αὐτῆς χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξαπλοῦσα»¹ καὶ φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐντὸς μεγάλου, χρυσοπέδου μεταλλίου, τὸ παιδίον Ἰησοῦν, ἐν προτομῇ καὶ κατενώπιον, εὐλογοῦν δι' ἀμφοτέρων τῶν ὁμολόγως πρὸς τὰς χεῖρας τῆς Θεο-

Εἰκ. 126. Τοιχογραφία τῆς Πλατυτέρας ἐπὶ τοῦ ἡμικυλίνδρου τοῦ Ἱεροῦ.

τόκου ἐκτεταμένων χειρῶν του. Ἡ Παναγία πατεῖ ἐπὶ μικροῦ τετραγώνου τάπητος με ῥοδίνην παρυφήν, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται λευκὸν μετὰ κιτρίνων πτυχῶν ὕφασμα (ποδέα), ὕψους 0.25 μ., ἐπενδύον τὸν τοῖχον καθ' ὅλην τὴν ὑπεράνω τῆς λοξοτμήτου ταινίας καμπύλην ἐπιφάνειαν τοῦ ἡμικυλίνδρου (εἰκ. 126).

Ἡ Παρθένος φέρει ἐσωτερικῶς μὲν φαιόν, ἐξωσμένον, χειριδωτὸν ποδήρη χιτῶνα, καταπίπτοντα εἰς ἄδρας κατακορύφους δίκην ραβδώσεων πτυχάς, καὶ ἐπ' αὐτοῦ καστανόχρουν μαφόριον, καλύπτον τὴν κεφαλὴν, πορπούμενον ἐμπρὸς κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ καταπίπτον ὀπισθεν μέχρι τῶν κνημῶν. Ὁ δὲ μικρὸς Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος χειριδωτὸν ἐξωσμένον χιτῶνα με κιτρίνας πτυχάς καὶ ὁμοίου χρώματος ἱμάτιον. Ἡ ζώνη

¹ ΦΩΤΙΟΣ παρὰ Κωδινῷ (Βόννης) σ. 199, 23.

του καὶ τὰ ἄκρα μανίκια τοῦ χιτῶνος εἶναι, ὡς καὶ τὰ τῆς Παναγίας, πλουσίως κεκοσμημένα διὰ κεντημάτων.

Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου εὗρηται, ἐντὸς μικρῶν κύκλων, ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή ΜΡ ΘΥ. Ὁ κάμπος τῆς ὅλης εἰκόνης, ἣτις εἶναι δυστυχῶς ἀρκετὰ βεβλαμμένη (εἰκ. 126), ἔχει ἄνω μὲν βαθυπράσινον χρῶμα, ἐφ' οὗ προβάλλεται ἡ κεφαλή, κάτω δὲ ἀνοικτὸν πράσινον (λαδί).

Ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται, κατὰ κρόταφον καὶ προσκλίνοντες πρὸς αὐτήν, δύο ἄγγελοι, ἐνδεδυμένοι στολὴν διακόνου μὲ ὀράρια καὶ χρυσοῦς λώρους. Κατὰ

Εἰκ. 127. Ὁ Προφήτης Δαβίδ.

τὰς ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν των γεγραμμένας ἐπιγραφάς, ὁ μὲν δεξιᾷ τῆς Παρθένου ἱστάμενος εἶναι Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ, ὁ δὲ ἀριστερᾷ Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ. Ἔχοντες ἀμφοτέρωθεν ἐρυθρὰς τὰς πτέρυγας φοροῦσιν ὁ μὲν Μιχαὴλ ἐρυθρόν, ὁ δὲ Γαβριὴλ σκοτεινόφαιον στιχάριον μὲ κιτρίνους (χρυσοῦς) τοὺς λώρους, τὰ ἐπιμανίκια καὶ τὴν κάτω παρυφὴν τοῦ στιχαρίου. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦσιν ἀμφοτέρωθεν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, τὰ ὅποια στρέφουσι πρὸς τὸν θεατήν. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ εἰληταρίου τοῦ Μιχαὴλ ἀναγράφεται: «παρίσταντε δουλοπρεπῶς τῷ [τόκῳ σου αἱ τάξεις αἱ] ἐπουράνι[αι]»¹, ἐπὶ δὲ τοῦ εἰληταρίου τοῦ Γαβριὴλ: «Ποῖον σοι ἐγκώμιον προσάγαγω τῇ δέ σε ὀνο[μάσῃ ἀπορῶ καὶ ἐξίσταμαι]»².

Ἀριστερᾷ τῆς Πλατυτέρας εἰκονίσθη, ἐντὸς ἐρυθροῦ ὀρθογωνίου πλαισίου καὶ εἰς ὕψος ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς Παναγίας, ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑ(βί)Δ (εἰκ. 127). Τὸ κάτω σῶμα του καὶ οἱ πόδες του ἀπεδόθησαν πλαγίως ἐν ᾧ ὁ κορμὸς καὶ ἡ κεφαλή του εἶναι ἐστραμμένοι κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τὸν θεατὴν καὶ τὴν Πανα-

γίαν. Ὁ Προφητάναξ εἶναι ἐνδεδυμένος πολυτελῇ βασιλικὴν στολὴν ἣτοι ἐρυθρὰ ὑποδήματα, σκοτεινόφαιον ἐξωσμένον χιτῶνα μὲ κατακόσμους: τραχηλέαν, ζώνην, κάτω

¹ Ἡ ἐπιγραφή αὕτη εἶναι εἰλημμένη ἀπὸ τοῦ α' τροπάρχου τῆς ε' ὁδῆς τοῦ κανόνος τῆς Θεοτόκου, τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὁρθοῦ τῆς Κυριακῆς (α' ἡχος) (ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗ, ἔκδ. Βενετίας 1837 σ. 12).

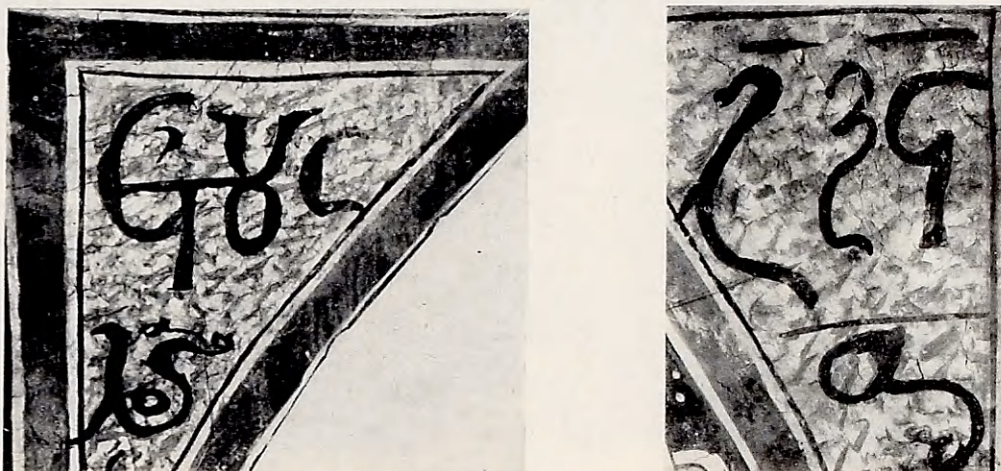
² Ἡ ἐπιγραφή αὕτη εἶναι εἰλημμένη ἀπὸ τοῦ Θεοδοκίου «τὴν ὠραιότητα τῆς Παρθενίας σου» τῆς α' στιχολογίας τῶν καθισμάτων τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὁρθοῦ τῆς Κυριακῆς, ἡχος γ' (ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗ, ἔκδ. Βενετίας 1837 σ. 134).

παρυφήν καὶ ἄκρας χειρίδας καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐρυθρὸν ποδήρη μανδύαν μὲ λιθοκόλλητον παρυφήν, πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Τέλος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του φέρει πολύγωνον, λιθοκόσμητον στέμμα. Ἡ μὲ μεγάλους, ἐκφραστικούς ὀφθαλμοὺς ἀδρὰ κεφαλὴ τοῦ προφήτου, περιβαλλομένη ἀπὸ βραχεῖαν κόμην καὶ βραχὺ γένειον, προσβλέπει τὴν Παναγίαν, τὴν ὁποίαν καὶ δεικνύει διὰ τοῦ προτεταμένου δείκτου τῆς δεξιᾶς του χειρὸς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἢ ἐκ τῶν Ψαλμῶν του (μδ', 15) εἰλημμένη ἐπιγραφὴ: ἀπενεχθήσονται τῷ βασιλεῖ [παρθένου ὀπίσω αὐτῆς....]

Ὁ δεξιᾶ τῆς Πλατυτέρας εἰκονιζόμενος ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΣΑΪΑΣ, ἐστραμμένος καὶ αὐτὸς κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τὴν Παναγίαν, εἶναι ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν

ΑΝΑΝΙ ΜΟΝ
ΧΕ

Εἰκ. 128. Τὸ ὄνομα τοῦ ἐκτελέσαντος τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἱεροῦ ζωγράφου.

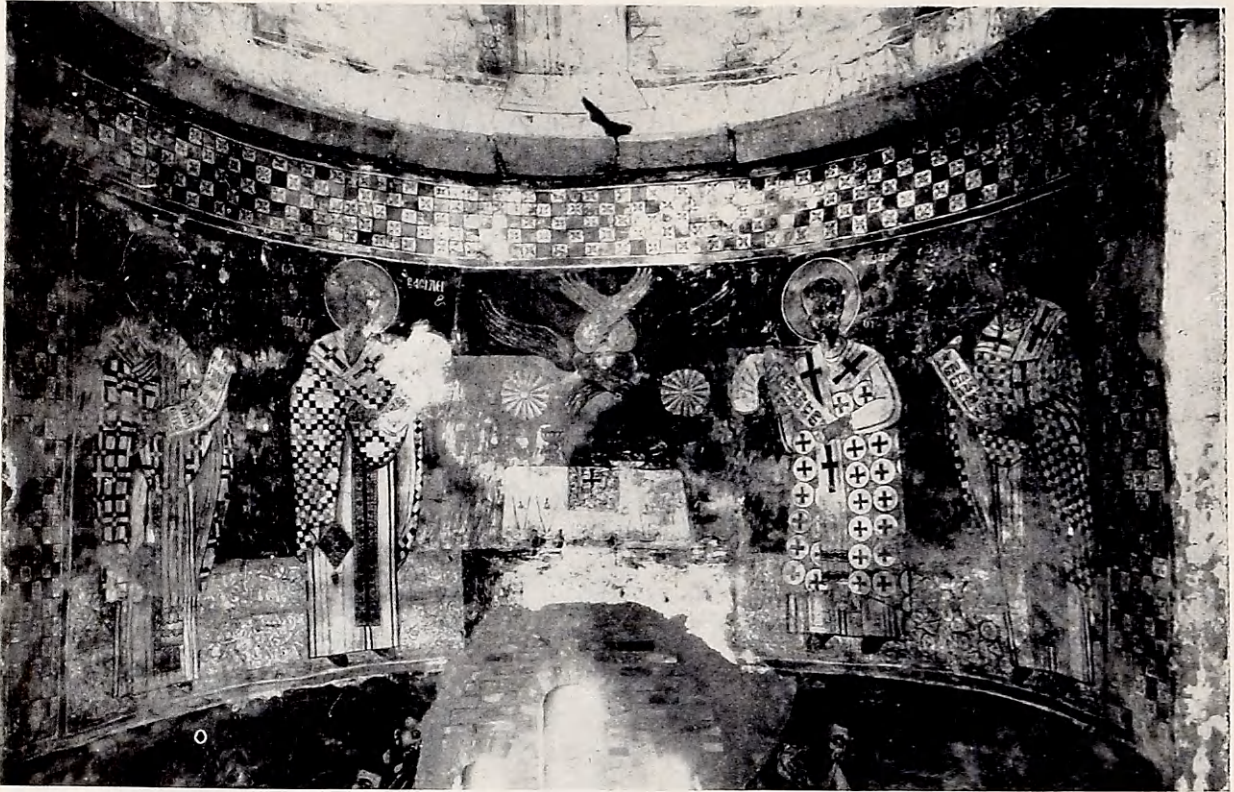
Εἰκ. 129. Ἡ γραπτὴ χρονολογία τῆς τοιχογραφίσεως τοῦ Ἱεροῦ.

στολὴν ἥτοι κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κίτρινον ἱμάτιον καταπίπτον ἀπὸ τῶν ὤμων εἰς πολλαπλᾶς πτυχάς. Ὡς ὁ Δαυὶδ δεικνύει καὶ αὐτὸς τὴν Παναγίαν διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς, κρατεῖ ἀνοιχτὸν εἰλητάριον, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν (ΗΣ. ζ', 14): ἰδοὺ ἡ Παρθένος ἐν γαστρὶ [ἔξε] καὶ τέξεται υἱὸν καὶ καλέ[σουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἑμμανουήλ].

Ποῖος ἦτο ὁ φιλοτεχνήσας τὰς ἀγιογραφίας τοῦ Ἱεροῦ ἀγιογράφος καὶ πότε αὗται ἐξετελέσθησαν διδασκόμεθα ἐκ δύο ἐπιγραφῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν μία, γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ ἐλαιοχρόου κάμπου, ἐκατέρωθεν τοῦ κρασπέδου τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας, λέγει (εἰκ. 128): Ἀνανί [ας] μοναχός, ἡ δὲ δευτέρα, γεγραμμένη διὰ μέλανος χρώματος ἐπὶ τῶν δύο ἐκατέρωθεν τῆς συνθέσεως μικρῶν τριγώνων (εἰκ. 126-129) ἔτους ζξς ἰν(δικτιῶν)ος α. Ἀντιστοιχεῖ δὲ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ζξς (=7066) πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἔτος 1558, ὅπερ συμπίπτει ὄντως πρὸς ἰνδικτιῶνα α¹.

¹ Πβλ. H. LIETZMANN, Zeitrechnung (Συλλ. Göschel) σ. 60.

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἱεροῦ ἐγένοντο περὶ τὰ μέσα τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, ἥτοι καθ' ἣν ἐποχὴν ἦνθιει εἰς τὸ Ἁγ. Ὅρος ἡ περίφημος Κρητικὴ σχολή, εἶναι δὲ ἄξιον παρατηρήσεως, ὅτι ὁ ἄλλοθεν ἄγνωστος ἀγιογράφος τῆς Παρηγορητίσσης μοναχὸς Ἀνανίας, ὅστις παρουσιάζει ὁμολογουμένως ἀρκετὴν ἀκρίβειαν εἰς τὸ σχέδιον τῶν ἔργων του, φωτεινότητα χρωμάτων καὶ ἁρμονικοὺς αὐτῶν συνδυασμούς, ὥς καὶ ἀρκετὰ ἐπιτυχῇ ἀπόδοσιν τῆς πλαστικότητος τῶν μορφῶν, οὐδόλως ἔχει ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὴν

Εἰκ. 130. Τέσσαρες Ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες ἐκατέρωθεν τῆς Ἁγ. Τραπεζῆς.

σύγχρονόν του ἀγιορειτικὴν τέχνην τῆς σχολῆς Θεοφάνους τοῦ Κρητός, τῆς ὑπερόχου τέχνης τοῦ ὁποίου ὑπολείπονται κατὰ πολὺ τὰ ἔργα του.

Ἡ κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας ζώνη στέφεται ὑπὸ πλατείας ταινίας κοσμουμένης διὰ ζατρικιοειδοῦς πολυχρώμου κοσμήματος (εἰκ. 130). Εἰκονίζονται δ' εἰς αὐτὴν συλλειτουργοῦντες τέσσαρες ἱεράρχαι, τεταγμένοι ρυθμικῶς ἐκατέρωθεν μεγάλης Ἁγ. Τραπεζῆς. Αὕτη ἀποτελουμένη ἐξ ὀγκώδους, κυβικοῦ, καστανοχρόου σώματος, καλύπτεται ἄνω διὰ λευκοῦ, πτυχωτοῦ ὑφάσματος, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου ἀπλοῦται μικρότερον τετράγωνον κεντημένον ὑφασμα (ὁ ἀῆρ) φέρον περὶξ μὲν κόσμημα ἐν δὲ τῷ μέσῳ σταυρόν, τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ἡ γνωστὴ συντετμημένη καὶ τοὺς κακοὺς δαίμονας ἀποτρέπουσα ἐπιγραφὴ $\overline{\Gamma\Theta} \overline{\chi\varsigma} \overline{\nu} \overline{\kappa}$ (Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ). Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς Τραπεζῆς διακρίνονται ἀριστερᾷ μὲν ὑψηλὸν ἅγιον ποτήριον κεκαλυμμένον διὰ μικροῦ ὑφάσματος, δεξιᾷ δὲ χρυσοῦν δισκάριον (εἰκ. 130).

Εἰς τὸν εὐθύς ὑπεράνω τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς κάμπον εἰκονίζεται αἰωρούμενον ἑξαπτέρυγον¹ (Σεραφεῖμ), ἔχον ἀνοικτὰς τὰς ἑξ αὐτοῦ ἐρυθρὰς πτέρυγας, συμμετρικῶς διατεταγμένας ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν εἰκονιζομένην νεαράν, ἀνθρωπίνην κεφαλὴν του. Κάτωθεν καὶ πλαγίως τῶν μεσαίων πτερύγων προβάλλουν συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν ἀνὰ μία χεὶρ κρατοῦσα λευκὴν ράβδον καταλήγουσαν εἰς τροχὸν ἔχοντα πτυχωτὰς τὰς ἀκτῖνας. Ἄνω, πλαγίως καὶ κάτωθεν ἐκάστου τροχοῦ εἶναι προσγεγραμμένη ἡ ἐκ τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου εἰλημμένη τριπλῇ ἐπιγραφῇ: ἄγιος, ἄγιος, ἄγιος.

Οἱ ἑκατέρωθεν τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς ἱστάμενοι τέσσαρες σεβάσμιοι ἱεράρχαι (εἰκ. 130), φοροῦντες τὰς πλουσίας ἀρχιερατικὰς αὐτῶν στολὰς ἦτοι: λευκοὺς ποδήρεις χιτῶνας καὶ ἐπ' αὐτῶν φαιλόνια κοσμούμενα τὰ μὲν διὰ σταυρῶν ἐντὸς τετραγώνων ἢ κύκλων, τὰ δὲ διὰ ζατρικιοειδοῦς πολυχρώμου κοσμήματος, εἶναι πάντες ἐλαφρῶς ἐστραμμένοι πρὸς τὴν Ἀγ. Τράπεζαν καὶ δὴ ἀντιστοίχως οἱ μὲν ἀριστερᾷ (τῷ θεατῇ) Ἀγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ἀγ. Βασίλειος πρὸς τὰ δεξιὰ, οἱ δὲ ἀριστερᾷ αὐτῆς, Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Ἀγ. Ἀθανάσιος ὁ μέγας, πρὸς τ' ἀριστερά. Πάντες οἱ ἱεράρχαι κρατοῦσιν ὑψηλὰ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀναγράφονται χωρία ἐκ τῆς λειτουργίας, τὰ ὅποια ὑποτίθεται ὅτι ἀναγινώσκουν ἢ ἀπαγγέλλουν. Οὕτω ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου Ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἶναι γεγραμμένον τὸ χωρίον τῆς λειτουργίας «τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ἄδωντα, βοῶντα...», ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἀγ. Βασιλίου» [ἔδωκε τοῖς] ἀγί[οις αὐτοῦ μ]αθητα[ῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπών]... ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου «τὰ σὰ ἐκ τῶν σὸν σοὶ προσφέρο[μεν]» καὶ ἐπὶ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου «Ἐξερέτος τῆς Παναγίας ἀχράντου...»

Δυστυχῶς, λόγῳ τοῦ χρόνου καὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἐπιζωγραφήσεων, τὰ πρόσωπα τῶν ἱεραρχῶν εἶναι πολὺ ἡλλοιωμένα. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ τῆς δευτέρας ζώνης ἢ σύνθεσις εἶναι ἔργον τοῦ αὐτοῦ καὶ τῆς ἄνω μοναχοῦ ζωγράφου Ἀνανίου, ὅστις μάλιστα ἐνταῦθα ἠθέλησε νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν εἰκόνα καὶ τὴν ἔννοιαν βάθους, σχεδιάσας ἀνοικτότερον καὶ δίκην τάπητος τὸ κάτω μέρος τοῦ κάμπου, ὅλον δὲ σκοτεινότερον τὸ ἄνω.

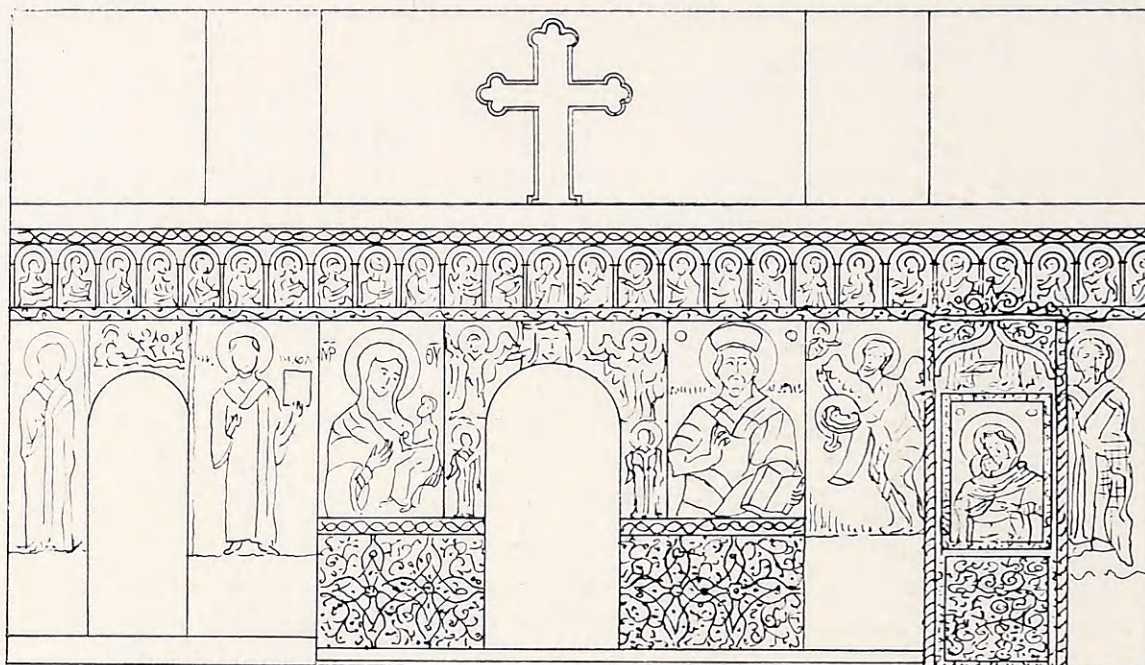
Προσθέτομεν ἐν τέλει ὅτι ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω περιγραφεῖσαν σύνθεσιν εἰκονίσθη εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους ὁ Μυστικὸς δεῖπνος οἰκτρῶς δι' ἐπιζωγραφήσεων παρὰμορφωθείς, Ἐπ' αὐτοῦ ἀνέγνωσα ἄλλοτε (Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 71) τὴν ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν [Δέησις τοῦ] δούλου τοῦ Θ[εο]ῦ Ἀποστόλου ἡραῖος (= ἱερέως).

2. Αἰ τοιχογραφίαι τοῦ τέμπλου. Σύγχρονος πρὸς τὴν καταστροφὴν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ θὰ ὑπῆρξε καὶ ἡ τοῦ βυζαντινοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, ὅπερ, ἄγνωστον πότε, ἀντικατεστάθη διὰ κτιστοῦ τοίχου, ὕψους 3,62 μ., πατήσαντος ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου στυλοβάτου (εἰκ. 113) καὶ ἐνισχυθέντος ἐσωτερικῶς διὰ ξυλοδεσιῶν. Ἡ πρόσοψις τοῦ νεωτέρου τούτου κτιστοῦ τέμπλου ἐτοποθετήθη εἰς τὴν γραμμὴν τῆς ἐξωτερικῆς κατακορύφου ἐπιφανείας τῶν δύο ἀνατολικῶν πεσσῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀποτελέσασα μετ' αὐτῶν ἐνιαίαν συνεχῆ ἐπιφάνειαν, καταλαμβάνουσαν

¹ Ἐξαπτέρυγα εἰκονίζονται συχνὰ ἄνωθεν τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς ἰδίᾳ δὲ ὑπεράνω τῆς Τραπεζῆς τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ὡς π.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ Λέσνοβο τῆς Π. Σερβίας (VL. Ρετκονιτς, *Manuments religieux dans l'histoire du peuple Serbe*, Beograd 1950, σ. 812 εἰκ. 472).

δλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ, ἤτοι 8.70 μ. Τὸ νέον τέμπλον διετρυπήθη ὑπὸ τριῶν τοξωτῶν θυρῶν: μιᾶς μεγαλυτέρας μεσαίας, κατὰ τὸν ἄξονα — τῆς Ὁραίας Πύλης — ἀνοίγματος 1.03 μ.¹, καὶ δύο μικροτέρων πλευρικῶν, ἀνοίγματος 0.79 μ., ἀνοιχθειςῶν μεταξὺ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῶν δύο τούτων μικροτέρων θυρῶν ἡ νοτία φράσσεται σήμερον ὑπὸ τοῦ ξυλογλύπτου προσκυνηταρίου τοῦ φέροντος τὴν κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ ναῷ λατρευομένην εἰκόνα τῆς Παναγίας.

Ἡ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ὁψις τοῦ τέμπλου διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας (εἰκ. 131). Ἐκ τούτων ἡ κατωτάτη, ὕψους 1.16 μ., πατοῦσα ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου στυλοβά-

Εἰκ. 131. Ἡ σύνθεσις τῆς διακοσμήσεως τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου.

του τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου καὶ στεφομένη ὑπὸ ταινίας ὕψ. 0.12 εἶναι διακεκοσμημένη δι' ὠραίου φυτικού συμπλέγματος (εἰκ. 132). Ἡ ὑπεράνω τῆς πρώτης ζώνης δευτέρα διαίρεσις, ὕψ. 1.55 μ. διεκοσμήθη δι' εἰκόνων ἁγίων, αἵτινες ἐπὶ μὲν τῶν πεσσῶν εἶναι ὁλόσωμοι τοιχογραφίαι — τοῦ Ἀγ. Νικολάου πρὸς βορρᾶν καὶ τοῦ Προδρόμου πρὸς νότον κρατοῦντος τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἐντὸς λοπάδος (εἰκ. 136) — ἐπὶ δὲ τῶν ἐκατέρωθεν τῆς Ὁραίας Πύλης διαστημάτων μεγάλαι φορηταὶ εἰκόνες, τῆς Παναγίας πρὸς βορρᾶν καὶ τοῦ Χριστοῦ πρὸς νότον. Τοιχογραφίαι ὁλοσώμων ἁγίων εἰκονίζονται ὡσαύτως καὶ κατὰ τὰ δύο ἄκρα, ἐξ ὧν τὸ νότιον καταλαμβάνεται ὑπὸ τῆς μορφῆς τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου (εἰκ. 135).

Τέλος τὰ μεταξὺ τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων καὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης κενὰ ἐκοσμήθησαν τὸ μὲν τῆς Ὁραίας Πύλης διὰ τοῦ κατὰ τ' ἄκρα πτυχουμένου Ἀγ. Μανδηλίου, βασταζομένου διὰ τῆς ἀντιστοίχου ὑψωμένης χειρὸς τῶν ἐκατέρωθεν τῆς Ὁραίας Πύ-

¹ Χάριν στερεώσεως τῶν βημοθύρων τῆς Ὁραίας Πύλης τοῦ μεταγενεστέρου τούτου τέμπλου ἐλαξεύθησαν ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ μαρμαρίνου στυλοβάτου δύο ὀρθογώνιοι ἐγκοπαί, τὰς ὁποίας τούτου ἕνεκα δὲν ἐσημειώσαμεν εἰς τὴν κάτωσιν τῆς εἰκ. 118

λης ἐν προτομῇ καὶ κατενώπιον εἰκονιζομένων ἀρχαγγέλων *Μιχαήλ* καὶ *Γαβριήλ* (εἰκ. 131), τὸ δὲ τῆς θύρας τῆς προθέσεως διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ Ἑπιταφίου θρόνου.

Τὴν τελευταίαν καὶ ἀνωτάτην διαίρεσιν τοῦ τέμπλου σχηματίζει συνεχῆς ζωφόρος, ὕψους 0.50, ἀπαρτιζομένη ἐξ εἴκοσιν ἐξ μορφῶν ἁγίων εἰκονιζομένων ἐν προτομῇ κάτωθεν ἡμικυκλικῶν τοξυλλίων, στηριζομένων ἐπὶ λεπτῶν κιονίσκων (εἰκ. 133). Ἄνω καὶ κάτω ἡ ζωφόρος αὕτη πλαισιοῦται ὑπὸ δύο ὀριζοντίων ταινιῶν, ὕψους ἀντιστοίχως 0.10

Εἰκ. 132. Τὸ φυτικὸν κόσμημα τῆς ποδιᾶς τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου.

καὶ 0.12 μ. κοσμουμένων διὰ κυματιστοῦ μετ' ἀνθυλλίων βλαστοῦ, κάτω μὲν ἀπλοῦ (εἰκ. 134), ἄνω δὲ διπλοῦ. Ἡ ὅλη ζωφόρος στέφεται ὑπὸ ξυλίνης κεκονιαμένης κορωνίδος, φέρει δ' ἄνωθεν τῆς Ὁραίας Πύλης μέγαν ξύλινον σταυρὸν ὕψους 1.44 (εἰκ. 131).

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τέμπλου ἄλλαι παρουσιάζονται εἰς δύο στρώματα, ἄλλαι δὲ εἰς τρία. Ἡ ἐκ τῶν τοξυλλίων ζωφόρος ἐξωγραφήθη ἐπὶ τοῦ δευτέρου στρώματος, αἱ δὲ ὑπὸ τὰ τοξύλλια μορφαί, εἰκονίζουσαι κατὰ μὲν τὸν ἄξονα, ἥτοι ὑπὲρ τὴν Ὁραίαν Πύλην τὰ τρία πρόσωπα τοῦ τριμόρφου ἢ δεήσεως, ἥτοι τὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον εἰς τὸ μέσον, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τὸν Πρόδρομον καὶ τὴν Παναγίαν ἐστραμμένους πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ εἰς στάσιν δεήσεως, περαιτέρω δὲ ἀνὰ ἓνα ἄγγελον ἐστραμμένον ὁμοίως καὶ εἰς στάσιν δεήσεως. Πρὸς τὸν Χριστὸν εἶναι ἐπίσης ἐστραμμένοι καὶ οἱ ἑκατέρωθεν τοῦ τριμόρφου εἰκονιζόμενοι ἐν προτομῇ 21 Ἀπόστολοι, ὧν οἱ τέσσαρες πρῶτοι ἐξ ἀριστερῶν διασφύζουσι καὶ τὰ διὰ μέλανος χρώματος ὑπεράνω τῶν τοξυλλίων γεγραμ-

μένα ὀνόματα αὐτῶν: ὁ ἀπόστ[ολος] Σιλουανός, ὁ ἀπόστ[ολος] Ἀνδρόνικος, ὁ ἀπόστ[ολος] Κλεώπας, ὁ ἀπόστ[ολος] Ἰάκωβος ὁ ἀδελφόθεος, ἐν ᾧ τῶν ὑπολοίπων τὰ ὀνόματα εἶναι γεγραμμένα ἐντὸς τοῦ τοξυλλίου (εἰκ. 133). Ἡ ζωφόρος τῶν Ἀποστόλων συνεχίζετο καὶ εἰς τὰ γειτονικά τιμήματα τῶν τοίχων, ἔνθα πρὸς βορρᾶν σφύζεται ὁ ἀπόστολος Ἀγαβος.

Εἰκ. 133. Ἡ γραπτὴ ἐκ τοξυλλίων μετὰ προτομῶν ἀποστόλων ζωφόρος τοῦ τέμπλου.

Τόσον αἱ χειρονομίαι ὅσον καὶ ἡ ἔκφρασις τῶν καθ' ἑκάστην μορφῶν τῆς ζωφόρου μαρτυροῦσιν ἱκανὴν δεξιотеχνίαν καὶ αἴσθημα τοῦ ἐκτελέσαντος αὐτὰς τεχνίτου.

Εἰς τὸ αὐτὸ δεύτερον στρῶμα ἀνήκει καὶ ἡ κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ τέμπλου εἰκονιζομένη μορφή τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου (εἰκ. 135). Οὗτος ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικὴν

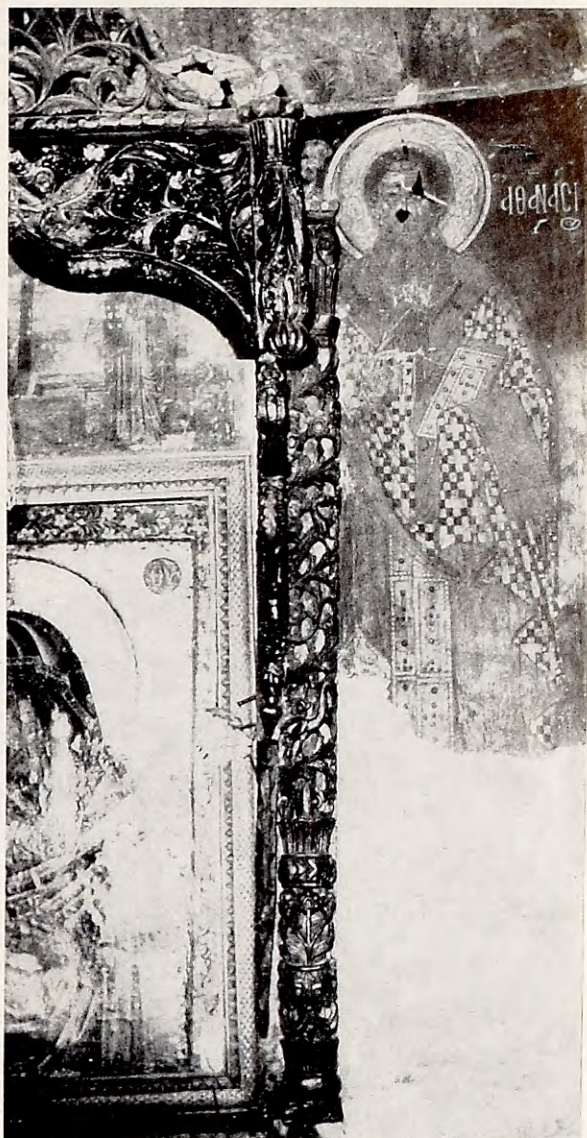
Εἰκ. 134. Τὸ κυματιστὸν κόσμημα τῆς κάτω ταινίας τοῦ ζωφόρου τοῦ τέμπλου.

του στολὴν, φέρει ἔξοργον φωτοστέφανον μετ' ἐντύπων κοσμημάτων, μιμούμενον μεταλλικὸν στέφανον μετ' ἐμπαιστικῆς διακοσμήσεως. Τοιοῦτους ἐκτύπους στεφάνους, προστεθέντας ἀργότερον ἐπὶ τοῦ ἐξωγραφημένου χρυσοκιτρίνου φωτοστεφάνου των, φέρουσι καὶ οἱ παραπλεύρως ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονιζόμενοι ἅγιοι Δημήτριος καὶ Παντελεήμων, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ Ἅγιον Μανδήλιον, ἀκόμη δὲ καὶ αἱ κεφαλαὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ Ἀρχαγγέλων. Ὁ Ἀγ. Ἀθανάσιος εἰκονιζόμενος κατὰ μέτωπον φορεῖ φαιλόνιον μὲ ζατρκιοειδὲς κόσμημα ἀποτελούμετον ἐκ λευκῶν καὶ μελανῶν τετραγωνιδίων καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὠμοφόριον κατερχόμενον μέχρι τῶν ποδῶν, φέρει δ' ἐπίσης καὶ τὸ ἐπιγονάτιον. Ὁ ἱεράρχης εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον, οὐχὶ ἀπ' εὐθείας διὰ τῆς γυμνῆς χειρὸς ἀλλὰ μέσῳ τοῦ φαιλονίου.

Τὸ κατώτατον τμήμα τῆς εἰκόνος τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου κοταπεσὸν ἀπεκάλυψε τὴν ἐπὶ τοῦ κάτωθεν πρώτου στρώματος ὑπαρξιν εἰκόνος ἱεράρχου—πιθανότατα αὐτοῦ τοῦ ἰδίου Ἀγ. Ἀθανασίου—ὅστις ὁμως εἰκονίζετο εἰς μεγαλυτέραν τοῦ δευτέρου κλίμακα, μὲ φωτεινότερα χρώματα—π.χ. ροδόχρουν κάμπον—καὶ μὲ πλατύτερον καὶ πολυτελέστερον κεκοσμημένον ὠμοφόριον. Λόγῳ δὲ τῶν μεγαλυτέρων του διαστάσεων ἢ μορφῇ τοῦ ἐπὶ τοῦ πρώτου στρώματος ἱεράρχου ἤρχιζε χαμηλότερον τῆς τοῦ δευτέρου, ἥτοι εἰς ὕψος 0.80 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ἀντὶ τῶν 1.10 τοῦ δευτέρου στρώματος, ἢ δὲ κάτωθεν αὐτοῦ ποδέα εἶχε τὸ χρῶμα ὄχρας.

Λόγῳ τῶν φωτεινότερων χρωμάτων, τῆς μεγαλυτέρας κλίμακος καὶ τῆς διαφόρου τεχνικῆς τῆς ἐκτελέσεως τῆς τοιχογραφίας τοῦ πρώτου στρώματος, θεωρῶ λίαν πιθανόν, ὅτι καὶ τὸ τέμπλον θὰ ἐτοιχογραφήθη ἀρχικῶς συγχρόνως πρὸς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, ἥτοι τὸ 1558, καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀγιογράφου Ἀνανίου.

Ἐκ τῶν λοιπῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τέμπλου ἢ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ (βορείου) πεσσοῦ εἰκονιζομένη ὁλόσωμος μορφῇ τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ἐνδεδυμένου τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολήν, εὐλογοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς ὑψωμένον τὸ Εὐαγγέλιον (εἰκ. 131), ἔχει μεγάλως παραμορφωθῇ διὰ μεταγενεστέρων ἐπιζωγραφήσεων. Τοῦναντίον ἢ ἐπὶ τοῦ τρίτου στρώματος τοῦ δεξιοῦ (νοτίου) πεσσοῦ ἀπεικονισθεῖσα μορφῇ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου διατηρεῖται εἰς καλὴν κατάστασιν (εἰκ. 137). Εἶναι δ' αὕτη νεώτερον, εἰδικὸν ἀφιέρωμα πιστοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ἡ κάτω ἀριστερᾶ, ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος διὰ λευκοῦ χρώματος γεγραμμένη ἐπιγραφή (εἰκ. 136): *δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ...*, ἔνθα δυστυχῶς τὸ ὄνομα τοῦ ἀφιερωτοῦ ἔχει τόσον ἀποτριβῇ, ὥστε καθίσταται δυσανάγνωστον, δυνάμενον ἴσως νὰ συμπληρωθῇ *Εὐστ[α]θίου*.

Εἰκ. 135. Τοιχογραφία τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἐπὶ τοῦ τέμπλου ἀποκρυπτομένη ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ ξυλογλύπτου προσκυνηταρίου τῆς εἰκόνος τῆς Παρηγορητίσης.

IC ΤΙΧΑΧΛΑΧ ΤΙΧΕΣ Σ ΓΙ

Εἰκ. 136.

Ὁ Πρόδρομος εἰκονίζεται ὁλόσωμος, ἐστραμμένος κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ προσβλέπων τὸν ἐκ τῆς ἄνω ἀριστερᾶς γωνίας τῆς εἰκόνος ἀπὸ τετάρτου κύκλου προβάλλοντα ἐν προτομῇ Χριστὸν, ὅστις τὸν εὐλογεῖ διὰ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς του. Ὁ Προφήτης καὶ Βαπτιστὴς Ἰωάννης παρίσταται καὶ ἐνταῦθα, ὡς συνήθως μετὰ τὴν Ἄλωσιν, περωτός, μὲ ἀτημέλητον τὴν κόμην καὶ τὸ γένειον, γυμνόπους, ἐνδεδυμένος κατάσαρκα τὴν μηλωτὴν καὶ ἐπ' αὐτῆς μακρόν, ἐλαιόχρουν μανδύαν. Τὴν ὑψωμένην δεξιάν του τείνει εἰς σχῆμα εὐλογίας καὶ οἶονεὶ προσφέρων εἰς τὸν Χριστὸν τὴν ἐντὸς λοπάδος διὰ τῆς ἀριστερᾶς του χειρὸς κρατούμενης ἀποκεκομμένην κεφαλὴν του¹. Ἡ εἰκὼν, ἀκολουθοῦσα παλαιὰ πρότυπα, παρουσιάζει ἀρκετὴν πλαστικότητα καὶ δύναμιν ἐκφράσεως.

Εἰκ. 137. Ὁ Ἄγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος κρατῶν τὴν ἀποκεκομμένην κεφαλὴν του ἐντὸς λοπάδος.

3. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ κυρίως ναοῦ. Οἱ τοῖχοι καὶ αἱ παραστάδες τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτονται ὑπὸ τοιχογραφιῶν, αἵτινες, ὡς εἰς πολλὰ σημεῖα των γίνεται φανερόν, ἀνήκουν εἰς δύο ἐπ' ἀλλήλα στρώματα. Ὡς δὲ εἶπομεν ὅτι πιθανῶς συμβαίνει εἰς τὸ τέμπλον, οὕτω καὶ ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἀπίθανον αἱ τοῦ πρώτου στρώματος τοιχογραφίαι νὰ εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὰς τοῦ ἱεροῦ. Σαφεῖς ὁμως περὶ τούτου ἐνδείξεις δὲν ἔχομεν ἐνταῦθα· διότι αἱ τοῦ πρώτου στρώματος καλύπτονται ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῶν τοῦ δευτέρου. Ἐν τούτοις ἐπειδὴ, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, οἱ μεταγενέστεροι ἀγιογράφοι, ὅσakis ἐργάζονται ἐπὶ ὑπαρχόντων στρωμάτων τοιχογραφιῶν, ἀκολουθοῦσι τὴν παλαιότεραν διάταξιν τῆς εἰκονογραφίσεως, ἐπαναλαμβάνοντες, μὲ τὴν ἰδικήν των βεβαίως ἀντίληψιν καὶ τεχντροπίαν, τὰς μορφὰς τοῦ ὑποκάτω στρώματος, δὲν στερεῖται ἴσως ἐνδιαφέροντος ἡ ἀναγραφὴ τῶν καθ' ἕκαστον εἰκονιζομένων ἀγίων καὶ τῆς

θέσεως, τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἔξ αὐτῶν κατελάμβανεν ἐντὸς τοῦ ναοῦ.

Παρατηροῦμεν λοιπὸν ἐν πρώτοις, ὅτι οἱ τοῖχοι διεκοσμήθησαν μέχρις ὧς 3.62 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ὅσον δηλαδὴ εἶναι καὶ τὸ ὕψος τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου. Ἀρχεταὶ δ' ἡ τοιχογραφία ἀπὸ ὕψους 1.40 μ. καὶ διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψους ζώνας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν κάτω ἔχει ὕψος 1.65 μ. ἡ δὲ ἄνω 0.50 μ., ὅσον δηλαδὴ καὶ ἡ ζωφόρος τοῦ

¹ Ἀνάλογον παράστασιν ἀγίου προσφέροντος ἐντὸς πινακίου εἰς τὸν Χριστὸν τὴν ἀποκεκομμένην κεφαλὴν του ἔχομεν τὴν τοῦ Ἄγ. Γεωργίου εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Ἄγ. Ὁρει Μονῆς τοῦ Ξενοφώντος (1544 - 1563. MILLET, Athos, Les peintures πίν. 176, 1).

τέμπλου, μετὰ τῆς ὁποίας οὕτω ὀργανικῶς συνδέεται ἡ ζωφόρος τοῦ τοίχου. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κάτω ζώνης εἰκονίζονται κατὰ παράταξιν, ἥτοι ἄνευ χωριστικῶν ἐρυθρῶν πλαισίων, μεμονωμένοι ἅγιοι πλὴν ἑνός, ὀρθιοὶ πάντες καὶ κατ' ἐνώπιον, συμφώνως πρὸς τὸ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} ἤδη αἰῶνος εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῶν Βαλκανίων ἐπικρατῆσαν σύστημα· ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ζώνης εἰκονίζεται ρυθμικὴ σειρὰ κυκλικῶν «μεταλλίων» συν-απομένων πρὸς ἄλληλα δι' ἐλικοειδῶν φυτικῶν πλοχμῶν, περιβαλλόντων δ' ἁγίους ἐν

Εἰκ. 138. Τμῆμα τῶν ἀγιογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ.

Κάτω ὁλόσωμοι ἅγιοι, κατ' ἐνώπιον, ἄνω προτομαὶ ἁγίων ἐντὸς μεταλλίων συνδεομένων διὰ κληματίδων.

προτομῇ εἰς ποικίλας στάσεις (εἰκ. 138). Τοιαῦται ζωφόροι εἶναι συνήθεις, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ᾿Αλωσιν αἰῶνας¹. Εἰς αὐτὴν τὴν ᾿Αρταν τὴν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τὸν ἐντὸς τῆς πόλεως ναὸν τοῦ ᾿Αγ. Βασιλείου, ἔνθα ὡσαύτως συναντῶμεν καὶ παρεμφερεῖς ἐκτύπους στεφάνους περὶ τὰς κεφαλὰς τῶν ἁγίων², οἷους εἶδομεν ὑπάρχοντας καὶ εἰς τινὰς κεφαλὰς τοῦ τέμπλου τῆς Παρηγορητίσης³. ᾿Αγιοὶ ἐντὸς κύκλων μεθ' ἐλικοειδῶν βλαστῶν συναντῶνται ἐπίσης καὶ εἰς τὰ καθολικὰ τῆς ἐν ᾿Ηπείρῳ Μ. Σέλτσου (16^{ου} αἰ. ἀδημοσίευτοι) καὶ τῆς Μ. Κορώνης⁴, ὡς καὶ εἰς ναοὺς τῆς Βουλγαρίας⁵ καὶ τῆς Ρουμανίας⁶.

¹ Εἰς τὸ ᾿Αγιον Ὅρος σπανίζουν τοὺς συναντῶμεν μόνον εἰς τὴν Μολυβοκλησιάν, 1536 (MILLET, Athos, Les peintures πίν. 155, καὶ 158). Πολλάκις ὁμοῦς ἐμφανίζονται ἐκεῖ ὡς ἄπλοῖ κύκλοι, ὅπως π.χ. εἰς τὴν Μ. Ξενοφώντος (1544-1563). (MILLET, ἔνθ' ἄν. πίν. 176,). Οὗτοι δὲ θὰ εἶναι βεβαίως οἱ ὑπὸ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ τοῦ ἐκ Φουρνᾶ «ἅγιοι μέσα εἰς κύκλους» (Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 218).

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. Β' (1936) σ. 128.

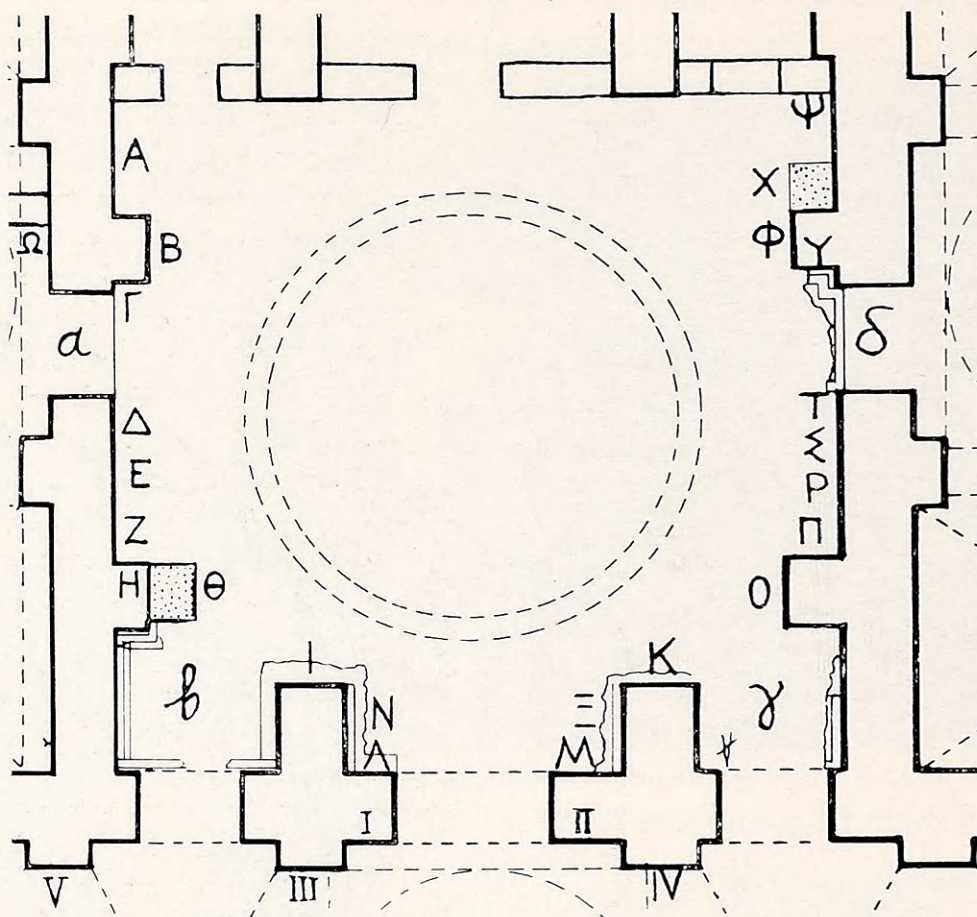
³ Οἱ στέφανοι οὗτοι πρέπει νὰ εἶναι τὰ ὑπὸ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ λεγόμενα «σηκωτὰ στέφανα» (Ἑρμηνεία σ. 41).

⁴ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 15 (1939) σ. 408, εἰκ. 2.

⁵ ᾿Αγ. Πέτρος καὶ Παῦλος Τυρνόβου (Α. GRABAR, La peint. relig. en Bulgarie, Paris 1928, πίν. XLIX).

⁶ Ναὸς Targoviște (L. ȘTEFĂNESCU, La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie, Paris 1930, πίν. 68-70).

Τὴν ἀναγραφὴν τῶν καθ' ἕναστον ἀγίων, θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ τέμπλου, σημειώνοντες πρῶτον εἰς τὸ μικρὸν παρ' αὐτὸ τμήμα τοῦ τοίχου (εἰκ. 139, Α) κάτω μὲν τὴν παράστασιν τοῦ Ἀγ. Ἀβερκίου, ἄνω δὲ τὴν προτομὴν τοῦ ἐκ τῶν ἑβδομήκοντα ἀποστόλων Ἀγ. Ἀγάβου, ὅστις οὕτω συνεχίζει καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὴν ζωφόρον τῶν ἀποστόλων τοῦ τέμπλου. Ἐρχόμενοι ἔπειτα εἰς τὴν γειτονικὴν παραστάδα

Εἰκ. 139. Διάγραμμα δεικνὺον διὰ μὲν στοιχείων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου τὰς θέσεις τῶν καθ' ἕναστον ἀγίων τοῦ κυρίως ναοῦ, διὰ δὲ λατινικῶν ἀριθμῶν, τὰς τοῦ νάρθηκος.

τοῦ βορείου τοίχου, θὰ συναντήσωμεν κατὰ τὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ βλέπουσαν πλευρὰν τῆς (εἰκ. 139, Β) τὴν μορφήν τοῦ Προφήτου Ἡλίας (εἰκ. 140) ἐνδεδυμένου ἀνδριόχρωμον ποδήρη χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐρυθρὸν μανδύαν, πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Εἶναι ὁ μόνος ἅγιος ἐκ τῶν τοῦ τοίχου, ὅστις δὲν εἰκονίζεται κατὰ μέτωπον, ἀλλ' εἶναι ἐστραμμένος κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰς στάσιν προφητικῆς ἐκστάσεως, μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἄνω, τὴν δεξιὰν χεῖρα ὑψωμένην καὶ ἔχουσαν τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἄνω, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ ὄρθιον ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἀναγράφεται ἡ ἐκ τῶν Βασιλειῶν (Γ', 11, 31) εἰλημμένη φράσις: "Οὐ τὰδε λέγει Κύριος ὁ Θεός Ἰ(σρα)ήλ, ἰδοὺ [ἐγὼ ρήσω τὴν βασιλείαν ἐκ χειρὸς Σαλωμών]. Εἶναι προφανές, ὅτι ὁ ἀγιογράφος μας ἐμιμήθη ἐνταῦθα μορφήν τοῦ

Ἡλία συνηθιζομένην νὰ κοσμῇ τὴν σφενδόνην τοῦ τρούλλου, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ἀπὸ τῆς αὐστηρᾶς μετωπικῆς στάσεως ἀπόκλισις τῆς παραστάσεως τοῦ ἁγίου.

Ἐπὶ τῆς γειτονικῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς αὐτῆς παραστάδος, ἣτις ἀντικρύζει τὴν θύραν (εἰκ. 139, α) ἐπικοινωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκ. 139, Γ) συναντῶμεν κάτω μὲν τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγ. Βισαρίωνος, ἄνω δὲ τὴν προτομὴν τοῦ Ἀγ. Εὐσταθίου.

Προχωροῦντες περαιτέρω πρὸς δυσμὰς ἤτοι εἰς τὸ μετὰ τὴν μνημονευθεῖσαν θύραν τμήμα τοῦ βορείου τοίχου, ἀντικρύζομεν κατὰ σειρὰν τοὺς ἑξῆς ἁγίους: κάτω μὲν τὸν Ἀγ. Κωνσταντῖνον καὶ τὴν Ἀρίαν Ἐλένην (εἰκ. 138 καὶ 139 Δ, Ε) φοροῦντας τὰς πολυτελεῖς αὐτῶν βασιλικὰς στολὰς καὶ τὰ στέμματα καὶ κρατοῦντας ἀντιστοίχως μέγαν μεταξὺ αὐτῶν εἰκονιζόμενον σταυρόν, περαιτέρω δὲ τὸν κορυφαῖον ἀσκητὴν Ἀγ. Ἀντώνιον (εἰκ. 139, Ζ), περιβεβλημένον τὸ μεγαλόσχημον μοναχικὸν ἔνδυμα μὲ τὸ ὀξυκόρυφον κουκούλιον, ἄνω δέ, ἐντὸς τῶν μεταλλίων, ἀντιστοίχως τοὺς Ἀγίους: Ἰωάννην τὸν Καλυβίτην, Ἀλέξιον τὸν ἄνθρωπον τοῦ Θεοῦ καὶ Εὐφραῖμ τὸν Σίρον (sic), ἕκαστον εἰς διάφορον στάσιν καὶ μὲ διάφορον χειρονομίαν (εἰκ. 138).

Ἐπὶ τῆς ἀκολουθούσης Β.Δ. παραστάδος τοιχογραφίαι ὑπάρχουν μόνον ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς της. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἰκονίζονται κάτω μὲν δύο ἀσκηταὶ ἅγιοι, Σάββας ὁ ἡγιασμένος καὶ ὁ Ἀγ. Εὐθύμιος (εἰκ. 139, Η) ἄνωθεν δ' αὐτῶν ἀντιστοίχως ὁ συνοδεύων πάντοτε τὸν Ἀγ. Παχώμιον Ἀγγελὸς Κυρίου καὶ ὑπὲρ τὸν Ἀγ. Εὐθύμιον ὁ Ἀββᾶς Παχώμιος. Ἐχομεν κατὰ ταῦτα παρὰ τὴν Β.Δ. παραστάδα ὁμάδα ὅλην ἐκ πέντε ἀσκητῶν ἁγίων: Ἀντωνίου, Εὐφραῖμ, Σάββα, Εὐθυμίου καὶ Παχωμίου.

Ἐπὶ τῆς νοτίας ὀψεως τῆς αὐτῆς παραστάδος (εἰκ. 139, Θ) εἰκονίσθη κάτω μὲν Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ἄνω δ' ἐν προτομῇ ὁ Ἀγ. Προκόπιος. Τοῦ διαμερίσματος (β) τῆς Β.Δ. γωνίας τοῦ ναοῦ τὰ τοιχώματα καλύπτονται σήμερον ὑπὸ μεταγενεστέρου ἀσβεστοκονιάματος καὶ δὲν γνωρίζομεν ἂν κάτωθεν αὐτοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίαι.

Εἰκ 140. Τοιχογραφία τοῦ Προφήτου Ἡλία

Μεταβαίνοντες ἤδη εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν παρατηροῦμεν, ὅτι ἐπὶ μὲν τῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ βλέπουσων πλευρῶν τῶν δύο μεγάλων τῆς παροστάδων εἰκονίσθησαν, εἰς μεγαλύτερον τῶν ἄλλων ἁγίων μέγεθος, οἱ δύο κορυφαῖοι ἀπόστολοι *Παῦλος* (εἰκ. 139, I) καὶ *Πέτρος* (εἰκ. 139, K), ἐκατέρωθεν δὲ τῆς βασιλείου πύλης οἱ φύλακες¹ τῆς θύρας τοῦ ναοῦ Ἀρχάγγελοι *Μιχαήλ* (εἰκ. 139, Λ) καὶ *Γαβριήλ* (εἰκ. 139, M) καὶ ὑπεράνω αὐτῶν οἱ γονεῖς τῆς Παναγίας *Ἰωακείμ* καὶ *Ἄννα*. Παρὰ δὲ τοὺς ἀρχαγγέλους καὶ ἐπὶ τῶν γειτονικῶν πλευρῶν τῶν παροστάδων εἰκονίσθησαν πολλαὶ μάρτυρες ἅγιοι γυναῖκες, αἵτινες συνήθως μὲν τοποθετοῦνται εἰς τὸν νάρθηκα τῶν ναῶν, ἔνθα ἦτο ἡ θέσις, ὅπου ἴσταντο αἱ γυναῖκες, ἐνταῦθα ὁμως, λόγῳ τῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὑπάρξεως γυναικείας μονῆς εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν, ἡ παράστασις τῶν ἁγίων γυναικῶν μετετέθη ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, καταλαβοῦσα τὴν ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου παρὰ τοὺς ἀρχαγγέλους τιμητικὴν θέσιν. Βλέπομεν οὕτω εἰκονιζομένας ἀφ' ἑνὸς κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς βορείου παροστάδος (εἰκ. 139, N) κάτω μὲν τὴν *Ἀγ. Κυριακὴν* καὶ παρ' αὐτὴν τὴν *Ἀγ. Βαρβάραν*, ἄνωθεν δ' αὐτῶν ἀντιστοίχως τὴν *Ἀγ. Ἰουλίτταν* καὶ τὸν υἱόν της *Ἀγ. Κήρυκον*, ἀφ' ἑτέρου δέ, κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς νοτίας παροστάδος, (εἰκ. 139, Ξ), κάτω μὲν τὴν *Ἀγ. Παρασκευὴν* καὶ παρ' αὐτὴν τὴν *Ἀγ. Αἰκατερίνην*, ἄνωθεν δ' αὐτῶν ἀντιστοίχως ὁσίαν *Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν* καὶ τὸν μεταδίδοντα εἰς αὐτὴν τὴν ἁγίαν κοινωνίαν *Ἀββᾶν Ζωσιμᾶν*. Ὡς δὲ τοῦ ΒΔ. διαμερίσματος (εἰκ. 139, β) οὕτω καὶ τοῦ ΝΔ. (εἰκ. 139, γ) οἱ τοῖχοι καλύπτονται δι' ἀσβεστοκονιάματος.

Μεταβαίνοντες ἤδη εἰς τὸν νότιον τοῖχον ἀντικρύζομεν ἐπὶ τῆς δυτικῆς του παροστάδος ἔμπρὸς μὲν καὶ κάτω (εἰκ. 139, O) τὸν *Ἀγ. Δουκᾶν*, ἄνωθεν δ' αὐτοῦ τὸν *Ἀγ. Μαρτύριον*, πλαγίως δέ, ἥτοι πρὸς ἀνατολὰς (εἰκ. 139, Π), κάτω μὲν τὸν *Ἀγ. Μηνᾶν*, ἄνωθεν δ' αὐτοῦ τὸν *Ἀγ. Μαρτῖνον*. Ἐπὶ δὲ τοῦ παραπλεύρως μακροῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοῖχου εὐρίσκομεν ἀπεικονισμένους κάτω μὲν τοὺς δύο στρατιωτικοὺς ἁγίους *Νέστορα* καὶ *Θεόδωρον* (εἰκ. 139, P, Σ) ἄνωθεν δ' αὐτῶν ἀντιστοίχως τὸν *Ἀγ. Ἐρμολέγγην* καὶ *Ἀγ. Μηνᾶν τὸν καλικέλαδον*, περαιτέρω δὲ (εἰκ. 139, T) τὸν *Ἀγ. Σπυρίδωνα* κάτω καὶ ὑπὲρ αὐτὸν τὸν *Ἀγ. Ε[ϋ]γραφον*.

Ὑπεράνω τῆς γειτονικῆς θύρας, δι' ἧς ὁ κυρίως ναὸς ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Προδρόμου (εἰκ. 139, δ) παροστάσεις ἁγίων ὑπάρχουσι μόνον εἰς τὴν ἄνω ζώνην εἶναι δ' οὗτοι οἱ τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ ἥτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν ὁ *Ἀγ. Ἀζαρίας* ὑψῶν ἐκατέρωθεν συμμετρικῶς τὰς χεῖρας εἰς δέξιν (εἰκ. 141), ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ δεξιᾷ μὲν ὁ *Ἀγ. Μισαήλ* καὶ ἀριστερᾷ ὁ *Ἀγ. Ἀνανίας* ἐστραμμένοι πρὸς τὸν Ἀζαρίαν καὶ τείνοντες πρὸς αὐτὸν ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας. Ἀξία προσοχῆς ἐνταῦθα εἶναι καὶ ἡ ὥραία, ἐκ φυτικῶν ἐλικοειδῶν βλαστῶν, διακόσμησις τοῦ ὑπερθύρου τῆς μνημονευθείσης θύρας (εἰκ. 141).

Τέλος ἐπὶ τῆς γειτονικῆς πρὸς τὴν θύραν παροστάδος καὶ τοῦ συνεχομένου τμήματος τοῦ νοτίου τοῖχου εἰκονίσθησαν κατὰ σειρὰν κάτω μὲν οἱ *Ἅγιοι Παντελεήμων* (εἰκ. 139, Υ) *Δημήτριος* (εἰκ. 139, Φ) καὶ *Γεώργιος* (εἰκ. 139, X), φέροντες ἐκτύπους φωτο-

¹ Οἷους ὀρίζει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (ἐνθ' ἀνωτ. σ. 219) καὶ οἷους συναντῶμεν εἰς πλείστους ναοὺς παρὰ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μ. Δοχειαρείου (MILLET, Athos, les peintures πίν. 239). Περὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ὡς φύλακος τῆς θύρας βλ. καὶ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ, ἐν Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἐτ. Περ. Γ' τ. Α 1932 σ. 18.

στεφάνους καὶ κρατοῦντες εἰς τὴν δεξιάν τὸν μικρὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἄνω δ' ἀντιστοίχως οἱ Ἅγιοι *Τρίφων, Εὐγένιος καὶ Εὐστράτιος*.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἰπώμεν καὶ περὶ τῶν ἐντὸς τῶν μνημονευθέντων ἡμικυκλικῶν ὑπερθύρων τυμπάνων εἰκονιζομένων συνθέσεων. Ἐκ τούτων ἡ μὲν ὑπὲρ τὴν βασιλειον πύλην εἰκονίζει τὸ τυπικῶς τὴν θέσιν ταύτην καταλαμβάνον εἰκονογραφικὸν θέμα τῆς *Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου*, ἡ δὲ ὑπὲρ τὴν βόρειον θύραν (εἰκ. 139, α) τὴν *Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ*.

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου εἶναι μία πολυπρόσωπος παράστασις. Κάτω καὶ εἰς τὸ

Εἰκ. 141. Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ. Τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ κυρίως ναοῦ Ὑποκάτω ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου κυματιστὸν φυτικὸν κόσμημα.

πρῶτον ἐπίπεδον εἰκονίζεται εἰς τὸ μέσον, ἐξηπλωμένη ἐπὶ τῆς νεκρικῆς τῆς κλίνης, ἡ Παναγία. Ἐκατέρωθεν τῆς κλίνης ἴστανται ἀριστερᾷ μὲν, ἥτοι παρὰ τὸ προσκεφάλαιον ὁ ἀπόστολος *Πέτρος* θυμῶν, δεξιᾷ δὲ ἥτοι παρὰ τοὺς πόδας, ὁ ἀπόστολος *Παῦλος* κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: *Χαῖρε ἡ μήτηρ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἐμοῦ στηρίγματος*. Εὐθὺς πρὸ τῆς ποδέας τῆς κλίνης εἰκονίζεται τὸ γνωστὸν ἐπεισόδιον τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου, τοῦ ὁποῦ Ἄγγελος ἀποκόπτει τὰς βεβήλως ἐπὶ τῆς κλίνης τῆς Θεοτόκου τεθείσας χειράς. Τέλος ἐντελῶς κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον εἰκονίζεται ὄρθιος, γέρων ἀσπρομάλλης ἅγιος, κρατῶν ὄρθιον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ: *Δῆμος Θεολόγων ἐκ περάτων ἐνέδραμων τοῦ [κηδεῦσαί σε]*¹.

Ὅπισθεν τῆς κλίνης τῆς Παναγίας καὶ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως ἴσταται ὁ Χριστὸς κρατῶν εἰς τὰς χειράς του τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας ὑπὸ μορφὴν νηπίου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἴστανται περίλυποι οἱ Ἀπόστολοι, Ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι.

¹ Τὸ χωρίον τοῦτο ἐλήφθη ἀπὸ τὴν γ' ᾠδὴν τοῦ δευτέρου κανόνος τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὁρθοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ΜΗΝΑΙΟΝ Αὐγούστου ἐκδ. Ἀθηνῶν 1896, σ. 88).

Τέλος εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τῆς συνθέσεως εἰκονίσθη εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐν τῷ μέσῳ μὲν ἡ Παναγία ἀναλαμβανομένη εἰς τοὺς οὐρανοὺς ὑπὸ ἀγγέλων (Μετάστασις), ἀριστερᾷ δὲ γέρον ἀσπρομάλλης ἐξερχόμενος ἀπὸ τάφου καὶ δεξιᾷ ἄγγελος μὲ τὴν Παναγίαν.

Ἡ ἀνωτέρω σύνθεσις εἶναι εἰδικὸν ἀφιέρωμα πιστοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ἡ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κάμπου τῆς διὰ λευκῶν γραμμῶν, ὕψ. 0.04, γεγραμμένη ἐπιγραφή (εἰκ. 142).

ΔΕΗCIC Τ̃ ΔΧΛΧ Τ̃ ΘΥ ΙΩΑΝΧ· ΜΙΕΡΧ

Εἰκ. 142.

Δέσις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννου Μάρκου.

Ἡ δευτέρα σύνθεσις, ἡ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, δὲν εἰκονίσθη ἐνταῦθα ὡς κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν μὲ τὴν εἰς Ἄδου κάθοδον τοῦ Χριστοῦ, πατοῦντος ἐπὶ τοῦ ὑπτίου Σατανᾶ καὶ ἀνεγείροντος ἐκ τῶν μνημείων τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὐαν παρουσία τῶν Προφητανάκτων, τοῦ Προδρόμου καὶ ἄλλων δικαίων, ἀλλὰ κατὰ δυτικὰ πρότυπα, συνήθη κατὰ τοὺς ὑστέρους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας, ἥτοι μὲ τὸν Χριστὸν ὄρθιον ὑπεράνω μεγάλης, ὀρθογωνίου ἡμιανοίκτου σαρκοφάγου, ἐνδεδυμένον κυανοῦν χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντα δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ «φλάμπουρον» τῆς νίκης ἥτοι μικρὰν σημαίαν εἰς τὸ ἄκρον μακροῦ σταυροφόρου κοντοῦ. Κάτωθεν τῆς σαρκοφάγου εἰκονίζονται οἱ φυλάσσοντες τὸν τάφον του κρανοφόροι στρατιῶται μὲ τὰ δόρατα καὶ τὰς ἀσπίδας των, ἄλλοι κοιμώμενοι καὶ ἄλλοι ὄρθιοι καὶ ἔντρομοι. Ἀριστερᾷ ἵσταται ὁλόσωμος γενειοφόρος ἅγιος ἔχων ἐσταυρωμένας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους, ἄνω δὲ εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται δεξιᾷ μὲν τεῖχος μὲ πύργους, ἀριστερᾷ δὲ δένδρα καὶ πόλις ¹.

Ὡς ἡ τῆς Κοιμήσεως οὕτω καὶ τῆς Ἀναστάσεως ἡ σύνθεσις εἶναι εἰδικὸν ἀφιέρωμα, ὅπως μανθάνομεν ἐκ τῆς εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως διὰ λευκῶν γραμμῶν γεγραμμένης ἐπιγραφῆς (εἰκ. 143).

ΔΕΗCIC Τ̃ ΔΧΛΧ Τ̃ ΘΥ ΜΙΕΡΧ

Εἰκ. 143.

Δέσις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Μισεροῦ

Ἀπομένει ἤδη νὰ καθορίσωμεν τὴν χρονολογίαν ἐκτελέσεως τοῦ δευτέρου στρώματος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, αἵτινες εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, σύγχρονοι πρὸς τὰς τοῦ δευτέρου στρώματος τοῦ τέμπλου.

¹ Ἡ ἡμετέρα παράστασις τῆς Ἀναστάσεως ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ τοῦ ἐκ Φουρνᾶ παρεχομένην περιγραφὴν ἔχουσαν οὕτω: Μνημεῖον ὀλίγον ἀνεωγμένον... καὶ ὁ Χριστὸς πατὼν ἐπάνω τοῦ σκεπάσματος τοῦ μνημείου μὲ τὴν δεξιὰν εὐλογῶν μὲ τὴν ἀριστερὰν βαστῶν φλάμπουρον μὲ χρυσοῦν σταυρὸν καὶ ὑποκάτω αὐτοῦ στρατιῶται, ἄλλοι φεύγοντες, ἄλλοι κείμενοι κατὰ γῆς ὡσεὶ νεκροί. (Ἐκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Πετροῦπολεις 1909, σ. 110). Ὁμοίαν δυτικῆς ἐπιδράσεως σύνθεσιν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ρεντίνης (Ἀρχ. Ἐφ. 1958 παρ. σ. 8), ὡς καὶ εἰς μεταγενεστέρας φορητὰς εἰκόνας.

Κρίνων τις ἐκ τῆς ἀκολουθούσης τὴν κρητικὴν παράδοσιν τεχνοτροπίας των καὶ ἐκ τῆς τεχνικῆς τῆς ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τῶν συγχρόνων πρὸς αὐτὰς τοιχογραφιῶν τοῦ τέμπλου δύναται ἀδιστάκτως νὰ κατατάξῃ αὐτὰς εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος καὶ νὰ θεωρήσῃ τὸν τεχνίτην των ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν ὁμάδα ἐκείνην τῶν τοιχογράφων τοῦ τέλους τοῦ 17^{ου} καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος

Εἰκ. 144. Τοιχογραφία τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου εἰς τὸν νάρθηκα.

οἵτινες «προσεπάθησαν ν' ἀντισταθῶν εἰς τὸ ἐκ τῆς Δύσεως ρεῦμα καὶ νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὰς παλαιὰς ὀρθοδόξους πηγὰς της»¹.

Ἀφιερωτικὴ ἐν τούτοις ἐπιγραφὴ γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος καὶ δι' ἐπισεσυρμένης γραφῆς ἐπὶ τοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Βησσαρίωνος (εἰκ. 139, Z) καὶ λέγουσα: *δέησις τὸν δούλον τοῦ Θεοῦ Ἡώανον, Ἀθανασίου Μάρκου Δούλη*, φέρει κάτωθεν τὴν χρονολογίαν 1826, πρᾶγμα τὸ ὅποῖον θὰ μᾶς ἠνάγκαζε νὰ δεχθῶμεν ὡς συγχρόνους καὶ τὰς λοιπὰς τοιχογραφίας. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀπαράδεκτον· διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξετελέσθῃ τοιαύτης κλίμακος τοιχογραφίαις ἐν πλήρει ἐπαναστάσει κατὰ τῶν

¹ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἑλᾶσιν, σ. 363.

Τούρκων. Πολύ πιθανώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴ προσετέθη ἀργότερον ἐπὶ προϋπαρχούσης εἰκόνος τοῦ Ἀγ. Βησσαρίωνος ὑπὸ πιστῶν τιμώντων ἰδιαιτέρως τὸν ἅγιον τοῦτον.

5. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν παρεκκλησίων. Πλὴν τῶν ἐν τῷ ἱερῷ καὶ τῷ κυρίῳ ναῷ τοιχογραφιῶν ἀπεκαλύφθησαν τὸ 1917 καὶ ἄλλαι τινὲς τοιχογραφίαι εἰς τὸν νάρθηκα. Εἶναι δ' αὗται πᾶσαι προτομαὶ ἁγίων, ἀρχόμεναι ἀπὸ ὕψους ἐνὸς μόνον μέτρου ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Καλύπτουσι δ' αἱ τοιχογραφίαι αὗται

Εἰκ. 145. Τοιχογραφία τοῦ Προδρόμου εἰς τὸν νάρθηκα.

συνεχῶς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος ἐκτεινόμεναι ὅμως μόνον εἰς τὰ μεταξὺ τῶν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τμήματα αὐτοῦ.

Ἐκ τούτων ἡ μὲν ἀριστερᾷ τῆς βασιλείου πύλης εἰκονίζει *Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν Πρωτόκλητον* (εἰκ. 144) ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον, φέροντα πλουσίαν κόμην χωριζομένην ἐν τῷ μέσῳ καὶ μακρὸν γένειον, ὡς καὶ ἐλλειψοειδῇ φωτοστέφανον, προσαρμοζόμενον πρὸς τὸ ἐπίμηκες σχέδιον τῆς κεφαλῆς. Ἡ δὲ δεξιᾷ τῆς πύλης προτομὴ εἰκονίζει *Ἀγ. Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον* (εἰκ. 145) περωτόν, φέροντα καὶ αὐτὸν μακρὰν καὶ ἀτημέλητον κόμην καὶ κρατοῦντα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ράβδον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τὴν ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου (γ', 2 καὶ δ', 7) εἰλημμένην φράσιν: «*Μετανοεῖται ἡγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν*».

Εἰς τὴν ἀριστερᾷ τῆς βασιλείου πύλης παραστάδα εὐρίσκονται ἐντὸς μεταλλίων αἱ προτομαὶ *Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* καὶ *Ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου* (εἰκ. 146). Ὁ Χρυσόστομος εἰκονίζεται φέρων εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς, κατὰ δυτικὰ βεβαίως πρότυπα, τὴν κουράν (tonsura) καὶ οὐχὶ ἀπλῶς φαλακρός, ὡς συνήθως.

ἄκρον τοῦ τέμπλου τούτου εὑρηται καὶ ἡ σχετικὴ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 147):
Δέησις τῆς δούλης τοῦ Θεοῦ Ἀστέρας (;) καὶ
τοῦ ἰοῦ της [Ἀ]λεξί[ου].

Β) ΑΙ ΦΟΡΗΤΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ

Πλὴν τῶν τοιχογραφιῶν, ὑπάρχουσιν ὡς εἵπομεν, ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ μεταγενεστέρου

Εἰκ. 148. Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας.

τέμπλου καὶ δύο μεγάλαι φορηταὶ εἰκόνες: τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, καταλαμβάνουσαι, ὡς συνήθως, τὰ δύο ἑκατέρωθεν τῆς Ὠραίας Πύλης διάχωρα.

Ἐκ τούτων παλαιότερα εἶναι ἡ τῆς Παναγίας, δι' ὃ καὶ ἀπὸ ταύτης θὰ ἀρχίσωμεν τὴν ἐξέτασιν.

Ἡ Θεοτόκος (εἰκ. 148) παρίσταται ἐδῶ κατὰ τὸν συνήθη τύπον τῆς Ὁδηγητρίας,

εἰκονιζομένη ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον. Τὴν δεξιάν της χειρᾶ, μὲ τοὺς μακροὺς ἐξπρεσσιονιστικοὺς δακτύλους, φέρει πρὸ τοῦ στήθους, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς βαστάζει τὸ παιδίον Ἰησοῦν, ὅπερ, προσβλέπον τὴν μητέρα του, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν εἰλητάριον.

Ἡ Παναγία φορεῖ ὑπεράνω ἀνοιχτοχρώμου χιτῶνος, ἐφωδιασμένου μὲ κυανῇν

Εἰκ. 149. Ἡ φορητὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ὡς μεγάλου Ἀρχιερέως.

ταινίαν κατὰ τὰ ἄκρα τῶν χειρίδων, τὸ σύννηθες πορφυροῦν, συριακὸν μαφόριον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, φέρον κεντημένους χρυσοὺς ἀστέρας ὑπὲρ τὸ μέτωπον, καὶ ἐμπρός. Ἀφ' ἑτέρου ὁ μικρὸς Χριστὸς φορεῖ χιτῶνα κυανοῦν καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐξοσμένον ἱμάτιον μὲ χρυσοκονδυλιές. Τὸ ὠχρόν, ὡσειδὲς πρόσωπον τῆς Παναγίας πλάθεται μὲ ἐλαιόχρους σκιάς, ἐν ᾧ τοῦ μαφορίου της αἱ πτυχαὶ τονίζονται διὰ μελανῶν γραμμῶν. Τὸ παχουλόν, ροδόχρουν πρόσωπον τοῦ παιδίου, πλάθεται μὲ ὁλονὲν σκοτεινότερον διαβαθμιζομένους καστανοροδίνους τόνους, προσδίδοντας τὸν ὄγκον.

Ἡ αὐστηρότης τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου καὶ ἰδίᾳ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως αὐ-

τοῦ ἐνθυμίζον ἀνάλογα ἔργα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 17^{ου} αἰῶνος. Αἱ διαστάσεις τῆς εἰκόνος εἶναι: $0.98 \times 1.28 \mu$.

Ὁ Χριστός (εἰκ. 149) εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (ς', 35) ἐπιγραφή: *Ἐγὼ εἰμὶ ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, ὁ ἐρχόμενος πρὸς με οὐ μὴ πεινάσῃ καὶ ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ διψήσῃ πόποτε ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ καὶ...* Εἶναι ἐνδεδυμένος πλουσίαν ἀρχιερατικὴν στολὴν ἥτοι α) φαιλό- νιον μὲ ἐνυφασμένα χρυσᾶ καὶ μέλανα τετραγωνίδια καὶ ἐπ' αὐτοῦ χρυσοπάστους μετ' ἀνθήνης διακοσμήσεως λώρους, ἀναδιπλουμένους χιαστὶ πρὸ τοῦ στήθους καὶ καταπί- πτοντας ἐμπρὸς κατὰ τὸν ἄξονα, β) ἐπιγονάτιον καὶ τέλος γ) πολυτελεστάτην τρουλλο- ειδῇ μίτραν. Τὸ ὡοειδές, ὠχρὸν πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος μὲ τοὺς ἐκφραστικούς, καμπυ- λόφρους καὶ πρὸς τ' ἀριστερὰ διευθυνομένους ὀφθαλμούς του, τὴν μακρὰν εὐθείαν ρῖνα, τὸ μικρὸν στόμα μὲ τὸν λεπτὸν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ πρὸς τὰ κάτω κυρτούμενον μύ- στακα, πλαισιώνει πλαγίως μὲν πυκνὴ, καστανόχρους κόμη, καταπίπτουσα ἐλαφρῶς ἀσυμ- μέτρως ἐπὶ τῶν ὤμων, κάτω δὲ κοντὸν γένειον. Τὴν κεφαλὴν τοῦ Κυρίου περιβάλλει μέγας ἔνσταυρος φωτοστέφανος, φέρων κατὰ τ' ἄκρα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ τὰ γράμματα Ο-Ω-Ν (= ὁ ὢν). Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου ἄνω μὲν καὶ ἐντὸς ἀστρομόρφων κύκλων ὑπάρχει ἡ συνήθης συντετμημένη ἐπιγραφή IC - XC, κάτω δέ, ἐν- τὸς χρυσῶν ὀριζοντίων ταινιῶν, ἡ κολοβωθεῖσα, τὶς οἶδε πότε, ἐπιγραφή: ὁ Κύριος] τῶν κυριεύοντων - καὶ μέγας ἀρχιερεύς. Τέλος εἰς τὸ κάτω ἀριστερᾷ μέρος τοῦ χρυσοῦ κάμ- που μόλις διακρίνεται ἡ διὰ χρώματος γεγραμμένη χρονολογία ἐκτελέσεως τῆς εἰκόνος ΑΨNH (= 1758). Διαστάσεις τῆς εἰκόνος: $1.00 \times 1.28 \mu$.

Πλὴν τῶν δύο μεγάλων φορητῶν εἰκόνων, περὶ τῶν ὁποίων ἐγράψαμεν ἀνωτέρω καὶ αἱ ὁποῖαι, ὡς εἶδομεν, συντίθενται ὀργανικῶς πρὸς τὸ τοιχογραφημένον κτιστὸν τέμπλον, ὑπάρχει εἰς αὐτὸ καὶ τρίτη, μικροτέρα (0.66×0.97) ἐκ ξύλου κέδρου, ἥτις, πλαι- σιωθεῖσα δι' ὑψηλοῦ, ξυλογλύπτου προσκυνηταρίου (εἰκ. 131 καὶ 150), ἐτοποθετήθη, ὅλως ἀνοργάνως, πρὸ τῆς θύρας τοῦ διακονικοῦ, τὴν ὁποίαν οὕτω τελείως ἀπέφραξεν. Πρόκειται περὶ τῆς κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ ναῷ λατρευομένης εἰκόνος Παναγίας τῆς Παρη- γορητίσης, ἥτις ἐκαλύπτετο μέχρι πρό τινας διὰ νεωτέρας ἀργυρᾶς ἐσθῆτος, τώρα ὁμως πλέον ἀπηλλάγη αὐτῆς (εἰκ. 150).

Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην ἡ Θεοτόκος παρίσταται κατὰ τὸν λεγόμενον τύπον τῆς Ἑλεούσης¹, ἥτοι βαστάζουσα πρὸ τοῦ στήθους τῆς δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸν μι- κρὸν Χριστόν, ὅστις, περιβάλλων τὸν λαιμὸν τῆς Παναγίας διὰ τῆς δεξιᾶς του, ἀγκουμβᾷ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐπὶ τῆς τρυφερῶς προσκλινούσης πρὸς αὐτὸν παρειᾶς τῆς μητρὸς του, οὐχὶ ὁμως ἀπ' εὐθείας ἀλλὰ τῇ μεσολαβήσει τοῦ μαφορίου τῆς.

¹ Περὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Ἑλεούσης, ἣν οἱ Ρῶσοι ὀνομάζουσιν Umilenje, βλέπε N. KONDAKOF, *Ikonoграфия Bogomateri* (ρωσ.) τ. II, Πετρούπολις 1915, σ. 211-216, 264-69, 380-82. N. BELAEV, *Byzantion VII*, σ. 586. IGOR GRABAR ἐν *Mélanges Diehl* τ. 2, Paris 1930, σ. 29-42 καὶ ST. POGLAYEN - NEUWALL, *Orientalia Christiana Periodica* 7 (1941) 293 ἑξ. — Περὶ τοῦ ἐπωνυμίου L. PETIT, ἐν *Bull. de l'Inst. Russe de C/ple* τ. 6 (1910) σ. 48 ἑξ.

Ἡ Θεοτόκος φορεῖ καὶ ἐδῶ, ὑπεράνω λευκοῦ χειριδωτοῦ χιτῶνος, τὸ σῦνήθεσ συριακὸν μαφόριον, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο βεβαίως ἀρχικῶς βαθυπόρφυρον (grenat), διὰ τῆς ἀνακαινίσεως ὅμως, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἀργότερον ἢ εἰκὼν (βλ. κατωτέρω), τὸ χρῶμα τοῦτο κατέστη ἐντόνως καὶ ἀποκρουστικῶς ἐρυθρόν.

Τὸ βαθέως πτυχούμενον μαφόριον τῆς Παναγίας φέρει περὶ τὴν κεφαλὴν χρυσὴν

Εἰκ. 150. Φορητὴ εἰκὼν τῆς Παρηγορητίσης.

παρυφὴν καὶ χρυσοῦς ἀστέρας ὑπὲρ τὸ μέτωπον καὶ ἐπὶ τοῦ ὤμου, καταλήγει δ' ἐπὶ τοῦ βραχίονος εἰς κροσσούς. Ὁ μικρὸς Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος κυανοῦν, χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ πλατὺ σημεῖον (clavus) κατὰ τὸν βραχίονα, κοσμούμενον δι' ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ, καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον, κολπούμενον εἰς βαθείας πτυχάς.

Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου τῆς Παναγίας εἶναι γεγραμμένη διὰ χρυσῶν γραμμάτων ἐντὸς μικρῶν ἐρυθροπέδων κύκλων ἢ συνήθης συντετμημένη ἐπιγραφή ΜΡ - ΘΥ.

Τέλος ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ ἀέρος τῆς εἰκόνης καὶ παρὰ τὸν φωτοστέφανον τοῦ παιδίου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς διὰ μελανῶν γραμμάτων καὶ δι' ἐπισεσυρμένης γραφῆς γεγραμμένη ἐπιγραφή:

*Αὕτη ἡ πάνσεπτος τῆς Θεοτόκου | εἰκὼν παλαιὰ τυγχάνουσα
εἰς τὴν βασιλικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἱερᾶς ὀνο-
μαζομένην Παρηγο|ρίτζα ἀνακαινίσθη παρὰ Γεωργίου |
Ἰωαννίτου διὰ συνδρομῆς | τοῦ τιμιωτάτου κυρίου |
Δημητρίου Τουρτούρι ¹. 1792 Ἰουνίου 25 ²*

Ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ διακοσμητικῆς ἀπόψεως εἶναι ἡ κοσμοῦσα τὸ ἐξέχον πλαίσιον τῆς εἰκόνης μεταγενεστέρα φυτικὴ διακόσμησις μὲ τὰ ἐπὶ σκοτεινοῦ βάθους ἐρυθρὰ καὶ κίτρινα τρίφυλλα καὶ πεντάφυλλα ἄνθη τῆς καὶ τὰ πράσινα φυλλάδια, τὰ ἐκφυόμενα ἀπὸ συνεχοῦς μίσχου, χάσμα χρωματικῆς ἁρμονίας καὶ συνθέσεως.

Λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ἀνακαινίσεως τῆς εἰκόνης δὲν δύναται τις ν' ἀποφανθῇ ἀσφαλῶς περὶ τοῦ χρόνου τῆς κατασκευῆς τῆς, ὅστις ὅμως δὲν θὰ εἶναι ἴσως πολὺ προγενέστερος τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.

Τελευτώντες ἀναφέρομεν φορητὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ εὐρισκομένην εἰς τὸ ξύλινον τέμπλον τοῦ παρεκκλησίου τῶν Ταξιαρχῶν. Εἰς ταύτην ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον ἐνδεδυμένος κόκκινον χιτῶνα καὶ βαθυπράσινον ἱμάτιον. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς του εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ὄρθιον καὶ κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ ὁπωσδήποτε καλῆς τέχνης εἰκὼν αὕτη τοῦ Χριστοῦ φέρει ἐπὶ τοῦ κάμπου τῆς τὴν οὐχὶ συνήθη ἐπιγραφὴν IC XC O ΕΚΔΙΚΗΤΗΣ.

¹ Γεωργίος τις Τουρτούρης ὑπῆρξε συντάκτης «Χρονικοῦ τῆς Ἡπείρου» ἐκδοθέντος ὑπὸ Κ. ΣΑΘΑ, ἐν Πανδώρα τ. ΙΕ', σ. 261-266 καὶ 285-288.

² Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἐδημοσίευσε πάλαι καὶ ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ (Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886, σ. 470, σημ. 1), ὅστις ὅμως τὸ μὲν «βασιλικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἱερᾶς» ἀνέγνωσε «βασιλικὴν οἰκίαν τὴν ἄρτι» τὸ δὲ ὄνομα τοῦ Τουρτούρι ἀνέγνωσε Τοήρτουρι.

ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

α) Η ΚΤΙΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς ἡ ἀναγράφουσα τὸν ἢ τοὺς κτίτορας, γραπτὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπιγραφὴ, τοποθετεῖται συνήθως εὐθὺς ὑπεράνω τῆς εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἰσόδου, πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Τὸν κανόνα τοῦτον ἀκολουθῶν καὶ ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς φέρει τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὑπεράνω τῆς βασιλείου θύρας, οὐχὶ ὅμως ἀπλῆν, γραπτὴν καὶ εὐθύγραμμον, ἀλλὰ πολυτελεστέραν, λαξευτὴν καὶ καμπύλην, συνδεδυσμένην δὲ πρὸς τὴν ὠραιότητα μικρογλάφυρον διακόσμησιν, περὶ τῆς ὁποίας διὰ μακρῶν ἤδη ὠμιλήσαμεν (σ. 96 ἐξ.). Δυστυχῶς, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 97), ἡ διακόσμησις τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου καὶ ἐπομένως καὶ ἡ μετ' αὐτῆς συμπεπλεγμένη ἐπιγραφὴ δὲν διεσώθη ἀκεραία· διότι ἐκ τῶν 11 τραπεζιομόρφων θολιτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἀρχικῶς ἀπετελεῖτο τὸ τοξωτὸν ὑπέθυρον τῆς βασιλείου πύλης (εἰκ. 106), διεσώθησαν μέχρι σήμερον ¹ μόνον οἱ ἑπτὰ (Α, Β, Γ, Ε, Ζ, Η, Ι, εἰκ. 106), τῶν ὑπολοίπων συμπληρωθέντων, ἄγνωστον πότε, δι' ἐξωγραφημένου ἀσβεστοκονιάματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν συριακῶν τροχῶν ἀπειμιμήθησαν καὶ τὴν ἐπιγραφὴν ὅλως αὐθαίρετως συνεπλήρωσαν οἱ νεώτεροι ἀνακαινισταί, οἱ αὐτοὶ πιθανώτατα οἵτινες «ἀνεκαίνισαν» καὶ τοὺς ψηφιδωτοὺς προφήτας τοῦ τρούλλου.

Τῆς ἐπιγραφῆς ἔχομεν μέχρι σήμερον ἑξ δημοσιεύσεις. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν ἐγένετο τὸ 1835 ὑπὸ τοῦ LEAKE ², ἡ δευτέρα, τελείως ἐσφαλμένη, τὸ 1856 ὑπὸ τοῦ Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ³, ἡ τρίτη τὸ 1886 ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ⁴, ἡ τετάρτη τὸ 1903 ὑπὸ τοῦ Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ ⁵, ἡ πέμπτη τὸ 1906 ὑπὸ τοῦ G. MILLET ⁶ καὶ τέλος ἡ ἕκτη ὑπ' ἐμοῦ αὐτοῦ τὸ 1919 ⁷.

Καίτοι δέ, ὡς εἴπομεν, ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀραβαντινοῦ εἶναι ἐσφαλμένη, ὅμως ἐπανερχόμεθα ἐπ' αὐτῆς, διότι αὕτη ἐγένετο ἡ κυρία αἰτία ἀναγραφῆς ἀνακριβειῶν ὡς πρὸς τὸν κτίτορα τῆς Παρηγορητίσσης ὑπὸ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν μέχρι τοῦ 1919 περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου γραψάντων ἱστορικῶν, ξένων τε καὶ ἡμετέρων. Ἴδου λοιπὸν τί λέγει ὁ Ἀραβαντινὸς εἰς τὴν σ. 113 τοῦ Α' τόμου τοῦ συγγράμματός του: «Οὐ γνωρίζομεν ἐὰν τοῦτον τὸν Ἰωάννην (Β', 1335) ἢ τὸν πατέρα του ἀπομνημονεύει

¹ Βλέπε σχετικῶς τὴν σ. 97 καὶ τὴν ὑπὸ ταύτην σημ. 1 τ. Ι.

² WILLIAM MARTIN LEAKE, *Travels in Northern Greece* τ. 1, London 1835, σ. 204.

³ Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου τ. Α' σ. 113 ὑπόσημ. 1.

⁴ *Iz Rumelij*, St Petersburg 1888, σ. 471 σημ. 1 μετὰ πανομοιότυπον εἰς πίν. VI (ἡμετέρα εἰκὼν 151).

⁵ Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τευχ. Γ' (1903) σ. 76.

⁶ *L'école Grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 9 σημ. 2.

⁷ Ἀρχ. Δελτίον τοῦ 1919 σ. 78.

ὡς ἐπισκευαστὴν ἢ καλλωπιστὴν ἢ ἐν τῷ ναῷ τῆς Παρηγορίτζας ἐν Ἀρτῇ ἀναγινωσκομένη ἐπιγραφὴ « Ἰωάννης Κομνηνὸς Δεσπότης » ¹.

Στηριχθέντες ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως ταύτης, ἥτις, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως, οὐδόλως ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, ἀνεκέρυξαν τὸν Ἰωάννην Β' Ὀρσίνην ὡς δευτέρον κτίτορα ἢ ἀνακαινιστὴν τῆς Παρηγορητίσσης ὁ Κ. HOPF ², ὁ Ι. ΡΩΜΑΝΟΣ ³, ὁ W. MILLER ⁴ καὶ τέλος ὁ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ ⁵, ὅστις, θέλων ἔτι μᾶλλον νὰ ἐνισχύσῃ τὴν περὶ Ὀρσίνη θεωρίαν, ἀναγράφει ⁶, ὅτι ἐπὶ τῆς φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν πλακὸς εὑρηνται ἀναγεγλυμμένοι καὶ ἄρκτοι, σύμβολα τοῦ οἴκου τῶν Ὀρσίνῃ. Ἀλλ' ὡς ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ φέροντος τὴν ἐπιγραφὴν τόξου εἶδομεν (σ. 98) πάντα τὰ ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζόμενα ζῶα φέρουσιν οὐρὰς μακροτάτας, ὥστε πᾶσα ὑπόνοια, ὅτι δυνατὸν νὰ παριστῶσιν ἄρκτους ἀποκλείεται. Οὐδ' ἦτο δυνατὸν νὰ συμβαίνῃ τοῦτο, ἀφ' οὗ, ὡς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν, οὐδεὶς Ἰωάννης ἀναφέρεται ἐν τῇ ἀπασχολούσῃ ἡμᾶς ἐπιγραφῇ, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ἔχει οὕτω:

Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι[κηφ]όρος

Ἀννα βασιλ[ισσ]α Κομνην[οδούκαινα];

Κομνηνόβλαστος δ[εσπότης Θ]ωμᾶς μέγας

Κομνην[οὶ Ἐλ]λάδος α[ὐτάνακτες] ἢ Κομνην[ῶν κ]λάδος ἀ[γγελωνύμων]

Ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ MILLET (ἐνθ. ἀν.) ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ θὰ ἦτο ἑμμετρος, διότι ὁ πρῶτος δωδεκασύλλαβος στίχος αὐτῆς περιλαμβάνει δύο ἰαμβικούς τριμέτρους, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐγὼ σωμαπληρώνω ἤδη τὸν 2^{ον} στίχον μὲ τὴν λέξιν Κομνην[οδούκαινα].

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν 3^{ον} στίχον, διὰ νὰ εἶναι καὶ αὐτὸς 12σύλλαβος, θὰ πρέπει νὰ ἔφθανε, ὡς ὁ 1^{ος}, μέχρι τοῦ κύκλου τῆς κλειδός, νὰ συμπεριελάμβανε δηλαδὴ καὶ τὴν λέξιν μέγας. Δυσκολία ὅμως γεννᾶται ὡς πρὸς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ 4^{ου} στίχου, ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τοῦ σωζομένου τμήματος λέξεως — λάδος, ὅπερ δύναται νὰ ἀνήκῃ καὶ εἰς τὴν λέξιν Ἐλ[λάδος], ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν λέξιν κ[λάδος], καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι ἔνεκα τῆς στενότητος τῆς κάτω ζώνης δὲν φαίνεται νὰ χωροῦν διὰ τὸν 4^{ον} στίχον 12 ἀλλὰ μόνον 10 συλλαβαί. Κατὰ ταῦτα κατὰ μὲν τὴν πρῶτην περίπτωσιν συμπληρώνω, μετὰ δισταγμοῦ, Κομνην[οὶ Ἐλ]λάδος α[ὐτάνακτες ⁷], διὰ δὲ τὴν δευτέραν Κομνην[ῶν κ]λάδος Ἀ[γγελωνύμων ⁸].

¹ Ὁ αὐτὸς ἐν τούτοις Ἀραβαντινὸς εἰς τὴν σ. 22 τοῦ Β' τόμου τοῦ ἔργου του λέγει ὅτι «ὁ ἀξιοπεριέργος ναὸς τῆς Παντανάσσης (καλουμένης Παρηγορήτισσα ἢ Παρηγορίτζα) ἀνηγέρθη κατὰ τὸ ἔτος 819 καὶ φαίνεται ὅτι ὁ προμνησθεὶς δεσπότης (Μιχαὴλ ὁ Β') τὸν παρεξέτεινε καὶ περιεκόσμησεν».

² Geschichte Griechenlands ἐν Ersch und Grubers Allgemeine Encyclopädie τ. 85 σ. 429.

³ Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἐν Κερκύρᾳ 1895, σ. 127. Τοῦ αὐτοῦ Γρατιανὸς Ζώρξης, ἐν Κερκύρᾳ 1870, σ. 231.

⁴ The Latins in the Levant, London 1908, σ. 250. ⁵ Νέος Ἑλληνομνήμων τ. Β', σ. 298.

⁶ Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (W. Miller) μετάφρασις μετὰ προσθηκῶν ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ τόμ. Β', Ἀθήναι 1909, σ. 359. Τὸ παλαιὸν λάθος τοῦ Λάμπρου ἐπαναλαμβάνει καὶ ἡ νεωτέρα (1960) μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Miller ὑπὸ ΑΓΓ. ΦΟΥΡΙΩΤΗ, «Ἡ Φραγκοκρατία ἐστὶν Ἑλλάδα», Ἀθήνα 1960, σ. 312, καίτοι εἶχον ὑποδείξει τοῦτο κατὰ τὴν πρῶτην ἐκδοσὶν τῆς Παρηγορητίσσης (Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 78).

⁷ Ἡ λέξις αὐτάναξ ἀπαντᾶται 1) δις παρὰ Κ. ΜΑΝΑΣΣΗ (Σύν. Χρον. σσ. 2343 καὶ 2468 καὶ 2) εἰς ἐπιγραφὴν χρυσοῦφάντου ἐνδυτῆς τοῦ θησαυροφυλακείου τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἀγ. Μάρκου, λέγουσαν: Κομνηνοφύης Δεσπότης Κωνσταντῖνος σεβαστοκράτωρ, ἀγγελωνύμου γένους, ξύναμος αὐτάνακτος, Ἀυσώνων γένους. (Πρόσφατος δημοσίευσις αὐτῆς ὑπὸ ΜΑΡΙΑΣ ΘΕΟΧΑΡΗ ἐν Ἑπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΚΘ', 1959, σ. 194).

⁸ Τὸ ἐπίθετον ἀγγελωνύμος ἀπαντᾶται ὁμοίως εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀγ. Μάρκου.

Ἐκ τῶν μνημονευθεισῶν δημοσιεύσεων αἱ σχετικῶς ἀρτιότεραι εἶναι ἡ τοῦ Ἀντωνίνου ¹—ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου ἐσώζοντο εἰσέτι κατὰ χώραν αἱ δύο ἐν τῷ μεταξὺ καταπεσόντες καὶ εἰς τὴν μεταγενεστέραν πρόθεσιν τοῦ ἱεροῦ ἐγκτισθέντες θολίται, ὅθεν τοὺς ἀπέσυρα πρό τινων ἐτῶν—καὶ ἡ τοῦ Millet, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου ἔλειπον οἱ θολίται οὗτοι.

Παραθέτω (εἰκ. 151) τὸ πανομοιότυπον, ὅπερ παρέσχεν ὁ Ἀντωνίνος εἰς τὸν πίνακα VI τοῦ ἔργου του *Iz Rumelij*, ὡς καὶ τὴν εἰς τὴν σ. 471 τοῦ αὐτοῦ ἔργου ἀνάγνωσιν αὐτῆς, καθὼς καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Millet, διότι ἔχω νὰ ἐπιφέρω ἐπ' αὐτῶν παρατηρήσεις τινάς.

ΚΟ ΜΗΝΟ,	ΔΘΚΑ, ΔΕΣ	ΠΟΤΗΣ ΠΕ	ΡΟ	Σ	ΑΝΑΒΑ	ΑΙΛ	ΚΟ ΜΗ
ΚΟ ΜΗΝΗ	ΝΟ, ΒΛΑ	ΣΤΟΣ ΔΗ	Α	Ε	ΜΕΓΑΣ	ΚΟ ΜΗ	ΔΟΣ Α

Εἰκ. 151. Πανομοιότυπον τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Ἀντωνίνου.

Ἀνάγνωσις Ἀντωνίνου:

- 1 Κομνηνὸς Δοῦκας δεσπότης Νι[κηφό]ρος
- 2 Ἄννα βασιλῆς
- 3 Κομνηνοῦ βλαστὸς Δη. . . . αε
- 4 μέγας Κομνη

Ἀνάγνωσις Millet:

Κομνηνόδουκος δεσπότης Νι[κηφό]ρος
 Ἄν[να] βασι[λισσα]
 Κομνηνόβλαστος δε[σπό]της [Θωμᾶς]
 μ[έ]γα[ς] Κομνη[ν].

Αἱ δύο πρῶται λέξεις τοῦ 1^{ου} στίχου εἶναι μία καὶ μόνον σύνθετος λέξις, ὡς ὀρθῶς διέγνωσεν ὁ Millet, ὅστις ὅμως τὴν ἀνέγνωσε Κομνηνόδουκος. Ἄλλ' ὡς ἐκ τῆς εἰκόνης 107 σαφῶς φαίνεται ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις εἶναι Κομνηνοδούκας· διότι καὶ τὸ α σώζεται καὶ ὁ τόνος ἀκόμη τῆς συλλαβῆς-δού. Ἄλλωστε ὡς Κομνηνοδούκας ², Ἀγγελοδούκας ³, Καλοδούκας ⁴, κ.λ.π. ἐκφέρεται τὸ σύνθετον εἰς ἔγγραφα, συγγραφεῖς καὶ ἐπὶ νομισμάτων ἢ βουλλῶν.

¹ Ὁ αὐτὸς ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ παρέσχε (πίν. V) καὶ κατόψεις καὶ ἐσωτερικὰς ὄψεις τοῦ ναοῦ ὅπως δὴποτε ἀκριβεῖς.

² Μεγαλοκομνηνοδούκας ὀνομάζεται ὁ Θεόδωρος Δούκας ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Γ. Βαρδάνη πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἀπόκαυκον (ΒΑΣΙΛΙΕΥΣΚΗ, Βυζ. Χρον. Γ' 249, 258), Θεόδωρος δεσπότης Κομνηνοδούκας ἐπὶ νομίσματος (J. SABA-TIER, Description générale des monnaies byzantines τ. II πίν. LXXVI. WROTH, Imperial Byzantine Coins σ. 195 καὶ πίν. XXVI). Ἐπὶ Μιχαήλῳ δεσπότην Κομνηνοδούκαν ἀναγινώσκωμεν ἐπὶ σφραγίδος ἀργυροβούλλου λόγου (T. BERTELET, Una moneta dei Despoti di Epiro, Numismatica XVII-XVIII (1951-52) καὶ Byz. Zeitschr. 44 (1951) πίν. III, A, B=MARCOVIC, Sbornik toῦ Vizantolosky Institut τῆς Σεργ. Ἀκαδημίας, Beograd 1952 πίν. 6). Σφραγίς ἐκ κηροῦ προστάγματος Μανουὴλ τοῦ Δούκα φέρει τὴν ἐπιγραφὴν [Μανουὴλ δε]σπό-της/Κομνηνοδούκας (TAFEL-THOMAS, Griech. Orig. Urkunden zur Gesch. des Freistaates Ragusa, Sitz. Ber. Akad. Wiss. Wien, Phil-Hist. Kl. 6 (1851) 507—537=P. LEMERLE, Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδην, Ἑλληνικά 4 (1953) Παράρτ. σ. 410=NICOL, The Despotate of Epiros σ. 209.

³ Στιχγράριον Paris. Coisl. 41 (R. DEVREESSE, Le Fond Coislin, Paris 1945 σ. 37=L. POLITIS, Byz. Zeitschr. 51 (1958) 269)—ΚΩΝΣΤ. ΕΡΜΟΝΙΑΚΟΥ παράφρασις Ὀμήρου (ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, Ἐκλογὴ μνημ. τῆς νεω-τέρας ἑλλην. γλώσσης τ. I ἐν Ἀθήναις (1866) σ. 74=ΡΩΜΑΝΟΣ, Γρατιανὸς Ζώρξης σ. 232=N. Ἑλλην. Α', 383.

⁴ Ὁρχωμοτικὸν ἔγγραφο τοῦ 1268 (TAFEL-THOMAS, Griech. Orig. Urk. III, 101, 12).

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ δεσπότη, ἐφ' ὅσον σώζεται ἡ ἀρχικὴ συλλαβὴ ΝΙ καὶ ἡ κατάληξις - ΟΡΟΣ μετὰ τοῦ τόνου ἐπὶ τοῦ Ο, οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ *Νικηφόρος* καὶ οὐχὶ Ἰωάννης, ὡς ὑπέλαβεν ὁ Ἀραβαντινός. Ὁρθῶς λοιπὸν τὸ συνεπλήρωσαν ὁ τε Ἀντωνῖνος καὶ ὁ Millet.

Βέβαιον ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ εἰς τὸν δεύτερον στίχον ἀναγραφόμενον ὄνομα Ἄννα, ὅπερ ἀτόπως ὁ Millet θεωρεῖ ὡς μὴ σωζόμενον ὁλόκληρον, μεταγράφων αὐτὸ Ἀν(να), ἐν ᾧ ὀρθῶς οὗτος συμπληρώνει τὴν ἐπομένην λέξιν ὡς βασι(λισσα) ¹ καὶ οὐχὶ βασιλῖς, ὅπως πράττει ὁ Ἀντωνῖνος, ἀφ' οὗ ἄλλως τε καὶ τὸ λάμβδα σώζεται καὶ τὸ τελικὸν ἄλφα τῆς λέξεως. Οὐδεὶς ὅμως διέκρινε τὴν μετὰ τὴν λέξιν βασιλίσσα σωζομένην ἐν μέρει λέξιν ΚΟΜΝΗΝ, ἣτις, κατὰ τὴν γνώμην μου, δύναται, χάριν τοῦ μέτρου νὰ συμπληρωθῇ *Κομνην[οδούκαινα]*.

Τὴν ἀρχὴν τοῦ 3ου στίχου ὁ μὲν Ἀντωνῖνος μεταγράφει Κομνην(οῦ) βλαστός, ὁ δὲ Millet ἀναγινώσκει ὀρθῶς Κομνηνὸβλαστός, ἀφ' οὗ ὁ σχετικὸς τόνος σώζεται σαφῶς ἐπὶ τῆς συλλαβῆς - νό. Ὑπάρχουσιν ἄλλωστε πλὴν τοῦ συνθέτου αὐτοῦ καὶ πολλὰ ἄλλαι παρόμοιαι συνθέσεις τῆς λέξεως βλαστός ² καὶ εἰς ἐπιγραφὰς καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ³.

Τὸ εἰς τὸ τέλος τοῦ 3ου στίχου ὄνομα *Θωμᾶς*, ὁ μὲν Ἀντωνῖνος οὐδὲν ὁλως διέγνωσεν, ὁ δὲ Millet—ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ σχετικὸς θολίτης δὲν ὑφίστατο—ὀρθῶς ἤκασεν· διότι ἐπὶ τοῦ νεοευρεθέντος θολίτου ἀναγινώσκεται σαφῶς τὸ -ωμᾶς (εἰκ. 104).

Τῆς εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 4ου στίχου λέξεως *μέγας* σώζεται καὶ τὸ ἀρχικὸν καὶ τὸ τελικὸν γράμμα, ὡς καὶ τὸ νῦ τῆς τελευταίας συλλαβῆς τῆς λέξεως Κομνηνός, τὰ ὅποια πάντα ὁ Millet ὑποθέτει μὴ σωζόμενα. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐπωνυμίαν *μέγας* αὕτη συχνάκις ἀπενέμετο εἰς τοὺς Κομνηνοὺς ⁴, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τοὺς τῆς Τραπεζοῦντος ⁵.

¹ Ὡς βασιλίσσαν ἄλλως τε ἐπανελημμένως χαρακτηρίζει τὴν Ἄνναν ὁ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ (τ. Β' σ. 67, 72, 450) διότι οὕτω πάντοτε ἀπεκαλοῦντο αἱ σύζυγοι τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου (βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΝ, Ν. Ἑλλ. Α', 39) δὲν θὰ πρέπει ὅμως ἐκ τοῦ ἐπιθέτου αὐτοῦ καὶ νὰ συναγάγωμεν μετὰ τοῦ R. GUILLAND, (Rev. Et. Byz. XVII, 1959, 76), ὅτι δυνατόν καὶ ὁ Νικηφόρος νὰ εἶχε λάβει εἰς τὸ κράτος του τὸν τίτλον τοῦ βασιλέως.

² Βλ. σχετικῶς καὶ Ν. ΒΕΗΝ ἐν Διεθν. Ἐφ. Νομ. Ἀρχ. Χ, 1907, 353-4.

³ Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Βέη (ἐνθ. ἀν.) παρατεθέντα παραδείγματα προσθετέα καὶ τὰ ἐξῆς:

Κομνηνὸβλαστός: εἰς ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν τοῦ Μανουὴλ (ἀνεψιοῦ τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Γ') (1242) εὐρισκομένην εἰς τὸν ἐν Νικαίᾳ ναὸν τῶν Ἀρμενίων. (C. I. GR. IV, 9262) ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας, Ἀθῆναι 1898 σ. 84 σημ. 1). *Πορφυρόβλαστός*: Εἰς ἐπίγραμμα Ἰωάννου Δοχειανοῦ εἰς Ἑλένην Παλαιολογίαν (K. HOFFE, Chroniques Grécoromanes, 1873, 257)—καὶ παρὰ Κ. ΜΑΝΑΣΣΗ, (Σύνοψις Χρον. στ. 5576, Βόννης). *Δουκὸβλαστός*: Ἐν τῷ ὁδοιπορικῷ Κ. ΜΑΝΑΣΣΗ (K. HORN, Das Hodoiporikon des Konstant. Manasses, B. Z. 13, 1904, 336 στ. 57) καὶ τέλος τὸ *χαριτόβλαστός*, ὅπερ ἀπαντᾷ ὡσαύτως παρὰ ΜΑΝΑΣΣΗ (Συν. Χρον. στ. 4772).

⁴ Ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Βηθλεέμ (C. I. G. IV 8736) ἀναφέρεται *Μανουὴλ μέγας βασιλεὺς Κομνηνός*. *Μέγαν* δ' ἐπίσης *Κομνηνόν* ὀνομάζει Θεόδωρον τὸν Κομνηνόν ὁ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΙΑΝΟΣ. (PITRA, Analecta Sacra, τ. VII).

⁵ Οὕτω ἐν ἐπιγραφῇ Τραπεζοῦντος (F. FALMEREYER, Orig. Fragm. II σ. 95=MILLET, BCH 1895, 432) ἀναγινώσκομεν: *μέγας αὐτοκράτωρ Κομνηνός*, εἰς δὲ τὸ εἰς Τραπεζοῦντια ἐγκώμιον τοῦ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ (Ν. Ἑλλην. ΠΓ, 184) «μέγας δὲ Κομνηνός κεκλημένος οὐδὲν ἦντιν καὶ τοῖς ἔργοις ἦν μέγας». Πβλ. τὸ ἰδρυτικὸν τῆς ἐν Ἀθῶ μο. νῆς τοῦ Διονυσίου χρυσόβουλλον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Γ' τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ τοῦ ἔτους 1374 (ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, Ποντιακὴ Ἑστία Α' (1950) σ. 195-198) καὶ τὸ πρόσταγμα Ἀλεξίου Δ' τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ τοῦ ἔτους 1416 διὰ τὴν αὐτὴν ἀθωνικὴν μονήν (FR. DÖLGER, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges σ. 73-75 ἀρ. 27 καὶ ἐσχάτως Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΝ, Νέον Ἀθήναιον τ. Α, 1955, σ. 22-23).

Ὡς θὰ παρετήρησεν ἤδη ὁ ἀναγνώστης, ἡ ἐξεταζομένη ἐπιγραφή ἀναφέρει ἀπλῶς τὰ ὀνόματα καὶ τοὺς τίτλους τριῶν προσώπων: τοῦ Νικηφόρου, τῆς Ἄννης καὶ τοῦ Θωμᾶ, χωρὶς νὰ κάμνῃ οὐδεμίαν μνείαν περὶ κτίσεως ἢ ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ. Δεδομένης ὁμῶς τῆς θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται ἡ ἐπιγραφή καὶ τῆς λαμπρᾶς διακοσμήσεως, ἥτις τὴν συνοδεύει, οὐδεμία ἀπομένει ἀμφιβολία, ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενα πρόσωπα εἶναι οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ. Καὶ ὁ μὲν Νικηφόρος εἶναι ὁ πρωτότοκος, γνήσιος υἱὸς τοῦ μεγαλεπηβόλου δεσπότης τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ Β' τοῦ Δούκα, ὅστις, ἀποθανὼν, ἐκκληροδότησε, κατὰ τὸν ΓΡΗΓΟΡΑΝ¹, εἰς τὸν νόμιμον διάδοχόν του Νικηφόρον «Θεσπρωτοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ Δόλοπας καὶ πρὸς τούτοις Κερκυραίους καὶ Κεφαλλήνας καὶ Ἰθακησίους». Πολὺ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ πατρὸς του², καθ' ὃν χρόνον διετέλει ὁμηρος εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Νικαίας εἶχε τιμηθῇ ὁ Νικηφόρος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Βατάτση, ἴσως τὸ 1256³, διὰ τοῦ ἀξιώματος τοῦ δεσπότη⁴, ἀναμφιβόλως λόγῳ τοῦ γάμου, τὸν ὁποῖον συνῆψε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Νικαίᾳ παραμονῆς του (ἄρραβῶνες τὸ 1249, OSTROGORSKY ἔ.ἀν. σ. 464) μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρεως καὶ ἐγγονῆς τοῦ Βατάτση Μαρίας⁵.

Ἀργότερον, ἀποθανούσης ὑπὸ νόσου τῆς συζύγου του Μαρίας ἦλθεν ὁ Νικηφόρος εἰς δευτέραν γάμου κοινωνίαν νυμφευθεὶς τὸ 1264 τὴν ἀνεψιὰν τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ VIII τοῦ Παλαιολόγου Ἄνναν Παλαιολογίαν⁶, αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὁποίαν ἀναφέρει καὶ ἡ ἐπιγραφή τῆς Παρηγορητίσσης, ἥτις κατὰ ταῦτα εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ 1264 καὶ ὡς μὴ μνημονεύουσα τὸν Μιχαήλ, μεταγενεστέρα καὶ τοῦ 1271.

Ἐκ τοῦ μετὰ τῆς πρώτης συζύγου γάμου του ἀπέκτησεν ὁ Νικηφόρος μίαν θυγατέρα, τὴν Μαρίαν, ἐκ δὲ τοῦ δευτέρου μετὰ τῆς Ἄννης τέκνα δύο, τὴν Θάμαρ καὶ

¹ Βόννης τ. Α' σ. 110.

² Ὁ θάνατος τοῦ Μιχαὴλ Β' τίθεται κατὰ μὲν τὸν ΓΡΗΓΟΡΑΝ (τ. Α' σ. 109-110 Βόννης) εἰς τὸ 1269, κατὰ δὲ τοὺς πλείστους τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν τὸ 1271 (βλ. K. HOFF, *Gesch. Griech.* 264, 298. OSTROGORSKY, *Histoire de l'État Byzantin*, Paris 1956, σ. 481. R. GUILLAND, *R.E.B.* XVII, 1959 σ. 79). Ὁ L. STERNON *R.E.B.* XVII, 1959, σ. 92 σημ. 7) τὸν δέχεται «περὶ τὸ 1271». Ἄλλοι πάλιν ἱστορικοὶ (D. M. NICOL, *The Despotate of Epirus*, Oxford 1957, σ. 195 σημ. 13) στηριζόμενοι ἐπὶ ἀργυροβούλλου τοῦ Νικηφόρου τοῦ Σεπτεμβρίου 1266 (MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta et Diplomata* IV, σ. 349), ἐν τῷ ὁποίῳ οὗτος ἐπανειλημμένως ἀναφέρει τὴν φράσιν «ἡ βασιλεία μου» συνεπέρανεν ὅτι, ἤδη τὸ 1266 θὰ εἶχεν ἀποθάνει ὁ Μιχαήλ. Οὗτοι ὁμῶς δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Νικηφόρος εἶχε λάβει τὸν τίτλον τοῦ δεσπότη ἤδη λίαν ἐνωρὶς καὶ ὅτι ἦτο τρόπον τινὰ συνδεσπότης μὲ τὸν Μιχαήλ καὶ ἐπομένως ἠδύνατο καὶ ζῶντος τοῦ πατρὸς του νὰ γράφῃ «ἡ βασιλεία μου». Συνάγεται δὲ τοῦτο ὅχι μόνον ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ ΓΡΗΓΟΡΑ (τ. Α' σ. 49 Βόννης) λεγομένων, καθ' ὃν ὁ βασιλεὺς «ἐτετιμήκει τῷ δεσποτικῷ ἀξιώματι τὸν τε Μιχαήλ καὶ τὸν αὐτοῦ γε υἱὸν Νικηφόρον, ἵνα μηδὲν μεταξὺ ἀνακύπτῃ ἀμφίδοξον, ὅποια ψυχὰς τε ταράττει καὶ νυκτεῶνας ἐγείρει πραγμάτων», ἀλλὰ καὶ ἐκ νομίσματος εὑρεθέντος τὸ 1923 ἐν Ἀρτι (εἰκ. 152) καὶ εἰκονίζοντος δύο ἐστεμμένους δεσπότης, ἕνα γηραιὸν μετὰ σκήπτρου καὶ ἕνα νεώτερον μετὰ ξίφους, ὁρθῶς θεωρηθέντας ὡς τοὺς δύο συνδεσπότης (Πρβ. H. MATTINGLY, *The Numismatic Chronicle*, τ. III, London 1923, σ. 37 καὶ πίν. III).

³ ΠΑΧΥΜ. Α', 243. HOFF, *Gesch. Griech.* σ. 281. Κατὰ DU CANGE (*Fam. Byz.* 171) τὸ 1258.

⁴ ΝΙΚΗΦ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ (τ. Α' σ. 49 Βόννης), ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ σ. 99 (Βόννης).

⁵ ΓΕΩΡΓ. ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ σ. 95 καὶ 142 (Βόννης). Ἐκδ. Heinsenbergs σ. 88 καὶ 134.

⁶ ΝΙΚΗΦ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ τ. Α' σ. 92, (Βόννης), ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ τ. Α' σ. 243 (Βόννης). Κατὰ τὸν ΓΡΗΓΟΡΑΝ (τ. Α' σ. 130) ἡ Ἄννα ἦτο ἡ τρίτη τῶν θυγατέρων τῆς ἀδελφῆς τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου Εὐλογίας. πβλ. καὶ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ Β' σ. 201 καὶ DÖLGER, *Regesten. Teil 3* σ. 21 No 1799.

Εἰκ. 152. Νόμισμα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου.

τὸν Θωμᾶν¹. Καὶ ἡ μὲν Μαρία ὑπανδρεύθη τὸν παλατῖνον κόμιτα τῆς Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας Ἰωάννην Α' Ὁρσίνην², ἡ δὲ Θάμαρ ἔλαβε σύζυγον τὸν δευτερότοκον υἱὸν Καρόλου τοῦ Β' d'Ανζου³. Ἀμφότεραι δ' αἱ θυγατέρες αὗται θὰ κατώκησαν βεβαίως πλησίον τῶν συζύγων των, ἡ μὲν Μαρία ἐν Ζακύνθῳ ἢ Κεφαλληνίᾳ, ἡ δὲ Θάμαρ ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας, παρέμεινε δ' ἐν Ἀρτη μόνον ὁ Θωμᾶς, ὅστις ἀναμφιβόλως εἶναι ὁ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενος ὑπὸ τὸ ἐπίθετον *Κομνηνόβλαστος*⁴. Περὶ τοῦ Θωμᾶ τούτου ὁ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ⁵ λέγει ὅτι κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του ἦτο *παῖς ἀτελής*⁶, δι' ὃ καὶ ἐπετροπεύετο ὑπὸ τῆς μητρὸς του Ἀννης. Ζήτημα ὅμως ὑφίσταται πότε ἀκριβῶς ἀπέθανεν ὁ Νικηφόρος, διότι ὁ θάνατος αὐτοῦ ὑπὸ μὲν τοῦ ΠΑΧΥΜΕΡΟΥΣ⁷ τίθεται εἰς τὸ ἔτος 1290, ὑπὸ νεωτέρων ὅμως ἱστορικῶν⁸, στηριζομένων κυρίως εἰς τὸν HOPF (ὅστις ἐπὶ τῇ βάσει εὐρωπαϊκῶν ἀρχεδιακῶν πηγῶν⁹ συνήγαγεν ὅτι ὁ δεσπότης Νικηφόρος ἔζη ἀκόμη τὸ 1296), δὲν γίνεται δεκτὴ ἡ χρονολογία τοῦ Παχυμέρου (1290) ἀλλὰ τὸ ἔτος 1296. Πρὸ τινων ἐτῶν ἐν τούτοις ὁ Ι. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ¹⁰ στηριζόμενος ἐπὶ χρυσοβούλλου Ἀνδρονίκου τοῦ Β' τοῦ ἔτους 1289¹¹ ὑπεστήριξε μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι ὁ Νικηφόρος θὰ εἶχεν ἀποβιώσει ἤδη πρὸ τοῦ 1290, τοῦθ' ὅπερ εἶχε δεχθῇ πολὺ παλαιότερον, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸ δικαιολογῇ, ὁ Du Cange¹², ἀνάγων τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου εἰς τὸ ἔτος 1288. Κατὰ τ' ἀνωτέρω καὶ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴ ὡς μνημονεύουσα μὲν τὸν Νικηφόρον δὲν δύναται νὰ εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ θανάτου του (1288 ἢ 1296), ὡς ἀναφέρουσα δὲ καὶ τὸν πενταετῆ κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του Θωμᾶν, δὲν δύναται νὰ εἶναι προγενεστέρα τοῦ 1283 ἢ τοῦ 1291. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ κτίσις τῆς Παρηγορητίσσης πρέπει νὰ κυμαίνεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1283 καὶ 1296¹³.

¹ Ὅρα τὸν σχετικὸν (XI) γενεαλογικὸν πίνακα παρὰ Κ. HOPF, ἐν *Chroniques Grécoromanes*, Berlin 1878, σ. 171.

² DU CANGE, *Familiae byzantinae*, Venetiis 1729, σ. 171.

³ LIVRE DE LA CONQUESTE, ἔκδ. Buchon τοῦ 1845, σ. 454.

⁴ Ὁ MILLET (ἐνθ. ἀν.), ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου δὲν ἐσώζετο πλέον κατὰ χώραν, ὁ φέρων τὸ ὄνομα τοῦ Θωμᾶ θολίτης (βλ. σχετικῶς σ. 97) συνήγαγε τὸ ὄνομά του ἐκ τοῦ ἀκολουθοῦντος αὐτὸ ἐπιθέτου *μέγας*, τὸ ὅποion, ὡς λέγει, ἀνευρίσκεται ἐν λατινικῇ ἐγγράφῃ (HOPF, *Chron. Grécor.* σ. 178). Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως αὐτὸ εἶναι λίαν ἀσθενές, δεδομένου ὅτι τοῦ ἐπιθέτου *μέγας* χρῆσις—ἀν μὴ κατάχρησις—ἐγένετο διὰ πάντας ἐξαιρέτως τοὺς δεσπότης, μάλιστα δὲ τοὺς Κομνηνοὺς, ὡς ἤδη καὶ ἀνωτέρω (σ. 156) εἴπομεν.

⁵ Β' σ. 200 Βόννης: ἀλλὰ φθάνει καὶ ὁ ἐν τῇ δύνει δεσπότης, ὁ ἐξ Ἀγγέλων Νικηφόρος τελευτῆσαι τὸν βίον, ἐπὶ δυνάει ὑπεξουσίαις τέκνοις παιδί τε ἄρρενι ἀτελεῖ τῷ Θωμᾶ καὶ θυγατρὶ προφερούση τὴν ἡλικίαν τῇ Ἰθάμαρ κλπ.

⁶ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, Α' σ. 243 (Βόννη). Κατὰ τὸν Κ. HOPF (*Gesch. Griech.* σ. 356 καὶ *Chroniques Grécor.* σ. 529) ὁ Θωμᾶς ἦτο κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του ἑπταετής, ἦτοι ἐγεννήθη κατὰ τὸ 1289, κατὰ δὲ τὸν ἀρχιμ. ΑΒΕΡΚΙΟΝ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΝ πενταετής (*Versuch einer Genealogie der Paläologen* σ. 19, N° 30). Πρβλ. καὶ Ρ. LEMERLE, Προσφορὰ εἰς Στ. Κυριακίδη, Παράρτ. τοῦ Δ' τόμ. τῶν Ἑλληνικῶν 1953 σ. 410.

⁷ Τόμ. Β' σ. 200 (Βόννης).

⁸ G. OSTROGORSKY, *Hist. de l'État Byzantin*, Paris 1956 σ. 510 καὶ 630. R. GUILLAND, R.E.B. XVII σ. 79.

⁹ Registri Angiovinii ἀρ. 74 σ. 88, ἀρ. 77 φ. 136 παρὰ Κ. HOPF, *Geschichte Griechenlands* σ. 355 (τ. 85 τῆς *Encyklopädie* τῶν Ersch καὶ Gruber).

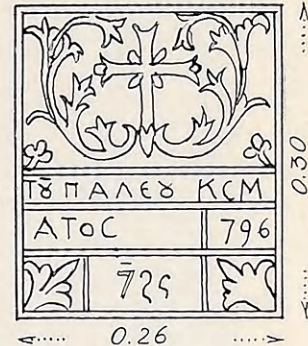
¹⁰ Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετῶρων ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Α' (1924) σ. 148.

¹¹ Τὸ ἐν λόγῳ χρυσόβουλλον, ἀγνωστον εἰς τὸν HOPF, ἐδημοσιεύθη ἐν Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐτ. τ. Α', 1883, σ. 113, εἰτα δ' ὑπὸ ΜΙΚΛΟΣΙΧ - ΜΥΛΛΕΡ, *Acta* 2, 253.

¹² *Familiae byzantinae*, Venetiis 1729 σ. 171.

¹³ Ἀστοχὸς ἐπομένως ἀποδεικνύεται ἡ γνώμη τοῦ Ο. WULFF, (*Altchristliche und byz. Kunst* σ. 469 καὶ ἐν *Koimesiskirche zu Nikäa*, 1903, σ. 137 σημ. 2) καθ' ἣν ἡ Παρηγορητίσσα ἐκτίσθη κατὰ τὰς ἀρχὰς ἢ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος.

Γεννᾶται ἤδη τὸ ἐρώτημα: διὰ τίνα λόγον ἐθεώρησεν ὁ Ἀραβαντινὸς τὸν (ἀναμφιβόλως ἐκ παραναγνώσεως τοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὀνόματος Ἄννα πλασθέντα) Ἰωάννην οὐχὶ ὡς τὸν κτίτορα ἀλλ' ὡς τὸν ἀνακαινιστὴν τοῦ ναοῦ; Ἡ ἀπάντησις εἶναι νομίζω εὐχερής. Ὑπεράνω τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα βλεπούσης πλευρᾶς τῆς βασιλείου πύλης εὐρηται ἐντειχισμένη μικρὰ ἐνεπίγραφος πλάξ (εἰκ. 153) διαστάσεων 0.26×0.30 μ. ἣτις φέρει τὴν ἐξῆς δι' ἐξέργων γραμμάτων λαξευμένην ἐπιγραφὴν: τοῦ παλεοῦ κ(τι)σ(ι)ματος 796 κάτωθεν δὲ φέρει κεχαραγμένα καὶ τινα ἀκατάληπτα ἐκ πρώτης ὄψεως σημεῖα, τὰ ὅποια ἐν τούτοις μᾶς δίδουσι τὴν ἐξηγήσιν τῆς χρονολογίας 796, ἣν φέρει ἡ ἐπιγραφή. Πράγματι ἐὰν παραβάσωμεν τὰ ρηθέντα σημεῖα πρὸς τὴν δεξιᾷ τῆς τοιχογραφίας τῆς Πλατυτέρας ζωηρῶς ἔτι σφζομένην γραπτὴν χρονολογίαν (εἰκ. 129) θὰ πιστοποιήσωμεν, ὅτι ταῦτα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀδεξία τις ἐρμηνεία τῆς χρονολογίας ζξς ἐκκληφθείσης εἴτε ὡς γεγραμμένης δι' ἀραβικῶν στοιχείων καὶ ταυτισθείσης πρὸς τὸν ἀριθμὸν 796¹ εἴτε ἐρμηνευθέντος τοῦ μὲν ζ ὡς 700, τοῦ δὲ ξ ἐκκληφθέντος ὡς κόππα², ἥτοι ἐνενηκοντα, καὶ τοῦ ς ὡς ἑξ. Ὅτι δ' ἡ ἐπιγραφή αὕτη εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐντειχισθεῖσα εἰς τὸν νάρθηκα, ἀναμφιβόλως ὑπὸ ἀμαθῶν ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ, ἀποδεικνύει οὐ μόνον ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμάτων τῆς ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὃν φέρει ὑπεράνω, καὶ τέλος ἡ μορφή τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀναπηδόντων κλαδίσκων.

Εἰκ. 153. Ἡ ἄνωθεν τῆς πύλης τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἐπιγραφή.

Λόγῳ λοιπὸν τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης ἐθεωρεῖτο ἐφ' ἱκανὸν ὁ ναὸς ὡς κτίσμα τοῦ Η' μ.Χ. αἰῶνος³.

Τὰ ὀνόματα τῶν κτιτόρων τοῦ ναοῦ μᾶς ἐξηγοῦσιν ἄριστα καὶ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τρόπον, ὅστις ἐφηρμόσθη εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν. Εἶναι γνωστὴ ἐκ τῆς ἱστορίας ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ μεγάλη ἐπίδρασις, ἣν ἤσκει ἐπὶ τοῦ συζύγου τῆς ἡ Ἄννα Παλαιολογίνα, γυνὴ «σοφωτάτη, εὐφρεστάτη⁴ καὶ πλουσιωτάτη⁵», ἀφ' ἑτέρου δ' αἱ στεναὶ σχέσεις, τὰς ὁποίας ἡ Ἄννα ἐφρόντιζε νὰ διατηρῇ μετὰ τῆς αὐλῆς τῆς πατρίδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁶. Οὐδόλως λοιπὸν εἶναι ἀπίθανον, ὅτι προκειμένης τῆς ἀνεγέρσεως μεγαλοπρεποῦς ναοῦ, ἀπαθανατίζοντος τὴν εὐσέβειαν τοῦ δεσποτικοῦ ζεύγους εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀπογόνων των, μετεκλήθησαν, εἰσηγήσει τῆς δαιμονίας Ἀννης, μαῖστορες ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες καὶ ἐξετέλεσαν τὴν Παρηγορήτισσαν συμφώνως πρὸς τὰ ἐν τῇ βασιλευούσῃ οἰκοδομικὰ πρότυπα. Τεκμήρια δὲ τούτου ἔστωσαν:

¹ Τοῦτο παρατήρησαν ἤδη καὶ ὁ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ (Iz. Rumelij σ. 470) καὶ ὁ ΛΑΜΠΑΚΗΣ (Mémoire σελ. 40).

² Ὡς κόππα ἐξέλαβε τὸ ξ καὶ ὁ ἀρχιμ. ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ (Iz Rumelij σ. 470) ὅστις τὴν χρονολογίαν ἀναγινώσκει 1588.

³ Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν κτίσεως παρεδέχθη καὶ ὁ μητροπολίτης ΣΕΡΑΦΕΙΜ (Δοκίμιον σ. 446).

⁴ «Moult sage femme et de grand enging». LIVRE DE LA CONQUESTE, ἔκδ. Buchon 1845, σελ. 410 καὶ περαιτέρω σελ. 454 «Une de plus sachans feme de Romanie».

⁵ HOPF ἑ.ἀ. I, 301.

⁶ ΠΑΧΥΜ. Ἀνδρον. Παλαιολ. τ. Γ' 4. ΡΩΜΑΝΟΥ: Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου 89. OSTROGORSKY, Hist. de l'État Byz. σ. 517

τὰ κατηχούμενα, οἱ τέσσαρες κατὰ τὰς γωνίας δορυφόροι τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, αἱ ὑψηλαὶ μετὰ διπλῆς σειρᾶς κογχαρίων (niches) ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ, τὰ καμπύλα γεῖσα τῶν πλινθίνων τρούλλων, τὰ τοξωτὰ ἀψιδώματα καὶ τόσαι ἄλλαι οἰκοδομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ ναοῦ, αἵτινες κατ' ἐξοχὴν εἰς Κωνσταντινοπολιτικοῦ τύπου ναοὺς ἀπαντῶσι (βλ. σ. 41).

Ἐν ᾧ δ' ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ φαίνεται ὁδηγουμένη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ καθαρῶς ἰταλικὸς χαρακτήρ τῆς ἐσωτερικῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως εἶναι ἀναμφιβόλως, ὡς καὶ πρότερον παρατηρήσαμεν, ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιγαμβρείας τῶν δεσποτῶν τῆς Ἀρτῆς μετὰ τῶν ἰταλικῶν οἰκων τῶν Ὀρσίνη τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῶν Αἰῶν τῆς Νεαπόλεως καὶ γενικῶς τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποίαν ἐδέχετο, λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσεως, ἡ Ἡπειρος ἐκ τῆς Ἰταλίας. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὴν ψηφιδωτὴν διακόσμησιν, αὕτη δὲν νομίζω, ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον, ὅτι εἶναι ἔργον τεχνιτῶν ἐντοπίου ἐργαστηρίου, ἀλλὰ μᾶλλον ψηφωτῶν μετακληθέντων εἴτε ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἴτε ἐκ Θεσσαλονίκης.

β) ΕΝΘΥΜΗΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος τοῦ διαχωριστικοῦ κιονίσκου τοῦ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν βλέποντος παραθύρου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τοῦ γυναικωνίτου διεσώθη, γεγραμμένη διὰ μέλανος χρώματος καὶ δι' ἐπισεσυρμένης γραφῆς, ἡ ἑξῆς ἐνθύμησις (εἰκ. 154):

*ἦλθ(εν) ἐπαῦθα ὁ παναγιώτατος π(ατ)ριάρχης κῡρ Ἱερεμίας
ἐν τῷ ζλῃ ἔτος μηνὶ Ἰουλλ(ίῳ) καὶ ἐποίησεν ἁγιασμόν.*

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ζλῃ (=7038) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἔτος 1530, ἐπομένως ὁ μνημονευόμενος εἰς τὴν ἐνθύμησιν πατριάρχης πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἱερεμίας ὁ Α', ὅστις ἐπατριάρχευσεν ἀπὸ τοῦ 1522 μέχρι τοῦ 1545 ¹.

Ὁ ἀπὸ Σοφίας Πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Α' κατήγετο ἐξ Ἡπείρου καὶ ἦτο, ὡς μᾶς λέγει ὁ χρονογράφος τοῦ ΨΕΥΔΟΔΩΡΟΘΕΟΥ ², «ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα ἀπὸ χώραν ὀνομαζομένην Ζίτζαν». Ὡς πατριάρχης ὁ Ἱερεμίας ὁ Α' ἐπεχείρησε μακρὰς περιοδείας, ἐπισκεφθεὶς μετὰ τῶν ἄλλων τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον. Εἰς σιγίλλιον ἀπολυθὲν ὑπὸ τοῦ ἰδίου τὸ 1537, ἀναφέρεται, ὅτι εἶχεν ἐπισκεφθῇ (πρὸ τοῦ 1537) μέρη τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Φωκίδος συγκεκριμένως δὲ τὸ 1530, διέτριψε καὶ εἰς τὴν Μ. Ὁσ. Λουκά ³. Κατὰ τὴν αὐτὴν περιοδείαν του ἐπεσκέφθη ἐπίσης καὶ τὴν ἐν Δωρίδι Μονὴν τῆς

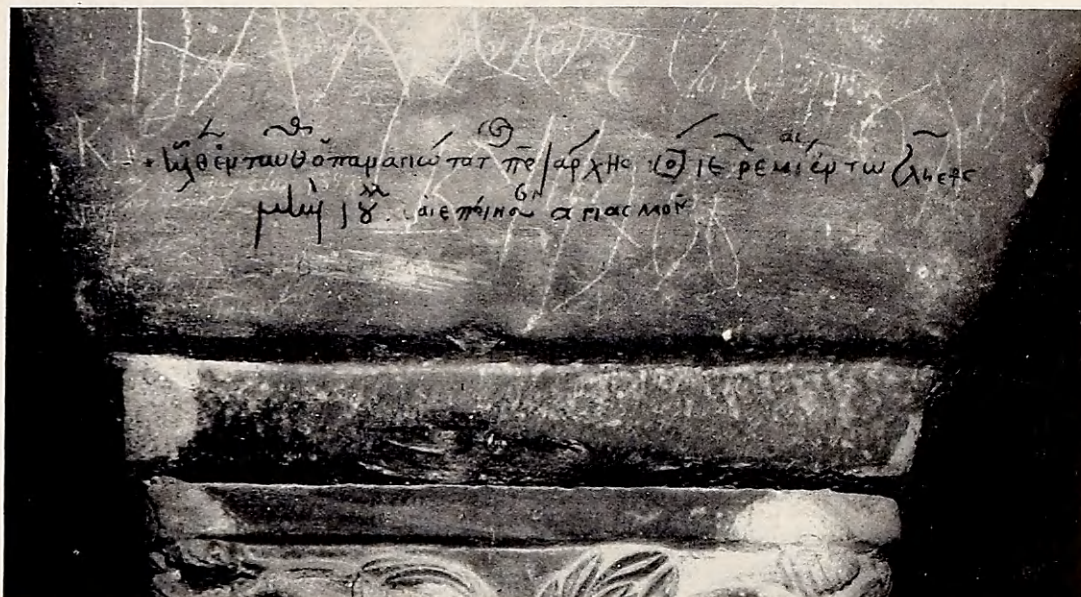
¹ Βλ. Μ. ΓΕΔΩΝ, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, Κωνσταντινούπολις (1885 - 1890) σ. 500 - 507 καὶ Μητροπολίτης Σάρδεων ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Συμβολὴ εἰς τοὺς Πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως Μέρους Α', Κωνσταντινούπολις 1935, σ. 32 - 34.

² Παρὰ Κ. ΣΑΘΑ, Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β', Ἀθήναι 1870, Παράρτ. σ. 3.

³ Γ. ΚΡΕΜΟΥ, Φωκικά τ. Γ' Ἀθήναι 1880 σ. 1 πβλ. καὶ τ. Β' σ. 41. Βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΝ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. Γ' (1903) σ. 79 καὶ ἰδίᾳ τὸ ὑπὸ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, (Ἀρχ. Δελτ. 6, 1920-21, σ. 184) δημοσιευθὲν χάραγμα τῆς Μονῆς φέρον τὴν χρονολογίαν ζλῃ (=1530).

Βαρνάκοβας¹, τὸν δὲ Ἰούλιον τοῦ 1530 ἦλθεν εἰς Ἄρταν² καί, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐνθύμησιν, «ἐποίησεν ἀγιασμόν»³, ἐξέδωκε δὲ μάλιστα ἐκεῖ καὶ γράμμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ κόλπῳ Μονῆς Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας, χρονολογούμενον ὁμοίως ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1530⁴.

Πλὴν δὲ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α' τὴν Ἄρταν—βεβαίως δὲ καὶ τὴν Πα-

Εἰκ. 154. Ἡ ἐνθυμητικὴ ἐπιγραφή τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου.

ρηγορήτισσαν—ἐπεσκέφθη ἡμῖσιν αἰῶνα ἀργότερον (1578) καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίας ὁ Β' ὁ Τρανός⁵, ὡς μανθάνομεν α) ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ πρωτονοταρίου τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΖΥΓΟΜΑΛΑ πρὸς τὸν

¹ ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922, σ. 16-17. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, Ἡ ἱ. μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀμφισσα 1957, σ. 98-99.

² Καθ' ἃ μὲ πληροφορεῖ ὁ Διευθυντὴς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἐξαίρετος τέως μαθητὴς μου κ. ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ὅστις ἐμελέτησε καὶ ἐκδίδει προσεχῶς τὰ σιγίλλια, βυζαντινὰ γράμματα καὶ χρυσόβουλλα τῆς Μ. Γηρομερίου, ὁ Ἡπειρώτης πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Α' ἐμερίμνησεν ἰδιαίτερος διὰ τὰς ἐν Ἡπείρῳ μονὰς Γηρομερίου καὶ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐξέδωκε δὲ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1533 σιγίλλιον ὑπὲρ τῶν ἐν λόγῳ μονῶν, εἰς τὸ ὁποῖον μετὰ πολλῆς οἰκειότητος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἡγουμένου τῆς Μ. Γηρομερίου καὶ κτίτορος τῆς Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ὡς πράττει καὶ εἰς ἄλλο του σιγίλλιον τοῦ 1545, (ΣΠ. ΔΑΜΠΡΟΥ, Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Μ. τῶν Μετεώρων, Ν. Ἑλλην. Β', 1905, σ. 114-115) ὁμῶν περὶ τῶν Ἰωαννιτῶν αὐταδέλφων Ἀσπαράδων τῆς Μ. Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων. Τὸ μέγα τοῦ Ἱερεμίου τοῦ Α' ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν Ἡπειρωτικῶν μονῶν μὲ ἄγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν μήπως καὶ τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος δημοσιευθὲν ἄνευ χρονολογίας καὶ υπογραφῆς πατριαρχικὸν σιγίλλιον θὰ ἀπελύθη μᾶλλον ὑπὸ Ἱερεμίου τοῦ Α' καὶ οὐχὶ τοῦ Β', ὡς θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Σάθα.

³ Περὶ τῆς περιουσίας ταύτης τοῦ Ἱερεμίου τοῦ Α' βλ. διεξοδικώτερον Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΝ, ἐν Δελτ. Ἰστ. καὶ Ἑθν. Ἑτ. ΙΣΤ (1962) σ. 24 καὶ σημ. 4.

⁴ Τὸ γράμμα τοῦτο ἐξεδόθη ὑπὸ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, ἐν Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΓ' (1937) σ. 194 ἐξ. Περὶ τῆς Βυζαντινῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου Κορακονησίας θέλω διαλάβει προσεχῶς εἰς τὸ Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μν. τῆς Ἑλλάδος.

⁵ Οὗτος ἐπατριάρχευσε κατὰ τὰ ἔτη: 1572-1579, 1580-1584, 1587-1595. Βλ. Μ. ΓΕΛΕΩΝ, Πατριαρχ. Πίνακες σ. 518-523, 524-525, 531-536 καὶ Μητροπολ. Σάργεδων ΓΕΡΜΑΝΟΥ, Συμβολὴ εἰς τοὺς Πατριαρχ. καταλόγους σ. 48-60. Περὶ Ἱερεμίου τοῦ Β' γενικώτερον βλ. Κ. ΣΛΘΑΝ, Βιογρ. Σχεδιάσμα περὶ Ἱερεμίου τοῦ Β' Ἀθῆναι 1870 καὶ ΑΔΑΜ. Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΝ, Θρακικά 6 [1935] σ. 182-201.

Μαρτίνον Κρούσιον ¹ λεγούσης μεταξύ άλλων, «...νῦν δὲ τοῦ παναγιωτάτου τὴν πρὸς δύσιν ² καὶ Πελοπόννησον ἀποδημήσαντος, ἐπισκέψεως ἔνεκα Θεοῦ ἐκκλησιῶν τῶν πόρρω που...» καὶ β) ἐξ ἐνθυμήσεως σωζομένης εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 95 (φ. 2^α) κώδικα τῆς Συλλογῆς Ἀλεξίου Κολυβᾶ ³, ἐχούσης οὕτω:

(ἔτει) ζψςϞ [7086=1578] ἐν μηνὶ Ἀπριλλίῳ ις" ἦλθεν ὁ κυρ Ἱερεμίας εἰς τὴν Ἀρταν ⁴.

Η ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ ΑΠΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΤΕΥΘΕΝ

Τῆς Ἀρτης καταληφθείσης ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1448, ἡ Παρηγορήτισσα ὑπέστη ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ σπουδαίας βλάβας, ὡς μᾶς πληροφορεῖ σημείωμα τοῦ 1701, γεγραμμένον ἐπὶ παλαιοῦ βιβλίου καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΑ ⁵. Κατὰ τοῦτο «ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς κατακτήσεως ὁ Φαῖτ πασσᾶς ἔβγαλε ἀπὸ τὴν Παρηγορήτισσαν τὴν μαρμαρίνην στρῶσιν καὶ πλείστας στήλας ἐκ λευκοῦ μαρμάρου καὶ περιεκόσμησε τὸν ὀθωμανικὸν αὐτοῦ τεκὲν εἰς Μαράτι, ὁ δὲ ναὸς ἔμεινε διὰ προσταγῆς αὐτοῦ σφαλισμένος καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἐσταυλίζοντο βόες καὶ διάφορα ζῷα». Τότε λοιπὸν θὰ κατεστράφη καὶ τὸ μαρμαρίνον βυζαντινὸν τέμπλον τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν τοίχων του, τὸ δὲ μαρτυρούμενον γεγονός, ὅτι ὁ Φαῖτ πασσᾶς «ἔβγαλε ἀπὸ τὸν ναὸν πλείστας στήλας ἐκ λευκοῦ μαρμάρου» θὰ πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν ἀπουσίαν ἐνὸς (ΝΔ) τῶν ὁκτὼ συστημάτων κίωνων στηρίξεως τοῦ τρούλλου, ἀπουσίαν, ἣτις ὑφίστατο μέχρι τοῦ 1950, ὅτε οἱ ἐλλείποντες οὗτοι κίονες ἀνεπληρώθησαν διὰ νέων, ἀνακατασκευασθέντος τοῦ ὅλου συστήματος ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ γράφοντος.

Τὴν καταστροφὴν τοῦ εἰρημένου συστήματος κίωνων καὶ τὸ μνημονευθὲν σημείωμα καὶ ἡ ἐντοπία παράδοσις ⁶ ἀποδίδουν εἰς Τοῦρκον δερβίσην «ἐπιχειρήσαντα νὰ ἀφαιρέσῃ πολλοὺς κίονας ἐκ τῆς Παρηγορητίσσης, ἵνα κοσμήσῃ τὸ πρὸς Δυσμᾶς τῆς Ἀρτης, παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Ἀράχθου, μουσουλμανικὸν τέμενος (ἢ μᾶλλον ἱεροδιδασκαλεῖον, Μαράτι = Ἰμαρέτ). Ἐὰν δὲ ἡ Θεοτόκος – συνεχίζει ἡ παράδοσις – δὲν ἡυ-

¹ MARTINI CRUSH, Turcograecia, Basileae [1584] σ. 458. Κ. ΣΑΘΑ, Σχεδιάσμα περὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' σ. μδ' σημ. 3.

² Ὡς Δύσις ἐνταῦθα νοητέα οὐχὶ ἡ Ἑσπερία (Εὐρώπη) τῆς σήμερον, ἀλλ' ἡ Δυτικὴ Ἑλλάς καὶ ἰδίᾳ ἡ Ἡπειρος τὴν ὁποίαν ἀποκαλοῦν δύσιν (καὶ δυαίκοις τοὺς κατοίκους) καὶ οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς (ΠΑΧΥΜ.Α', 244 καὶ Β', 200 Βόννης) καὶ αἱ ἐπιγραφαί. Ὁ ἐν δύσει δεσπότης καὶ δεσπότης δυμοκρατῶρ ἀποκαλεῖται ὁ Κομνηνοδούκας Νικηφόρος, ὡς σκηπτροκρατοῦντες δὲ τῶν Δυτικῶν φρουρίων ἦτοι τῶν ὀχυρῶν τόπων τῆς Ἡπείρου χαρακτηρίζονται ὁ αὐτὸς Νικηφόρος καὶ ἡ Ἄννα εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Παναγίας Βελλᾶς (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡπειρωτ. Χρονικά τ. Β', 1927, 106).

³ ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Χρονικά σημειώματα ἐξ Ἡπείρου, Ν. Ἑλλήν. ΙΓ' (1916) σ. 134.

⁴ Κατὰ τὴν αὐτὴν πιθανώτατα περιοδεῖαν του θὰ ἐπεσκέφθῃ Ἱερεμίας ὁ Β' καὶ τὴν παρὰ τὰ Καλάβρυτα Μονὴν τῆς Ἀγ. Λαύρας, ὡς μᾶς πληροφορεῖ παλαιὸν χάραγμα αὐτῆς δημοσιευθὲν ὑπὸ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος τοῦ 1925 σ. 191) καὶ ἔχον οὕτω: 1576 [ἀναγνωστέον ἴσως 1578] Ἀπριλίον 8, ἦλθα καὶ ἐπροσκύνησα (ἀναγνωστέον ἴσως ἦλθε καὶ ἐπροσκύνησε) τὴν Παναγία ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας. Κατὰ τὴν αὐτὴν ὡσαύτως πιθανώτατα περιοδεῖαν του ἐπεσκέφθῃ Ἱερεμίας ὁ Β' μετὰ τὴν Ἀρταν καὶ τὰ Ἰωάννινα, συμφώνως πρὸς πατριαρχικὸν γράμμα δημοσιευθὲν ὑπὸ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ (περ. Ἡπειρ. Ἑστία τ. 2, 1953 σ. 447-48) πρὸς τὸν Δόγην τῆς Βενετίας, ἐνθα, μεταξύ άλλων, γράφει ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας τὰ ἑξῆς: «Τῆς ἡμῶν μετριότητος σωματικῶς παραγενομένης εἰς δύσιν καὶ Πελοπόννησον τὸ πρῶτον καὶ εὐρεθείσης ἐν χωρίῳ ὀνομαζομένῳ Ἀρδομίστα πλησίον τῆς Ἰωαννίνων μητροπόλεως».

⁵ Ἡπειρωτικὰ Χρονικά τ. 4, 1929, σ. 80.

⁶ Μητροπολίτου ΣΕΡΑΦΕΙΜ, Δοκίμιον κλπ. περὶ Ἀρτης, 1884, σ. 147.

δόκει νὰ φονευθῇ ὁ δερβίσης καταβιβάζων καὶ ἀποσπῶν μαρμάρινον κίονα, ὁ ναὸς θὰ εἶχε τελείως καταστραφῇ. Πάντως, ὡς συνάγεται καὶ πάλιν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος σημειώματος, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος ὁ ναὸς παρέμενε «σφαλισμένος» χρησιμεύων ὡς στάβλος βοῶν καὶ ἄλλων ζώων.

Περὶ τὰς ἀρχὰς ὁμῶς τοῦ 16^{ου} αἰ. λέγεται¹, ὅτι ὁ Σουλτᾶνος Βαγιαζήτ ὁ Β' (1446 - 1512) ἐπεσκέφθη, ἄγνωστος καὶ ὑπὸ τὸ σχῆμα δερβίσου, τὴν παλαιὰν Ἑπειρον, ἦλθε δὲ μετὰ τοῦ πρωθυπουργοῦ του καὶ εἰς Ἄρταν, ὅπου ἐφιλοξενήθη καὶ ἔτυχε μεγάλων περιποιήσεων εἰς τὴν Μονὴν τῆς Κάτω-Παναγίας. Εἰς ἀντάλλαγμα τῶν περιποιήσεων τούτων λέγεται, ὅτι ἐξέδωκεν ὁ Σουλτᾶνος διάταγμα ὑπὲρ τῆς μονῆς καὶ τῶν κτημάτων τῆς διὰ τοῦ ὁποίου ἱκανοποιοῦντο καὶ ἄλλα αἰτήματα τοῦ ἡγουμένου τῆς Κάτω Παναγίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ἡ ἀπόδοσις τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης εἰς τοὺς ὀρθοδόξους καὶ ἡ ἐν αὐτῷ τέλει λειτουργία.

Ὀλίγον ἀργότερον — 1530 — τὴν Παρηγορήτισσαν, περιελθοῦσαν πλέον εἰς τοὺς Χριστιανούς, ἐπεσκέφθη ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίας ὁ Α', ὅστις καὶ «ἐποίησεν ἐν αὐτῇ ἁγιασμόν»², ὁ αὐτὸς δὲ πιθανώτατα πατριάρχης ἀπέλυσε καὶ τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος (σ. 6) δημοσιευθὲν σιγίλλιον, δυνάμει τοῦ ὁποίου ἡ Παρηγορήτισσα, προτάσει τῶν μοναχῶν τῆς Μονῆς Παναγίας Μ, εὐρισκομένης κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης (ἦτοι τῆς σημερινῆς Κάτω Παναγίας) «καταντήσασα εἰς παντελῇ ἐλάττωσιν τῇ καιρικῇ ἀνωμαλίᾳ» προσηλώθη ὡς μετόχιον εἰς τὴν εἰρημένην μονὴν τῆς Παναγίας.

Μερίμνη λοιπὸν τῆς αὐτῆς εὐαγοῦς μονῆς θὰ ἐξετελέσθῃ τὸ 1558, διὰ τοῦ μοναχοῦ Ἀνανίου, ἡ τοιχογράφησις τοῦ ἱεροῦ βήματος ὡς καὶ τὸ νέον, κτιστὸν πλέον, τέμπλον. Ἀκόμη ἀργότερον, περὶ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} αἰ., πρέπει νὰ ἐξετελέσθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ κυρίως ναοῦ, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς τεχνοτροπίας των. Βέβαιον πάντως δύναται νὰ θεωρηθῇ, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης οὐδέποτε μετετράπη εἰς τζαμί, ἀλλὰ, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, εὐρίσκετο ἐν συνεχεῖ λειτουργίᾳ καθ' ὅλον τὸν 16^{ον}, τὸν 17^{ον} καὶ τὸν 18^{ον} αἰῶνα, μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὡς συνάγεται ἐκ τε τῶν ἐπισκεφθέντων αὐτὸν περιηγητῶν καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν (Le Quien κλπ.). Ὁ αἰδεσιμώτατος μάλιστα Th. Smart Hughes, ὅστις τὸν ἐπεσκέφθη περὶ τὸ 1820, γράφει³ ὅτι εἶδεν ἐν αὐτῷ ἱερέα μοιράζοντα κόλλυβα, ἀνέγνωσα δ' ἅψ' ἐτέρου καὶ ἐγὼ εἰς τὸ δυτικὸν παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου, τὸ βλέπον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, τὸ ἐξῆς σημείωμα: ὁ Παπαναστασίον σημειόνω | φευρουρίου ιδ' ,αωκ' (=1820).

Ζημίας ὁμῶς πολλὰς ὑπέστη ὁ ναὸς κυρίως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὅτε μετεβλήθη εἰς προμαχῶνα ὑπὸ τῶν εἰς αὐτὸν καταφυγόντων Ὀθωμανῶν, ὡς πιστοποιεῖ καὶ ὁ στρατηγὸς ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά⁴ του λέγων: εἶναι μία μεγάλη ἐκκλησία ὀνομαζομένη Παρηγορίτσα καὶ ἔχει ἀπάνου ὡς μπεντένια τοῦ κάστρου· τάφτιασε ὁ Πασόμπεης Γιαννιώτης καὶ εἶχε καὶ κανονάκια ἀπάνου καὶ ἦταν Τοῦρκοι μέσα καὶ γύρω στὴν Παρηγορίτσα, ὡς τὸ Σαράγι.

¹ Μητροπ. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, Δοξίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως κλπ., Ἀθῆναι 1884, σ. 148.

² Βλέπε τὴν ἀνωτέρω (σ. 160) δημοσιευθεῖσαν ἐνθυμητικὴν ἐπιγραφὴν.

³ Travels in Sicily, Greece and Albania, 1820 σ. 431.

⁴ Νέα ἔκδοσις, Ἀθῆναι 1957, σ. 51.

Τοὺς Τούρκους τῆς Ἄρτης, συνενωθέντας καὶ πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς Ἀλβανοὺς τοῦ Ἀλῆ-Πασσᾶ, ὑπεχρέωσαν νὰ ἐγκλεισθῶν, τὴν 20^{ην} Νοεμβρίου τοῦ 1821, εἰς τὴν μητρόπολιν Παρηγορήτισσαν καὶ ἄλλας οἰκίας τῆς Ἄρτης οἱ πολιορκοῦντες τὴν πόλιν Σουλιῶται συνενωθέντες μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἀρχηγῶν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίᾳ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη καὶ τοῦ εἰς ἐπίσκεψιν αὐτοῦ ἐλθόντος τότε εἰς Ἄρταν Γεωργίου Καραϊσκάκη¹. Οἱ ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἐγκλεισθέντες Τοῦρκοι, συγκεντρώσαντες ἐντὸς αὐτοῦ τρόφιμα καὶ πολεμεφόδια καὶ ἐγκαταστήσαντες στρατιωτικὴν δύναμιν, παρέμειναν εἰς αὐτὸν μέχρι τοῦ 1824, ὅτε, καὶ τὸν παρέδωκαν εἰς τοὺς Χριστιανούς, ὡς μαρτυρεῖ καὶ τὸ δεητικὸν σημείωμα τοῦ 1826, τὸ ὁποῖον ἐπεζωγραφήθη ὑπὸ χριστιανῶν ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἀγ. Βησσαρίωνος². Φαίνεται ἐντούτοις ὅτι ἀργότερον κατελήφθη καὶ πάλιν ὁ ναός, διότι ὁ περὶ τὸ 1838 ἐπισκεφθεὶς αὐτὸν DAVID URQUART³ ἀναφέρει, ὅτι εἶχον καταυλισθῆ ἐντὸς αὐτοῦ Ἀλβανοί, παραμορφώνοντες αὐτόν, ὁ δὲ περὶ τὸ 1841 ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἄρταν WORDSWORTH, εἰκονίζει τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ φραγμένα διὰ τοιχοποιίας (πρβλ. ἡμετέραν εἰκόνα 4). Βέβαιον πάντως εἶναι, ὅτι ἀπὸ 23^{ης} Ἰανουαρίου μέχρι 13^{ης} Ἀπριλίου 1854 ὁ ναὸς ἐχρησιμοποιήθη καὶ πάλιν ὡς προμαχὼν ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἀπὸ 2 Μαρτίου 1854 ἐπιστολὴ τοῦ ἐν Ἰωαννίνοις Αὐστριακοῦ Προξένου Ferdinand Haas, ἡ ἀπευθυνομένη πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Αὐστρίας καὶ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ ΕΥΡΙΠ. ΣΟΥΡΛΑ⁴. Ἐκτοτε ὁ ναὸς παρεδόθη εἰς τοὺς χριστιανούς, οἵτινες καὶ ἐξετέλεσαν ἐν αὐτῷ τὸ 1865⁵ διαφόρους ἐπισκευὰς καὶ συμπληρώσεις, μέχρις ὅτου, τὸ 1881, ἡ Ἄρτα, δυνάμει τῆς Βερολινείου συνθήκης, περιῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα⁶.

¹ ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΥΤΣΟΝΙΚΑ, Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (ἐπιμελεία Ἑμμ. Πρωτοψάλτη) τ. 4 σ. 134.

² Βλέπε ἀνωτέρω, σ. 145-146.

³ The Spirit of the East τ. 1 London 1838, σ. 194.

⁴ Ἡπειρωτ. Χρον. Ζ', 1932, σ. 86.

⁵ ΣΕΡΑΦΕΙΜ, Δοκίμιον περὶ Ἄρτης, Ἀθῆναι 1884, σ. 146.

⁶ Περὶ ὧν εἴπομεν λεπτομερέστερον ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος βιβλίου (σελ. 5).

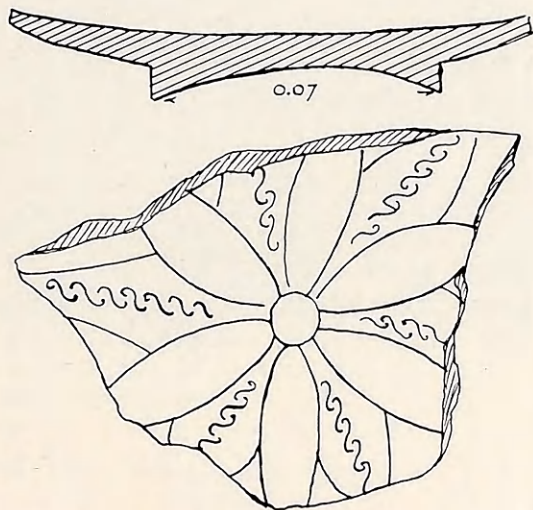
ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Εἰς σ. 23. Παρέχω ἐνταῦθα τὸ σχέδιον (εἰκ. 155) τοῦ εὐρεθέντος ἐντὸς τοῦ ἀρχαιοτέρου καθολικοῦ βυζαντινοῦ πινακίου, μετὰ τῆς τομῆς αὐτοῦ.

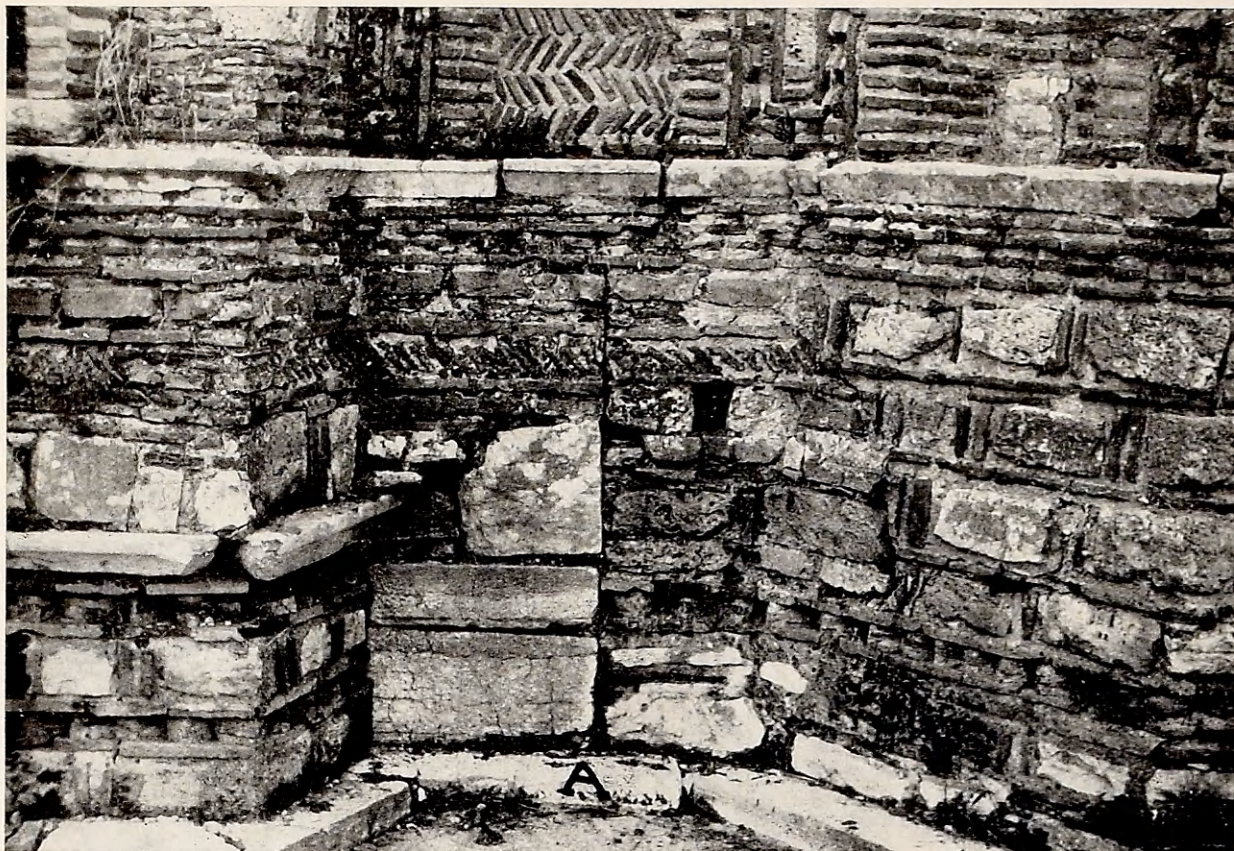
Εἰς σ. 31. Διακοσμητικὰ φιαλοστόμια ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Τραπεζίτσας (Βουλγαρίας) N. MAVRODINOF *L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays Bulgare* σ. 122 καὶ 139.

Εἰς σ. 43 σημ. 1. Κιονοστήρικτος ἀνοικτὸς οὐρανίσκος εἰκονίζεται καὶ εἰς τοιχογραφίαν τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ ναοῦ τοῦ Calimanesti (I. D. STEFANESCU, *La peinture religieuse en Valachie et Transylvanie*, Paris 1930 - 32, πίν. 29).

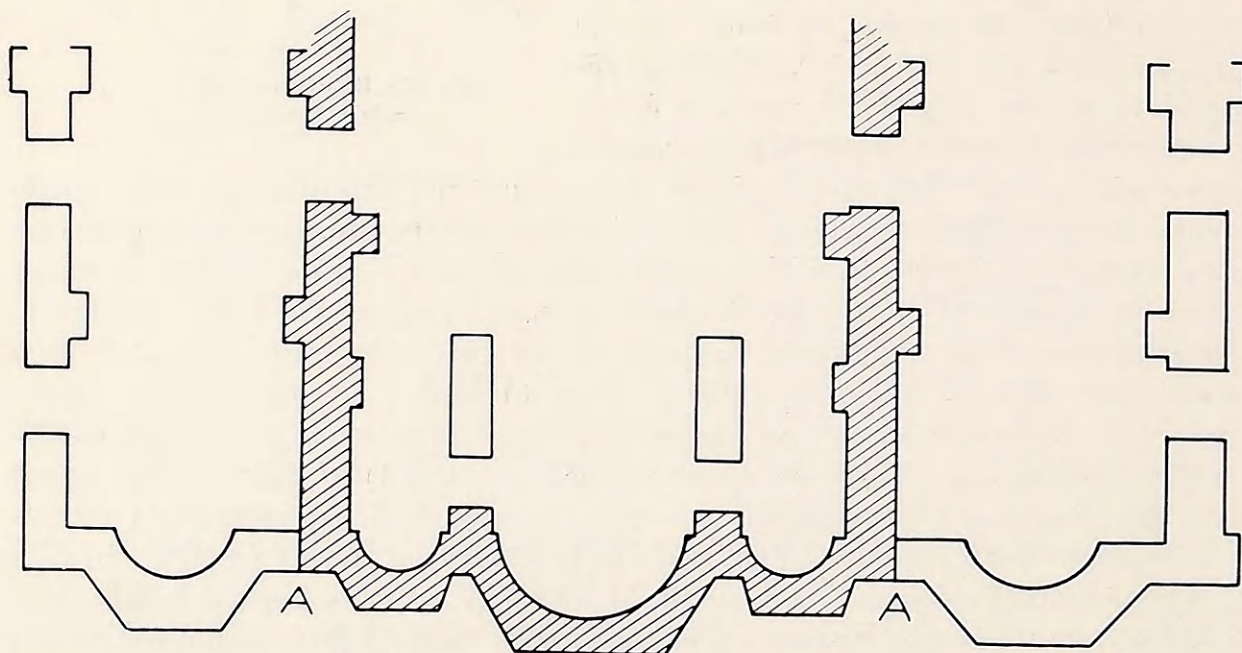
Εἰς σ. 55. Ἡ πιθανότης, καθ' ἣν ὁ ναὸς εἶχεν ἀρχικῶς σχεδιασθῆ καὶ ἤρχισεν ἐκτελούμενος ἄνευ τῶν διωρόφων παρεκκλησίων ἐνισχύεται μεγάλως καὶ διὰ τῶν ἑξῆς προσθέτων ἐνδείξεων: 1) Εἰς τὰ σημεῖα καθ' ἃ ἡ προέκτασις τῶν πλαγίων (Βορείου καὶ Νοτίου) τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ συναντᾷ τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 157), σφύζονται εὐκρινέστατα (εἰκ. 156) αἱ διὰ μεγάλων ὀρθογωνισμένων λίθων κατεσκευασμένοι γωνῖαι τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ οἱ σχετικοὶ ἄρμοι διαχωρισμοῦ τῶν ἀπὸ τοὺς τοίχους τῶν γειτονικῶν παρεκκλησίων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ συνέβαινεν ἐὰν ναὸς καὶ παρεκκλήσια ἐκτίζοντο ταυτοχρόνως. 2) Αἱ ἐκατέρωθεν τῶν τοξωτῶν πλαγίων θυρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ὀδοντῶνται ταινίαι τῆς εἰκόνος 30, ἀποτελοῦν συνέχειαν τῆς εὐθὺς κάτωθεν τῆς λοξοτμήτου ταινίας τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 156)· διότι εὐρίσκονται ἀμφότεραι εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην. 3) Ἡ ἄνω λοξότμητος ταινία τοῦ βάρθρου τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει διάφορον τομὴν ἀπὸ τὴν ἄνω λοξότμητον ταινίαν τοῦ βάρθρου τῶν παρεκκλησίων (εἰκ. 156). 4) Αἱ πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου βλέπουσαι πλευραὶ τῆς νοτίας τοξωτῆς θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ ἀποτελοῦνται ἐκ πολὺ μεγάλων λίθων, οἱοὶ δὲν θὰ ἐποποθετοῦντο ἐὰν ὁ τοίχος αὐτὸς ἦτο ἐσωτερικὸς καὶ ἐπρόκειτο νὰ ἐπιχρισθῇ. 5) Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ἀρχικῶς ὁ ναὸς ἐσχεδιάσθη ἄνευ τῶν παρεκκλησίων – τοῦθ' ὅπερ εἶναι πλέον βέβαιον – καὶ ὅτι τὸ σχέδιόν του ἐτροποποιήθη ὀλίγον χρόνον ἀργότερον διὰ τῆς προσθήκης τῶν παρεκκλησίων καὶ τοῦ ὑπὲρ αὐτὰ γυναικωνίτου, ἐπαληθεύεται πλήρως καὶ ἡ παράδοσις, τὴν ὁποίαν ἀρ-

Εἰκ. 155. Βυζαντινὸν πινακίον ἐκ τοῦ παλαιοτέρου καθολικοῦ.

Εἰκ. 156. Φωτογραφία τοῦ κάτω τμήματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Παρηγορητίσσης ἐμφαίνουσα τὸν ἄρμον διαχωρισμοῦ (A) τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ τοῦ βορείου παρεκκλησίου.

Εἰκ. 157. Ὁριζοντία τομή τοῦ ἱεροῦ τῆς Παρηγορητίσσης δεικνύουσα τοὺς ἄρμους διαχωρισμοῦ (A, A) τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ τῶν παρεκκλησίων.

χικῶς ἀνεφέραμεν (σ. 12), καθ' ἣν ὁ μαθητὴς τοῦ πρωτομάστορα τῆς Παρηγορητίσσης ἐτροποποίησε κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ πρωτομάστορα τὸ σχέδιόν του καὶ «ἔφκειασε τὴν ἐκκλησία καλύτερη ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν σχέδιο», πράγμα ποὺ ἐκίνησε τὸν φθόνον τοῦ πρωτομάστορα μὲ τὰ ἐπακόλουθά του.

Εἰς σ. 64. Εἰς τὰ παραδείγματα παλαιοχριστιανικῶν κτηρίων ἐχόντων ἐσωτερικῶς πρὸ τῶν τοίχων κιόνας εἰς ἐπαλλήλους ὀρόφους προσθετέον καὶ τὰς παρὰ τὴν Ἄθριβιν (Sohag) τῆς Αἰγύπτου Λευκὴν καὶ Ἐρυθρὰν Μονήν. Εἰκόνες παρὰ E. H. FRESHFIELD, *Cellae Trichorae* II, 1913 πίν. 3 καὶ 4.

Εἰς σ. 76. Ἀναλόγους τύπους ρωμανικῶν κιονοκράνων τῆς Γαλατίας (Gaul) βλέπε εἰς τὴν μελέτην τῆς DENISE FOSSARD ἐν *Cahiers Archéologiques* II, 1957, πίν. VIII.

Εἰς σ. 78 σημ. 4. Ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα τόξα ἀπαντῶσιν ἤδη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ εἰς τοξοστοιχίας ὑδραγωγείου ἐν Κωνσταντινουπόλει (Μουαλάκ Κεμέρ) καὶ εἰς γέφυραν τοῦ Σαγγαρίου τῆς Μ. Ἀσίας. Ἀργότερον (13^{ον} αἰῶνα) ἐμφανίζονται καὶ εἰς τὰς βασιλεύουσας τὸν τροῦλλον καμάρας τοῦ ναοῦ τῆς Soroçani (OKUNEV, *Byzantinoslavica* I, 1929, πίν. 4, 5, 6), καὶ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τοῦ Πατριαρχείου τοῦ Ρεέ (1^{ον} ἡμισυ 14^{ον} αἰ.). Εἰκόνες παρὰ R. HAMANN MAC LEAN - H. HALLENSLEBEN, *Die monument. Malerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1963, εἰκ. 105β καὶ 106.

Εἰς σ. 89 σημ. 1 προσθετέον: Πολλὰ ἄλλα παραδείγματα παραστάσεως ἁμνοῦ ἐν τῇ Δύσει παρέσχεν ὁ K. L. WESSEL, ἐν R. *Lexikon zur byz. Kunst* I, 1963, στ. 91-93.

Εἰς σ. 96. Ἀπομιμήσεις ὀδοντωτῶν ταινιῶν διὰ χρώματος εὐρίσκονται καὶ εἰς Curtea de Arges τῆς Ρουμανίας (παράθυρα τρούλλου) (*Buletinul Comisiunii monumentelor istorice X-XVI*, Bucuresti 1927, σ. 98, εἰκ. 108) καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Μυρτιάς Αἰτωλίας τοῦ 1491 (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Θ', 1961, σ. 90 καὶ πίν. 3 καὶ 4).

Εἰς σ. 101. Πτερωτὰ ζῶα εἰκονίζουσι καὶ αἱ κοσμοῦσαι τὰ τοιχώματα τῆς ἐλικοειδοῦς κλίμακος (κοχλίου) τῆς ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην τοιχογραφία τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου (11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰ.). Εἰκόνες παρὰ B. D. ΓΡΕΚΟΝ, *The culture of Kiev Rus*, Moskow 1947, ἔναντι τῶν σελ. 44 (πτερωτὸς κύων μὲ ἀναδιπλουμένην οὐράν), καὶ ἔναντι σ. 62 (τετράποδον μὲ κεφαλὴν καὶ πτέρυγας πτηνοῦ).

Εἰς σ. 101 σημ. 1. Πολύφυλλος ρόδαξ εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τριπτύχου ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, τῶν μέσων τοῦ 10^{ου} αἰῶνος. Εἰκὼν προχείρως παρὰ J. BECKWITH, *The Art of C/ple.*, London 1961, εἰκ. 98.

Εἰς σ. 102 σημ. 3. Εἰς τὰ ἐπὶ μαρμάρου παραδείγματα ἀετοῦ κρατοῦντος εἰς τοὺς ὄνυχάς του λαγῶν προσθετέον καὶ τὸ ἐκ Τραπεζοῦντος θωράκιον τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Εἰς σ. 80 στίχ. 1^{ος} ἀντὶ 5.80 μ. γραπτέον 3.80 μ.

Εἰς σ. 124 στίχ. 27^{ος} ἀντὶ τύχη τῶν Παλαιολόγων γραπτέον τέχνη τῶν Παλ.

Εἰς σ. 134 σημ. 1 ὁ ἐλλείπων ἀριθμὸς τῆς εἰκόνος εἶναι 118.

Εἰς σ. 141 στίχ. 8^{ος} ἐκ τῶν κάτω ἀντὶ Σάββαν γραπτέον Παχώμιον.

Εἰς σ. 149 στίχ. 8^{ος} ἀντὶ χειτῶνα ἐξωσμένον γραπτέον χιτῶνα ἐξωσμένον.

ΠΙΝΑΞ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- *Ααρών 109 (πίν. 10, εικ. 120), 116, 117, 118 (πίν. 29), 122, 125, ἄβαξ, 38, 39, 45, 46.
 *Αβέρκιος (ἄγ.), 140.
 *Αγαβος (ἄγ.), 136, 140.
 ἄγγεια, 36, 42, 1 (εικ. 36 γέμισμα θόλων), 103, 1.
 *Αγγελοδοῦκας, 155.
 *Άγγελοι, 3, 48.
 ἄγγελοι, 85 (εικ. 89), 113, 128, 130.
 *Αγγελόκαστρον, 3, 36 (μνημεῖα).
 *Άγγελος Κυρίου, 81 (εικ. 80, 81), 141.
 *Άγιος, χωρίον (ν. *Αγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χ.—) 25, 2.
 *Αδαμαντίου *Αδ., 12.
 *Αδριανού (ἔπαυλις), 29, 3.
 *Αδριανούπολις, 3.
 ἀετός, 71 (εικ. 65), 73, 90, 91, 100, 3, 102 (εικ. 111) 167—δικέφαλος 100 (εικ. 108), 100, 3, 107, ἀέτωμα, 42.
 *Αζαρίας (ἄγ.), 142 (εικ. 141),
 *Αἴρη, 132.
 *Αθανάσιος (ἄγ.) ὁ μέγας, 133, 134 (εικ. 135), 136.
 *Αθριβίς (Sohag), 167.
 *Αθῆναι, 21, 1. *Ασκληπιεῖον, 67, 1, 79, 84, 119, 1. Παναγία Γοργοεπήκοος, 102, 3, 103, 1.
 *Αθως, 76, 4 (Μ. Βατοπεδίου).
 Αἴγυπτος, 167.
 Αἰκατερίνη (ἄγ.), 142.
 Αἶμος, 30.
 Αἰτωλία, 3, 167.
 ἄκανθα, 54 (εικ. 49), 66/67, 74/76, 76, 1, 2.
 *Ακαρνανία, 3, 34.
 *Ακομινάτος βλ. Μιχαήλ.
 *Ακροκεραυνία, 5.
 *Ακροπολίτης Γ., 2, 1, 157, 2, 5.
 *Ακυληῖα, βαπτιστήριον, 89, 1.
 *Αλβανοί, 3, 10, 163, 164.
 *Αλέξιος (ἄγ.) ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, 141.
 *Αλέξιος Γ' μέγας Κομνηνός, 156, 3, 5.
 *Αλέξιος Δ' Κομνηνός, 1, 156, 3 (μέγας).
 *Αλῆ Πασσᾶς 9, 163.
 *Αμβρακία, ἀρχαῖα κτήρια, 66.
 ἄμβων, 76, 4.
 *Ἀμνὸς Κυρίου (Agnus Dei) 87 (εικ. 91), 89, 89, 1.
 ἄμπελος, 46, 54.
 *Αμφισσα, ν. Σωτήρος, 102, 3.
 ἀναβρυτήριον, 98 (εικ. 107).
 *Αναγέννησις ἰταλική, 24, 65, 1.
 παλαιολόγειος, 126.
 ἀνάγλυφον, 84, 85, 102, 3, πρόστυπον, 68.
 ἀνάκτορον αὐτοκρατορικὸν βλ. Ρώμη.—ὠχυρωμένον, 30, 2.
 *Ανανίας (ἄγ.), 142 (εικ. 141),
 *Ανανίας μοναχός, ἁγιογράφος, 131 (εικ. 128), 132, 133, 137, 163.
 *Ανάστασις τοῦ Χριστοῦ, 143, 144, 144, 1.
 ἀναστήλωσις. Παραθύρων, 35, 36, 128 — Τραπεζίης, 19.
 ἀνατολική τέχνη, 98, 1. — ὃν πρότυπον, 93, 101.
 *Ανδηγαυοὶ πρίγκιπες, 85.
 *Ανδρέας (ἄγ.) ὁ Πρωτόκλητος, 146 (εικ. 144).
 ἀνδριάς ἀρχαῖος, 117.
 *Ανδρόνικος ἀπόστολος, 136.
 *Ανδρόνικος Β', 158.
 *Ανδρόνικου τοῦ Κυρρήστου *Ωρολόγιον, 67, 1.
 ἀνθέμιον, 97, 99,
 ἀντηρίς, 16/17, 21, 1 (ἔσωτερική), 25, 47 (ἔξωτερική), 51.
 *Αντωνῖνος ἀρχιμανδρίτης, 4, 4, 10, 97, 1, 152, 2, 153, 155, 155, 1, 156, 159, 1, 2.
 *Αντώνιος (ἄγ.), 141.
 *Απιδιά, ναός, 13.
 *Αποκάλυψις, 71, 1, 73, 73, 1, 111, 1.
 ἀποκοπή (τράπεζα), 21.
 ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον [ψευδο] Ματθαίου, 81, 1.
 *Απόστολοι 135.
 *Απουλία, 10. Castel del Monte, 30, 2.
 *Αραβαντινὸς Π., 11, 11, 1, 153, 154, 1, 156, 159.
 *Αραχθός, 6, 13, 6, 27, 105, 162.
 *Αργολίς, *Αγ. Μονή, 13.
 ἀργυρόβουλλος βλ. λόγος.
 *Αργυρόκαστρον, 31.
 *Αρδομίστα, 162, 3.
 *Αρίλγε, ναός, 123, 126.
 ἄρκτος, 98, 2, 154.
 ἀρμάριον, 119.
 *Αρμενία, 43, 1 (μητρόπολις τοῦ Etchmiadzin), 62, 3 (ναοί), 102, 3.
 *Αρμενίων ναός, 156.
 *Αρτα, 2, 3, 4, 13, 14, 15, 6 (γεφύρι), 10, 2, 107 (φρούριον), 154, 157, 2, 161, 162, 3. *Αγ. Βασίλειος, 32, 33, 139. Μ. Βλαχερνῶν, 6, 2, 13, 6, 27, 35, 105. Βλαχιόρινα 13, 6, 14, *Αγ. Δημήτριος Κατσούρη, 102, 3, 126, 127. *Αγ. Θεοδώρα, 76, 4, 107. *Αγ. Νικόλαος Ροδιάς βλ. Κιρκιζάτες. Κάτω Παναγία, 7, 1. (Παναγία τῶν ὁδῶν βρύσεως), 35, 127, 163. Παντάνασσα βλ. Παρηγορήτισσα.
 *Αρχάγγελοι, 136.
 ἀσβεστοκονίαμα, 108, 109 (ὕδραυλικόν), 153 (ἐξωγραφημένον).
 ἀσκηταί (ἄγιοι), 141.
 *Ασπάλαθος, 64, 1.
 ἀσπίς, 47, 48, 50.
 ἀστράγαλος, 92, 95, 96, 96, 1.
 *Αστραπᾶς Εὐτύχιος, 127.
 — Μιχαήλ, 127.
 *Αστρος, Μ. Λουκοῦς, 32.
 *Αττική, 36.
 αὐλαξ μολυβδοχοῖας, 62, 3.
 Αὐσόνων γένος, 154, 7.
 Αὐστριακοί, 100.
 αὐτάναξ, 154, 154, 7.
 *Αχρίς, 4. ν. *Αγ. Κλήμεντος (Περίβλεπτος), 31, 34, 126, 127, ν. *Αγ. Σοφίας, 76, 4, 78, 3.
 *Αψαράδες, 161, 2.
 ἀψίδωμα, 63 (εικ. 63), 74, 87 κ.ἐξ. (εικ. 90), 89, 107, 160.
 ἀψίς, 22 (εικ. 16), 80 (εικ. 78), 160.— τυφλή, 35 (εικ. 26), 16.

Βαγιαζήτ Β', 163.
 Βαγκαρσαπάτ (v. 'Αγ. Ριψίμης), 43, 1.
 βάθρον, 27, 55.
 Βαλκάνισ, 139.
 Βαλκανική, 30.
 βαπτιστήριον, 76, 2, 89, 1.
 Βαράνκ-Βάν, 43, 1.
 Βαρβάρα ('Αγ.) 142.
 Βαρδάνης Γ., 4, 4, 3, 155, 2.
 Βαρνάκοβα (Μ.), 102, 3, 160, 161.
 Βασίλειος ('Αγ.), 133, 147.
 Βασίλειος Β' (αὐτ.) Ν. 'Εκκλησία, 100, 2, 113, 1.
 βασιλεύς, 156, 1.
 Βασίλειφσκη, 155, 2.
 βασιλική, 63, 64.
 βασιλῆς, 156.
 βασίλισσα, 154, 156, 156, 1.
 βάσις, 22, 38, 42, 45, 54, 66, 73, 74, 1.
 Βατάτσης, 157.
 Βατικανόν, 43 (εἰκ. 38), 99, 5, 119, 2.
 Βέης Ν., 156, 2, 3.
 Βέλες, v. 'Αγ. Δημ., 31.
 Βενετία, 64, 6, 115, 3, 117, 118, 154, 7, 162.
 Βέροια, v. Κυριωτίσσης, 35, 1, 36, 3, v. 'Αγ. Νικολάου, 35, 1.
 Βερολίνον, 12, 100, 3, 103, 1, 164.
 Βηθλεέμ, 156, 4.
 βημόθυρον, 107, 134, 1.
 Βήρα (v.), 40, 41, 3.
 Βησσαρίων (Καρδ.), 156, 5.
 Βησσαρίων ('Αγ.), 141, 145, 146, 164.
 Βιέννη (Γαλλ.) v. Dorat, 44, 5.
 Βιθυνία, 1.
 Βικέλας Δ., 7.
 βίος ('Αγ. Θεοδώρου), 7, 1.
 • ('Αγ. Σάββα), 127.
 • Στεφ. Nemanja, 127.
 Βιτρούβιος, 29.
 βλαστός κυματιστός, 46, 77, 97, 135, 142, 151.
 Βογιατζίδης Ι., 158.
 Βοιωτία, 101, 1, 160.
 Βουλγαρέλι, v. Παν. Βελλᾶς, 13, 5, 14, 32, 126, 127, 162, 1.
 Βουλγαρία, 44, 4, 76, 4, μνημ. 36, 139, 165.
 Βούλγαροι, 100.
 βοῦλλα, 155.
 βοῦς, 81, 81, 1.
 Βρανούσης Λ., 4, 9, 161, 2.
 Γαβριήλ, 130, 135 (εἰκ. 131), 142.

γαγκλαδοουράτος, 100, 1.
 Γαλατία, 167.
 Γαλλία, 30, 1 (ναοί), 44, 5.
 γάνωμα, 23, 33.
 Γαστούνη, καθολικόν, 13.
 Γεδεών Μ., 160, 1, 161, 4.
 γεῖσον, 24, 51. — καμπύλον, 160. — ὀριζόντιον, 41.
 Γεννάδιος μητροπολίτ. Ἄρτης, 8.
 Γέννησις Θεοτόκου, 165.
 Γέννησις Χριστοῦ, 80 (εἰκ. 79), 81, 83, 83, 1.
 Γερμανοί, 100.
 Γερμανός, μητροπολίτης Σάρδεων, 160, 1, 161, 4.
 Γεώργιος ('Αγ.), 138, 1, 142, 147.
 Γηρομερίου (Μονή), 161, 2.
 Γιαννιώτης Πασόμπεγης, 12, 163.
 Γκράντατς ναός, 123.
 γλυπτόν, 73 (εἰκ. 68), 76, 4, 102, 103, 1.
 γόμφος, 78/79.
 γόμφωσις, 104.
 Γορδιανού ἔπαυλις, 29, 3.
 Γόρτυς, 'Αγ. Τίτος, 27.
 γράμμα πατριαρχικόν, 161, 161, 4, 162, 3. — σιγίλλιδες, 6. — συνοδικόν, 6, 2.
 γράμματα ἀρχικά, 77.
 γραφεῖον, 119 (εἰκ. 125), 119, 1.
 Γρενόβλη, v. 'Αγ. Λαυρεντίου, 64, 3, 76, 1.
 Γρηγοῤῥας βλ. Νικηφόρος.
 Γρηγόριος ('Αγ.), ὁ Θεολόγος, 133, 146 (εἰκ. 146).
 γρύψ, 99 (εἰκ. 107), 100 (εἰκ. 109), 103.
 γυναικωνίτης, 27, 48 (εἰκ. 43), 49 (εἰκ. 44), 50 (εἰκ. 45, 46), 52 (εἰκ. 47), 53, 54, 62 (εἰκ. 44), 160, 165.

Δαβίδ, προφήτης, 72, 1, 82 (εἰκ. 83), 83, 92 (εἰκ. 95), 109, 116, 119, 121, 130 (εἰκ. 127), 131.
 Δανιήλ, (προφ.), 115.
 δάπεδον, 102, 3, 107. — ψηφιδωτόν, 100, 2.
 Δαφνί, 21, 1, 29, 53, 1, 55, 58, 108, 1, 111, 116, 124.
 Δέσις, 135.
 Δερβεντσάλεσι, Μ. Ζωοδ. Πηγῆς παρὰ τὸ—, 62, 3.
 Δεσπότης Ἡπειρου, 85, 93, 154, 156, 1, 162, 1.
 Δεσποτᾶτον Ἡπείρου, 1, 1/2, 2 (εἰκ. 2), 3, 4, 4, 9, 5, 6, 14, 23, 126, 127, 153, 157.

Δημήτριος ('Αγ.), 136, 142.
 Δημήτριος Χωματιανός, 4, 156, 4.
 Διαθήκη Κ., 76, 4.
 Διαθήκη Π., 117.
 διακόσμησις γλυπτή, 27, 66 κ.ξ., 68 (εἰκ. 63), 93, 103, 160. — γραπτή, 128. — ἑγχρωμος 39. — κεραμοπλαστική, 29. — πλινθίνη, 42. — σχοινοειδής, 74 (εἰκ. 71, 75). — φυτική, 152. — ψηφιδωτή, 108, 160.
 διάκοσμος ἀνάγλυφος, 96. — γλυπτός, 5, 154.
 Διαμαντόπουλος, Ἄδ. Ν., 161, 4.
 Διήγησις (τῶν τετραπόδων ζώων), 100, 1.
 Διοκλητιανός, μανσσωλεῖον, 64, 1.
 Διονυσιάτης Εὐθύμιος, 156, 5.
 Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ('Αγ.), 113, 115, 1.
 Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, 111, 1, 112, 8, 139, 1, 3, 144, 1.
 Διονυσίου Μονή, 113, 5, 156, 4.
 δισέψιλον, 35.
 δοκάριον, 132 (εἰκ. 130).
 Δόγης, 162, 3.
 Δόλοπες, 157.
 Δουκάδες, 2, 2.
 δουκόβλαστος, 156, 3.
 Δούλης, Ἰωάννης Ἀθανάσιος Μάρκος, 145.
 Δοχειαρίου Μ., 21, 2, 113, 5, 142, 1.
 Δράκος, Εὐστρ. Ι., 13, 3.
 δράκων 73 (εἰκ. 69), 100, 1, 2, 101 (εἰκ. 110).
 Δυνάμεις οὐράναι, 5, 112, 125.
 Δυρράχιον, 2, 2, 2.
 Δύσις, 13, 64, 65, 93, 162, 162, 1.
 δυσμοκράτωρ, 162, 1.
 Δωρίς, 160.
 Δωρόθεος, [ψευδο], 160.

εἰκόνες φορηταί, 123, 124, 148.
 εἰκονοστάσιον, 50 (κτιστόν), 74.
 Εἰρήνη, 11.
 ἐκφορά, 64.
 Ἐκφρασις Νέας, 113, 2.
 ἔλαφος, 103, 103, 1.
 Ἐλεοῦσα, 150, 150, 1.
 Ἐλευθέριος ('Αγ.), 147.
 Ἐλισσαῖος (Προφ.), 109 (πίν. 8), 110 (εἰκ. 121), 116, 117, 118 (πίν. 25), 121, 125.
 Ἐλλάς, 1, 2, 3, 34/35, 76, 4 (φραγκικά μνημεῖα), 126, 160, 162, 1.
 Ἐλληνες, 103, 157, 6.
 ἔμβλημα, 100, 100, 4 (αὐτοκράτορος).

- *Εμπα, ν. Χρυσελευούσης, 113, 5.
 ἐνθύμησις, 160, 161, 162.
 ἐξαπτέρυγα, 133, 1.
 ἐξέδρα, 44, 44, 4.
 ἔπανις, 29, 29, 3.
 ἐπεξοχή, 64.
 ἐπιγραφή, 10, 61, 8, 79, 81, 88, 89, 97, 1, 111, 152, 156, 4, 5, 162, 1.— ἀφιερωτική, 144, 145.
 148.— ἐνθυμητική, 160 (εἰκ. 154), 163, 2.— ἐπιτύμβιος, 156, 3.— κτιτορική, 97, 153 κ.ἐξ., 154.
 ἐπίθημα, 38, (λοξότμητον), 160 (κολουροπυραμιδοειδές).
 ἐπιπεδόγλυφος, 97, 100 (εἰκ. 109), 102.
 ἐπιστολή, 155, 2, 161 βλ. καὶ Λεν-
 τούλλου, [ψευδο].—
 ἐπιστύλιον, 106 (εἰκ. 117).
 *Επιτάφιος Θρηνηός, 135.
 ἐπίτιτλα, 77.
 *Ερεμός, ν. *Αγ. Βαρβάρας, 33.
 *Ερμηναία Ζωγράφων, 142, 1 βλ.
 καὶ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ.
 *Ερμονόγης (*Αγ.), 142.
 *Ερμονιακός βλ. Κωνσταντῖνος.
 *Ερυθρά Μονή, 167.
 ἐσωρράχιον, 68 (εἰκ. 63).
 Εὐαγγελίδης Δ., 4, 4, 15.
 Εὐαγγέλιον *Απόκρυφον βλ. *Από-
 κρυφον.— ἀρμενικόν, 89, 1.—
 *Ιωάννου (*Ιβάν) *Αλεξάνδρου,
 43 (εἰκ. 38), 76, 4.— *Εθνικῆς
 Βιβλιοθήκης Παρισίων, 76, 4.
 Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, ν., βλ.
 Παρηγορητισσα.
 Εὐαγγελισταί, 11, 108, 110, 118,
 119, 1, 120.
 — ὦν σύμβολα, 11, 73, 89, 93,
 115, 4.
 Εὐαγγελιστάριον, 119, 1 (τοῦ Οἴκ.
 Πατριαρχείου Κων/πόλεως)
 Εὐβοία, 25, 2, 105, 1 (*Αγ. Τριάς
 Κριεζώτη).
 Εὐγένιος (*Αγ.), 143.
 Ε[ὐ]γραφος (*Αγ.), 142.
 Εὐθύμιος (*Αγ.), 141.
 εὐθυνηρία, 33.
 Εὐλογία (ἀδελφὴ τοῦ Μιχαὴλ Η'),
 127, 7.
 Εὐρώπη, 162, 1.
 Εὐστάθιος (*Αγ.), 141.
 Εὐστράτιος (*Αγ.), 143.
 Εὐφραῖμ ὁ Σῦρος, 141.
 Εὐχολόγιον (ἐκδ. Goar), 112, 7,
 113, 5, 115, 2.
 Ζακυθηνός, Δ. Α., 161, 4.
 Ζάκυνθος, 158.
 Ζαοῦμ Μ., 31.
 Ζάρα, S. Donato, 85.
 Ζαρακά, ναός, 76, 4.
 Ζαραφάνα, ναός, 13.
 Ζαχαρίας, (Προφ.), 92 (εἰκ. 96
 κάτω).
 Ζαχαρίου Φ., 5, 109.
 ζευξίς, 94 (εἰκ. 102), 96 (κυλινδρική).
 — εως διακόσμησις ἐξ ἀστραγά-
 γάλων, 95, 96, ἐξ ὀδόντων, 94,
 95, ἐκ σπειρῶν, 94, 95.
 Ζιτζα, 160.
 Ζυγομαλᾶς Θεοδόσιος, 161.
 ζῶα, 39 (εἰκ. 33), 77, 98, 1, 154,
 167. φανταστικά, 102.
 ζώδια, 97.
 Ζωσιμάς *Αββάς, 142.
 ζωφόρος ἀβακωτή, 29 κ.ἐξ. (εἰκ.
 192), 32 (μονόσειρος, σύνθετος),
 33 (ὡς γραπτὸν κόσμημα εἰκ. 23).
 — γραπτὴ, 135, 136, 138/139.—
 ζατριζιοειδής, 34.— ἐκ κοσμη-
 μάτων προιωνωτῶν, 35.— ἐκ ρόμ-
 βων ὁμολόγων, 34, 55.
 *Ηλεία, Μ. Βλαχερνῶν, 13.
 *Ηλίας (Προφ.), 109 (πίν. 16, εἰκ.
 120), 116, 118 (πίν. 26), 122, 125,
 140 εἰκ. 140.
 ἦλος σιδηροῦς, 94 (εἰκ. 101),
 96/97, 103.
 ἡμικίονιον, 41.
 ἡμιώνιον, 57, 58, 64.
 *Ηπειρος, 1, 2, 3, 4, 1, 5, 6, 14, 27,
 27, 2, 85, 93, 126, 127, 139
 (Μ. Σέλτσου).
 *Ησαΐας (Προφ.), 84 (εἰκ. 63 καὶ
 78), 92 (εἰκ. 98 ἄνω), 93, 116,
 117, 118 (πίν. 6, 21), 121, 125,
 131.
 Θάμαρ, 157, 158.
 Θεοδώρα, 7, 1.
 Θεόδωρος (*Αγ.), 142.
 Θεόδωρος Α' Λάσκαρις, 1.
 Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, 100, 3, 157.
 Θεόδωρος Α' Δούκας δεσπότης, 2,
 2, 2, 155, 2.
 Θεόδωρος Κομνηνός, 156, 4.
 Θεοτόκος, 80.
 Θεοφάνης ὁ Κρής, 132.
 Θεοφάνους Συνεχισταί, 100, 2.
 Θεοφάνης Μαρία, 154, 7.
 θέρμαι, 64, 64, 2 (ρωμαϊκαί).
 Θεσπρωτοί, 157.
 Θεσσαλία, 2, 3, 62, 3.
 Θεσσαλονίκη, 3, 5, 27, 41, (ναοί),
 127, 160, 167. *Αγ. Αἰκατερίνη,
 41, 2. *Αγ. *Απόστολοι, 41, 2,
 111. Παναγία Χαλκίων, 41, 2.
 *Αγ. Παντελεήμων, 41, 2.
 Θῆβαι, 100, 1.
 θηρία, 71 (εἰκ. 61 ἀντωπά).
 θολίτης, 78, 79, 96, 97 (εἰκ. 104,
 105), 97, 1, 101, 155, 156, 158, 4.
 — πώριος, 19.— τραπεζιόμορ-
 φος, 153.
 θόλος, 25.— ἐπίπεδος, 27, 27, 5.—
 ἡμισφαιρικός, 62, 3.
 Θράκη, 3, 40.
 θύρα, 17, 47, 1 (βασιλείος), 55
 (εἰκ. 30), 99, 4 (περιβόλου).—
 τοξωτή, 19, 47, 165.
 θυρόφυλλα, 107, 119 (φατνωμα-
 τικά).
 θύρωμα, 79, 2, 92, 1.
 Θωμάς, δεσπότης, 154, 156, 157,
 158, 158, 4, 5, 6.
 θωράκιον, 58, 102, 3, 106.— μαρ-
 μάρινον, 89, 105 (εἰκ. 115, 116),
 167.
 *Ιάκωβος ὁ *Αδελφός, 136.
 *Ιάκωβος μοναχός, 43 (εἰκ. 38).
 (*Ομιλίας, Vat. gr. 1162).
 *Ιβάν *Αλέξανδρος βλ. *Ιωάννης
 *Αλέξανδρος.
 *Ιβήρων Μ., 44, 1, 113, 5.
 *Ιεζεκιήλ, (Προφ.), 116, 117, 118
 (πίν. 13, 23), 118, 122, 125.
 *Ιεζεκιήλ προφητεία, 112, 113,
 114, 1, 115.
 *Ιερεμίας (Προφ.), 84 (εἰκ. 63, 78),
 92 (εἰκ. 98 κάτω), 93, 116, 117,
 118 (πίν. 6, 22), 121, 125.
 *Ιερεμίας Α' πατριάρχης, 160, 161,
 161, 2, 3, 163.
 *Ιερεμίας Β' πατριάρχης (ὁ Τρα-
 νός), 6, 161, 161, 2, 4, 162, 3.
 *Ιεροσόλυμα, 44, 1, 46, 1.
 *Ιεφωνίου ἐπεισόδιον, 143.
 *Ιησοῦς, 129.
 *Ιθακήσιοι, 157.
 *Ιθάμαρ, 158, 5 (βλ. καὶ Θάμαρ).
 *Ιμαρέτ, 11, 4.
 *Ιουλίττα (*Αγ.), 142.
 *Ιουστινιανός, 78, 167.
 ἵπποι, 72 (εἰκ. 66).
 ἱππόκαμπος, 100.
 ἴρις, 111, 111, 1.
 *Ισαάκιος Β' *Αγγελος, 1.
 *Ιταλία, 30, 74, 2, 79, 2, 84, 85,
 100, 2, 158, 160.
 ἰταλικὸς βλ. *Αναγέννησις, ὕφασμα.
 *Ιταλοί, 93, 100.
 *Ιωακείμ, 142.

- 'Ιωάννης 'Αλέξανδρος, 43 εικ. 38, 76, 4.
 'Ιωάννης ὁ 'Απόκανος, 4, 6, 2, 155, 2.
 'Ιωάννης Β' (δεσπότης), 11, 1.
 'Ιωάννης Εὐαγγελιστής, 73, 89, (εικ. 93), 120.
 'Ιωάννης ('Αγ.) ὁ Θεολόγος, 141.
 'Ιωάννης ('Αγ.) ὁ Καλυβίτης, 141.
 'Ιωάννης ὁ τῆς Κλίμακος, 44, 2, (Vat. Gr. 394).
 'Ιωάννης Κομνηνὸς Δούκας, 11.
 'Ιωάννης ('Αγ.) ὁ Πρόδρομος, 134 (εικ. 137), 135, 137, 138, 146 (εικ. 145).
 'Ιωάννης ('Αγ.) ὁ Χρυσόστομος, 133, 146 (εικ. 146).
 'Ιωάννινα, 2, 3, 11, 5, 160, 162, 3, 164.
 'Ιωαννίτης Γεώργιος, 152.
 'Ιωάννου ('Αγ.) Θεολόγου (Μ.), 161, 2 ('Ηπειρου).
 'Ιώβ, 7, 1, 92 (εικ. 96 ἄνω).
 'Ιωήλ (Προφ.), 109 (πίν. 9), 116, 117, 118 (πίν. 20, 30), 121, 125.
 'Ιωνᾶς (Προφ.), 116, 117, 118 (πίν. 7, 28), 121, 125.
 'Ιωσήφ «ὁ 'Αγαθός», 82 (εικ. 82).
 καθολικόν, 43, 1, 60 (εικ. 53, 54, 55).
 Κάϊρον, 46, 1, 2.
 Καιροφύλας Κ. 8, 162.
 Καισαριανή, 29.
 Καλαβρία (Καθολικὴ Στύλου) 30, 2.
 Καλάβρυτα, Μ. 'Αγ. Λαύρας, 162, 3.
 κάλαθος, 46, 47.
 κάλαμος (φυῶνα - ου) 66/67.
 Καλοδούκας, 155.
 Καλονάρος Π., 161, 1.
 Καλυδών, ἀρχαῖος ναός, 34.
 καμάρα, 20, 62, 67, 68, 77.
 Καμπάνης, 13, 3.
 Καμπιά, ν. 'Αγ. Νικολάου, 13.
 κάμπος, 97, 102, 110.
 κανών, 93 (τῆς ἐν Τρουλλῶν Πενθέκτης), 130, 1 (Θεοτόκου).
 Καπαδοκία, 33, 84, 112, 3 (To-qalé Kilissé), 121.
 Καραϊσκάκης Γ., 11, 164.
 Κάρολος Β' d'Ανζου, 158.
 Κάρολος Ε' Γερμανίας, 100, 4.
 Καρυαί, Πρωτάτον, 126, 127.
 Κάσο-Ίβν-Βαρδάν, ναός, 78.
 Καστοριά, 32 (Κουμπελίδικη, Ταξιάρχαι), 76, 4, 100, 2 ('Αγ. 'Ανάργυροι).
 Κάστρον Κύπρου, ν. 'Αγ. 'Ιλαρίωνος, 58.
 κατηχούμενα, 36, 50, 51, 1, 61, 3, 160.
 κατώφλιον (παραθύρων), 35.
 κελλία, 16 (εικ. 7, 8, 9), 17, 21.
 κεραμεική, 102, 2.
 Κέρκυρα, 2, 5.
 Κερκυραῖοι, 157.
 Κεφαλλῆνες, 157.
 Κεφαλληνία, 3, 158, 160.
 κηρομαστίχη, 98, 102.
 Κήρυκος ('Αγ.), 142.
 κιβώριον, 44, 79, 115, 3.
 κιβωτίδιον, 102, 4.
 κίδαρις, 92.
 Κίεβον, ν. 'Αγ. Σοφίας, 113, 1, 167.
 Κιθαιρών, 99, 2.
 κιλλίβας, 56.
 Κινάρδος Φίλιππος, 30, 2.
 κινστέρινα, 42, 1.
 κιονίσκος, 36 (εικ. 28), 38, 38, 1, 2, 39, 42, 43, 68, 70, 71, 74, 74, 2, 104 (εικ. 114), 105, 160.
 κιονόκρανον, 38, 39, 42, 46, 46, 1, 2, 47, 54 (εικ. 48, 49, 50), 61, 3, 66, 66/67, 67, 74, 74, 3, 74/76, (εικ. 74), 76, 76, 1, 2, 3, 93 (εικ. 40, 41), 100, 2, 106, 167.
 Κιρκιζάτες, ν. 'Αγ. Νικολάου Ροδιάς, 34.
 Κίττα, ν. 'Αγ. Σεργίου καὶ Βάχχου, 33.
 κίων, 11, 3, 25, 45, 53 (εικ. 48, 49), 55, 60, 60, 1, 64, 64, 6, 65, 1.
 κλείς, 17, 100.
 Κλεώπας ('Αγ.), 136.
 κλίμαξ, 17, 27.
 κογχάριον, 33, 35, 160.
 κόγχη, 19, 20, 21, 22, 33, 33, 4, 48, 50, 97, 105, 128.
 Κοίμησις Θεοτόκου, 143, 143, 1.
 Κολωνία Παναγία Καπιτωλίου, 30, 1, 44, 5.
 κόμβοι, 107/108.
 κομβολόγιον, 29 (εικ. 19Α).
 κομνηνόβλαστος, 154, 156, 156, 3, 158.
 Κομνηνοδούκαινα, 154, 156.
 Κομνηνοδούκας, 3, 2, 2, 5, 154, 155, 155, 2 (Μεγαλοκομνηνοδούκας), 162, 1.
 Κομνηνοὶ Ἀγγελοι, 1, 3, 158, 4.
 Κομνηνός, 154 (μέγας), 156, 156, 5, 158, 4. 'Αλέξιος Γ' — 156, 3, 5, 'Αλέξιος Δ' — 1, 156, 5.
 κομνηνοφυής, 154, 7.
 κονίαμα, 23, 29, 94, 103.
 Κορακονησίας, Μονὴ Θεοτόκου, 161, 161, 4.
 Κόρινθος, 103, 1.
 κορμός, 38, 45, 54 (εικ. 48, 49, 50), 74.
 Κορώνης Μονή, 139.
 κόσμημα, 28 (εικ. 19), 33, 34 (εικ. 24), 35 (εικ. 19, 22, 25), 45, 55, (εικ. 30), 97, 128, 132 (εικ. 130), 133, 136.
 Κουγκέστας Βιβλίον, 6, 2.
 Κουτσεβίστε, ν. 'Αρχαγγέλου παρὰ τὴν — 36, 1.
 Κουτσονίκας Λάμπρος, 11, 5, 164, 1.
 κοχλίας, 167.
 Κρέμος Γ., 160, 3.
 κορήνη, 100, 2.
 Κρητικὴ Σχολή, 132.
 κρινάνθεμον, 46, 47, 77.
 Κρίσπης Μ., 13, 3.
 Κρούσεβας, ν. Λαζάρου, 36, 1.
 Κρούσιος Μαρτίνος, 161, 161, 5.
 κρύπτη, 64, 64, 3.
 κτίτωρ, 153, 157, 159.
 Κυκλάδες, 13.
 κυμάτιον, 45, 94 (εικ. 100).
 Κυπραῖος, 13, 3.
 Κύπρος, 55, 58 (ν. 'Αγ. 'Ιωάννου Χρυσοστόμου), 76, 4, 113, 5.
 Κυρήνεια, ν. 'Αντιφωνητοῦ παρὰ τὴν —, 58, 76, 4.
 Κυριακή ('Αγ.), 142.
 κύων, 99/100 (εικ. 108, 110), 101, 167.
 Κωδινός, [ψευδο] —, 113, 1, 129, 1.
 Κώδιξ Βατικανοῦ (ἀρ. 354 φ. 120) 99, 5.
 — » (gr. 349) 44, 2.
 — » (gr. 1162) 76, 4.
 — » (gr. 1522) 119, 2.
 — » (gr. 1613) 44, 2.
 — 'Ιβηριτικός (ἀρ. 5) 119, 1.
 — Monte Cassino (gr. 431, φ. 792) 98, 1.
 — Par. Gr. (550) 76, 4.
 — Μ. Πάτμου (ἀρ. 70) 98, 1.
 — » (ἀρ. 80) 119, 1.
 — Σιναϊτικός (ἀρ. 339) 76, 4.
 — Συλλογὴς 'Αλεξίου Κολυβά (ἀρ. 95 φ. 2α) 162.
 κωδωνοστάσιον, 43, 1, 44.
 Κωνσταντῖνος ('Αγ.) καὶ 'Ελένη, 141.
 Κωνσταντῖνος, δεσπότης, 154, 7.
 Κωνσταντῖνος Ε' (γρ. 7') 11.
 Κωνσταντῖνος Ἑρμονιακός, 155, 3.
 Κωνσταντινούπολις, 1, 3, 27, 35, 40, 41, 1, 42, 1 (κινστέρινα), 46, 2, 58, 58, 1, 78 (ὕδραγωγεῖον), 96, 1,

- (συν. τῶν Μαγγάνων), 127, 159, 160, 161, 167.
 ν. Ἀγ. Θεοδώρου — Kilissé - Djami — 41, 1.
 Μ. Μανουήλ, 21, 1.
 Μ. Παμμακαρίστου, Fetiye - Djami, 41, 1.
 Ἀγ. Σοφία, 46, 1.
 ν. Σωτήρος Παντεπόπτου, Eski-Imaret, 41, 1.
- λάβραρον, 113, 5.
 λαγώς, 71 (εἰκ. 65), 102 (εἰκ. 111), 167.
 Λακωνία, 13.
 Λαμπάκης Γ., 4, 4, 11, 82, 1, 153, 159, 1, 160, 3.
 Λάμποβον, Ἄνω, ν. Τιμίου Σταυροῦ, 31.
 Λάμπρος, Σπυρ. Π., 2, 2, 3, 3, 4, 6, 3, 11, 1, 12, 14, 32, 6, 98, 2, 100, 3, 102, 3, 154, 154, 6, 156, 1, 161, 2, 162, 2.
 Λαμπρινίδης Μ., 13, 1.
 Λατερανόν, 117.
 Λατῖνοι, 1, 3.
 Λειτουργία Μ. Βασιλείου, 112, 6, 7.
 — Μ. Χρυσοστόμου, 112, 7, 113, 3, 5.
 λειψανοθήκη, 115, 3.
 Λεντούλλου, [ψευδο], Ἐπιστολή, 111, 4, 112, 1.
 Λεοντάρη, ν. Ἀγ. Ἀποστόλων, 25, 2, 53, 1, 63, 63, 2.
 Λέσνοβο, ναός, 41, 3, 133, 1.
 Λευκή Μονή, 167.
 λέων, 71 (εἰκ. 61), 73, 98 (εἰκ. 107), 98, 2, 99, 99, 4, 100, 1 (γαγκλαδοουράτος), 102/103 (εἰκ. 112), 103, 1, 105.
 Λίβιος, 6.
 λιθοδομή, 27.
 λιτή, 43, 1.
 λόγος ἀργυρόβουλλος, 155, 2.
 Λούβρου Μουσ., 167.
 Λουκά Ὁσίου Μονή, 13, 21, 1, 2, 55, 58, 103, 1, 124, 160.
 Λουκάς (Εὐαγ.), 73, 84 (εἰκ. 86), 120, 142.
 λοφίον, 57/58, 58, 108, 110, 118, 119, 120.
 Μάγκος Ἰωάννης, 144.
 Μάγοι, 82 (εἰκ. 84), 83.
 μαϊανδρος, 33 (εἰκ. 19, 1, 23), 34 (εἰκ. 26), 35.
 Μακεδονία, 3, 36 (μνημεῖα).
 Μακρυγιάννης, 7, 12, 163.
 Μανασσής Κ., 154, 7, 156, 3.
 Μανδήλιον (Ἀγ.), 134, 136.
 μανδύας, 91, 131.
 Μανέας Μάνος, 7, 8.
 Μάνη, 33 (ναοὶ Δυτ.—ς).
 Μανουήλ Δούκας, 155, 2, 156, 3, 4.
 Μαρράτι, 8, 11, 4, 162.
 Μαργίου ναός, 58.
 Μαρία (ἐγγονή τοῦ Βατάτση) 157.
 Μαρία (θυγάτηρ τοῦ Νικηφόρου), 157, 158.
 Μαρία, Ὁσία, ἡ Αἴγυπτις, 142.
 Μᾶρκος (Εὐαγγελ.), 73, 118/119, (εἰκ. 124).
 Μαρτίνος (Ἀγ.), 142.
 Μαρτύριος (Ἀγ.), 142.
 Μαρτυρίου Σκηνή, 133, 1.
 Μαστρογιαννόπουλος Η., 27, 2.
 Ματθαῖος (Εὐαγ.), 78, 89 (εἰκ. 92), 120.
 Ματθαίου, [ψευδο], βλ. Ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον.
 Μαυροφρύδης, 155, 3.
 μαυσωλλεῖον, 64, 64, 1.
 μαφόριον, 149, 151.
 μέγαρον, 24, 65, 1.
 μελανοδοχεῖον, 119, 119, 2.
 Μελένικον, 113, 5.
 μεντρεσές, 11, 4.
 Μέρμπακα, ναός, 13.
 Μερόπη, Κάτω, ναός, 27, 2.
 Μέρτζιος, Κ. Δ., 162, 3.
 Μεσημβρία, 31 (ν. Ἀρχαγγέλου. ν. Ἀγ. Ἰωάννου Ἀλειτούργητου).
 Μετάστασις, 144.
 Μετέωρα, Μ. Βαρλαάμ, 161, 2.
 μετόπη, 34.
 Μηλιαράκης Ἀντ., 3, 3, 3, 4, 4, 4, 156, 3.
 μηλωτή, 83, 138.
 Μηναιὸν Αὐγούστου, 143, 1.
 Μηνᾶς (Ἀγ.), 142 (ὁ καλικέλαδος).
 Μηνιάτης Ἡλίας, Διδαχαί, 8.
 Μηνολόγιον Βατικανοῦ, 48 (εἰκ. 38).
 μητρόπολις, 79 (γοτθική, ρωμανική).
 Μητροπολίται, 6, 2, 8, 10, 2.
 μικρογραφία, 43 (εἰκ. 38), 44, 76, 4, 85.
 Μιλᾶνον, 76, 2.
 Μιλέσεβο, ναός, 126.
 Μισαήλ (Ἀγ.), 142 (εἰκ. 141).
 Μισερὸς (δέησις), 144.
 μίτρα, 150.
 Μιχαήλ (Ἀρχάγγελος), 130, 135, (εἰκ. 131), 142, 142, 1, 147.
 Μιχαήλ Α΄ Ἀγγελος Κομνηνὸς Δούκας, 1, 2 (εἰκ. 2), 8, 9.
 Μιχαήλ Β΄, 2, 7, 1, 150, 1, 157, 157, 2.
 Μιχαήλ Ἀκομινᾶτος, 2, 2 (Χωνιάτης), 3.
 Μιχαήλ Χωνιάτης, βλ. — Ἀκομινᾶτος.
 Μιχαῖς (προφ.), 84 (εἰκ. 87), 118.
 μνημεῖον, 61, 3 (παλαιοχριστιανικόν).
 Μοδένα, 100, 3.
 μολυβδοχοῖα, 61, 3.
 Μολυβοκκλησιά, 139, 1.
 μοναχικὸν ἔνδυμα, 141.
 Μόναχον, βιβλιοθήκη, 100, 3.
 Μονεμβασία, ν. Ἀγ. Σοφίας, 58.
 μονή, 7, 43, 1.
 Μονοδένδρι, ν. Ἀγ. Ἀθανασίου, 27, 2.
 μόσχος, 73.
 Μουαλάκ Κεμέρ, 167.
 Μουσεῖον Ἀρτης, 18, 76, 4.
 — Βρεταννικόν, 43, 44, 2.
 — Βυζαντινὸν Ἀθηνῶν, 76, 4, 79, 84, 102, 2.
 — Θηβῶν, 100, 2.
 — Καΐρου, 46, 1, 2.
 — Κων/πόλεως, 46, 2.
 — Λούβρου, 99, 167.
 — Χαλκίδος, 102, 3.
 μουσουλμανικὴ τέχνη, 98, 1.
 Μουστοξύδης, 7, 7, 1.
 Μπάρα Χαρ., 44, 7.
 Μπότσαρης Μᾶρκος, 11, 164.
 Μπούας, 3.
 Μπρόλης Κ., 12.
 Μυκηναῖοι, 103, 1.
 Μυρτιάς Μ., 167.
 Μυστικὸς Δεῖπνος, 128, 133.
 Μυστράς, 36, 55, 63, 127.
 Ἀφεντικόν, 42, 1, 63, 1.
 Μ. Βροντοχίου, 21, 2, 53, 1.
 Εὐαγγελίστρια, 74, 3, 76, 4.
 Ἀγ. Θεόδωροι, 58.
 Μητρόπολις, 63, 1, 113, 5.
 Παντάνασσα, 53, 1, 63, 1.
 Μ. Περιβλέπτου, 99, 4, 113, 5.
 Μωϋσῆς (Προφ.), 109 (πίν. 17, εἰκ. 97), 110 (εἰκ. 121), 116, 118, 121, 125.
 Ναός, 2, 10, 22, 27, 30, 1, 44, 55, 58, 58, 1, 62, 63/64, 64, 73, 139, 160.
 νάρθηξ, 47, 48 (εἰκ. 43).

- Ναύπακτος, 2, 4, 5, 6, 2, 10, 2.
 Νέα Μονή Χίου, 58, 64, 64, 6,
 113, 1, 115, 115, 3, 124.
 Νεάπολις, 85, 158, 160.
 Νεγάδες, v. 'Αγ. Γεωργίου, 27, 2.
 Νερέζ, v. 'Αγ. Παντελεήμονος,
 76, 4.
 Νέστωρ ('Αγ.), 142.
 Νίκαια, 1, 76, 4 (v. Κοιμήσεως
 Θεοτόκου), 100, 3, 156, 3, 157.
 Νικηφόρος Α', 127, 7, 154, 156,
 156, 1, 157, 157, 2, 158, 158, 5,
 162, 1.
 Νικηφόρος Γρηγοράς, 127, 7, 157,
 157, 2, 4, 6.
 Νικηφόρος Κάλλιστος ὁ Ξανθό-
 πουλος, 112.
 Νίκλι, Παλαιά 'Επισκοπή, 32.
 Νικόλαος ('Αγ.), 134, 137 (εἰκ. 131).
 Νικόπολις, 6, 9, 10, 11, 1, 60,
 61, 3, 66.
 νόμισμα, 107 (φραγκικόν), 155,
 155, 2, 157, 2.
 Νυρεμβέργη, 100, 4.
 Ξανθόπουλος βλ. Νικηφόρος Κάλ-
 λιστος.
 Ξανθουδίδης Στέφ., 100, 1.
 Ξερόπουλος βλ. Σεραφεΐμ.
 ξηρολιθοδομή, 18.
 Ξυγγόπουλος 'Α., 4, 4, 14, 21, 1,
 44, 3, 76, 4, 79, 3, 84, 1, 85, 3,
 102, 3, 111, 2, 120, 1, 2, 121, 123, 2,
 127, 11, 142, 1, 145, 1.
 ὀδόντες, 94, 95.
 οἰκία, 44 (πυργοειδής).
 οἰκοδομία, 25.
 Οἰκονομίδης Ν., 156, 5.
 οἰκόσημον, 100.
 'Ολυμπία, ἔπαυλις Νέρωνος, 29, 3.
 'Ομιλία βλ. 'Ιάκωβος μοναχός.
 'Ομορφη 'Εκκλησιά, 25, 2, 29.
 ὀμφάλιον, 107.
 ὄνος, 81, 81, 1.
 ὀρθομαρμάρωσις, 93, 94, 96, 103,
 128, 133, 162.
 'Ορλάνδος 'Α., 4, 13, 6, 1, 7, 1, 2,
 15, 1, 3, 21, 1, 2, 25, 2, 27, 3, 7,
 28, 1, 32, 1, 2, 3, 5, 34, 2, 3, 35, 2,
 36, 5, 40, 2, 41, 3, 62, 3, 76, 4,
 94, 1, 96, 1, 99, 2, 3, 100, 2, 102, 3,
 105, 1, 2, 107, 1, 115, 3, 127, 1, 2,
 3, 4, 6, 139, 2, 4, 161, 1, 167.
 'Ορος 'Αγ., 21, 1 (τράπεζα Μ.
 Λαύρας), 21, 2 (Μ. 'Εσφιγμένου),
 102, 3 (φιάλη Μ. Λαύρας), 103, 1,
 113, 5 (Μ. Διονυσίου, Μ. 'Ιβή-
 ρων, Μ. Κουτλουμουσίου), 132,
 138, 1 (Μ. Ξενοφώντος καὶ 139, 1,
 142, 1.
 οὐρανίσκος, 23, 38, 2, 40 (εἰκ. 17),
 42, 43 (εἰκ. 38), 43, 1, 44 (εἰκ. 39),
 45 (εἰκ. 40), 93, 167.
 οὐρανός, 112.
 ὄφις, 72 (εἰκ. 67), 99/100 (εἰκ. 108,
 110).
 Παῖδες, τρεῖς, ἐν τῇ καμίνῳ, 142
 (εἰκ. 141).
 Παλαιοκατούνα, v. Εἰσοδίων Θεο-
 τόκου, 34.
 Παλαιολόγειος 'Αναγέννησις, 126.
 — τέχνη, 124, 125, 126.
 Παλαιολογίνα, 'Αννα (σὺζ. Νικη-
 φόρου), 127, 127, 7, 154, 156,
 156, 1, 157, 157, 6, 158, 159,
 162, 1. — 'Ελένη, 156, 3.
 Παλαιολόγοι, 124, 125.
 Παλαιολόγος 'Αλέξανδρος, 8. —
 Δημήτριος, 100, 3. — Μιχαὴλ Η',
 100, 3, 127, 7, 157, 157, 6.
 Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον,
 47, 67. — κτήριον, 27, 167. —
 μνημεῖον, 61, 3.
 Παλέρμον, βλ. Palermo.
 Παλιοχώρι, v. Παναγίας, 13, 5,
 14, βλ. καὶ Βουλγαρέλι.
 Παναγία, 84, 85 (εἰκ. 88), 127, 134,
 135, 144. — Βλαχερνίτισσα, 129.
 — 'Οδηγήτρια, 148 (εἰκ. 148), —
 Παρηγορήτισσα, 150 (εἰκ. 150).
 Πάνορμον, βλ. Palermo.
 Πανσέληνος, 127.
 Πανταξίδης Γ., 31, 9.
 Παντελεήμων ('Αγ.), 136, 142.
 Παντοκράτωρ, 5, 11, 108, 108, 1,
 109, 110 (πίν. 1, 2), 111, 112,
 112, 4, 7, 116, 122, 123, 124.
 Παπαδόπουλος, ἀρχιμανδρ. 'Α-
 βέρκιος, 158, 6.
 Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, 'Αθ.,
 6, 2.
 Παπαχατζιδάκης Π., 119, 1.
 Παράδεισος, 103.
 Παράθυρον, 17, 23, 25, 35, 36,
 37, 40, 42, 47, 48, 52, 76, 4, 105,
 128.
 Παρακλητική, 130, 1, 2.
 Παρασκευή ('Αγ.), 142.
 παραστάς, 16, 25, 47, 48, 50, 52,
 55, 61, 62, 2, 64.
 πάρδαλις, 71 (εἰκ. 60).
 παρεκκλήσιον, 36 (εἰκ. 27), 37
 (εἰκ. 30), 48, 49, 49, 1, 51, 53,
 55, 160, 16.
 Παρηγορηθεῖσα, 7.
 Παρηγορήτ'ζα, 7.
 Παρηγορήτισσα (Ναός), 5, 6 (εἰκ.
 1), 7, 8, 9 (εἰκ. 3), 10 (εἰκ. 4),
 11, 11, 1, 2, 12, 13 (εἰκ. 5), 14,
 15 (εἰκ. 6), 16, 22 (εἰκ. 15), 23
 (εἰκ. 17), 27 (εἰκ. 18), 27, 5, 29,
 30, 31 (εἰκ. 20, 21), 32 (εἰκ. 22),
 34, 35, 38, 43, 44, 52, 56, 57,
 (εἰκ. 51, 52), 62, 63 (εἰκ. 57), 64,
 65 (εἰκ. 58), 65, 1, 67, 79, 84,
 98, 2, 100, 108, 1, 113, 118, 123,
 126, 127, 142, 152, 154, 1, 157,
 158, 158, 13, 159, 162, 163, 164,
 167.
 παρεκκλήσιον Ν.: 'Αγ. 'Ιωάν-
 νου Προδρόμου, 48, 107, 142,
 147, 165.
 παρεκκλήσιον Β.: Ταξιαρχῶν,
 48, 141, 147, 152.
 παρεκκλήσιον Παμμακαρίστου,
 111.
 Παργορήτ'σα, 7.
 Παρηγορήτρα, 7.
 Παρηγορήτρια, 7.
 Παρηγορήτ'σα, 7.
 Παρηγορήτ'ζα, 7, 154, 154, 1, 163,
 βλ. καὶ Παρηγορήτισσα.
 Παρίσιοι, 76, 4, 85, 2, 98, 1.
 Πάρος, Καταπολιανή, 13, 63. —
 'Αγ. Νικόλαος Καταπολιανής,
 63, 3.
 Πασόμπεγης, βλ. Γιαννιώτης.
 Πάτριος, Μ. 'Αγ. 'Ιωάννου Θεολό-
 γου, 98, 1, 119, 1.
 Πατριαρχεῖον οἰκουμενικόν, 1, 161.
 Πατρινέλης, Χ. Γ., 161, 3.
 Παῦλος (ἀπόστ.), 142, 143.
 Παχυμέρης, 127, 7, 156, 1, 157, 3, 6,
 158, 158, 6, 159, 6, 162, 1.
 Παχώμιος, 'Αββάς, 141.
 Πελεκανίδης Στ., 31, 6, 76, 4.
 Πελοπόννησος, 32, 162, 162, 3.
 πέπλος, 154, 7 (χρυσούφαντος).
 Περάνθη, 6.
 Πέργαμον, 103, 1.
 περιβολότοιχος, 15.
 περίβολος, 99, 4.
 περιγηγῆται, 107.
 περιθώριον θύρας, 17. — παραθύ-
 ρου, 36.
 περικοπαὶ Εὐαγγελίων, 120.
 περιστάσις, 27.
 περιστύλιον, 27 (λίθινον, ξύλινον),
 27, 2.
 περιτένεια, 28, 1.

- Περσική τέχνη, 73, 98, 1. — ὄν ὕ-
φασμα, 101, 1.
πεσσίςκος, 107.
Πετροβούνιον, 6.
Πέτρος (Ἀπόστ.), 142, 143.
Πίζα, βαπτιστήριον, 76, 2.
πιλίδιον, 72.
πίλος 82/83, 82, 1, 83, 91, 92.
πινάκιον, 23, 165.
πίναξ, 95.
πλαίσιον, 40, 49, 68, 79, 116.
πλακίδιον, 29, 33, 99.
πλάξ, 88, 89, 92, 99, 4, 159.
πλαστική, 108. (ρωμανίζουσα).
Πλατυτέρα, 110, 128,
130, 131, 132.
πλέγμα, 105 (ἀλυσσοειδές).
πλινθίον, 29 (εἰκ. 19Α ρομβόσχη-
μον).
πλινθοδομή, 47.
πλίνθος, 29, 37, 41, 54, 94
(εἰκ. 100).
πλοχμός, 139 (ἐλικοειδής).
ποδέα, 154, 7.
πόδιον, 68.
ποιμένες, 83 (εἰκ. 85).
Πολάκης Παρθ., 4, 4, 6.
Πολίτης Ν., 12.
Πομπηΐα, Curia, 29, 3.
Πόντος, 1.
Πορφυρόβλαστος, 156, 3.
ποτήριον (Ἄγ.), 132 (εἰκ. 130).
Ποτλῆς, 93, 1.
Πρέβεζα, 6, 7.
Πρέσπα, 31 (ν. Ἄγ. Ἀχιλλείου,
ν. Ἄγ. Γερμανοῦ).
Πρίλαπος, ναός, 36, 1.
Πρισρένη, ναός, 36, 1 (Λιεμπί-
σκε), 78, 4.
πρόβατα, 83.
πρόβολοι, 60, 60, 1, 61, 3. — πα-
κτωμένοι, 56, 59.
Προκόπιος (Ἄγ.), 141.
προσκυνητάριον, 76, 4, 113, 1, 134,
150.
πρόσταγμα, 155, 2.
προστομαῖον, 85.
Προφήται, 5, 11, 85, 92, 1, 108,
109, 110, 116 (πίν. 6, 7, 8, 9,
10), 116, 117, 118 (τυπολογία),
121, 122, 123, 124, 128, 153.
πρωτομάστορας, 12/13, 167.
Πρωτοφάλης Ἑμμ. 11, 5, 164, 1.
πηνὰ, 98 (εἰκ. 107), 107.
πύλη, 76, 4 (χαλκή). — Ὠραία 105,
107, 134, 135.
πυλών, 15, 79.
Πυργί, ν. Ἄγ. Ἀποστόλων, 36, 6,
58.
πύργος, 30, 2, 43, 1, 44, 44, 2,
(εἰκ. 38Δ), 53, 1, 62, 3.
Πυρσόγιαννη, ν. Ἄγ. Νικολάου,
27, 2.
Πωγώνιον, 27, 2.
Ραβάντισα, ναός, 36, 1.
Ραβέννα, πύργος Ἄγ. Ἀπολλινά-
ριου in Classe, 30, 2.
Ράλλης, 93, 1.
Ρεντίνης (Μονή), 144, 1.
ριπίδιον, 113, 5, 115, 3.
ρόδαξ, 23, 71 (εἰκ. 59), 101, 101, 1,
107, 167.
ρόμβος, 34 (εἰκ. 24).
Ρουμανία, 139 (ναοί), 167.
Ρωμαῖοι, 2, 2, 3, 27, 29.
ρωμανικά ἔργα, 98, 1, 100, 3. —
μητρόπολις, 79. — τέχνη, 76. — ὅς
ναός, 30, 1, 44, 73.
Ρωμανός Ἰω., 3, 3, 2, 11, 1, 154,
155, 3, 159, 6.
Ρώμη, 27 (Βασιλική Μαξεντίου),
29, 3 (αὐτοκρατορικά ἀνάκτορα).
Ρῶσοι, 100.
Σάββας (Ἄγ.) ὁ ἡγιασμένος, 141.
Σαγγάριος, 167.
Σαγματᾶ (Μονή), 25, 2.
Σάθας Κωνστ., 6, 6, 4, 152, 1,
160, 2, 3, 161, 2, 4, 5.
Σαλώμη, 83, 1.
σανδάλιον, 117, 118.
σαξωνική τεχνοτροπία, 9.
σαρίκιον, 118.
σγοῦρδος, 112.
σεβαστοκράτωρ, 154, 7.
Σέλτσου (Μονή), 139.
Σεραφεῖμ, 5, 108, 110, 112, 113
κ. ἐξ. (πίν. 3, 7, 9, εἰκ. 122),
113, 5, 115 (τύπος), 115, 4, 125,
133 (εἰκ. 130).
Σεραφεῖμ [Ξενοπούλος] ὁ Βυζάν-
τιος, 11, 20, 108, 2, 159, 3, 162, 5,
163, 1, 164, 5.
Σερβία, 31, 34, 36, 41, 3, 76, 4, 78,
111, 123, 126, 127, 133, 1.
Σέρβοι, 3, 100.
σηκωτός, 139, 3.
σημεῖον, 100 (οἰκόσημον), 117
(clavus).
σημείωμα, 54, 1 (ἐπὶ τοίχου).
σιγίλιον, 17, 161, 2.
Σιέννα, 44, 6 (μητρόπολις), 85
(Σχολή), 85, 1.
Σικελία, 78, 112, 5, 113, 5, 115, 3,
124.
Σιλουανός (Ἀπόστ.), 136.
σκηπτροκρατῶν, 162, 1.
Σκόπισ, (ναός), 36, 1, 76, 4.
Σκριποῦ, (ναός), 101, 1.
Σολομών (Προφ.), 91 (εἰκ. 94),
109, 116, 118, 122.
Σοπότσανη, (ν. Ἄγ. Σπυριδωνος),
123, 126.
Σούρλας, Εὐριπ. Ζ., 11, 5, 164.
Σοφοκλῆς, 117.
Σοφονίας (Προφ.), 116, 117, 118
(πίν. 14, 24), 122, 124/125, 125.
Σπάτα, 3.
σπείρα, 46, 73 (εἰκ. 66), 94, 95.
σπειρομαῖανδρος, 111.
Σπυριδων (Ἄγ.), 142.
στάμναι, 42 (εἰκ. 36).
σταυροθόλιον, 47, 48, 50, 52.
σταυρός, 35, 54.
Σταυροφόροι, 1.
Σταύρωσις, 89.
στέγη, 21, 1, 25, 39 κ. ἐξ., 42/43.
στέμμα, 91, 92, 131.
Στενήμαχος, (ν. Θεοτόκου), 31.
Στέφανος Δουσάν, 100, 3,
Στέφανος Nemanja, 127.
Στέφανος Οὐρεσις, 127 (Miloutin).
στέφανος ἔκτυπος, 136, 139, 139, 3,
(σηκωτός).
στιχάριον, 130.
στιχηράριον, 155, 3 (Paris. Coisl.
41).
στοά, 25, 27 (λιθίνη, ξυλίνη).
στολή ἀρχαία ἐλληνική, 131. —
βασιλική, 118, 130, 141.
Στρατῆς Κ., 12.
στυλοβάτης, 61, 103 (τέμπλου),
105, 133, 134, 1.
Στυμφαλία, 76, 4.
συλλογή Ἀλεξίου Κολουβά, 162.
— Indjoudjian, 98, 1.
σύμβολον, 98, 2, 154.
Συμεὼν Θεσσαλονίκης, 112.
συμπίλημα, 7, 1 (κεράμινον).
συνθήκη Βερολίνεως, 167.
Σύνδοδος Πενθέκτη, 89.
σύστημα (τοιχοποιίας), 18, 22/23,
23, 28, 55 (εἰκ. 30).
σφενδόνη, 108, 116.
σφενδόνιον, 21, 1, 48, 50.
σφραγίς, 100, 3, 155, 2 (ἐκ κρητοῦ).
σχοινίον, 46, 1.
Σωτεῖρα Λυκοδήμου, 55, 58.
Σωτηρίου Γ., 64, 5, 76, 4, 84, 1,
113, 5, 119, 1, 162, 3.
Σωτηρίου Μαρ., 101, 1.

- Ταίναρον, 30.
 ταινία, 29, 33, 33, 4, 35, 36, 37, 40, 42, 49, 55, 96, 165, 167.
 Ταράσιος πατριάρχης, 11.
 Ταρσούλη 'Αθ., 13, 3.
 τάφος, 1 (πανάγιος), 23, 29, 29, 3, 44, 76, 4.
 τεκές ὀθωμανικός, 8.
 τέμπλον, 76, 4, 99, 3, 102, 3, 103, 105, 106 (εἰκ. 118), 107, 133, 152, 162, 163.
 τέρας, 71 (εἰκ. 60), 99/100 (εἰκ. 108, 110), 101, 101/102.
 τεταρτισφαίριον, 20.
 Τετραευάγγελα, 120.
 τετράποδον, 100, 101 (εἰκ. 105, 108).
 τέχνη, 93 βλ. καὶ ἀνατολική, παλαιολόγειος, περσική, ρωμανική.
 τοιχοβάτης, 93 (εἰκ. 99), 93, 2, 94, 104 (εἰκ. 118), 107.
 τοιχογραφία, 23, 34, 43 (εἰκ. 38), 44, 76, 4, 85, 103, 123, 126, 128, 137, 138, 146, 167.
 τοιχοδομία, 24, 33 (ισόδομος).
 τοιχοποιΐα, 28, 1 (ισόδομος), 42 (κοινή), 54.
 Τολόσση βλ. Toulouse.
 τόξον, 19 (εἰκ. 10), 21, 1, 27, 42, 76, 76, 4, 77, 97, 167.
 τοξύλλιον, 27, 5, 68, 76 (εἰκ. 64), 93, 135, 136.
 τόρμος, 104.
 τορνέσιον, 107.
 Τοῦρκοι, 3, 8, 9, 11, 11, 5, 107.
 Τουρκοκρατία, 3, 103, 107, 108, 144, 162.
 Τουρκομάνοι, 100.
 Τουρτούρης Γεώργιος, 152, 1.
 Τουρτούρης Δημήτριος, 152.
 τράπεζα, 18 (εἰκ. 11, 12, 13, 14), 19, 20, 21, 21, 1.— «ἀποκοπή», 21.
 Τραπεζίτσα, 165.
 Τραπεζοῦς, 1, 40 (ν. 'Αγ. Σοφίας), 156, 156, 5, 167.
 Τραυλαντώνης Α., 12.
 Τρεμπέλας Π., 113, 5.
 Τρέσκα, ν. 'Αγ. Νικολάου, 31.
 τρίγωνον σφαιρικόν, 57/58, 58, 108, 118.
 Τρίκαλα, 99, 3, 127.
 Τρίμορφον, 135.
 τρίπτυχον, 167.
 Τριφυλία, 52, 58.
 τρίφυλλον, 46, 76, 4, 100,
- Τρύφων ('Αγ.), 143.
 τρουλλίσκος, 40, 44, 50, 51, 51, 2, 52.
 τρουλλος, 23, 40, 41, 55 κ.εξ. (εἰκ. 51-55), 57, 59, 108, 112, 160, 167.
 τροχοί, 5, 108 (πίν. 1), 110 (πίν. 5), 112, 113, 115, 125.
 τροχοί σιρικοί ἢ συριακοί, 97, 102, 153.
 Τσίμας Γ., 119, 1.
 τύμπανον (παραθύρων), 37/38 (εἰκ. 34), 40.
 Τύρνοβο, ν. 'Αγ. Δημητρίου, 36, 2, ν. 'Αγ. Πέτρου καὶ Παύλου, 139, 5.
 Τωμαδάκης, Ν. Β., 4, 4, 7.
 ὑδραγωγεῖον, 78, 167.
 ὑπέρθεσις, 62.
 ὑπέρθυρον, 17, 27, 47, 55 (εἰκ. 30), 95, 96, 98, 116, 153.
 ὑπόβαθρον, 71.
 ὑπόθημα, 72 (εἰκ. 66, 67).
 ὑποπόδιον, 100, 3.
 ὕψωμα, 98, 1, 100, 3, 101, 1, 102, 3, 103, 1.
 Φαῖτ πασσάς, 8, 162.
 φαλόνιον, 133, 136, 150.
 φιάλη, 44, 102, 3.
 φιαλοστόμιον, 36 (εἰκ. 19Δ), 38, (εἰκ. 20), 165.
 Φλάνδρα, 13.
 Φλωρεντία, 25, 64, 2.
 Φουριώτης 'Αγγ., 154, 6.
 Φράγχοι, 1 (σταυροφόροι), 2, 3.
 Φρειδερίκος ΙΙ, 30, 2.
 Φωκίς, 13, 58, 103, 1, 160.
 φωταγωγός, 17 (εἰκ. 10).
 Φώτιος πατριάρχης, 113, 113, 1, 129, 1.
 φωτοστέφανος, 89, 111, 136, 142/143 βλ. καὶ στέφανος.
 Χαλκίς, 102, 3.
 χαλκογραφία, 9, 10.
 χάραγμα, 160, 3, 162, 3.
 Χαράλαμπος ('Αγ.), 147.
 χαριτόβλαστος, 156, 3.
 Χατζηδάκης Μ., 112, 2.
 χειρόγραφον, 43 (εἰκ. 38), 44, 76, 4, 77, 85.
 — Βατικανού (Vatic.
- Grec. 1162 φ. 127ν), 44, 2.
 Χειρόγραφον, Μ. Βατοπεδίου (ἀρ. 456 φ. 159), 98, 1.
 — Γενναδείου Βιβλιοθήκης (132), 8, 3, (133), 8, 2.
 — 'Εθν. Βιβλιοθήκης 'Αθηνῶν (ἀρ. 93) 119, 1. (ἀρ. 150 φ. 108) 76, 4. (ἀρ. 152) 119, 1. (ἀρ. 163) 119, 1.
 — Μ. 'Ιβήρων (ἀρ. 463 φ. 120α) 44, 1.
 — 'Ιεροσολύμων (Παν. Τάφου 14 φ. 314ν) 44, 1.
 — Παρισίων, Bibl. Nat. (Ms. lat. 17326) 85, 2.
 Χερουβείμ, 5, 108, 110, 112, 112, 7, 113 κ.εξ. (πίν. 4, 7, 8, 9 εἰκ. 122), 113, 5, 115, 115, 1, 4, 125.
 Χερουβικόν, 112, 7, 115, 2 (Μ. Σαββάτου).
 Χερουβικός ὕμνος, 113.
 Χίος, 36, 36, 6 ('Αγ. 'Ιωάννης Χαλκίος, Παναγία Κρήνη, Παναγία Σικελιά), 55, 58, 64, 64, 6, 113, 1, 115, 115, 3, 124.
 χιτών, 82, 91, 92, 111, 117, 118, 129, 130, 133, 140, 151.
 χλαμύς, 118.
 Χορομός, Μονή, 43, 1.
 Χοσρόης, 101, 1.
 Χριστιάνου, ναός Σωτήρος, 29, 52, 55, 58.
 Χριστός, 134, 136, 144, 148 (εἰκ. 149), 150.—ὁ «Ἐκδικητής», 152.
 Χρυσόβουλλον, 161, 2.
 Χωματιανός, βλ. Δημήτριος.
 Χωνιάτης, βλ. Μιχαήλ.
 Χώνικα, ναός, 13.
 Χώρας Μονή, 111.
 ψαλτήριον, Βρεταν. Μουσείου (Add. 19352), 43 (εἰκ. 38), 44, 2.
 ψηφιδωτά, 5, 44, 73, 108, 109, 122, 126.
 ψηφωτής, 127, 160.
 ὠθησις, 25 (θόλων).
 ὁμοφύριον, 136, 137.
 'Ωσηέ (Προφ.), 118.

ΠΙΝΑΞ ΞΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Achtamar, ναός, 43, 1, 62, 3,
102, 3.
Ainalov D., 111, 5.
Ambazak, 100, 3.
Anjou οἶκος, 160.
Bačkovo, ναός, 76, 4.
Bachmann W., 40, 1, 43, 1 62, 3,
167.
Barletta 10.
Barnsley S. H., 13, 2, 21, 1,
103, 1.
Beckwith J., 76, 4, 115, 3, 167.
Belaev N., 150, 1.
Berchem Van, 89, 1.
Bertaux E., 30, 2, 77, 1, 79, 2,
85, 1, 5.
Bertelet, 155, 2.
Bettini S., 62, 2, 117, 2, 118.
Blois, v. S. Laumer, 76, 1.
Boissonas Fr. 12.
Boscovič Dj., 31, 2, 7, 36, 1,
78, 4.
Bréhier L., 76, 4, 79, 3, 102, 1.
Breton E., 29, 3.
Brightman, 113, 5.
Brindisi, v. Ἀγ. Βλασίου, 85, 1.
Brockhaus, 21, 1, 102, 3, 103, 1.
Brückner E., 85, 3.
Bruges, μητρόπ., 13.
Brunetti, 62, 2.
Brusin, G. 89, 1.
Buberl, 76, 4, 119, 1.
Buchon A., 6, 2.
Buhlmann J., 25, 1.
Burekhardt J., 25, 1.
Burgos, 102, 3.
Buschor E., 101, 2.
Butler, 78, 2.
Calimanesti, 165.
calotte, 48, 50.
Capua, v. Ἀγ. Μιχαήλ, 76, 6.
Cașanin M., 100, 3.
Casauria, S. Clemente, 79, 2, 85.
Cattaneo, R. 76, 2, 100, 2.
Cefalù, ναός, 64, 6, 78, 5.
Chadjidakis M., 111, 5.
Choisy, A. 27, 78, 5.
Corroyer, E. 62, 2.
Cravant, 30, 1.
Cremone, μητρόπολις, 79, 2.
Curtea de Arges, 167.
Dalton, O.M. 43 (εἰκ. 38), 44, 2,
46, 2, 61, 3.
Dečani, ναός, 100, 3.
Demangel, R. 42, 1.
Demus O., 64, 6, 112, 5, 113, 1, 5,
115, 3, 124, 1, 126.
Deonna W., 102, 1.
Deroko A., 31, 3, 4, 36, 1, 41, 3,
78, 4.
Devreesse R. 155, 3.
Diehl Ch., 41, 2, 43, 1, 76 4, 78, 1.
Dölger Fr., 156, 5, 157, 6.
Du Cange, 157, 3, 158, 158, 2.
Durm J., 25, 1, 27, 4, 6, 29, 2, 3.
Dyggve E., 34, 6.
Ebersolt J., 41, 1.
encorbellement (en—) 64.
Enlart C., 30, 1, 44, 5.
Errard, 100, 2.
Ersch, 3, 1, 154, 2, 158, 9.
Essenwein, 30, 1.
Etchmiadjin, μητρόπολις, 43, 1.
Fabricius, 111, 4.
Falke, O. von, 98, 1, 100, 3, 101, 1.
Falmereyer F., 156, 5.
Fauvel, 8.
Filow B., 31, 5, 34, 4, 36, 2, 43
(εἰκ. 38), 44, 2, 76, 4.
Fiocco, 62, 2.
Fletcher B., 44, 6.
Forlati, 62, 2.
Forrer R., 102, 3.
Forchheimer, 78, 1.
Fossard Den., 167.
Foucherot, 8.
Freshfield E. H., 167.
Friend, 119, 2.
Frothingham A., 85, 6.
Fyfe Th., 27, 7.
Gaule, 167.
Gayet, 100, 2.
Geghard M., 43, 1.
Geniès St., 30, 1.
Goar, 111, 3, 112, 6, 7, 113, 3, 5,
115, 2, 4.
Gondi, μέγαρον τῶν—, 25.
Grabar A., 43 (εἰκ. 38), 44, 4,
76, 4, 127, 5, 139, 5.
Grabar Igor, 150 1.
Grado, μητρόπολις, 76, 2.
Gratchaniča, ναός, 78, 4.
Grekov, B. D., 167.
Grousset R., 81, 1.
Gruber, 3, 1, 154, 2, 158, 9.
Guidetti P., 12, 34, 1.
Guilland R., 156, 1, 157, 2, 158, 8.
Haas Ferd., 11, 5, 164.
Hackenbroch Yvonne, 100, 4.
Hagbat, 43, 1.
Halberstadt, 100, 3.
Hasluck, F. W. 13, 3, 63, 3.
Hauttmann M., 92, 1.
Hefe, 93, 1.
Heisenberg A., 157, 5.
Hobhouse, J. C., 8, 8, 4.
Hofmannsthal, 12.
Holdt, 12.
Holland Henry, 8, 8, 5, 9.
Holtzinger H. 25, 1, 30, 2.
Hopf K., 3, 3, 1, 154, 156, 3, 157, 2, 3,
158, 158, 1, 4, 6, 9, 11, 159, 5.
Horna K., 156, 3.
Hughes, Tho(m)as Smart, 9,
9, 2, 3, (εἰκ. 3), 38, 54, 163.
Jackson, T. G. 30, 1.
Jacopi G., 119, 1.
Jerphanion, G. de, 33, 3, 85, 4,
115, 3.
Jewell, H. H. 13, 3, 63, 3.
Kalenič Movή, 36, 1, 76, 4, 78, 4.
Kautzsch R., 46, 1, 61, 3, 67, 2.
Kiev, 167.
Kitzinger E., 64, 6.
Köchlin, 98, 1.
Kondakov N., 76, 4, 150, 1.
Kremikovci, ναός, 43, (εἰκ. 38),
44, 4.
Krumbacher K., 112, 4.
Lampakis G., 32, 4, 35, 1.
Lasaref V., 113, 1, 126.
Lasariča, ναός, 31.

- Lascaris M., 127, 11.
 Lasteyrie, R. de, 30, 1, 76, 1.
 Leake, W. M., 10, 10, 1, 153, 153, 2.
 Lemberg, 89, 1.
 Lemerle P. 4, 155, 2, 158, 6.
 Lenoir, 15, 1.
 Léon P., 30, 1, 44, 5.
 Le Quien M., 8, 168.
 Le Tourneau M., 41, 2.
 Lietzmann H., 131, 1.
 Limbourg, 115, 3.
 Lippold, 115, 1.
 Ljubostinja, 76, 4.
 Ljuboten, ναός, 41, 3.
 Lorsch, 30, 1.
 Lugli G., 29, 3.

 Mâle E. 85, 2, 102, 1.
 Mamboury E., 42, 1.
 Marcovic, 155, 2.
 Marne, v. St. Jouin, 30, 1.
 Martin, J. R., 44, 2.
 Mattingly H., 157, 2.
 Mavrodinof N., 165.
 Mau A., 29, 3.
 Medici Μέγαρον (Riccardi) 25.
 Megaw H., 33, 1, 2.
 Mendel G. 102, 3.
 Meybohm E., 43 (εἰκ. 38), 44, 2.
 Michel A., 4, 12, 64, 5, 78, 1, 102, 3.
 Michel K. 102, 3, 103, 1.
 Migeon, 98, 1.
 Migne, 112, 3, 4, 113, 4, 115, 1.
 Miklosich Fr., 157, 2, 158, 11.
 Miller W. 11, 1, 98, 2, 100, 3, 102, 3, 154, 154, 6.
 Millet G., 4, 4, 12, 21, 1, 27, 1, 31, 1, 8, 32, 4, 35, 1, 36, 3, 4, 58, 1, 63, 1, 64, 5, 74, 3, 76, 4, 77, 1, 78, 1, 3, 84, 1, 85, 1, 99, 4, 102, 3, 113, 5, 116, 1, 138, 1, 139, 1, 142, 1, 153, 154, 155, 156, 156, 5, 158, 4.
 Millingen, A. v., 21, 1, 41, 1.
 Miloutin, 127.
 Mirkovič L., 127, 11.
 Monreale 113, 5, 115, 3.
 Morgan Ch., 103, 1.
 Müller Jos., 157, 2, 158, 11.

 Nagorica, 78, 4.
 Nagoricino, Staro—, v. 'Αγίου Γεωργίου, 36, 1, 41, 3, 111, 127.
 Neuwall, 150, 1.
 niche, 160.
 Nicol, D. M., 4, 155, 2, 157, 2.

 Niemann G., 64, 1.
 Noack F., 84, 1.

 Okunev N., 123, 1, 167.
 Omont H., 44, 2, 76, 4.
 Opus reticulatum, 29.
 Orlandos A., 25, 2, 36, 6, 63, 2, 64, 4.
 Orsi P., 30, 2.
 Orsini, 3, 98, 2, 160.
 — 'Ιωάννης Α', 11, 1, 158.
 — 'Β', 153, 154.
 Ostrogorsky G., 2 (εἰκ. 2), 127, 7, 157, 157, 2, 158, 8, 159, 6.
 Overbeck, 29, 3.

 Palermo, Capella Palatina, 112, 5, 113, 1.
 » Martorana 78, 5, 113, 1, 115, 3, 124.
 Papadopoulos, archim. Av., 127, 7.
 Parioritissa βλ. Παρηγορήτισσα.
 Pavia, 100, 2.
 Pazzi μέγαρον (Quaratesi), 25.
 pendentif, 58, 108.
 Perlepe, 36, 1 (ναός).
 Petit L., 150, 1.
 Petkovic Vl., 127, 8, 133, 1.
 Philippson, A. P., 7.
 Pitra, 156, 4.
 Poglayen, St. 150, 1.
 Poitiers v. Παναγίας, 44, 5.
 Politis L., 155, 3.
 Pomposa, βασιλική, 100, 2.
 Porta Romana, Τάφος 'Ωστίας παρὰ τὴν—, 29, 3.
 Pottier E., 102, 2.
 Pouqueville, F. C. H. L., 9, 9, 3.
 Prato, v. 'Αγ. Βικεντίου, 76, 2.
 Puy, 30, 1.

 Rachenov, A. 31, 7.
 Radojic S., 100, 3, 127, 8, 9, 10.
 Randolph Bernard, 13, 3, 4.
 Redin E., 111, 5.
 Regensburg, 98, 1.
 Regnault, 10, 4.
 Rivoira, G. T., 44, 5, 64, 2, 3.
 Roncaglia M., 4, 8.
 Roussel J., 76, 1.

 Sabatier J., 155, 2.
 Saladin H., 41, 2, 99, 1.
 Sangallo, 64, 2.
 Saturnin Snt., ναός, 30, 1.

 Schultz, R. W., 13, 2, 21, 1, 103, 1, sfumato, 108.
 Siegburg, 100, 3.
 Simpson, E. M., 34, 5.
 Sohag, 167.
 Sopočani, 167.
 Spalato, 74, 2.
 Spon, 7.
 Stefanescu J., 113, 5, 139, 6, 165.
 Stiernon L., 4, 158, 8.
 Stikas E., 52, 1, 55, 1.
 Stornajolo, 44, 2, 76, 4.
 Strozzi, μέγαρον τῶν, 25.
 Struck A., 58, 1, 99, 4, 102, 3, 103, 1.
 Strzygowski J., 36, 7, 43, 1, 64, 4, 6, 78, 1, 89, 1, 102, 3, 113, 1, 115, 3.
 Stuma, 115, 3.
 superposition, 62.

 Tafel, 155, 2, 4.
 Tak-i-bostan, 101, 1.
 Targovište, ναός, 139.
 Theodoru H., 30, 2.
 Thiers, A. 30, 1, 41, 1.
 Thomas, 155, 2, 4.
 Tischendorf, 81, 1.
 Tivoli, 29, 3.
 Tocco, κόμιντες, 3.
 Toesca P., 74, 2, 76, 2, 3, 79, 2.
 Torcello, Santa Fosca, 62, 2.
 Toulouse, v. St. Sernin, 92, 1.
 Traquair R. 33, 1, 74, 2.
 trompes, 57, 64.
 Turner John, 9, 9, 1.

 umilenje, 150, 1.
 Urquart David, 10, 10, 3, 164.

 Van Berchem βλ. Berchem Van..
 Vendôme, v. 'Αγ. Τριάδος, 44, 5.

 Wagner G., 100, 1.
 Washburn O. 102, 2.
 Weitzmann K., 44, 1, 98, 1, 99, 5, 119, 2.
 Wellnhofer M., 4, 4, 5.
 Wessel Kl., 167.
 Wheler G., 7, 8, 1.
 Winnefeld, 29, 3.
 Wordsworth Ch., 10 (εἰκ. 4), 10, 4, 11, 54, 164.
 Wroth, 155, 2.
 Wulff O., 76, 4, 103, 1, 158, 13.

 Zovatto P. L., 89, 1.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

	σελὶς
1. Γενικὴ ἄποψις τῆς Παρηγορητίσσης ἀπ' Ἀνατολῶν	1
2. Χάρτης τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου κατὰ Ostrogorsky	2
3. Ἀποψις τῆς Παρηγορητίσσης κατὰ τὸ 1820 (Hughes)	9
4. Ἀποψις τῆς Παρηγορητίσσης κατὰ τὸν Wordsworth (1841)	10
5. Τὰ λιθάρια τῆς παραδόσεως τοῦ μάστορα καὶ τοῦ κάλφα του	13
6. Γενικὴ κάτοψις τῆς Μονῆς τῆς Παρηγορητίσσης	16
7. Ἀποψις τῶν κελλίων καὶ τῆς Τραπέζης πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως (1917)	17
8. Ἀποψις τῶν κελλίων πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως αὐτῶν	18
9. Ἀποψις τῶν κελλίων μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῶν	18
10. Λεπτομέρεια τῆς θύρας κελλίου μετὰ τοῦ ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου πλινθίνου ἀνακουφιστικοῦ τόξου	19
11. Ἀποψις τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Τραπέζης πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως αὐτῆς (1917)	19
12. Λεπτομέρεια τῆς τοιχοδομίας τῆς Τραπέζης	20
13. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς Τραπέζης	20
14. Ἀποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Τραπέζης πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως αὐτῆς. Ὅψις πρὸς Βορρᾶν καὶ Ἀνατολὰς	21
15. Κάτοψις τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ	22
16. Ἀποψις τῶν ἀψίδων τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ ἀπὸ Δυσμῶν	23
17. Ἡ πρόσοψις τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ	24
18. Κάτοψις τοῦ ἰσογείου τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ	26
19. Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς Παρηγορητίσσης	28
20. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ	30
21. Ἀποψις τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ ἀπὸ ΒΑ.	31
22. Ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ ὥς εἶχε τὸ 1917	32
23. Ὁ σταυρικὸς διὰ πλίνθινον μαιάνδρος καὶ ἡ ἀβακωτὴ ζωφόρος. (Λεπτομέρεια τῆς πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ)	33
24. Τὸ ἐξ ὁμολόγων ρόμβων πλίνθινον κόσμημα τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ	34
25. Τὸ προνωτὸν πῆλινον κόσμημα τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ	35
26. Τυφλὴ ἀψὶς φέρουσα ἐσωτερικῶς διακόσμησιν ἐκ σταυρικοῦ μαιάνδρου	35
27. Τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ ἄνω νοτίου κατηχουμένου	36
28. Ὁ διακεκοσμημένος κιονίσκος τοῦ παραθύρου τοῦ ἄνω νοτίου κατηχουμένου	37
29. Τὸ ἀναστηλωθὲν τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ	37
30. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ βορείου σκέλους τοῦ βορείου παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ δεικνύουσα τὰ κοσμοῦντα τὸν βόρειον ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ μεσαίου σώματος τοῦ ναοῦ ρομβόσχημα καὶ ἄλλα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα	37
31. Δύο τῶν κιονίσκων τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων	38
32. Κιονίσκοι τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν παραθύρων	38
33. Κιονόκρανον διαχωριστικοῦ κιονίσκου κάτω παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς φέρον ἑκ-γλυφον κεφαλὴν ζώου	39
34. Δίλοβον παράθυρον τῆς κάτω σειρᾶς (Ν. πλευρᾶς)	39

35.	Ὁ πλινθόκτιστος κεντρικὸς τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ ἀπ' Ἀνατολῶν	40
36.	Πήλινα ἀγγεῖα γεμίσματος τῶν μεταξὺ τοῦ τυμπάνου καὶ τῆς καμπύλης τοῦ τροῦλλου κενῶν	41
37.	Ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ τῆς στέγης	42
38.	Μικρογραφίαι χειρογράφων εἰκονίζουσαι κιονοστηρίκτους οὐρανίσκους	43
39.	Ὅριζοντία τομὴ μετ' ἀνόψεως τῶν κιονίσκων τοῦ ἀνοικτοῦ οὐρανίσκου τῆς προσόψεως	44
40.	Κιονόκρανον ἐκ τοῦ κιονοστηρίκτου ἀνοικτοῦ οὐρανίσκου τῆς προσόψεως	45
41.	Κιονόκρανον ἐκ τοῦ κιονοστηρίκτου ἀνοικτοῦ οὐρανίσκου τῆς προσόψεως	46
42.	Ὅπισθιος κιονίσκος τοῦ οὐρανίσκου	47
43.	Κατακόρυφος τομὴ τοῦ καθολικοῦ κατὰ πλάτος τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ γυναικωνίτου με' ὄψιν πρὸς Δυσμᾶς	48
44.	Ὅριζοντία τομὴ τοῦ γυναικωνίτου καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς τὴν στάθμην τοῦ γυναι- κωνίτου	49
45.	Ἀποψις τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τοῦ γυναικωνίτου. Ὅψις πρὸς ἀνατολὰς	50
46.	Ἀποψις τοῦ βορείου περυγίου τοῦ γυναικωνίου. Ὅψις πρὸς ἀνατολὰς	51
47.	Ἀποψις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ γυναικωνίτου ἀπὸ νότου	52
48.	Διαχωριστικὸς κιονίσκος τοῦ ἐσωτερικοῦ διβήλου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Δ. πλευρὰ)	53
49.	Διαχωριστικὸς κιονίσκος τοῦ ἐσωτερικοῦ διβήλου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Ν. πλευρὰ)	53
50.	Κιονίσκος τοῦ βορείου διβήλου	54
51.	Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ με' ὄψιν πρὸς Βορρᾶν	56
52.	Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ με' ὄψιν πρὸς Νότον	57
53.	Κατακόρυφος τομὴ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ	58
54.	Κατακόρυφος τομὴ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ	59
55.	Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ με' ὄψιν πρὸς Ἀνατολὰς	60
56.	Ἀποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ τοῦ γυναικωνίτου με' ὄψιν πρὸς Ἀνατολὰς	61
57.	Ὅριζοντία τομὴ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ ὕψος τῶν διακοσμητικῶν κιονίσκων τῆς ἀνωτάτης ζώνης	63
58.	Ἰσομετρικὴ προβολὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ καθολικοῦ	65
59.	Κιονόκρανον τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν κίωνων	66
60.	Κιονόκρανον τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν κίωνων	66
61.	Κιονόκρανον τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν κίωνων	67
62.	Κιονόκρανον τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν κίωνων	67
63.	Τὸ βόρειον θολωτὸν ἀψίδωμα τοῦ καθολικοῦ	69
64.	Ἐν τῶν ἐνδιαμέσων διακοσμητικῶν τοξυλλίων	70
65.	Ἀετὸς κρατῶν διὰ τῶν ὀνύχων του λαγωῦς	71
66.	Ὑπόθημα κιονίσκου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς	72
67.	Ὑπόθημα κιονίσκου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνης 62	72
68.	Τεμάχιον γλυπτοῦ ἐξ ὑποβάθρου κιονίσκου	73
69.	Φολιδωτὸς δράκων ἐξ ὑποβάθρου κιονίσκου	73
70.	Κιονόκρανον κιονίσκου	74
71.	Κιονόκρανον κιονίσκου	74
72.	Κιονόκρανον κιονίσκου	75
73.	Κιονόκρανον κιονίσκου	75
74.	Κιονόκρανον κιονίσκου	75
75.	Δύο κιονίσκοι τῆς δυτικῆς ἀψίδος	75

	Σελίς
76. Τὸ ὄξυκόρυφον τρίλοβον διακοσμητικὸν τοξύλλιον	76
77. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνης 76	77
78. Σχέδιον τῶν γλυπτῶν τοῦ βορείου ἀψιδώματος	78
79. Ἡ ἐπὶ τῆς κλειδὸς τοῦ βορείου ἀψιδώματος παράστασις τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ	79
80. Ὁ δεξιῶς τῆς Γεννήσεως ἄγγελος	80
81. Ὁ ἀριστερῶς τῆς Γεννήσεως ἄγγελος	80
82. Ὁ σκεπτικὸς Ἰωσήφ	81
83. Ὁ προφητὰναξ Δαβὶδ	81
84. Οἱ μάγοι	82
85. Οἱ ποιμένες	82
86. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς	83
87. Ὁ προφήτης Μιχαίας	83
88. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας (λεπτομέρεια)	84
89. Ἡ κεφαλὴ τοῦ δεξιοῦ ἀγγέλου (λεπτομέρεια)	85
90. Τὸ δυτικὸν ἀψιδώμα μετὰ τῶν στηριζόντων αὐτὸ κιονίσκων καὶ τῶν ξυλίνων ἔλκυστήρων του	86
91. Ὁ κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου ἄμνός	87
92. Ὁ συμβολίζων τὸν Ματθαῖον ἄγγελος	87
93. Ὁ συμβολικὸς ἀετὸς τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου	89
94. Ὁ προφητὰναξ Σολομών	90
95. Ὁ προφητὰναξ Δαυὶδ	90
96. Οἱ προφῆται Ἰώβ (ἄνω) καὶ Ζαχαρίας (κάτω)	91
97. Ὁ προφήτης Μωυσῆς	91
98. Οἱ προφῆται Ἡσαΐας καὶ Ἰερεμίας	92
99. Τμήμα τοῦ τοιχοβάτου καὶ τῆς πλακοστρώσεως κατὰ τὴν θύραν ἐπικοινωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸ νότιον παρεκκλήσιον	94
100. Τομὴ τοῦ μαρμαρίνου τοιχοβάτου τῆς ὀρθομαρμαρώσεως	94
101. Σιδηροῦς ἥλος προσηλώσεως τῆς ὀρθομαρμαρώσεως	94
102. Τεμάχιον μαρμαρίνης ὀδοντωτῆς ζεύξεως ἐκ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως	94
103. Διάταξις τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐπὶ τοῦ τόξου τῆς βασιλείου πύλης καὶ ὑπεράνω αὐτῆς	95
104. Θολίτης τῆς τοξωτῆς βασιλείου πύλης (κύκλοι 8 καὶ 9)	96
105. Θολίτης τῆς τοξωτῆς βασιλείου πύλης (κύκλοι 15 καὶ 16)	96
106. Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης	97
107. Λεπτομέρεια τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τοῦ ἀναγλύφου ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης (κύκλοι 1 ἕως 5)	98
108. Λεπτομέρεια τοῦ μέσου τμήματος τοῦ ἀναγλύφου ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης (κύκλοι 9 ἕως 12)	99
109. Ἐπιπεδόγλυφος γρύψ	101
110. Ὁ δράκων τοῦ κύκλου 8	101
111. Ὁ ἐπιπεδόγλυφος ἀετὸς τοῦ τριγώνου Μ	102
112. Ὁ ἐπιπεδόγλυφος λέων τοῦ τριγώνου Ν	102
113. Ὁ κάτωθεν τοῦ μεταγενεστέρου κτιστοῦ τέμπλου ἀποκαλυφθεὶς μαρμαρίνος στυλοβάτης τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου	104
114. Ὁ τετραπλοῦς κιονίσκος τοῦ τέμπλου	104
115. Διάτρητον θωράκιον τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου	105
116. Ἀναπαράστασις τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνης 115	105

117.	Ἐπιστύλιον τέμπλου εὐρεθὲν ἐντειχεισμένον εἰς οἰκίσκον ὀπισθεν τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσης	106
118.	Ἀναπαράστασις τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου	106
119.	Δικέφαλος αἰτὸς ἐπὶ τοῦ νεωτέρου δαπέδου	107
120.	Οἱ Προφῆται Ἀαρὼν καὶ Ἡλίας ὡς συνεπληρώθησαν καὶ ἐπεξωγραφήθησαν δι' ἐλαιοχρώματος κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1864/65	109
121.	Οἱ Προφῆται Μωυσῆς καὶ Ἐλισσαῖος, ὡς συνεπληρώθησαν καὶ ἐπεξωγραφήθησαν δι' ἐλαιοχρώματος κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1864/65	110
122.	Νεανικαὶ κεφαλαὶ εἰκονιζόμεναι ἐν μέσῳ τῶν σωμάτων τῶν Χερουβείμ καὶ Σεραφεὶμ	114
123.	Διάγραμμα τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν κατέχει ἕκαστος τῶν 12 Προφητῶν τοῦ τρούλλου	116
124.	Λείψανα ψηφιδωτῆς παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου ἐπὶ τοῦ ΝΔ. λοφίου	119
125.	Λείψανα ψηφιδωτῆς παραστάσεως Εὐαγγελιστοῦ ἐπὶ τοῦ ΒΔ. λοφίου	120
126.	Τοιχογραφία τῆς Πλατυτέρας ἐπὶ τοῦ ἡμικυλίνδρου τοῦ Ἱεροῦ	129
127.	Ὁ προφήτης Δαυὶδ	130
128.	Τὸ ὄνομα τοῦ ἐκτελέσαντος τὴν τοιχογράφησιν τοῦ Ἱεροῦ ζωγράφου	131
129.	Ἡ γραπτὴ χρονολογία τῆς τοιχογραφίσεως τοῦ Ἱεροῦ	131
130.	Τέσσαρες Ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες ἐκατέρωθεν τῆς Ἀγ. Τραπέζης	132
131.	Ἡ σύνθεσις τῆς διακοσμήσεως τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου	134
132.	Τὸ φυτικὸν κόσμημα τῆς ποδιᾶς τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου	135
133.	Ἡ γραπτὴ ἐκ τοξυλλίων μετὰ προτομῶν ἀποστόλων ζωφόρος τοῦ τέμπλου	136
134.	Τὸ κυματιστὸν κόσμημα τῆς κάτω ταινίας τῆς ζωφόρου τοῦ τέμπλου	136
135.	Τοιχογραφία τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἐπὶ τοῦ τέμπλου ἀποκρυπτομένη ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ ξυλογλύπτου προσκυνηταρίου τῆς εἰκόνης τῆς Παρηγορητίσης	137
136.	Ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή	137
137.	Ὁ Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος κρατῶν τὴν ἀποκεκομμένην κεφαλὴν του ἐντὸς λοπάδος	138
138.	Τμῆμα τῶν ἀγιογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ. Κάτω δόλωμοι ἅγιοι, κατ' ἐνώπιον, ἄνω προτομαὶ ἁγίων ἐντὸς μεταλλίων συνδεομένων διὰ κληματίδων	139
139.	Διάγραμμα δεικνὺον διὰ μὲν στοιχείων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου τὰς θέσεις τῶν καθ' ἕκαστον ἁγίων τοῦ κυρίως ναοῦ, διὰ δὲ λατινικῶν ἀριθμῶν τὰς τοῦ νάρθηκος	140
140.	Τοιχογραφία τοῦ Προφήτου Ἡλίας	141
141.	Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ. Τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὑποκάτω ἐπὶ τοῦ ὑπερῷου κυματιστὸν φυτικὸν κόσμημα	143
142.	Ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή	144
143.	Ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή	144
144.	Τοιχογραφία τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου εἰς τὸν νάρθηκα	145
145.	Τοιχογραφία τοῦ Προδρόμου εἰς τὸν νάρθηκα	146
146.	Τοιχογραφία τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου εἰς τὸν νάρθηκα	147
147.	Γραπτὴ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή	147
148.	Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας	148
149.	Ἡ φορητὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ὡς μεγάλου Ἀρχιερέως	149
150.	Φορητὴ εἰκὼν τῆς Παρηγορητίσης	151
151.	Πανομοιότυπον τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Ἀντωνίνου	155
152.	Νόμισμα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου	157
153.	Ἡ ἄνωθεν τῆς Πύλης τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἐπιγραφή	159
154.	Ἡ ἐνθυμητικὴ ἐπιγραφή τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου	161
155.	Βυζαντινὸν πινάκιον ἐκ τοῦ παλαιότερου καθολικοῦ	165

156.	Φωτογραφία τοῦ κάτω τμήματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Παρηγορητίσσης ἐμφαίνουσα τὸν ἄρ- μόν διαχωρισμοῦ (Α) τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ τοῦ βορείου παρεκκλησίου	166
157.	Ὅριζοντία τομή τοῦ ἱεροῦ τῆς Παρηγορητίσσης δεικνύουσα τοὺς ἄρμους διαχωρισμοῦ (Α, Α) τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ τῶν παρεκκλησίων	166

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.
2. Ἡ κρατοῦσα τὸ Εὐαγγέλιον χεὶρ τοῦ Παντοκράτορος.
3. Σεραφεῖμ
4. Χερουβεὶμ
5. Τροχοὶ ἢ θρόνοι
6. Οἱ προφῆται Ἡσαΐας καὶ Ἰερεμίας ἐκατέρωθεν Σεραφεῖμ
7. Ὁ προφήτης Ἰωνᾶς μεταξὺ Σεραφεῖμ καὶ Χερουβεὶμ
8. Οἱ προφῆται Ἐλισαῖος καὶ Ἰωὴλ ἐκατέρωθεν Χερουβεὶμ
9. Ὁ προφήτης Σοφονίας μεταξὺ ἐνὸς Χερουβεὶμ καὶ ἐνὸς Σεραφεῖμ
10. Οἱ προφῆται Ἰεζεκιὴλ καὶ Ἀαρὼν ἐκατέρωθεν ἐνὸς Χερουβεὶμ
11. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Παντοκράτορος
12. Προτομή τοῦ προφήτου Ἰερεμίου
13. Προτομή τοῦ προφήτου Ἰεζεκιὴλ
14. Προτομή τοῦ προφήτου Σοφονίου
15. Προτομή τοῦ προφήτου Ἐλισσαίου
16. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Ἡλία
17. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Μωϋσέως
18. Προτομή τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ
19. Προτομή τοῦ προφήτου Ἀαρὼν
20. Προτομή τοῦ προφήτου Ἰωὴλ
21. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Ἡσαΐου
22. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Ἰερεμίου
23. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Ἰεζεκιὴλ
24. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Σοφονίου
25. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Ἐλισσαίου
26. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Ἡλία
27. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Μωϋσέως
28. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ
29. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Ἀαρὼν
30. Κεφαλὴ τοῦ προφήτου Ἰωὴλ

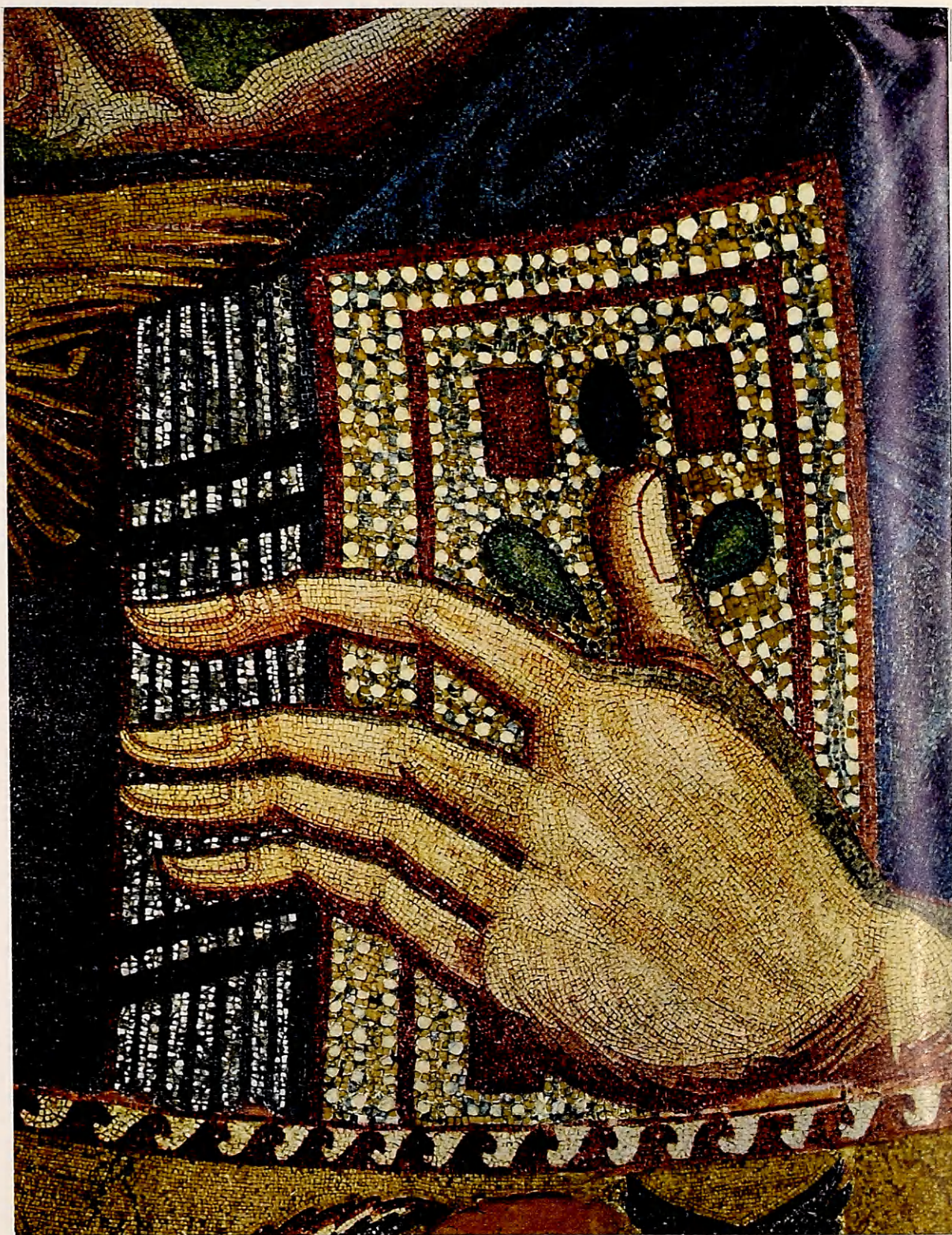
Οἱ εἴκοσι πρῶτοι πίνακες εἶναι ἑγχρωμοί.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίς
Ἱστορική εἰσαγωγή	1- 5
Θέσις καὶ μνεῖαι τῆς Παρηγορητίσσης	6- 12
Λαϊκαὶ παραδόσεις περὶ τοῦ ναοῦ	12- 14
Περιγραφή τῶν μερῶν τῆς μονῆς	
α) τὰ κελλία	15- 17
β) ἡ τράπεζα	18- 21
γ) τὸ καθολικὸν	
ὁ παλαιότερος ναῖσκος	22- 23
τὸ νεώτερον καθολικὸν ἐξωτερικῶς	23- 47
τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καθολικοῦ	47- 54
Ἄ κυρίως ναὸς	55- 65
Ἡ ἐσωτερικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γλυπτικὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ	66- 93
Ἡ γλυπτικὴ διακόσμησις τοῦ ἱσογείου	93- 103
Τὸ τέμπλον	103- 107
Τὸ δάπεδον	107
Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις	108- 122
Ὑλικά, ἐκτέλεισις καὶ χρώματα τῶν ψηφιδωτῶν	122- 123
Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν ψηφιδωτῶν	123- 126
Προέλευσις τῶν ψηφιδωτῶν	127
Ἡ γραπτὴ διακόσμησις	
α) αἱ τοιχογραφίαι	128- 148
β) αἱ φορηταὶ εἰκόνες τοῦ τέμπλου	148- 152
Αἱ ἐπιγραφαὶ	
α) ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή	153- 160
β) ἐνθυμητικὴ ἐπιγραφή	160- 162
Ἡ Παρηγορητίσσα ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἐντεῦθεν	162- 164
Προσθήκαι	165- 167
Πίναξ ἑλληνικῶν ὀνομάτων καὶ πραγμάτων	168- 175
Πίναξ ξένων ὀνομάτων	176- 177
Κατάλογος τῶν εἰκόνων	178- 182
Κατάλογος τῶν πινάκων	182
Πίναξ περιεχομένων	183
Γαλλικὴ μετάφρασις ἐν περιλήψει	I- XLII

Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΛΟΥ

Η ΚΡΑΤΟΥΣΑ ΤΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΧΕΙΡ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ

ΣΕΡΑΦΕΙΜ

ΧΕΡΟΥΒΕΙΜ

ΤΡΟΧΟΙ ἢ ΘΡΟΝΟΙ

ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΑΙ ΗΣΑΪΑΣ ΚΑΙ ΙΕΡΕΜΙΑΣ ΕΚΑΤΕΡΩΘΕΝ ΣΕΡΑΦΕΙΜ

Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΙΩΝΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΚΑΙ ΧΕΡΟΥΒΕΙΜ

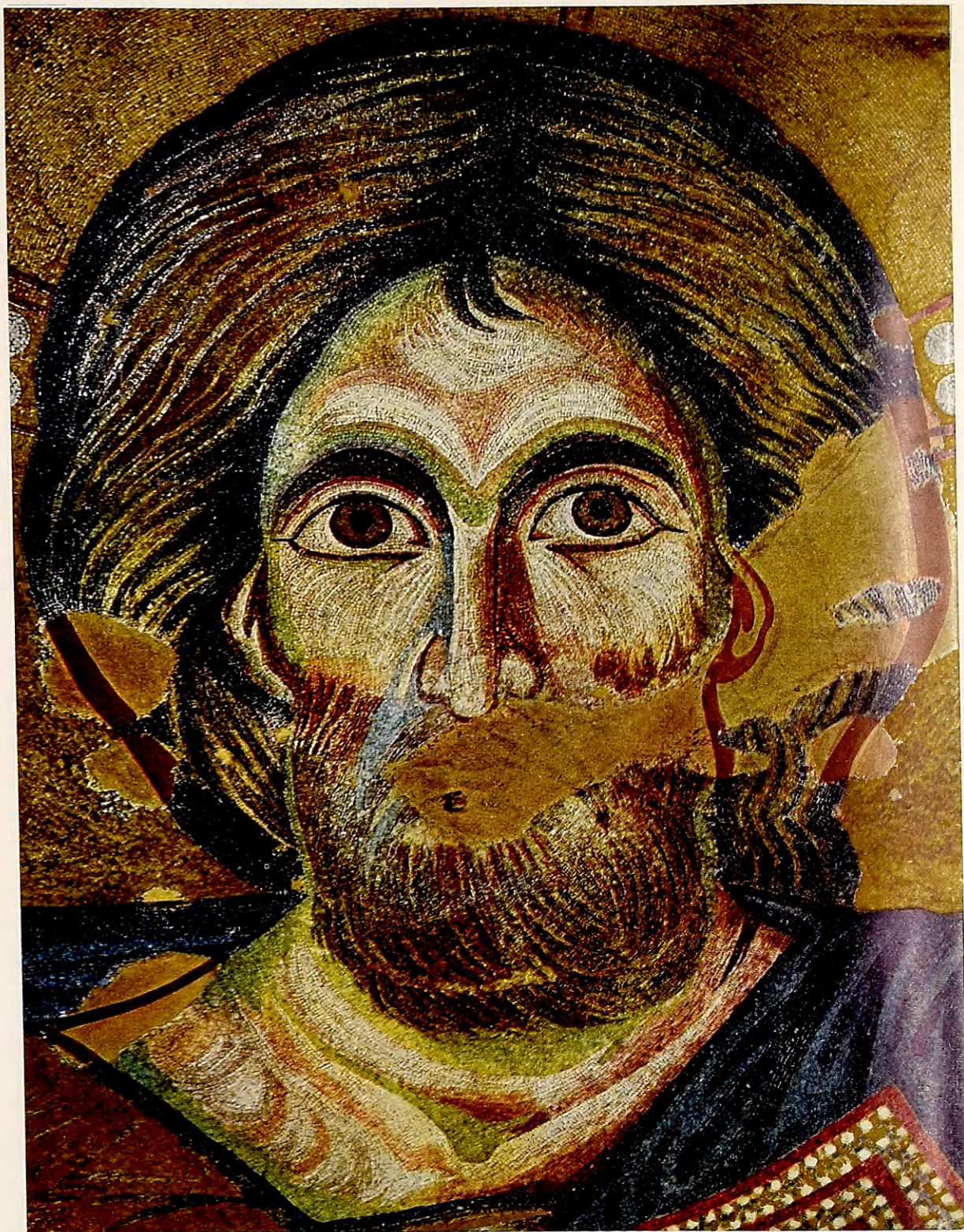
ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΑΙ ΕΛΙΣΣΑΙΟΣ ΚΑΙ ΙΩΗΛ ΕΚΑΤΕΡΩΘΕΝ ΕΝΟΣ ΧΕΡΟΥΒΕΙΜ

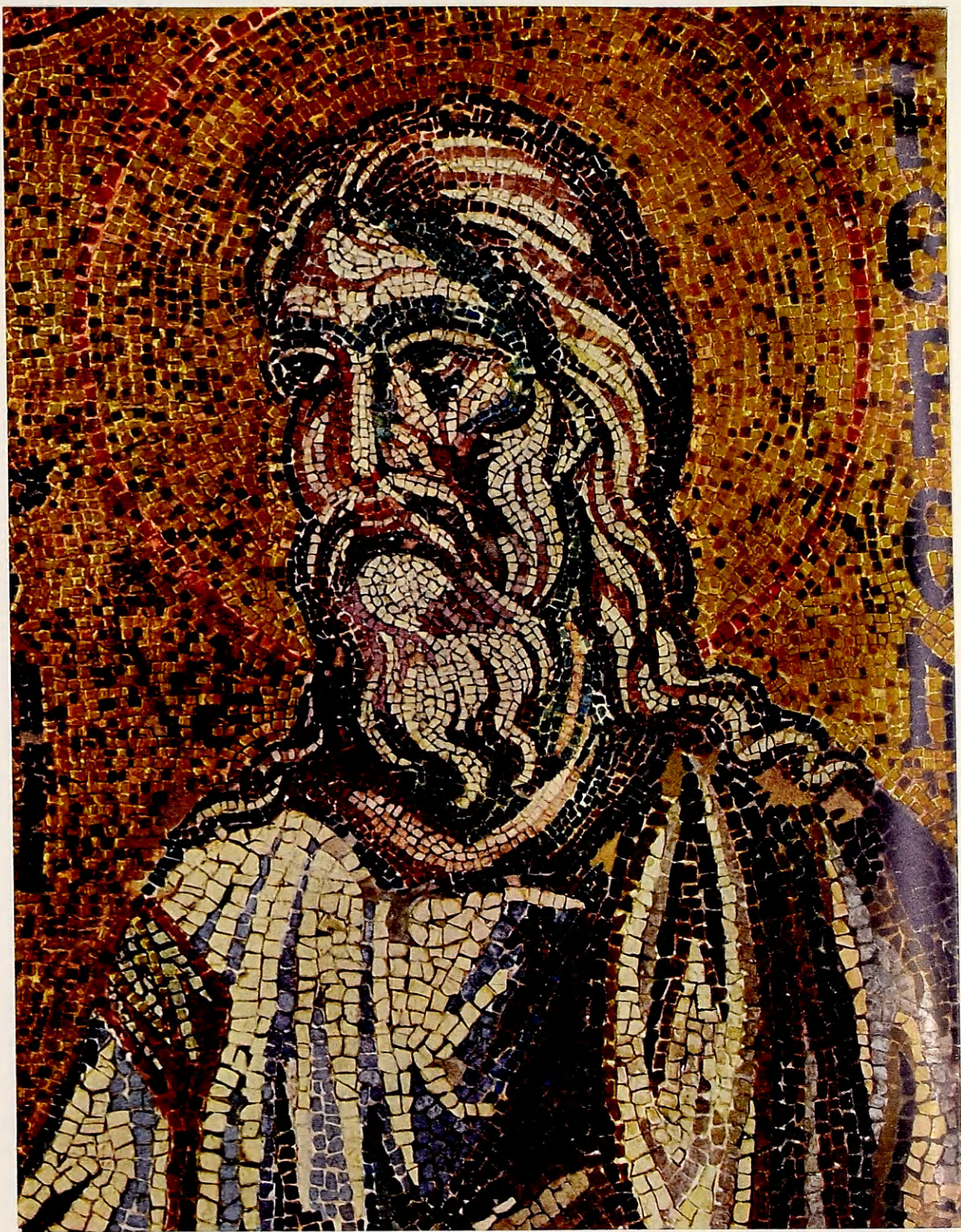
Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΣΟΦΟΝΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΝΟΣ ΧΕΡΟΥΒΕΙΜ ΚΑΙ ΕΝΟΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ

ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΑΙ ΙΕΖΕΚΙΗΛ ΚΑΙ ΑΑΡΩΝ ΕΚΑΤΕΡΩΘΕΝ ΕΝΟΣ ΧΕΡΟΥΒΕΙΜ

Η ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ

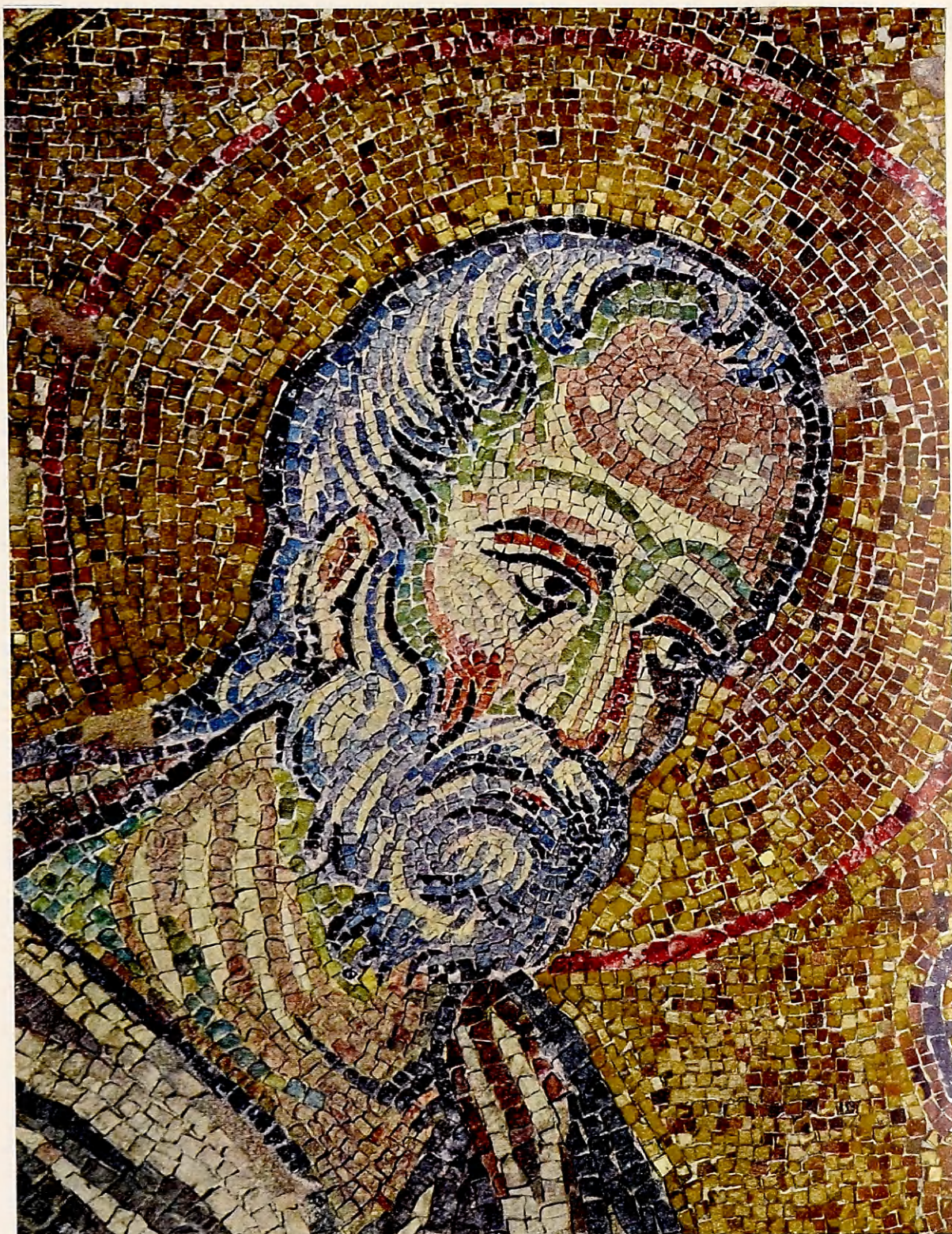
ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΙΕΡΕΜΙΟΥ

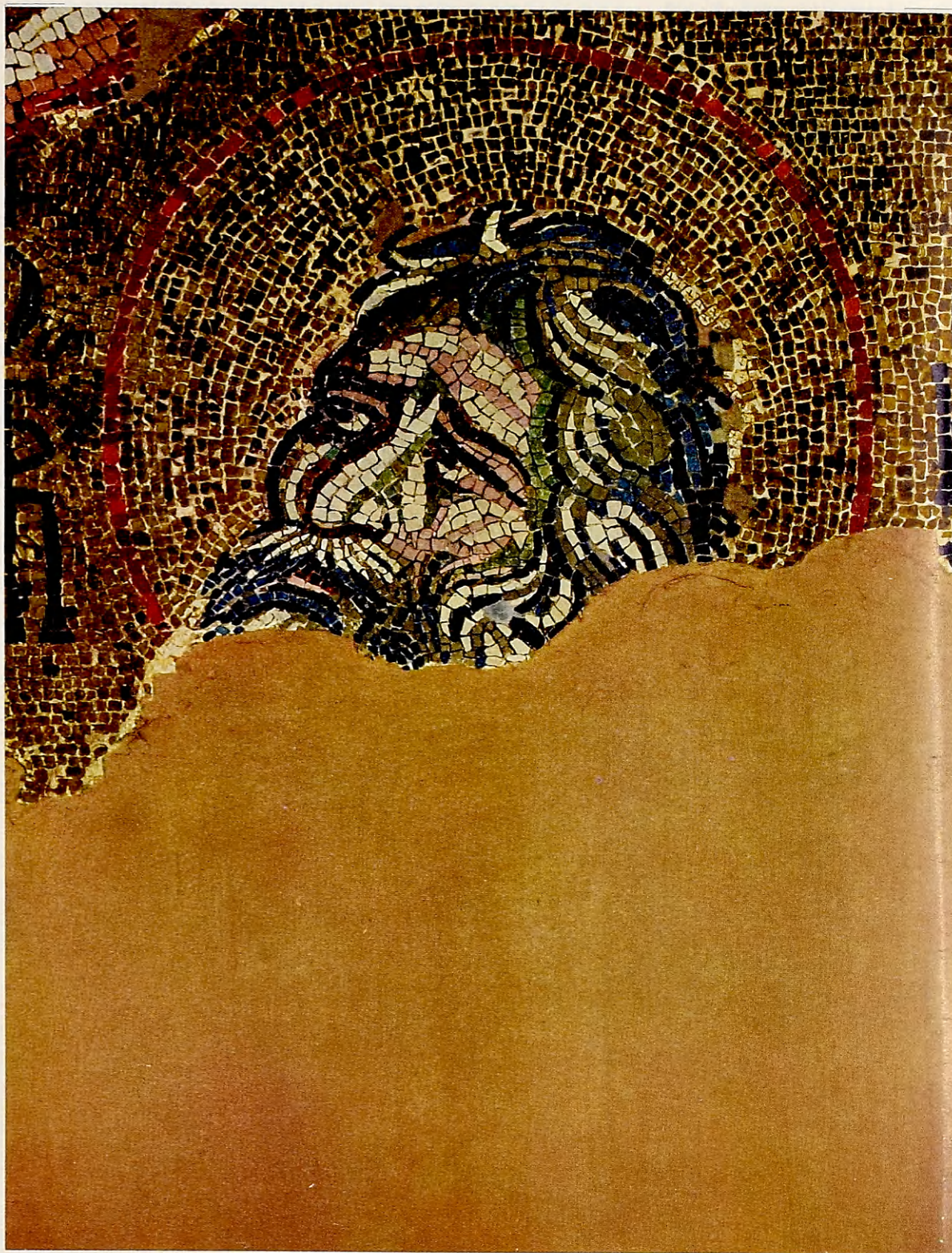
ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΙΕΖΕΚΙΗΛ

ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΣΟΦΟΝΙΟΥ

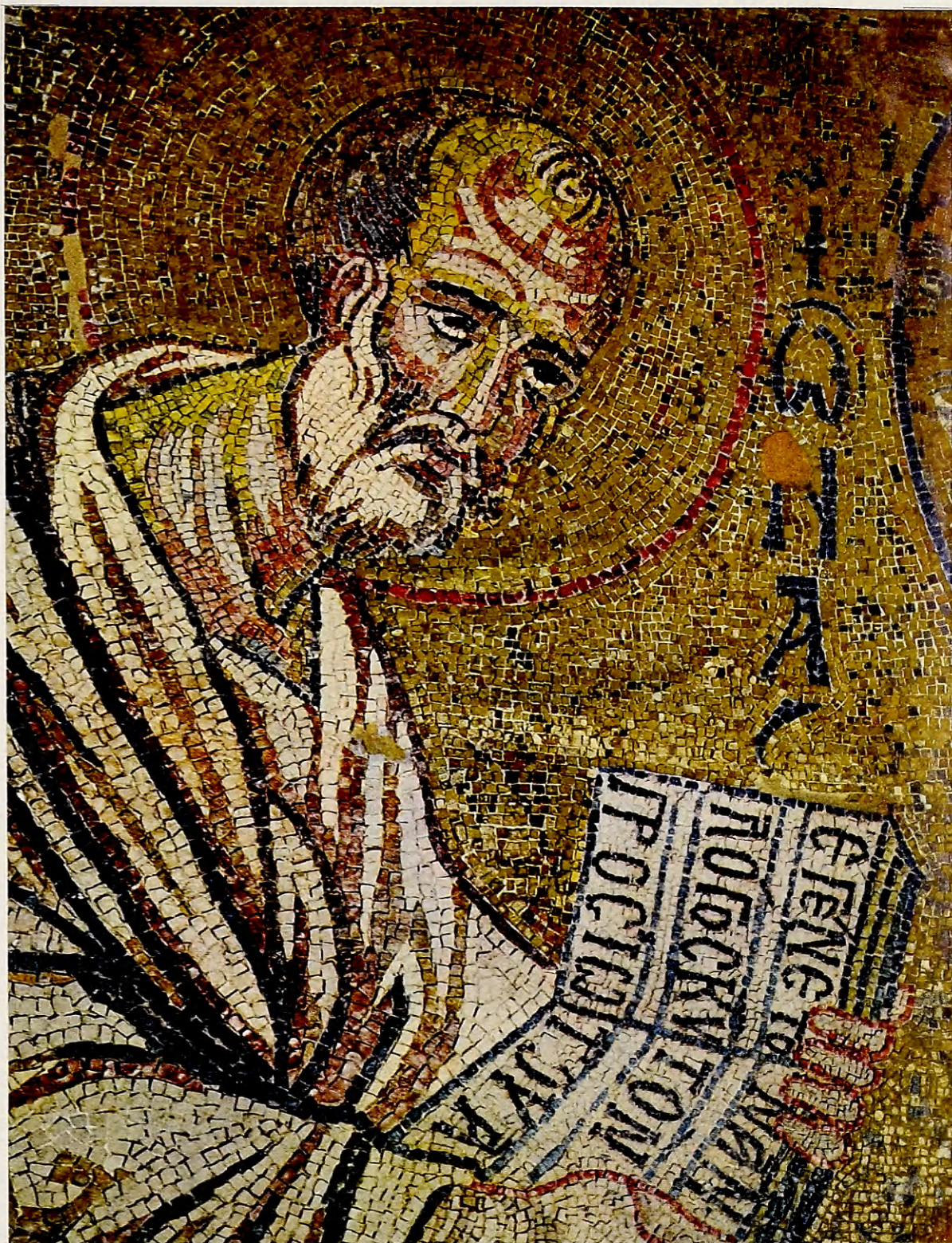
ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΕΛΙΣΣΑΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΑ

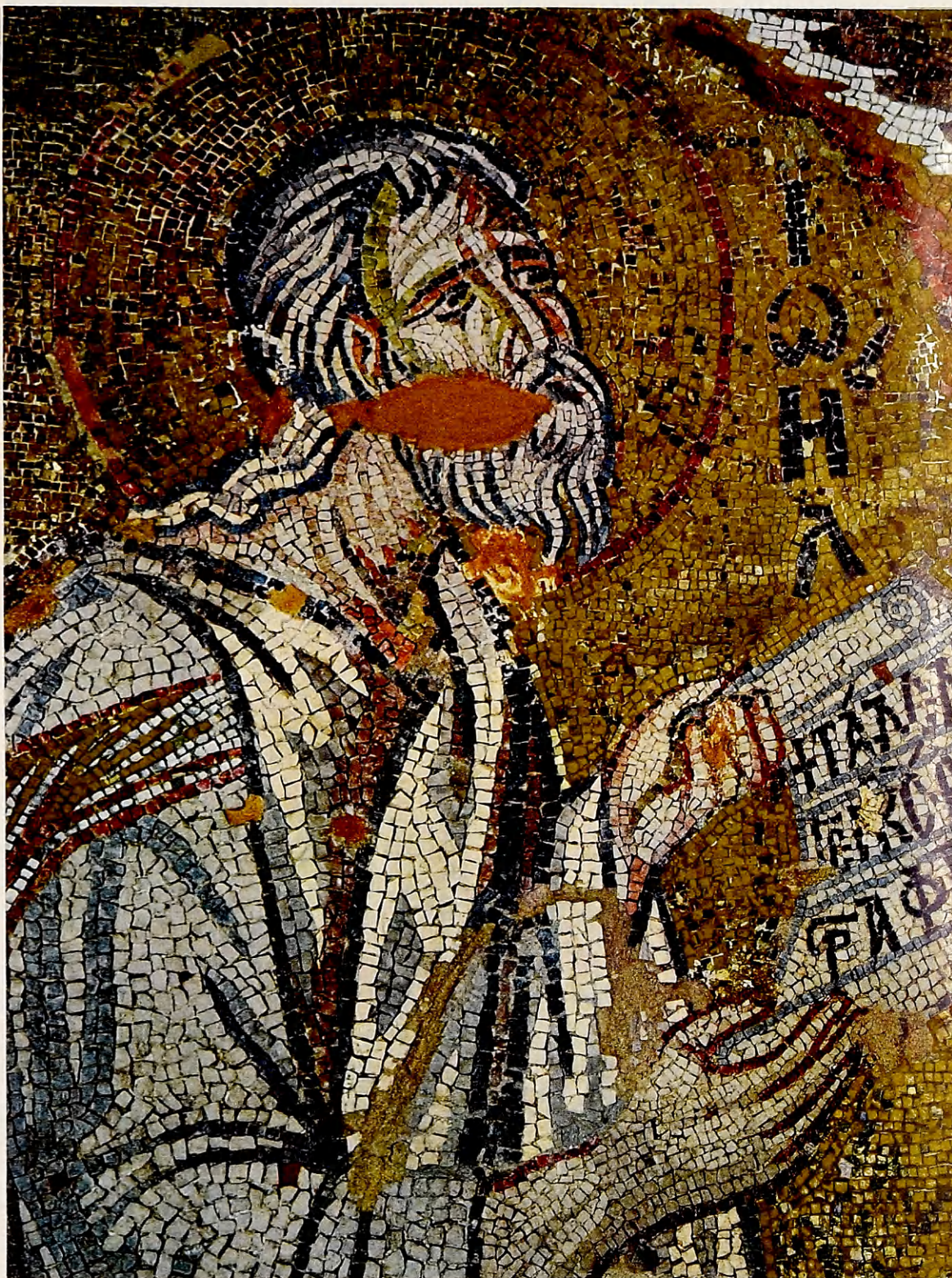
ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΜΩΥΣΕΩΣ

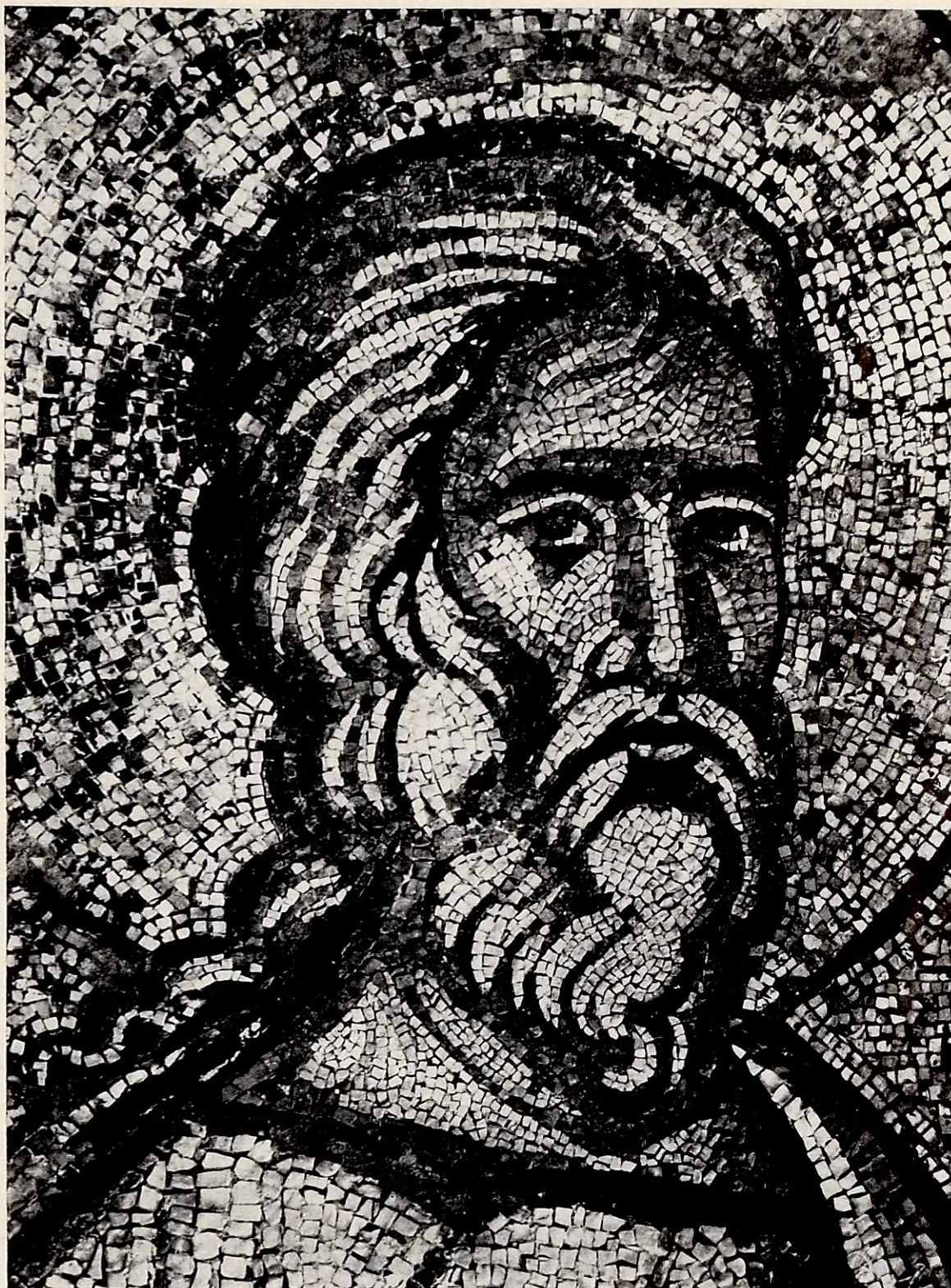
ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΙΩΝΑ

ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΑΑΡΩΝ

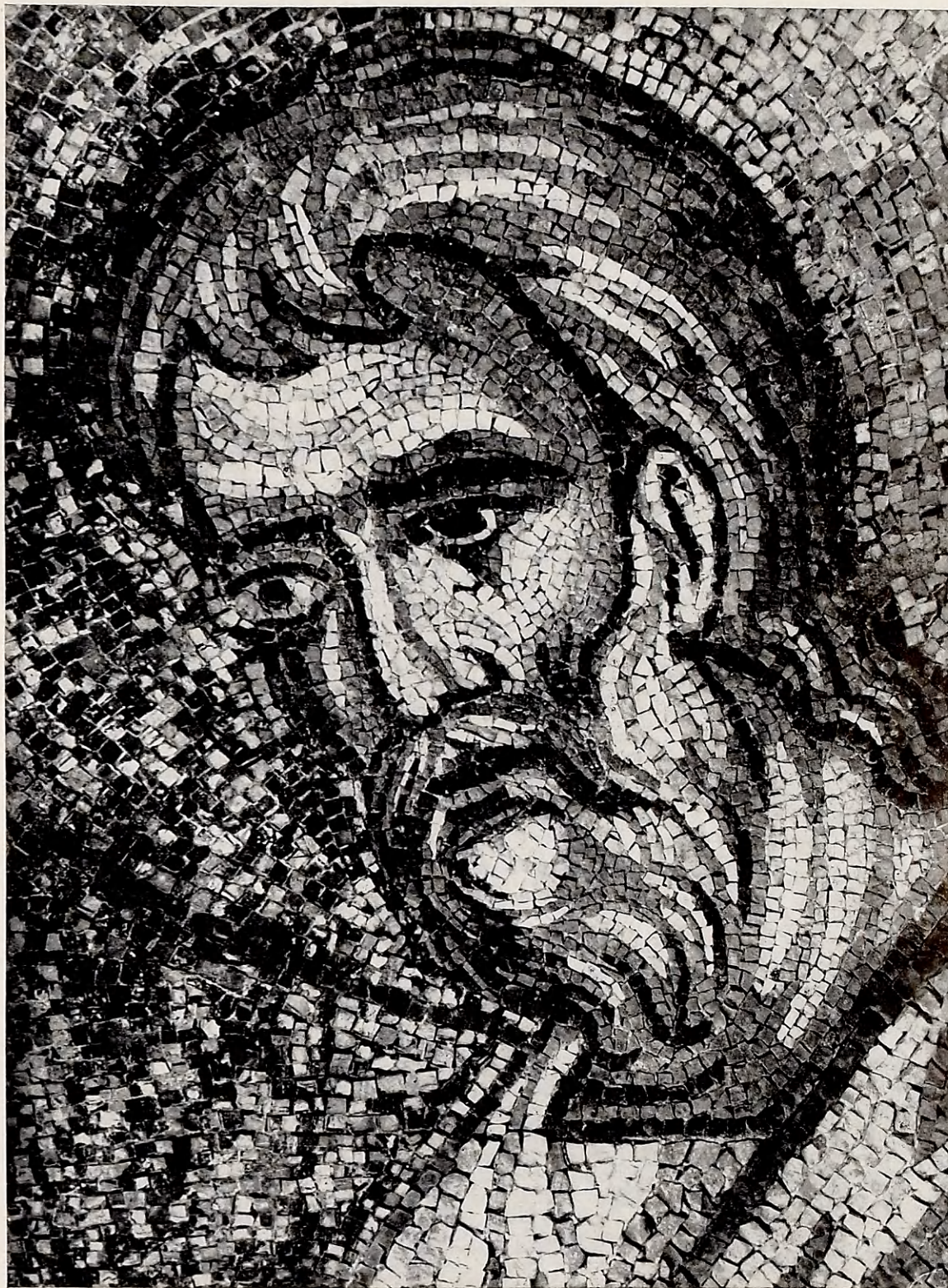
ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΙΩΝΑ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΣΑΪΟΥ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΙΕΡΕΜΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΙΕΖΕΚΙΗΛ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΣΟΦΟΝΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΕΛΙΣΣΑΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΑ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΜΩΥΣΕΩΣ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΙΩΝΑ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΑΑΡΩΝ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΙΩΗΛ

ANASTASE K. ORLANDOS

LA PARIGORITISSA D'ARTA

TRADUCTION ABRÉGÉE
DU TEXTE GREC

ATHÈNES
1963

Partie historique. Cette étude commence (p. 1-3) par une brève introduction, qui porte: a) sur l'histoire et l'étendue (carte fig. 2) du despotat d'Épire, fondé au 13e s. par les Comnène Doucas — Anges — branche de la famille impériale de Constantinople détrônée par les Latins de la 4me Croisade (1204); b) sur l'activité politique, militaire et constructive des despotes et c) sur la grande influence qu'a exercée le despotat d'Épire sur la formation de l'Hellénisme postérieur.

L'auteur passe ensuite en revue (p. 4-5) la bibliographie relative au despotat et à ses monuments, dont le plus important est celui de la Parigoritissa (= Vierge Consolatrice), église de la cour des despotes, qui avaient leur résidence à Arta.

Les pages 6 et 7 contiennent des précisions sur l'emplacement de l'église et sur les mentions anciennes qui ont été faites du monument. La plus ancienne de ces mentions se trouve dans un sigille du 16me siècle du patriarche de Constantinople Jérémie. Ce Jérémie était considéré jusqu'ici comme étant Jérémie II, surnommé Tra-nos (1572-1595). L'auteur croit maintenant que c'est à Jérémie I (1522-1545) qu'il faut attribuer le sigille, dont le texte original est donné aux pages 6 et 7. Ce sigille est très instructif, parce qu'il nous fournit les renseignements suivants: 1° l'église de la P. formait autrefois le catholicon d'un monastère et ce monastère était un *σταυροπήγιον*, c'est à dire qu'il avait été fondé par le patriarcat de Constantinople et lui était subordonné. 2° Aux temps où fut rédigé le sigille (16e s.) le monastère de la P. était un couvent de nonnes et 3° le monastère, ayant été endommagé par les intempéries et appauvri à l'extrême, fut annexé comme *μετόχιον* (filiale) par le florissant monastère voisin de la «Panaghia M....., situé sur le chemin de la Fontaine» qui n'est autre que le monastère conservé jusqu'aujourd'hui et connu sous le vocable de Kato Panaghia.

Viennent ensuite (p. 7-10) des mentions de la P. par des voyageurs ou des savants étrangers du 17e (Wheler et Spon), du 18me (Fauvel, Foucherot, Le Quien) et du 19me siècle (Hobhouse, Holland, Hughes, Pouqueville, Urquardt, Leake, Wordsworth). Quelques uns de ceux-ci nous fournissent des gravures du monument (fig. 3 et 4), tandis que d'autres (Hughes, Pouqueville) émettent des jugements défavorables sur le style de la P. Les mentions de ces voyageurs sont suivies (p. 11) par celles d'historiens et de chefs militaires grecs, qui nous apprennent, entre autres, que la P. a servi de bastion aux Turcs qui s'y étaient réfugiés pendant la guerre de l'Indépendance hellénique de 1821 et y ont été assiégés par les chefs militaires grecs Marcos Botzaris et Georges Karaïskakis.

Deux traditions populaires relatives à la construction de la P. (p. 12-14) viennent ensuite compléter nos connaissances sur le monument; suivant la première l'ar-

tisan qui avait projeté la P. pris de jalousie contre son aide qui, en son absence, avait construit l'église plus belle que ne la présentait son projet primitif, feignit de vouloir lui montrer quelque erreur de la construction de l'angle S. E. et l'emmena avec lui sur le toit et, comme l'aide se penchait pour voir l'erreur de l'angle, son maître le poussa dans le vide. Cependant l'aide en tombant attrapa son maître par les vêtements et l'entraîna dans sa chute, devenue mortelle pour tous les deux. Deux pierres qui se trouvent près de l'angle S. E. sur le sol (fig. 5) doivent représenter le maître et son aide.

La deuxième tradition se rapporte également à la construction de la P. Suivant celle-ci l'artisan qui construisit l'église de la Vierge à Paliochori — c.à.d. la Panaghia Vellas — (publiée par l'auteur dans les *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* t. 2, 1927) aurait bâti auparavant la remarquable église de la Vierge des Blachernes, située sur l'autre côté de l'Arachthos, en face d'Arta. Cependant, voyant qu'au moment où il était lui-même en train de bâtir l'église de Paliochori son aide s'était appliqué à construire la P. plus belle que l'église des Blachernes, il fut si fâché d'avoir été surpassé qu'il fut frappé de vertige sur le toit de l'église où il travaillait et se tua en tombant sur le sol. L'exactitude des détails de cette tradition, mise en doute par Sp. Lambros, a été confirmée par l'auteur dans l'étude qu'il a consacrée à l'église des Blachernes (*Arch. des mon. byz. de Grèce* t. 2, 1936).

Le monastère. Passant de la partie historique à l'étude technique l'auteur procède à la description détaillée des parties conservées du monastère qui sont: 1°) Les cellules (p. 15-17) 2°) le réfectoire (p. 18-20), situés sur les côtés Est et Sud d'un enclos quadrilatère au centre duquel s'élevait 3°) le catholicon (p. 22 sqq.). Une petite fouille entreprise par l'auteur il y a quelques années près de l'angle S. O. du catholicon actuel (fig. 6) a mis au jour les restes d'une chapelle (fig. 15-16) antérieure au catholicon, puisque l'angle S. O. de celui-ci empiète sur l'angle N. E. de la chapelle. Cette chapelle présente le type des églises à croix grecque inscrite avec coupole reposant sur quatre colonnes. D'après divers indices (maçonnerie cloisonnée, forme semicirculaire des trois absides, tesson de vase fig. 155) cette chapelle peut dater du milieu du 12ème s. et avoir servi de catholicon à un couvent antérieur.

Le catholicon. L'extérieur. Le catholicon actuel (p. 23) présente à l'extérieur la forme d'un gros cube auquel sont accolées à l'Est trois absides saillantes (fig. 21), et qui est surmonté de six coupoles (fig. 17, 20): une grande au centre, quatre plus petites aux coins, satellites de la première, et enfin une sixième, plus légère, supportée par de minces colonnettes en marbre et placée au dessus de l'axe de la façade, pour servir éventuellement de clocher.

Par ses rangées de fenêtres bilobées (fig. 17, 20) disposées sur deux étages au dessus d'un rez-de-chaussée à l'allure de forteresse, la Parig. donne à première vue l'impression d'un palais florentin de la première Renaissance. En effet, si on élimine les absides du sanctuaire et les coupoles du toit et si l'on prolonge vers l'extérieur la corniche en briques du monument, on obtient, transposée en style et en matériel

byzantins, une image semblable à celle des palais primitifs de Florence, tels que ceux des Pazzi, Medici, Strozzi et Gondi. Cependant cette ressemblance est plutôt fortuite, parce qu'elle ne vaut que pour l'état actuel de l'église, qui n'était pas tout à fait le même au 13e siècle. En effet, si l'on examine de près l'extérieur du monument on constatera l'existence de plusieurs contreforts, légèrement saillants et disposés régulièrement sur les trois côtés de l'église (Nord, Ouest et Sud). Or, comme ces contreforts ne correspondent pas exactement aux points d'application des poussées des voûtes intérieures (fig. 18) il est évident qu'ils avaient un autre rôle et qu'ils servaient de soutien aux poutres en bois du toit d'un portique entourant l'église sur trois côtés. C'est pour la même raison que les murs du rez-de-chaussée sont construits en maçonnerie négligée et irrégulière, en contraste avec ceux des étages supérieurs qui sont construits en bonne maçonnerie cloisonnée. L'existence d'un portique devant le rez-de-chaussée du monument est par ailleurs démontrée d'une manière décisive par le fait que les fenêtres du rez-de-chaussée sont placées tellement haut que leurs extradors touchent les voûtes du plafond (fig. 43), ce qui n'aurait pas eu lieu s'il n'y avait pas eu de portique devant le rez-de-chaussée. Or c'est justement pour obtenir un éclairage direct du rez-de-chaussée que ses fenêtres ont été placées si haut. D'ailleurs l'existence de portiques en bois est attestée pour plusieurs églises de l'Epire, surtout dans le Nord (exemples à la p. 27).

Comme il a déjà été dit les étages supérieurs du monument sont construits en maçonnerie cloisonnée à peu près régulière, composée de moellons poreux alternant avec des arases de briques verticales et horizontales. Des dents de scie en brique et d'autres ornements céramoplastiques rompent la monotonie des surfaces planes. Parmi ces ornements, le plus impressionnant est une frise incrustée, haute de 0.45 m. qui se trouve au niveau de la base des fenêtres de l'étage supérieur sur les côtés Nord (fig. 20) et Est (fig. 22). Elle est composée de minces plaquettes de pierre blanche et de terre cuite gris bleu, disposées en damier (fig. 19 z) et fixées au mur par du mortier. Cette frise, lointaine descendante de l'opus reticulatum des Romains, se rencontre aussi parfois en Occident (Italie) mais elle est très fréquente sur les monuments byzantins du 2me millénaire depuis les Balkans jusqu'au Ténare (exemples aux p. 31 et 32). C'est le côté Est de l'église qui présente la plus grande variété d'ornements céramoplastiques: grecques (méandres) (fig. 19 r et 23), losanges homologues (fig. 24), ornements en forme de scie (fig. 25), ornements en arêtes de poisson ou zig-zag (fig. 19 b) etc. D'autre part, le côté du sanctuaire muni de cinq absides saillantes (fig. 22) est animé par des séries de niches décoratives qui, suivant le modèle de Constantinople, sont disposées en deux étages aussi bien sur les absides que sur les surfaces intermédiaires (fig. 21 et 22). Chaque niche, entourée d'une bande de dents de scie est ornée à l'intérieur de divers ornements céramoplastiques (fig. 21). Il faut enfin signaler la présence de flacons vernissés qui bordent d'une ligne dentelée le contour de la fenêtre médiane du sanctuaire (fig. 19 a et 29). (Autres exemples aux notes de la p. 36).

Les pages 35 à 39 sont consacrées à l'étude détaillée des fenêtres (meneaux

fig. 33, 34, encadrements fig. 29, 34) aussi bien de celles des absides que de celles des autres côtés de l'église (fig. 34). Plus spécialement la fig. 29 représente la fenêtre trilobée de l'abside principale, qui, étant presque entièrement abîmée en 1917 (fig. 22), fut restituée en 1950 dans sa forme primitive.

Quant aux coupoles, qui sont bâties totalement en briques, à l'exception des deux coupoles satellites du côté Est où l'on a fait en même temps usage de quelques moellons, on remarquera que la forme actuelle de leur toiture n'est pas l'originale. Autrefois les arcatures en dents-de-scie qui entourent leurs baies, devaient porter des corniches en briques, homologues, courbes et superposées, de sorte que l'ensemble du tambour se terminait vers le haut par une ligne ondulée, suivant le modèle des églises de Constantinople. La forme actuelle de la toiture qui présente une corniche circulaire horizontale fut donnée aux coupoles lors d'une réparation — probablement celle de 1865 — à en juger par la maçonnerie grossière qui remplit les intervalles entre les arcatures en dents-de-scie (fig. 35). Il faut ajouter ici que, pendant les récents travaux de restauration, on a constaté que le vide qui sépare la voûte hémisphérique de la coupole centrale et la surface supérieure du tambour était rempli de cruches (fig. 36), évidemment pour alléger le poids du remplissage.

La plus singulière des six coupoles du toit se trouve au dessus de la façade. Appuyée sur six minces colonnettes de marbre, reliées par des arcades en plein cintre, elle est surmontée d'un toit conique (fig. 17). Les fûts de ses colonnes ne sont pas cylindriques, mais sont constitués par la combinaison d'un cylindre incomplet et d'un pilier carré (fig. 39). Leurs chapiteaux, couronnés d'une imposte, sont décorés tantôt de rinceaux de vigne rendus d'une manière naturaliste (fig. 40) et tantôt de fleurs de lys (fig. 41) entre des rinceaux de vigne et une bande de feuilles de laurier ou un bourrelet, décoration qui témoigne d'une influence occidentale. Un troisième type de chapiteau à feuilles de roseau (fig. 42) couronne les colonnettes du fond.

L'intérieur de l'église (p. 47 et s.). Comme on voit sur le plan (fig. 18) l'église est composée 1° d'un noyau principal qui se termine à l'Est par trois absides, 2° de deux ailes qui flanquent ce noyau et forment des chapelles — des Taxiarches au Nord et de St Jean Prodrome au Sud — se terminant également à l'Est par des absides et 3° d'un narthex qui s'étend à l'Ouest devant le noyau et les ailes. Le noyau se prolonge en hauteur jusqu'à la grande coupole qui le couronne, tandis que les ailes et le narthex portent des tribunes ou catéchumènes (fig. 43 et 44) avec deux chapelles au N. et au S. qui se terminent à l'Est par des absides (fig. 44). C'est aux angles de ces tribunes que se dressent les petites coupoles satellites de la grande et c'est au milieu de la façade Ouest que se trouve la charmante petite coupole sur colonnettes qui servait peut-être de clocher (fig. 43).

Les ailes et le narthex sont couverts, tant au rez-de-chaussée qu'aux tribunes, par des voûtes d'arête ou de calottes (fig. 43, 45, 46).

Un cas étrange — qui cependant n'est pas très rare dans les églises byzantines — trouve son application aussi à la Par. C'est l'absence d'escalier d'accès aux tribunes,

qui, d'après le modèle de la capitale, étaient réservées aux femmes des despotes et à leur suite. En effet, la montée aux tribunes s'effectue aujourd'hui par un escalier tournant de construction moderne adapté à un grand trou opéré dans une voûte d'arête de la chapelle Sud. Il faut toutefois signaler que les tribunes n'ont pas pu être achevées, comme on le voit à la surface irrégulière de leur sol et à l'absence d'enduit sur leurs murs.

Au rez-de-chaussée, les chapelles et le narthex communiquent avec le naos par des portes (fig. 18); par contre dans les tribunes les chapelles et le narthex forment un déambulatoire continu qui donne sur le naos par trois fenêtres bilobées (fig. 44) dont les colonnes médianes surmontées d'impôstes, présentent quelques chapiteaux en corbeille (fig. 48) qui témoignent d'une influence occidentale. Les espaces entre les colonnes médianes et les jambages des fenêtres étaient fermés par des parapets protecteurs, dont on distingue les trous d'attache sur les jambages.

Le naos. Le narthex et les chapelles latérales surmontées de leurs tribunes entourent, comme il a déjà été dit, le noyau, c.à.d. le grand espace carré (9.15×9.20) de trois côtés (N.O. et S.) le quatrième étant occupé par le sanctuaire. Cet espace central, qui est le naos proprement dit, s'élève en hauteur comme une tour, sans interruption depuis le sol du rez-de-chaussée jusqu'à la coupole centrale qui le couvre et lui fournit la lumière (fig. 51 et 52).

Un fait remarquable à retenir est que les deux côtés latéraux (N. et S.) du noyau, débarassés récemment de l'enduit qui les couvrait, montrèrent qu'ils avaient été bâtis comme si la tour du noyau était destinée à être libre c.à.d. sans les chapelles qui la flanquent. En effet d'une part les deux portes qui mènent aujourd'hui aux chapelles présentent des arcatures en briques très soignées et entourées de cordons de dents de scie qui se prolongent de part et d'autre sur les murs latéraux, bâtis, eux aussi, suivant le système isodome cloisonné (fig. 30): d'autre part, on aperçoit plus haut sur ces mêmes murs une frise composée d'ornements céramoplastiques rhomboïdes (fig. 30) à peu près semblables à ceux de la grande abside du sanctuaire (fig. 29). D'après ces données il est très probable que le projet primitif de l'église ne comprenait pas les chapelles et qu'on avait déjà commencé à bâtir l'église sans les chapelles et leurs tribunes c.à.d. suivant le parti dit «insulaire» (adopté aux églises de Chios et de Chypre) et que plus tard on a changé d'avis et modifié le projet, peut-être pour des raisons de statique ou autres, et l'on a ajouté les chapelles avec leurs tribunes c.à.d. adopté le parti des églises de la Grèce continentale et du Péloponnèse. Deux faits corroborent cette hypothèse: sur le socle des absides existent encore les joints formés par les angles N.E. et S.E. du naos très nettement visibles sur la fig. 156; d'autre part, tandis que les trois grandes absides du sanctuaire qui correspondent au naos, présentent à l'extérieur deux bandes horizontales en marbre qui divisent le socle des absides en trois zones (fig. 22), les absides des chapelles n'en ont qu'une seule et de coupe différente. Et l'on se demande: si l'on ne doit pas attribuer la modification du projet primitif à l'architecte qui, suivant la tradition, aurait

achevé l'église plus belle en changeant le projet de son maître, ce qui excita la jalousie de celui-ci?

Système de soutien de la coupole (p. 55 à 65). Sur chacun des quatre murs du naos sont construites deux antes rectangulaires, qui s'élèvent jusqu'à une hauteur d'environ 11.60 m. (fig. 51 à 54). Chacune de ces antes se subdivise dans la hauteur en trois parties à peu près égales. Les deux subdivisions inférieures, prises ensemble, occupent l'espace jusqu'aux tribunes.

Deux colonnes en marbre, corinthiennes, non cannelées, sont placées l'une derrière l'autre, devant la partie médiane de chaque ante; il n'y en a qu'une à la partie supérieure (fig. 51 - 58). Toutes ces colonnes s'appuient sur des consoles horizontales, qui sont des fûts de colonnes en marbre, encastrés dans le mur de la tour, de manière que l'un de leurs bouts traverse l'ante et le mur, auquel celle-ci est accolée, et l'autre se projette vers l'intérieur de la tour, faisant office de support (console) pour les colonnes qui se dressent au dessus (fig. 54 et 55). Il est à remarquer que les fûts - consoles de la partie supérieure sont projetés vers l'intérieur bien plus que ceux de la partie inférieure (fig. 51, 52), de sorte qu'ils se trouvent en grande partie au dessus du vide et que nous avons là une disposition en porte-à-faux.

Malgré cela, c'est sur ces colonnes, prises deux-à-deux que l'architecte a appuyé les quatre berceaux à l'entrecroisement desquels est posée la coupole centrale (fig. 52 à 56). Par cette solution ingénieuse on est parvenu à restreindre jusqu'à 5.80 m. le diamètre de la coupole. La cause pour laquelle on a adopté cette solution doit être attribuée à des raisons esthétiques.

En effet, si l'on avait choisi le système dit octogonal en appuyant la coupole sur huit points situés par deux sur les quatre côtés du naos, le diamètre de celle-ci devenait trop grand. Si, d'autre part, on avait employé le système d'appui de la coupole sur quatre colonnes libres placées dans le naos, cette solution aurait eu le désavantage non seulement d'encombrer le naos par quatre colonnes gênantes, mais aussi de rendre la coupole trop petite par rapport au volume de l'église. On a donc préféré une solution moyenne, par laquelle la coupole aurait un moindre diamètre sans toutefois utiliser au rez-de-chaussée des colonnes encombrantes.

Cette solution ingénieuse a de plus le mérite d'habiller les parois du naos d'un grand nombre de colonnes, qui lui donnent un aspect à la fois riche et monumental.

L'idée d'habiller les murs intérieurs des édifices par des colonnes superposées est un legs des anciens Romains. Appliquée d'abord dans les mausolées (Spalato) et dans les thermes des temps impériaux, puis dans les absides des sanctuaires (Sohag) et les cryptes d'églises chrétiennes (Grenoble), elle se retrouve aux temps byzantins dans une église du milieu du 11e s., la Nea Moni de Chios. Cet élément commun à la Nea Moni et à la Parigoritissa a induit certains à penser que la Nea Moni a servi de modèle à la Parigoritissa. Cette opinion cependant ne tient pas compte de la différence de fonction des colonnes dans les deux édifices. En effet tandis qu'à la Parig. les colonnes, placées en encorbellement, travaillent à la flexion, celles de la Nea Moni ne

sont que des minces colonnettes décoratives accolées aux antes et travaillant seulement contre la pesanteur des parties supérieures. La solution appliquée à la Parigori-tissa reste donc unique en son genre; elle ne se retrouve dans aucune autre église byzantine.

La décoration architecturale et sculptée. Les colonnes du premier et du deuxième étage qui prennent appui sur les consoles sont toutes remployées; elles ont été prises à des monuments de l'ancienne Ambracie ou plutôt à ceux de la voisine Nicopolis. Munies de bases ioniques et de fûts lisses, elles sont toutes couronnées de chapiteaux corinthiens de types variés, surmontés d'une imposte en guise d'abaque. Certains de ces chapiteaux appartiennent à l'époque romaine tardive et portent soit un (fig. 62) soit deux rangs de feuilles d'acanthé en saillie, des volutes se rencontrant sous les angles de l'abaque et une fleur stylisée au dessus de l'axe de chaque côté (fig. 59). D'autres chapiteaux présentent en bas un rang de feuilles d'acanthé et en haut un rang de feuilles d'eau (fig. 60). Il y a aussi des chapiteaux paléochrétiens avec des feuilles d'acanthé très stylisées, plaquées sur le noyau et sans aucun modelé (fig. 61). Ce manque d'homogénéité des chapiteaux montre clairement qu'ils n'ont pas été préparés exprès pour la Parig. mais qu'ils ont été enlevés à des monuments plus anciens.

Il en va tout autrement pour les colonnettes décoratives du troisième étage, qui, loin d'avoir l'aspect classiquisant des colonnes du premier et du deuxième étage, présentent un style et un travail romanisants qui vont de pair avec la décoration sculptée de leurs bases et avec les sculptures qui garnissent l'intrados des fronts des berceaux qui soutiennent la coupole.

Or, ces colonnettes, placées en encorbellement au dessus des colonnes du deuxième étage, reposent sur des bases ornées de monstres (fig. 66-69) ou de bêtes (fig. 65) d'une allure et d'un travail tout à fait occidentaux. Leurs chapiteaux présentent également une forme et une décoration romanisantes (fig. 70-75). Or il est très probable que les sculptures qui ornent leurs bases représentent des bêtes de l'Apocalypse et des symboles des Evangélistes qui, comme nous le verrons, étaient représentés sur les pendentifs placés entre les berceaux qui soutiennent la coupole. Ainsi la sculpture de la fig. 69 qui représente d'une part un dragon écailleux et de l'autre des têtes de petits enfants, doit être le dragon de l'Apocalypse (12.9.10) «le grand dragon, le vieux serpent, appelé diable, qui s'est dressé devant la femme accouchée, prêt à dévorer l'enfant qui serait né». D'autre part le grand aigle plein de vie et d'élan (fig. 65) doit être le symbole de St. Jean le Théologien, auteur de l'Apocalypse, d'autant plus qu'il est placé justement sous le pendentif S. Est qui, comme nous allons le démontrer, contenait la mosaïque représentant cet Evangéliste.

Les colonnettes du troisième étage étaient au nombre de seize, mais il n'en reste aujourd'hui sur place que huit. Elles sont disposées par deux sur chacun des huit piédestaux des berceaux de la coupole. L'une d'elles servait de support à l'arc sculpté qui revêtait l'intrados de chaque berceau (fig. 63), tandis que l'autre supportait

une arcature en ogive de plus petites dimensions, placée devant la petite arcade qui relie les piédroits des angles de la tour (fig. 76). Cette dernière arcature gothique est subdivisée à l'intérieur par des segments arqués en forme de trèfle à tiges striées, à la rencontre desquelles se trouve une fleur de lys. L'arcature est, à la naissance de chacun des deux demi-arcs, ornée de reliefs représentant une bête debout, de la bouche de laquelle sortent des entrelacs munis alternativement de feuilles de vigne et de grappes de raisin, motif très usité dans les miniatures occidentales. Malheureusement il ne reste qu'une seule de ces arcatures, celle de l'angle Nord Est (fig. 64).

La décoration sculptée des grands arcs. Sous les fronts des berceaux Nord et Ouest sont fixées des sculptures en haut relief formant les onze voussoirs d'un grand arc légèrement brisé (fig. 63 et 78). Ces voussoirs, attachés à l'intrados des berceaux par de fortes agrafes en fer, s'appuient aux naissances de l'arc sur la poutre en bois qui sert de tirant au berceau (fig. 63). Sous les extrémités de cette poutre sont placées les colonnettes, dont il a été question tout à l'heure, qui servent ainsi, en quelque sorte, de support au grand arc dont elles complètent le cadre. Il faut dire cependant, dès maintenant, que aussi bien les colonnettes que les sculptures des arcs ont été ajoutées après coup, évidemment pour enrichir la décoration de l'intérieur de la tour. Il semble que, faute de ressources ou à cause de circonstances défavorables, on ne soit pas arrivé à munir aussi de sculptures les deux autres berceaux (Est et Sud).

La disposition des figures de la composition (fig. 78) rappelle la décoration des arcs successifs dont sont constitués les portails des cathédrales romanes et gothiques. Elle n'est pas cependant tout à fait étrangère à l'art byzantin, qui l'applique surtout à des petits arcs des ciboria et à des encadrements demi-circulaires de fresques ou de mosaïques, avec cette différence que les sculptures inscrites à l'intrados des ciboria ne sont pas libres, comme ici, mais construites d'une pièce avec leur cadre. Il existe en outre une autre différence entre les figures des ciboria et celles des arcs de la Par. Ce sont les dimensions de ces arcs. C'est en effet pour la première fois qu'on a osé à la Par. décorer des arcs d'un si grand diamètre (3.80 m.), ce qui est dû évidemment à une influence occidentale. Il faut aussi noter que la clef de l'arc est plus grande que les dix autres voussoirs, parce qu'elle porte attachée une plaquette sur laquelle on a sculpté le sujet principal de la composition : la Nativité du Christ (fig. 79). La Vierge étendue sur un lit de paille soulève un peu et tourne vers l'avant la partie supérieure de son corps, en appuyant sa tête sur son bras droit replié au coude, tandis que sa main gauche est portée en biais sous le coude droit (fig 79). Cette position de la Vierge apparaît souvent sur des miniatures occidentales (exemples à la n. 2 de la p. 85). Au-dessus de la Vierge est représenté, couché parallèlement, L'Enfant divin emmailloté, réchauffé par l'haleine du boeuf et de l'âne, ses adorateurs muets.

De part et d'autre de la scène de la Nativité sont représentés deux anges à la chevelure crépue, composée de petites boules. Celui de droite tend vers le Seigneur ses mains suppliantes unies—motif occidental—(fig. 80), tandis que celui de gauche

(fig. 81) tient une plaque sur laquelle est inscrit le passage de Luc 2.14 (p. 88, A). Les ailes ployées des anges présentent une forte stylisation. Sous l'ange de gauche est représenté, assis dans sa position pensive habituelle, le bon Joseph (fig. 82) et à droite le prophète David, coiffé d'un chapeau-couronne triangulaire, signe de sa royauté. Le prophète-roi (fig. 83) revêtu d'une tunique talaire et d'un manteau agrafé devant la poitrine, tourne en biais vers le haut sa tête à longue chevelure. Il montre également de sa main gauche le Sauveur, tandis que de sa main droite il tient un rouleau déployé où est écrit un passage des Psaumes (17.10) (p. 88, B). Sous Joseph sont représentés de bout et marchant l'un derrière l'autre, les Mages (fig. 84) au nombre de deux, faute d'espace. L'un d'eux, jeune et imberbe, a la chevelure courte, l'autre vieux et barbu, a une longue chevelure, tombant sur les épaules. Tous les deux portent les petits chapeaux caractéristiques des Orientaux et tiennent des coffrets contenant les dons qu'ils viennent offrir à la Vierge en couches et à son fils.

En face de mages sont représentés, à droite, sous David, les Bergers, deux aussi, faute d'espace: un vieillard et un jeune homme (fig. 85). Le vieillard barbu, porte un costume de mélotte et des pantalons serrés. Il se tient debout tenant de sa main gauche un bâton, tandis qu'il tend vers le haut sa main droite montrant le Sauveur. Son jeune compagnon, habillé d'un chiton de lin sans manches et de pantalons de mélotte est coiffé d'un grand chapeau conique. Assis sur un rocher il se distrait en jouant d'une longue flûte (fig. 85). Chacun des bergers marche sur un mouton, dont l'un est représenté couché sur le dos et l'autre debout sur ses pattes de derrière.

Ici se termine la série des personnages qui constituent d'habitude la composition de la Nativité; à vrai dire, les mages appartiennent souvent à une autre composition. Le reste des personnages de l'arc représentent des Evangélistes et des Prophètes qui ont prédit la naissance du Christ. Ainsi sous les mages est représenté l'Evangéliste St Luc, qui relate plus longuement que les autres dans son évangile les événements relatifs à la naissance du Christ et l'annonce aux bergers. L'Evangéliste est représenté (fig. 86) avec une riche chevelure stylisée, tenant de sa main gauche une plaque et portant sa main droite devant la poitrine. Sur la plaque est inscrit le passage Luc 2, 3 (p. 88, r).

En face de St Luc est représenté sur la moitié Est de l'arc le prophète Michée (fig. 87) bénissant de la main droite et tenant de la gauche un rouleau déployé portant l'inscription Mich. 5, 2 (p. 88, Δ). Enfin les deux figures inférieures représentent, celle de gauche le prophète Jérémie (fig. 63 et 78) et celle de droite le prophète Isaïe (fig. 63 et 78) portant des plaques inscrites avec les passages (Jér. 3.35 et Is. 9.6 p. 84 et 88 E - Ϝ).

La Nativité figurée sur la clef se retrouve presque identique sur un relief en marbre du musée byzantin d'Athènes, excepté la position de la Vierge qui, à Athènes, est représentée simplement étendue sur le lit, tandis qu'à la Parig. elle tourne de biais la partie supérieure du corps en appuyant la tête sur le bras droit. Cette dernière position très fréquente en Cappadoce et à Byzance a été introduite en Italie mé-

ridionale par les moines basiliens. Nous la rencontrons en effet sur des fresques du 13e s. de l'Italie méridionale, aussi bien que sur des icônes portatives de l'Ecole de Sienne, dans des enluminures de manuscrits occidentaux et dans des monuments plus anciens tels que le relief de Zara. Il est donc très probable que c'est de l'Italie du Sud qu'elle a pénétré en Épire, d'autant plus que des liens très étroits unissaient les despotes d'Épire aux Anjou de Naples. Il faut aussi ajouter que non seulement le sujet mais aussi la technique de l'exécution des sculptures de la Parig. montre la manière caractéristique de l'art italien du Moyen - Age: la forte stylisation, le très léger modelé des plis des vêtements, les corps trapus, les vêtements serrés contre le corps, le fort relief des têtes, disproportionnées par rapport au corps, la naïve âpreté et la gaucherie tout enfantine de l'artiste s'efforçant d'imiter la nature, sont des preuves solides que l'exécution de nos reliefs a été confiée à des artistes de second rang appelés d'Occident. Et s'il reste encore quelque doute là dessus, il peut être dissipé par la similitude de l'arrangement et du style de nos prophètes avec ceux du portail de S. Clemente in Casauria et avec les reliefs du pluteus du 12e siècle provenant de San Bartolomeo all'Isola, d'un art purement roman.

Cependant, malgré sa gaucherie, l'artiste de la Par. est parvenu à donner à la tête de la Vierge (fig. 88) une expression digne d'attention. En effet son silence religieux, la sérénité des traits de son visage et son regard dirigé vers l'espace, donnent l'impression que la Mère de Dieu réfléchit sur les paroles des prophètes et de l'ange qui viennent de se réaliser, en d'autres termes, qu'elle «entend son âme».

Passons maintenant à l'examen de l'arcature Ouest (fig. 90). Le point principal de toute la composition se trouve, ici aussi, sur la clef de l'arc où est représenté l'Agneau du Seigneur portant le péché du monde (Jean a, 29e p. 88, z). L'agneau (fig. 91) est travaillé presque en ronde bosse, de profil, marchant vers la droite. Son poil est rendu avec une grande stylisation. Il est agenouillé sur ses pattes de devant qui, repliées en arrière vers le haut, retiennent entre elles sur la droite une croix «latine» qui porte l'inscription I - X - N - K (= Ἰησοῦς Χριστὸς Νικῶ). La tête courbée de l'agneau est entourée en arrière-plan d'un nimbe crucigère; l'on en déduit, ce que l'on connaît par ailleurs, que l'agneau symbolise le Christ et la combinaison de l'agenouillement avec la croix qu'il porte doit symboliser le Christ traîné au crucifiement. Et c'est en effet le crucifiement que l'on a voulu représenter sur l'arcature Ouest, comme on le voit aussi par les inscriptions que portent les autres figures de la composition qui sont toutes relatives à la Passion du Christ sur la Croix. Ces figures sont: de part et d'autre de l'agneau les Evangélistes Jean et Mathieu, représentés non en personnes mais sous la forme de leurs symboles: à droite Mathieu sous la forme d'un ange (fig. 92) et à gauche Jean, sous la forme d'un aigle nimbé (fig. 93). Ces deux êtres symboliques portent des plaques avec inscription; l'une est le passage 17, 35 de l'Evangile selon Mathieu (p. 88, H); l'autre, que tient l'aigle dans ses griffes crochues, est empruntée à l'Evangile selon Jean (19, 16e p. 88, Θ). Il est à remarquer que, tandis que l'ange de Mathieu a été rendu avec la mollesse et la dispro-

portion du corps commune aux figures de l'arcature Nord, l'aigle de Jean (fig. 93) présente une composition à la fois décorative et vigoureuse. Dans la représentation de l'aigle, l'artiste a pu rendre très heureusement la vitesse, la force et la vue perçante du roi des oiseaux.

Les autres personnages de la composition sont ici également des prophètes. Ainsi, sous l'aigle de Jean est représenté le jeune roi-prophète Salomon (fig. 94) revêtu de sa robe royale et coiffé d'une couronne triangulaire. De sa main droite, levée vers le haut, il montre l'agneau, tandis que de la main gauche il tient un rouleau à demi-déployé sur lequel est inscrit le passage 3, 11 de son Cantique des Cantiques (p. 88, 1).

Symétriquement c.à.d. sous l'ange de Mathieu, est représenté le roi prophète David (fig. 95) portant une tunique talaire et une riche chasuble et sur la tête le chapeau-couronne triangulaire. Il a la même attitude que Salomon et sur la plaque qu'il tient se trouve le passage 2, 2 de ses Psaumes (p. 88, 1r).

Au-dessous de Salomon on a représenté avec la même attitude que les précédents le prophète Job portant une plaque avec le passage 38, 17 de ses prophéties (p. 88, 1A) et au dessous de David, le prophète Moïse (fig. 97) portant une plaque inscrite avec le passage 28, 66 du Deuteronome (p. 88, 1Δ).

Enfin aux naissances de l'arcature ont été représentés, toujours dans la même attitude, les prophètes Zacharie (fig. 96 en bas) portant la *ξίδαρις* coiffe caractéristique des prêtres de l'Ancien Testament, et tenant une plaque sur laquelle est inscrit le passage 19, 37 de l'Evangile selon Jean (p. 88, 1B). Sous Zacharie devait se trouver un autre prophète qui, arraché de sa place, fait aujourd'hui défaut (fig. 90). Il a été remplacé, il y a quelques années, par une pile de briques.

Sur la partie droite de l'arcature ont été représentés en haut le prophète Isaïe (fig. 98) et en bas le prophète Jérémie. Tous deux, à cause d'un calcul erroné de l'espace disponible, ont été rendus courtauds et paraissent, surtout le dernier, plutôt agenouillés que debout. Leur tête posée horizontalement sur leur cou cylindrique vertical, porte une longue chevelure retombant en riches boucles sur leurs épaules. Tous deux lèvent la main droite montrant l'agneau, tandis qu'avec la main gauche ils tiennent des rouleaux à demi déroulés, sur lesquels sont écrits des passages de leurs prophéties (Is. 53.7 - Jér. 2, 18) (fig. 88, 1E et 1Γ).

Contrairement à la représentation de l'arc nord, exécutée d'après une imitation indirecte de modèles orientaux, la composition de l'arc Ouest a été conçue d'après des modèles occidentaux; c'est ce qu'indique clairement la représentation de l'Agneau sur la clef, qui, interdite par l'église orientale, en vertu d'un canon du Synode in Troullo, a été retenue en usage exclusivement en Occident. Et l'on se demande comment a été permise ici sa représentation?

L'examen des sculptures qui composent les deux arcades a prouvé qu'elles ont été exécutées par des artistes étrangers — très probablement des Italiens — rappelés par les despotes d'Epire. S'il en est ainsi, ce sont ces mêmes artistes qui ont aussi exécuté

les sculptures complexes et tourmentées qui servent de bases aux colonnettes décoratives du troisième étage et qui représentent très probablement les symboles des Évangélistes ou des bêtes de l'Apocalypse. C'est aux mêmes artistes qu'il faut aussi attribuer les petites arcatures en ogive et les jolis chapiteaux romans et gothiques des colonnettes du troisième étage et des colonnes de la légère coupole qui surmonte la façade de l'église.

La décoration sculpturale du rez-de-chaussée. En opposition avec la décoration des parties supérieures de l'église, fortement influencée par l'art occidental, la décoration sculpturale du rez-de-chaussée est purement byzantine.

Il faut d'abord noter que les murs du naos étaient revêtus jusqu'au niveau des tribunes d'un placage en marbre qui aujourd'hui n'est conservé qu'au dessus de la porte royale mais qui, auparavant, couvrait toutes les parois, car on constate l'existence en plusieurs points de la base du mur de pièces du toichobate en marbre, sur lequel reposait ce placage. Un grand morceau de ce toichobate s'est conservé près de la porte par laquelle le naos communique avec la chapelle Sud. Il est même curieux que ce toichobate s'étende sur toute l'ouverture de la porte (fig. 99).

Le toichobate, haut de 0.114 m. présente en bas une plinthe et au dessus d'elle une moulure lesbique renversée (fig. 100). Au-dessus du toichobate étaient posées des plaques d'incrustation multicolores, dont on a retrouvé un certain nombre de fragments d'une épaisseur de 0.025 à 0.03 m. Ces plaques étaient fixées au mur par de longs clous de fer (fig. 101) dont quelques-uns ont été retrouvés encore en place. Aux joints horizontaux ou verticaux des assises des plaques s'interposaient de minces pièces de marbre, appelées jonctions (ζεύξεις) c.à.d. des plaques étroites et oblongues, ornées à l'extérieur tantôt d'un tore et tantôt d'entailles en guise de dents (fig. 102); on en a retrouvé plusieurs pièces. Des ζεύξεις semblables mais portant une décoration d'astragales ou de simples tores, sont conservées encore in situ sur le mur qui surmonte l'arc de la porte royale où elles forment les cadres de tableaux rectangulaires de marbre, disposés par trois en deux séries parallèles et verticales de part et d'autre de l'arc (fig. 103). Ces ζεύξεις en marbre blanc du Pentélique sont remarquables pour leurs astragales purement byzantins, composés alternativement d'une pièce oblongue fusiforme et de trois boutons en forme de vertèbre (fig. 103, détail).

En des temps postérieurs (16e s.) la partie médiane de la surface a été décorée probablement par une fresque dont il ne reste aujourd'hui qu'une bande horizontale imitant des dents de scie (fig. 103).

Le revêtement en marbre de la paroi Ouest était enrichi par un décor en relief champlévé qui revêtait non seulement le grand arc en plein-cintre de la porte royale mais aussi les deux triangles M et N (fig. 103) créés de part et d'autre de l'extrados de l'arc. Le revêtement de l'arc était composé de voussoirs, attachés par des agrafes de fer sur les briques de l'arc (fig. 103). Ces voussoirs larges de 0.40 m. étaient primitivement au nombre de onze. En 1917, quand j'ai entrepris pour la première fois l'étude de l'église, il n'en restait que cinq (A, B, Γ, Z et H de la fig. 103). Mais il y a

4 ans, en démolissant quelques constructions postérieures de la prothèse j'ai eu l'agréable surprise de retrouver deux voussoirs, heureusement très bien conservés (fig. 104 et 105), qui appartenaient aux emplacements marqués par les lettres E et I sur la fig. 103. Ainsi il ne manque que quatre voussoirs (Δ , Θ , K et Λ) pour compléter la série.

La face externe des voussoirs était décorée d'ornements disposés en trois zones courbes: une plus large, au milieu, entre deux plus étroites. La zone médiane est occupée par une série de cercles reliés entre eux et avec les zones étroites par des noeuds. Les zones étroites sont ornées, celle d'en bas par des palmettes inscrites et placées dos à dos (fig. 104, 105) et celle d'en haut par des entrelacs de demi-palmettes (fig. 104, 105). Dans chaque cercle ont été sculptées des représentations minuscules de petites bêtes ou d'ornements, tandis que dans les vides entre les cercles et les bandes fut sculptée la fameuse inscription de fondation, dont nous allons parler plus loin en détail.

Tout le fond de la décoration et de l'inscription, creusé plus profondément que la surface plane des ornements, est rempli d'une matière rouge, mélange de cire et de poudre de marbre avec une substance colorée.

Examinons maintenant les décorations qui remplissent les cercles. La figure 106 donne une reconstitution de l'ornementation du linteau arqué de la porte royale qui montre qu'il y avait en tout dix-neuf cercles, dont il ne reste aujourd'hui que douze, dont voici le contenu, en commençant par l'extrémité gauche qui est conservée.

Dans le premier cercle est représenté, au milieu de feuillages, un lion marchant vers la droite. Sa longue queue se replie au-dessus de son dos et se termine en demi-palmette (fig. 107) (D'autres exemples sont fournis par la note 1 de la page 98). Dans le deuxième cercle sont représentés deux oiseaux affrontés qui viennent s'abreuver dans une fontaine située entre eux, thème décoratif très fréquent aussi bien dans l'art byzantin que dans l'art oriental.

Dans le troisième cercle sont représentés, dans la manière héraldique habituelle aux monuments orientaux, deux lions affrontés, à longues queues repliées vers le haut et se terminant en demi-palmettes¹. Des lions tout à fait semblables sont représentés sur une plaquette en terre cuite de provenance orientale au musée du Louvre. On les rencontre aussi sur des monuments byzantins du 12e, 13e et 14e s., affrontés ou isolés.

Dans le 4me cercle a été représenté un assemblage de quatre palmettes entrecroisées et dans le 5me un griffon marchant vers la droite, la tête tournée vers l'arrière et croassant. Sa queue, deux fois repliée vers le haut, se termine par une demi-palmette (fig. 107).

¹ Ce sont ces lions qui ont induit en erreur le prof. Sp. Lambros, qui les a regardés comme des ours, emblème ou symbole parlant des Orsini (Ursus), auxquels il a attribué la réparation de la Parigoritissa. Mais, comme nous avons dit, ces bêtes ont de longues queues et ne peuvent nullement être des ours !

Le 6me et le 7me cercle se trouvaient sur le vousoir Δ qui manque. Dans le 8me cercle est représenté un monstre ayant le devant d'un chien à longues oreilles, avec la langue pendante, mais portant des ailes et une queue de serpent enroulée et se terminant par un trèfle (fig. 110) (Exemples analogues à la note 5 de la p. 99). Ce thème, très fréquent dans les monuments orientaux est sans doute une variante de l'ancien hippocampe (autres exemples à la n. 2 p. 100). Dans le 9me cercle (fig. 108) est représenté un quadrupède avec les pattes de devant dressées et la queue sortant vers l'avant entre ses pattes d'arrière, thème très fréquent aussi bien pour les lions byzantins que pour ceux d'Orient.

Le 10me cercle, qui est celui de la clef, est rempli par la représentation d'un aigle bicéphale tenant dans ses griffes un objet de forme indéfinie (fig. 108). Les plumes de ses ailes ne sont pas, comme il est d'usage pour les aigles byzantins jusqu'au 12me s., unies et stylisées, mais écartées. Cette forme d'ailes a prévalu depuis le 13me s. (autres exemples à la n. 3 p. 100) et se retrouve plus tard dans les aigles bicéphales qui ont servi d'emblèmes ou d'enseignes aux empires postérieurs ou aux peuples qui se vantaient d'être parents, descendants, ou amis des empereurs byzantins (Tourcomanes, Bulgares, Serbes, Russes, Italiens, Autrichiens, Allemands etc.). La fig. 100 fournit un joli spécimen de griffon aux plumes écartées. Il provient probablement de la décoration de la Par. et se trouve maintenant au musée installé dans la chapelle Sud.

Dans le 11me cercle est représenté un quadrupède cornu, marchant vers la gauche, les pattes avant levées (fig. 108). Sa queue passe également entre ses pattes arrière, puis elle se dresse et se termine par une demi-palmette, tandis que le fond est rempli de feuillages. Le cercle suivant (12me) comprend un monstre marin ou un dragon ailé, semblable à celui du 8me cercle (fig. 110).

Après un vide de deux cercles (13me et 14me) viennent le 15me et le 16me cercle dont le premier contient un quadrupède cornu à longue queue repliée, marchant vers la droite entre des feuillages et le second une rosace à plusieurs pétales, qui nous rappelle des rosaces orientales très semblables (autres exemples à la n. 1 de la p. 101).

Les trois derniers cercles manquent malheureusement. Toutes les représentations mentionnées de bêtes fantastiques, ailées pour la plupart, ont leur origine probable dans des modèles anciens et plus récents de l'Orient, où puisait ses inspirations non seulement l'art byzantin (surtout depuis le 9me s. après J. C.) mais aussi l'art grec archaïque primitif (septième s. av. J. C.) et l'art préhistorique de la Grèce. Nous trouvons souvent une survivance de cette tradition non seulement dans les thèmes mais aussi dans l'art même et dans la technique.

Par opposition aux sculptures des monstres que l'on trouve dans le naos, dont plusieurs traduisent sans doute la lutte entre le Bien et le Mal (de l'Eglise contre le Diable), les représentations de bêtes fantastiques contenues dans les cercles de l'arc de la porte royale ne sont que de simples ornements et c'est une erreur que de chercher à voir dans ces ornements — dont un usage très fréquent a été fait aussi bien par l'art byzantin que par celui de l'occident médiéval — un sens plus profond.

De la décoration plastique de la paroi Ouest sont conservées deux pièces importantes. L'une d'elles (fig. 111), malheureusement mutilée, se trouve dans le triangle M de la fig. 103. Elle représente un aigle de profil, dont on voit la longue queue très stylisée et les pattes qui tiennent dans leurs griffes un lièvre effrayé, thème de provenance orientale, très usité aussi bien dans l'art grec ancien que dans l'art byzantin (autres exemples aux notes 2 et 3 de la p. 102). La représentation est ici aussi champlevée, conservant parfaitement le rouge mélange de cire et de marbre pilé coloré qui remplit le fond.

La seconde, pièce qui conserve encore presque intacte sa forme triangulaire, (fig. 112) était, elle aussi, champlevée, mais elle ne conserve pas le mélange coloré qui couvrait jadis son fond rude. Elle représente un lion de profil s'élançant vers la droite, la langue pendante. L'une de ses pattes arrière est posée sur une gazelle qui court, tandis que sa longue queue repliée au-dessus de son dos se termine par une demi-palmette. La scène se passe dans un paradis (=jardin) indiqué par plusieurs branches fleuries qui remplissent le champ et s'harmonisent avec les palmettes de la queue. Les yeux et la crinière de l'animal sont rendus par des incisions, tandis que tout le reste de la surface du corps a été laissé complètement plan, sans aucun modelé.

Cette seconde pièce fut récemment trouvée encastree dans une construction postérieure de la prothèse du naos, mais sa place était sûrement dans le triangle N de la fig. 103, dans lequel elle a été de nouveau placée.

La décoration plastique de la partie du mur au-dessus de la porte royale nous fournit une idée de la richesse du revêtement qui devait, sans doute, exister aussi sur les autres parois jusqu'à la hauteur des tribunes; ceci d'ailleurs est prouvé par l'existence sur le mur nord de plusieurs longs clous de fer qui servaient à fixer les plaques du revêtement. Il est très probable que sous le mortier qui couvre encore les parois du naos on pourra découvrir encore d'autres morceaux du revêtement de marbre.

Le templon (p. 103). La décoration sculptée du naos était complétée par l'iconostase en marbre qui se dressait entre les deux murs du côté Est du naos. Cette iconostase en marbre, détruite probablement lors de la conquête d'Arta par les Turcs, a été remplacée plus tard par une iconostase en maçonnerie, épaisse de 0.47 m. et haute de 3.25 m. couverte de fresques postérieures.

En démolissant avec soin la base de l'iconostase postérieure nous sommes parvenus, il y a quelques années, à dégager le stylobate de l'iconostase byzantine (fig. 113) qui s'étendait entre les fronts des deux murs qui séparent le bema, dans une longueur de 3.70 m. Ce stylobate est composé de deux plaques d'inégale longueur, épaisses de 0.17 m. qui présentent sur leur face externe une moulure analogue à celle du toichobate (fig. 118). Grâce à un fragment de colonnette en marbre trouvé récemment dans le naos (fig. 114) nous sommes renseignés sur la forme des supports du templon. Ce fragment, malheureusement mutilé en haut et en bas, a une longueur de 1.15 m. et présente un assemblage de quatre minces colonnettes unies comme des cierges et inscrites dans un carré de 0.18×0.195 (fig. 114). Cela s'accorde très bien avec les

dimensions des cavités carrées qui existent sur la surface du stylobate. La forme des colonnettes du temple se retrouve aussi dans d'autres monuments byzantins d'Arta, comme p. ex. au catholicon des Blachernes, où les minces colonnettes sont liées, vers la moitié de leur hauteur, par un noeud; ici au lieu de noeud se présente un bandeau plat, haut de 0.235, ceignant les colonnettes et décoré d'une tresse sculptée (fig. 114 et 118).

C'est de ce même temple que doit provenir sans doute une plaque de chancel d'un travail excellent, malheureusement très mutilée, qui fut trouvée encastrée dans la fenêtre trilobée du bema, lors de sa reconstruction. Cette plaque ($0.905 \times 0.915 \times 0.03$) entourée d'un cadre lisse, présente la décoration suivante: autour d'un cercle central se dispose régulièrement un assemblage de bandes ornées de tresses (fig. 115). Les vides entre le cadre et l'assemblage étaient remplis au milieu de chaque côté par un animal de petites dimensions, très probablement un lion, bondissant avec force, les pattes largement écartées, la queue repliée au dessus du dos et terminée par une palmette; les angles étaient occupés par des croix. Les éléments conservés ont permis la reconstitution graphique du motif géométrique (fig. 116). Etant donné que la distance entre la cavité carrée du stylobate et le mur Sud est à peu près égale à la largeur du chancel (0.89), et que, d'autre part, il n'existe pas d'autre place pour lui, il n'y a pas de doute que ce chancel appartenait au temple byzantin.

Nous avons ainsi plusieurs éléments pour la reconstitution graphique du temple entier (fig. 118); nous n'en ignorons plus que la hauteur des supports, la forme de leurs chapiteaux et la forme de l'architrave qui les surmontait. Quant à cette dernière on pourrait l'identifier avec une architrave sculptée (fig. 117) trouvée dans une maisonnette derrière les cellules, si sa hauteur n'était pas trop faible. Il se peut cependant que cette architrave appartienne à un des deux compartiments latéraux du bema, le travail et la décoration de sa face antérieure — cercles et carrés entrelacés encadrant des oiseaux et de rosaces — s'accordant parfaitement avec la date du monument (13e s.).

Le sol du naos était pavé de plaques de marbre blanc, probablement pentélique, dont un certain nombre de fragments sont conservés in situ, le long des murs près du toichobate. Le plus grand fragment se trouve près de la porte par laquelle le naos communique avec la chapelle Sud, celle de St Jean. Les plaques du pavage y ont une épaisseur de 0.03 à 0.035 m. Il est possible, comme l'écrivent d'anciens voyageurs, que le sol était orné de petits morceaux de marbres multicolores, comme celui de Ste Théodora. Mais il n'en reste aujourd'hui rien, parce que le pavage a été détruit quand les Turcs ont transformé l'église en écurie. Plus tard le pavage abîmé fut remplacé par un nouveau au centre duquel fut placée une plaque de pierre carrée sur laquelle on a sculpté un aigle bicéphale (fig. 119), symbole de la résurrection de la Nation hellénique. Il faut ici mentionner que pendant les travaux récents on a découvert sous le pavage une petite monnaie franque en argent (tournois) avec la représentation du château d'Arta. Elle provient probablement des artisans occidentaux qui ont travaillé aux sculptures des arcades Nord et Ouest.

Les mosaïques. En dehors de la décoration plastique romanisante, le naos présentait aussi une décoration en mosaïque purement byzantine. Des restes considérables de celle-ci ont été conservés sur la coupole et quelques unes sur les pendentifs. Il est également certain qu'une décoration en mosaïque ornait le petit tympan au dessus de la voûte en berceau qui couvre le bēma, comme le prouve un petit fragment conservé qui représente un nimbe et une partie de la chevelure d'un personnage. Il est donc probable que sur les deux berceaux Est et Sud, qui ne portent pas de sculptures sur leurs fronts, il y avait une décoration en mosaïque, tandis que pour les deux autres berceaux (N. et O.) on a préféré la décoration sculptée que nous avons déjà examinée.

Comme d'habitude l'hémisphère de la coupole fut orné du buste colossal du Pantocrator, tandis que sur le tambour on a représenté des prophètes en pied, avec une taille un peu plus grande que nature. Entre les têtes des prophètes s'intercalent alternativement des Chérubins et des Séraphins, ainsi qu'une paire de Roues (pl. 1). Enfin sur les pendentifs ont été représentés, comme d'habitude, les Evangélistes.

La décoration en mosaïque a échappé heureusement au badigeonnage sous la domination turque, mais elle a subi cependant beaucoup de dégâts, surtout sur la moitié Ouest du tambour. En 1864-65 on s'est efforcé de réparer les dommages d'une part en remplissant les vides qui s'étaient produits entre les figures des prophètes et de l'autre — ce qui est pis — en reconstituant arbitrairement à la peinture le dessin des figures à moitié abîmées ou manquantes ou en repeignant les parties conservées des mosaïques avec de la peinture à l'huile dans le style Renaissance (*sfumato*) (fig. 120-121); ainsi le style original des représentations en a été fortement altéré. Toutes ces transformations ont été réparées il y quatre ans par le peintre restaurateur M. Ph. Zachariou, grâce à un échaffaudage fourni par la Direction des Anastyloses du Ministère grec de l'Instruction Publique. Les peintures à l'huile enlevées, les mosaïques ont retrouvé toute leur vie et leur splendeur.

Description des figures en mosaïque (p. 110 et s.). Le Pantocrator est représenté à une échelle beaucoup plus grande que les prophètes. Il suffit de mentionner que la tête du Christ a une largeur de 2.22 m., que sa main depuis le poignet jusqu'au bout des doigts mesure 1.45 m. et que l'Evangile qu'il tient mesure 1.55 × 1.35 m. Le Sauveur, bénissant de la main droite, tient de la main gauche un gros Evangile, dont on voit les boucles métalliques et la reliure, ornée de perles et de pierres précieuses multicolores (pl. 1 et 2). Un grand nimbe crucigère, garni de pierres colorées, entoure la tête du Seigneur. Tout le buste est contenu dans un cercle d'un diamètre de 4.53 m. bordé d'une étroite bande de méandres en spirales rouges sur fond blanc (pl. 1). Cette bande a remplacé ici l'arc-en-ciel qui souvent entoure le buste du Christ et symbolise le ciel.

Le Sauveur porte un chiton couleur marron doré qui laisse à découvert son cou. Sur le chiton est jeté un himation, couleur bleue de Prusse, qui recouvre entièrement le chiton, et dont sortent les mains traditionnellement longues du Christ. Il est à re-

marquer que tandis que la main droite qui bénit a gardé son dessin habituel avec le pouce épais tendu horizontalement et les quatre autres doigts incurvés au dessus de lui, la main gauche, qui tient l'Evangile, ne présente pas ce dessin particulier que l'on rencontre depuis la fin du 11e s. et pendant plusieurs siècles encore dans les monuments de la Capitale (Kahrié-Djami, chapelle de la Pammakaristos) ou des pays influencés par elle (Daphni, Sts Apôtres de Thessalonique, Nagoricino etc.).

L'expression du Pantocrator, Père et Fils à la fois, est ici sereine, solennelle et grave; elle n'est pas rude et morne comme, habituellement au 11e et au 12e s. suivant le Psaume (103, 32) qui dit que «le Seigneur veille sur la terre et la fait trembler». Tout au contraire ses grands yeux en forme d'amande, aux sourcils arqués, concentrent en eux toute la force de la figure et regardent le spectateur avec une douceur et une franchise tout évangéliques. Sa chevelure brune, divisée de part et d'autre du front «suivant la coutume des Nazaréens» et laissant à peine paraître les oreilles tombe de part et d'autre de la nuque, et compose avec la barbe courte et rectangulaire un encadrement sombre qui met en valeur le pâle visage du Sauveur. Et comme il arrive à la plupart des Pantocrators byzantins et post-byzantins, la chevelure ne se présente pas symétriquement dans sa retombée sur les épaules, mais descend davantage sur le côté gauche.

Les autres traits caractéristiques du Pantocrator, fixés depuis des siècles, ne manquent pas à notre figure: pommettes saillantes, nez droit, grandes pupilles noires, mince moustache recourbée vers le bas, enfin mèche crépue au-dessus du front que les Byzantins appelaient *σγοῦροδοξ*. En général presque tous les traits de notre Pantocrator s'accordent avec la description du Christ donnée, vers le début du 14me s., par Nicéphore Kalliste Xanthopoulos (Migne P. G., 145, 748-49).

Les puissances célestes. Suivant Siméon de Thessalonique, la coupole hémisphérique de l'église symbolise le ciel terrestre, et pour Isaïe (6, 1) le ciel forme le trône du Pantocrator. En effet les visions des prophètes décrivent le Seigneur comme assis sur un trône élevé entouré de Séraphins (Is. 6, 1 et 2) et posé au-dessus du firmament, plus haut que les têtes des Chérubins (Ez. 10, 1) avec quatre Roues attachées aux Chérubins (Ez. 10, 9). Or c'est précisément ces Séraphins et ces Chérubins et les Roues que notre artiste a représentés en une large bande directement sous le cercle du Pantocrator, à la place où, dans d'autres églises plus anciennes, l'on rencontre des Anges «montant le garde pour le maître commun» suivant Photius et l'hymne chérubique. C'est donc à juste titre que notre artiste a représenté à cette place les Séraphins, les Chérubins et les Roues, qui, selon les oeuvres attribuées à Denis l'Aréopagite, «forment le premier décor triadique, immédiatement autour de Dieu».

Dans notre église étaient représentés en tout cinq Séraphins, alternant avec cinq Chérubins et en plus deux paires de Roues, tels que les décrit la vision d'Ezéchiel. Chaque Séraphin, chaque Chérubin et chaque paire de Roues était représentée juste au dessus de l'arc de chacune des douze fenêtres de la coupole.

Les Séraphins (pl. 3, 7, 9) sont représentés avec quatre ailes et non tels que les décrit Isaïe, c.à.d. avec six ailes, dont deux couvrent leur visage, deux autres leurs pieds tandis qu'ils volent avec les deux autres. La tête qui apparaît au milieu des ailes (fig. 123) est toujours ici celle d'un jeune homme. Leurs ailes du haut et du bas sont multicolores et déployées, disposées en sautoir. Les Chérubins (pl. 4, 7, 8, 9) ont aussi quatre ailes mais ployées et disposées, elles aussi, en sautoir en haut et en bas. Ils ont également au milieu de leurs ailes des têtes de jeunes hommes (Ez. 10, 8), tandis que des mains humaines s'avancent horizontalement de part et d'autre et que vers le bas apparaissent deux pieds humains nus. Les ailes, les mains et les pieds des Chérubins sont parsemés d'yeux selon la prophétie d'Ezéchiel (10, 12), et c'est de là que vient leur qualification de *πολύομματα* (à plusieurs yeux).

Enfin, par opposition aux Séraphins, les ailes des Chérubins sont unicolores, couleur marron doré.

Les Roues. Une prophétie d'Ezéchiel (10, 9) dit que les Roues avaient l'aspect d'«une pierre de charbon», c'est à dire «d'une pierre ardente» puisque le même prophète dit ailleurs (1, 13) qu'il a vu au milieu des bêtes (c.à.d. les Sér. et les Chér.) «une vision comme des charbons en feu», passage qui s'accorde avec la prophétie de Daniel (7, 9) selon laquelle «l'ancien des jours était assis... sur un trône enflammé et les roues de ce trône étaient un feu brûlant». Or nos roues sont de couleur rouge (pl. 5) et parsemées d'yeux, selon la prophétie d'Ezéchiel (10, 12).

Le type des Séraphins et des Chérubins représentés ici est le plus ancien. Ils sont semblables à ceux de la Née Moni de Chios, avec cette différence qu'à Chios, par une confusion que l'on retrouve dans d'autres monuments (p. 115 n. 3) les Séraphins ont aussi deux pieds humains.

Les Prophètes. Sur le tambour de la coupole ont été représentés, comme d'habitude, à une échelle plus grande que nature, des prophètes disposés séparément sur l'étroit espace que laissent entre elles les douze fenêtres basses de la coupole.

Des douze prophètes qui étaient primitivement représentés sur le tambour, deux — ceux du côté Ouest, qui étaient David et Salomon, sont complètement abîmés. Les dix autres, répartis en deux demi-choeurs de cinq, l'un au Nord et l'autre au Sud, se dirigent tous vers l'Orient, certains d'entre eux regardant le Pantocrator, d'autres dirigeant leur regard vers l'infini. La figure 123 détermine la place de chaque prophète. Ainsi le demi-choeur Nord est composé, à partir de l'Est, des prophètes Isaïe, Jonas, Joël, Elisée, Moïse et David, et celui du Sud des prophètes Jérémie, Sophonie, Ezéchiel, Aaron, Elie et Salomon. Le dernier prophète de chaque demi-choeur n'existe plus, mais, comme David et Salomon ont été peints en 1864 à ces places avec des citations correspondantes écrites sur les rouleaux qu'ils tenaient, il faut tenir comme très probable que ces deux rois-prophètes étaient aussi représentés à l'origine aux mêmes places.

Examinons maintenant plus en détail le choeur des Prophètes.

Attitude et gestes. Il faut d'abord souligner que pas un de nos prophètes

n'est représenté rigoureusement de face, comme il arrive p. ex. à Daphni, où le mouvement des figures frontales des prophètes est rendu seulement par le regard dirigé de biais et par une légère inclinaison de la tête. Ici tous les prophètes se présentent au spectateur de trois-quarts ou presque de profil et se dirigent vers la droite pour ceux du demi-choeur Nord et vers la gauche, pour ceux du demi-choeur Sud, évidemment pour que soit rendue dans l'espace leur disposition en choeur autour du Pantocrator; en fait ils ne marchent pas mais s'arrêtent un instant; tous se tiennent debout, les uns appuyant le poids de leur corps sur le pied droit et projetant légèrement le pied gauche en avant et les autres inversement.

Toutefois aucun prophète ne présente la même attitude ou le même geste qu'un autre: il est vrai que tous tiennent des rouleaux déployés — Jonas même un livre ouvert — contenant des passages de prophéties ou d'autres textes sacrés de l'Ancien Testament, mais ils les tiennent d'une manière chaque fois différente, d'après des modèles traditionnels empruntés, pour la plupart, à des miniatures plus anciennes.

Ainsi certains tiennent le rouleau déployé verticalement dans leur main gauche tendue vers le bas (Jérémie, Isaïe, Elisée) tandis que leur main droite s'avance à l'horizontale (Jérémie), ou tombe le long du corps (Isaïe), ou se dirige en biais vers le haut de la poitrine (Elisée). D'autres tiennent le rouleau, déployé verticalement devant la poitrine (Ezéchiel) ou à demi-déroulé entre les mains levées (Sophonie, Joël) mais chaque fois le geste est différent, en opposition avec les prophètes de St. Marc de Venise, qui tous tiennent dans leur main gauche le rouleau déployé vers le bas.

Le costume. Tous les prophètes sont vêtus du costume ancien des Grecs, traditionnel pour eux depuis plusieurs siècles c.à.d. le chiton talaire et par dessus l'himation. Aux pieds ils portent des sandales attachées par des courroies (pl. 9). Chiton et himation ne présentent pas, comme à Daphni, un vif contraste de couleur. Ils sont tous deux de couleur claire mais le chiton est de couleur plus claire que l'himation; il a une nuance qui approche de celle de l'ivoire. Ainsi nos prophètes nous rappellent plus directement les modèles des statues anciennes qui ont également inspiré leurs attitudes.

Chez la plupart d'entre eux l'himation, couvrant l'épaule gauche et toute la partie inférieure du corps de plis savamment agencés, tombe vers l'arrière en replis harmonieux qui ne laissent apparaître le chiton qu'aux talons et à la poitrine, ainsi qu'à la manche droite, où est toujours représenté le clavus, insigne de leur éminente dignité (Jérémie, Isaïe, Sophonie, Joël, Aaron).

De l'himation sortent les mains nues; celle de droite se dirige en biais vers le haut—suivant l'attitude des rhéteurs et des philosophes anciens (p. ex. du Sophocle du Latran); celle de gauche vers le bas tient un rouleau. De cette règle devaient être exempts les deux prophètes-rois, aujourd'hui disparus, David et Salomon, qui étaient sans doute vêtus du costume royal avec chlamyde, et portaient sur la tête une couronne, tandis que tous les autres prophètes sont représentés tête nue, en opposition avec plusieurs prophètes de St Marc de Venise (Hosée, Michée, Ezéchiel) qui sont représentés avec la coiffe hébraïque sur la tête.

Typologie des figures. La pose et l'expression des têtes des prophètes sont aussi rendues de manière différente. On peut les classer en trois types.

1) Type biblique. Tête oblongue et verticale, chevelure blanche tombant harmonieusement sur les épaules en riches boucles ondulées, regard dirigé horizontalement vers l'infini, expression austère et hautaine. A cette catégorie appartiennent les prophètes Isaïe (pl. 6 et 21), Jérémie (pl. 6 et 22) et Ezéchiel (pl. 13, 23).

2) Type penseur. Légère inclinaison de la tête vers le bas, front large et chauve, chevelure courte, blanche ou brune et barbe ronde, expression de profonde méditation. A cette catégorie appartiennent les prophètes: Elisée (pl. 8, 25), Jonas (pl. 7, 28) et Aaron (pl. 10, 29).

3) Type inspiré. Tête légèrement ou fortement tournée vers le haut, chevelure et barbe incultes châtain ou blanches, expression passionnée d'attente anxieuse ou d'un homme qui entend une voix mystérieuse venant d'en haut. A cette catégorie appartiennent les prophètes: Sophonias (pl. 14, 24), Elie (pl. 16, 26), Moïse (pl. 17, 27) et Joël (pl. 20, 30).

Les Evangélistes. Aux quatre pendentifs du naos, qui, à cause du plan spécial de la Par., occupent une surface beaucoup plus grande et plus cylindrique que les triangles sphériques habituels (cf. fig. 51 et 52) étaient représentés, comme d'habitude, les quatre Evangélistes. Deux d'entre eux (ceux des pendentifs N.E. et S.E.) sont aujourd'hui complètement abîmés (fig. 63) et des deux autres (N.O. et S.O.) il ne subsiste que quelques débris, suffisants pourtant pour acquérir une idée précise de l'attitude de l'Evangéliste et de certains détails de la scène représentée.

Ainsi l'Evangéliste du pendentif S.O. (fig. 124) est représenté assis à gauche devant une table basse rectangulaire sur laquelle se trouve un livre ouvert comprenant des mots en lettres majuscules. L'Evangéliste, dont il manque la tête, le haut de la poitrine, une large bande autour des hanches et le pied droit, est vêtu d'une tunique talaire blanche laissant paraître le pied gauche nu avec les courroies de sa sandale. Sur la tunique est jeté un himation de couleur plus sombre qui, tombant de l'épaule droite, couvre le bras droit dont la main nue repose sur le livre ouvert et la partie inférieure du corps où il se creuse profondément entre les genoux (fig. 124). Par les mots en lettres majuscules inscrits sur le livre, nous pouvons déduire de quel Evangéliste il s'agit. En effet les mots disent: 'Α]ρχὴ τοῦ Εὐ/αγγ/ελίου ἸV (XV) Υἱ/οῦ ΘΥ. ce qui est le début de l'Evangile selon Marc (1. 1). Donc le prophète représenté sur le pendentif S.O. doit être Marc.

Passons maintenant au pendentif N.O. qui est encore plus abîmé que le précédent (fig. 125). Cependant d'après les quelques restes qui subsistent sur ce pendentif, nous concluons qu'ici encore était représenté un Evangéliste assis à droite c.à.d. faisant face à celui du pendentif S.O. Devant cet Evangéliste se trouve un bureau bas rectangulaire, dont la partie inférieure s'entrouvre comme une armoire par deux battants lambrissés (autres exemples à la p. 119 n. 1) tandis que sur sa surface supérieure un pupitre se trouve soutenu par une tige verticale (fig. 125).

Il y a aussi sur le bureau un encrier dans lequel l'Évangéliste plonge la plume qu'il tient de sa main droite tendue (autres exemples p. 119 n. 2). De l'Évangéliste il ne reste que la partie des vêtements près des genoux et autour de la poitrine.

Et l'on se demande qui est l'Évangéliste représenté ici? D'une étude minutieuse de la disposition des quatre Évangélistes sur les pendentifs faite par M. Xyngopoulos, ressort la conclusion suivante: sur les deux pendentifs qui se trouvent au-dessus du sanctuaire, à savoir le N. E. et le S. E., étaient toujours représentés les Évangélistes Mathieu et Jean qui sont placés près du sanctuaire — sur l'abside duquel est obligatoirement représentée la Vierge tenant l'enfant divin — parcequ'eux seuls exposent dans leurs évangiles la généalogie du Christ, Mathieu l'humaine et Jean la divine. De ces deux Évangélistes, Jean devait être représenté ici sur le pendentif S. E. car c'est exactement au-dessous de ce pendentif qu'apparaît son symbole, l'aigle aux larges ailes déployées de la fig. 65. Ceci étant donné Mathieu devait être représenté sur le pendentif N. E. et par conséquent il ne reste plus de place pour Luc que sur le pendentif S. O.

Ainsi la disposition des Évangélistes à la Par. n'a aucun rapport ni avec la série des Évangélistes dans les quatre Évangiles (Mathieu, Marc, Luc, Jean), ni avec la série des Évangélistes dans les livres de citations évangéliques lues dans les églises (Jean, Mathieu, Luc, Marc); elle est au contraire conforme à la disposition des Évangélistes sur une série de monuments qui commence par les églises de Cappadoce et va jusqu'aux temps des Paléologues.

5) Les inscriptions. De part et d'autre du nimbe de chaque prophète, dont le cercle est bordé d'une ligne en rouge vif, est écrit à gauche avec des cubes noirs sur fond d'or le mot δ προφήτης en roccourci et à droite le nom du prophète en lettres majuscules byzantines, hautes de 0.08 m. D'autre part sur les rouleaux déployés que tiennent les prophètes sont écrits des passages de leurs prophéties ou des passages d'autres textes sacrés. Ces passages sont également écrits avec des cubes noirs sur fond blanc en lettres majuscules byzantines qui sont assez grandes (0.04-0.05) pour pouvoir être lues de loin. Il est vrai que certains d'entre eux, abîmés par le temps, ont été remplacés pendant les réparations de 1864-65 par des lettres écrites en couleur noire, tandis que d'autres, écrits avec des cubes, sont conservés mutilés mais peuvent quand même être identifiés avec les passages correspondants.

Une liste de ces inscriptions en mosaïque est donnée aux pages 121 et 122. La partie conservée est rendue par des lettres majuscules, la partie complétée par des minuscules enfermées dans des crochets, tandis que les mots en couleurs sont marqués par des astérisques.

Matériaux, exécution et couleurs des mosaïques. Pour la préparation des mosaïques on a employé des cubes taillés au marteau qui présentent des surfaces presque carrées de 2 ou 3 millimètres pour les visages, les lumières et les ombres, jusqu'à 10 ou 12 m.m. pour les draperies et pour le fond. Les cubes sont pour la plupart de pierre locale, de couleur ivoire ou très blancs pour les lumières intenses,

rosés pour les visages, gris, gris bleu ou gris-beige pour les demi-tons; des roches naturelles couleur d'ombre crue ou d'ombre brûlée, et de sienne naturelle ou d'ocre, ont été aussi employées pour les plis des draperies, les cheveux etc.

En dehors des cubes naturels ont été également employés mais dans une moindre proportion des cubes artificiels composés d'une pâte de verre (βάλομαζα) avec l'adjonction de plusieurs couleurs. Ainsi les couleurs vert chou et vert amande ont été employées pour les ombres des sourcils, les rides du front, du nez, du cou, de la barbe etc. aussi bien pour le Pantocrator que pour les Prophètes, le vert émeraude et le saphir pour l'imitation des pierres précieuses p. ex. de l'Evangile (pl. 2), de la croix des nimbes etc., le bleu de cobalt et le bleu de Prusse pour les nuances de l'himation du Pantocrator (pl. 1 et 11), le grenat pour les plis de sa tunique, le rouge anglais pour les contours des nimbes et l'Evangile (pl. 2) et pour certains traits du visage, le brun pour la chevelure et enfin le noir pour les pupilles et les inscriptions.

Avec les cubes artificiels il faut compter aussi 1° ceux en terre cuite qui ont été employés pour le méandre en spirales qui entoure le cercle du Pantocrator et 2° ceux qui sont revêtus de très minces feuilles d'or ou d'argent. Les cubes dorés ont été employés en plusieurs nuances pour les fonds et les clavi des Prophètes: or jaune citron, or orange ou de Florence et or rouge. Les deuxièmes, ceux en argent, ont été employés plus parcimonieusement pour la reliure de l'Evangile que tient le Pantocrator (pl. 5) et pour les clavi des Prophètes en combinaison avec les cubes dorés.

En ce qui concerne l'exécution, il faut noter que les surfaces en cubes unicolores aussi bien des fonds que des figures ne sont pas planes et lisses, mais présentent de légères irrégularités voulues ou des ondulations comme aussi des différences de tons surtout pour les cubes en or qui produisent un éclairage inégal des divers éléments des surfaces et donnent à l'image plus de palpitation et de vie.

La technique de l'exécution et le style des mosaïques. Les mosaïques de la coupole diffèrent beaucoup entre elles du point de vue de la technique de leur exécution. En effet la tête colossale du Pantocrator présente, comme nous le verrons, une technique d'exécution tout à fait contraire à celle des Prophètes. Nous les examinerons donc à part.

1) Le Pantocrator. Une observation attentive du buste du Pantocrator (pl. 11) nous persuade que l'artiste qui l'a exécuté était fortement influencé par la technique des icônes de culte portatives ou des fresques qui en avaient elles-mêmes subi l'influence. C'est ce dont témoignent du moins a) le dessin minutieux et l'exécution par de très petits cubes des traits du visage et surtout des cheveux et de la barbe, b) la sensibilité plastique des chairs des mains, c) la souplesse des plis des draperies produite par une dégradation de la même couleur et d), ce qui est le plus important, l'emploi de fins traits blancs et parallèles dans les parties éclairées, tels que nous les rencontrons souvent, déjà depuis le milieu du 13me s., aussi bien sur les icônes portatives que dans les fresques représentant non seulement des figures isolées, comme St Spyridion de Sopoçani, mais encore des ensembles de figures, comme dans les

églises de la Vieille Serbie, à peu près contemporaines de la Parig., par exemple celle de Gradaç (vers 1276) et celle d'Arilje (vers 1300).

Il est donc très probable que notre artiste a eu comme modèle une icône de culte portative ou une fresque influencée par une icône de culte portative. Cette icône aurait comme proplasma général une couleur rouge foncé qui apparaît ici seulement dans l'ombre projetée par le nez, sous les pommettes des joues, au front et au contour du visage. Sur ce proplasma auraient été posées les lumières qui ne sont pas ici de larges touches claires mais ont été dispersées en plusieurs petites lignes blanches, très serrées, qui suivent la forme des volumes éclairés et sont particulièrement perceptibles près des coins des yeux, aux pommettes, près des ombres vertes des sourcils, à la partie supérieure du front et au cou. Nous avons par conséquent avec notre Pantocrator un des plus anciens (vers 1290) spécimens d'une technique de mosaïque monumentale qui imite la technique d'exécution d'une icône de culte portative.

2) Les Prophètes. Les figures sveltes et élancées des prophètes présentent dans leur conformation générale une conception sculpturale et monumentale. Les artistes qui les ont exécutées étaient évidemment influencés par des modèles classiques, surtout en ce qui concerne les attitudes, les gestes et la disposition des plis des draperies qui imitent, comme il a déjà été dit, ceux des statues antiques. Il existe d'autre part une grande différence entre la technique de l'exécution de leurs visages et de leurs vêtements avec celle du Pantocrator. Ils présentent en effet la stylisation linéaire si répandue dans la peinture monumentale du 11e et surtout du 12me siècle. Par cette stylisation — diamétralement opposée au modelé pictural libre du visage — les lignes des traits du visage et le contour de la tête sont particulièrement accentuées pour les rendre plus visibles et pour renforcer l'expression des mosaïques destinées à être vues à distance. Même les lumières posées sur les carnations ne sont plus de riches touches mais des lignes larges et énergiques (pl. 21, 22, 23 etc.). C'est donc la ligne qui a désormais un rôle plastique et qui donne aux figures de nos prophètes leur moyen principal d'expression artistique; c'est de là que viennent les fortes oppositions d'ombre et de lumière, entre les parties saillantes et les parties rentrantes du visage, entre les houpes de la chevelure et de la barbe et les lignes dures des plis des draperies.

Cependant, malgré cette caractéristique ancienne de la stylisation linéaire les prophètes de la Par. présentent un progrès par rapport à leurs vieux archétypes «Comnénien» qui les rapproche de l'art des Paléologues, dont la plus haute floraison coïncide avec le 1er quart du 14me siècle. Et ce progrès tient en quatre points: a) leur présentation mouvementée mais non théâtrale (comme p. ex. celle des prophètes de la coupole de la Martorana de Palerme, 1148-1151, qui lèvent tous la main droite vers le haut, comme s'ils déclamaient), b) les proportions plus élancées de leurs corps qui donnent de la légèreté à leur mouvement, c) l'air très expressif de leurs visages, d) la vivacité de leur expression et en général le nouveau sentiment qui apparaît dans leur position dans l'espace, sentiment que l'on ne retrouve pas dans les anciennes et plus

statiques mosaïques du 11e et du 12e s. (S. Luc, prophètes de Daphni, de la Nea Moni de Chios, de la Sicile etc.).

Il faut aussi ajouter qu'un grand progrès s'effectue dans l'emploi des couleurs qui maintenant ne sont pas seulement plus claires, mais présentent des combinaisons audacieuses et révolutionnaires, comme on en voit, p. ex. sur la figure de Sophonie (pl. 14, 24). Très remarquable est aussi l'emploi fréquent des teintes vertes qui s'intercalent entre les ombres et les carnations fortement éclairées et qui permettent d'obtenir de très impressionnantes combinaisons de couleurs, précurseurs des nuances vertes unies des oeuvres de la floraison des Paléologues.

Il faut aussi ajouter que les prophètes ne présentent pas tous la même force d'expression, ni strictement la même technique d'exécution, ni la même gamme de couleurs. Ainsi certains appartiennent à un art plus attaché à la tradition aussi bien en ce qui concerne la technique que la couleur; d'autres sont d'un art plus pictural, tandis que chez d'autres l'expression est dramatique allant jusqu'à la passion.

Cette grande inégalité dans l'expression des prophètes nous amène à penser qu'ils ne sont pas tous l'oeuvre d'un même mosaïste mais, très probablement, de trois, que nous désignerons, pour la commodité, par les lettres A, B et C.

De ces mosaïstes le A a un art plus monumental que les autres, il se trouve plus près du vrai sens décoratif de la mosaïque; il est en même temps le plus conservateur et le plus froid au point de vue du coloris et de l'expression. C'est à lui que peuvent être attribués les prophètes Isaïe (pl. 21) et Jérémie (pl. 22), et peut être aussi Ezéchiel (pl. 23).

Le mosaïste B est un artiste hardi du point de vue du dessin mais surtout du point de vue de la couleur. Ainsi pour rendre la forte inclinaison vers le haut de la tête de Sophonie, il l'a posée sur le haut cou presque horizontalement c.à.d. à peu près comme dans les sculptures romanisantes des arcatures (fig. 83 et 94-97). Sur cette même tête on remarquera également une grande liberté de conception chromatique, puisque les lignes dessinant le nez, l'oreille, les lèvres et le contour de la partie ombrée de la tête et du cou ont été exécutées par l'artiste en cubes de couleur rouge de Venise, les rides du front, des sourcils et du cou par des cubes de couleur vert cru et les cheveux blanchissants et la barbe par des cubes gris-bleu virant au mauve (pl. 14, 15). Ce même artiste doit avoir exécuté aussi les prophètes Sophonie et Elisée qui, au point de vue de maintien (Haltung) diffèrent beaucoup des autres.

Enfin le mosaïste C, plus réaliste et curieux de la vérité prosopographique, donne en même temps à ses visages une expression dramatique qui touche au pathétique. Même les couleurs dont il fait usage (brun foncé, vert huile et mauve) sont d'un caractère analogue. Comme oeuvres de ce troisième artiste qui, plus que les deux autres, s'est approché de l'art des Paléologues, peuvent être regardées les têtes d'Elie (pl. 16, 26), de Moïse (pl. 17, 27), de Jonas (pl. 18, 28), d'Aaron (pl. 14, 29) et de Joël (pl. 20, 30).

3) Les puissances célestes. En ce qui concerne les puissances célestes

(Chérubins, Séraphins et Roues) celles-ci, plus simples, doivent probablement avoir été exécutées par les aides des artistes mentionnés, à en juger par l'exécution plutôt hâtive des petites têtes qui sont représentées en leur milieu (fig. 122).

De ce qui a été dit il résulte que les mosaïques de la Par. — qui, d'après l'inscription que nous allons examiner plus bas, ont été exécutées vers 1290 — conservent encore quelques éléments du vieux style mais qu'elles présentent en même temps de nombreux éléments pour le réalisme et le coloris de l'art des Paléologues. Ils peuvent par conséquent être regardés comme les précurseurs de l'art des Paléologues, mais ils sont certainement très loin encore de ce réalisme idéalisé que nous apercevons dans les oeuvres du premier quart du 14me s. telles que les peintures de Pansélinos au Protaton de Karyès et celles des églises de la vieille Serbie (St. Clément d'Ochrid etc.).

Cependant ce ne sont pas seulement les mosaïques de la Par. qui témoignent que le Despotat d'Épire a joué un rôle actif dans la renaissance des Paléologues pendant la seconde moitié du 13me s. Déjà les fresques de la Panaghia Vellas près de Voulgarelli (1281) et celles de St Nicolas de Rodia près d'Arta nous indiquent clairement cette participation. Mais il faut tout particulièrement citer, à cause de leur art si avancé au point de vue du réalisme idéalisé et stylisé, les fresques de la seconde couche de St. Démétrius Katsouris près d'Arta, qui datent sûrement de la fin du 13me ou du début du 14me siècle; je n'avais pas encore pu les apprécier parce qu'elles étaient obscures et inaccessibles, mais je les ai récemment étudiées, grâce aux photographies faites par le Centre Royal de la Recherche Scientifique.

Nous avons ainsi un certain nombre de monuments du despotat d'Épire qui, avec beaucoup d'autres de la Grèce et des îles, encore non publiés, démontrent 1) combien l'opinion de O. Demus est insoutenable, suivant laquelle l'Épire, et plus généralement la Grèce, n'a nullement contribué au 13me s. à la formation de la renaissance des Paléologues et 2) combien est incomplète la théorie de certains historiens de l'art et plus particulièrement de V. Lasaref, qui pensent que c'est seulement en Vieille Serbie (Sopoçani, Milesevo, Arilje etc.) que se trouvent les monuments de la première renaissance des Paléologues et que l'esprit réaliste qui les traverse vient — malgré les inscriptions grecques qui les accompagnent, malgré les noms grecs des artistes qui signent ces oeuvres et malgré les invitations de peintres grecs de C/ple et de Thessalonique, attestées par les cources — vient, dis-je, exclusivement de sources nationales slaves.

Provenance des mosaïstes. On peut se demander maintenant: si les artistes qui ont exécuté ces mosaïques étaient des artistes locaux ou s'ils ont été invités de l'extérieur? Parmi les monuments de la peinture du Despotat d'Épire connus jusqu'à présent (Panaghia Vellas, St. Démétrius Katsouris, Porta Panaghia de Trikala, Kato Panaghia d'Arta, St. Nicolas de la Rodia) ceux de la première couche de St. Démétrius Katsouris et du catholicon de Kato Panaghia — pour ne nous borner qu'à la région de la Capitale — sont encore tributaires du vieux style du 12me s. et ne montrent aucune des tendances et des méthodes nouvelles. Un esprit conservateur les traverse,

que nous rencontrons d'ailleurs au 13me s. même à Mistra. Les deux représentations en mosaïque du Christ et de la Vierge en pied de Porta Panaghia ne marquent pas non plus d'évolution. Seules les fresques de la 2me couche de St. Démétrius Katsouris, récemment photographiées par les soins du Centre Royal pour la Recherche scientifique, sont plus avancées et novatrices, et ont évidemment plus de parenté avec les fresques du Pansélinos au Protaton de Karyès, pleines de réalisme idéalisé.

Mais les fresques de St. Démétrius Katsouris n'ont pas encore été étudiées en détail ni publiées. Je tiens donc pour le présent comme probable que c'est de C/ple sinon de Thessalonique que doivent avoir été appelés nos artistes, de même, selon toute probabilité, que les protomaïstores de l'église, qui, comme il a déjà été dit, ont imité les formes architectoniques des églises de la capitale. Cette invitation devient d'ailleurs d'autant plus vraisemblable si l'on se rend compte de l'étroite parenté d'Anne Paléologine avec la dynastie des Paléologues régnant à C/ple. D'autre part les invitations d'artistes de C/ple ou de Thessalonique ne sont pas rares. Déjà depuis la fin du 12me s. les vies de Stéphane Nemanja et de St. Sabas mentionnent expressément des « peintres de C/ple » ou de « très capables peintres de Thessalonique ». Plus tard aussi, vers la fin du 13me s., le Kral de Serbie Stephane Miloutin a appelé, très probablement de C/ple ou de Thessalonique, les peintres Michel et Eutychios Astrapas pour décorer les églises de la Péribleptos (St. Clément) d'Ochrid et de Nagoricino en vieille Serbie (références aux notes de la p. 127).

La décoration peinte. a. Les fresques. En dehors de la décoration plastique et mosaïque, ont été conservés en plusieurs des parties basses du naos (conque du sanctuaire, iconostase, parois du naos, narthex, chapelles) des restes d'une décoration peinte, exécutée à diverses époques, mais toujours au cours des siècles qui suivirent la chute de C/ple, lorsque le vieux revêtement en marbre des murs fut complètement abîmé. De ces fresques celles du sanctuaire sont conservées sur une seule couche, tandis que celles du naos le sont sur deux et celles de l'iconostase sur trois, dont la plus ancienne est très probablement contemporaine de celle de la conque du sanctuaire, parce qu'elles ont la même clarté de couleurs et la même technique, tandis que les couches qui suivent présentent des tons plus foncés et une technique différente.

Les fresques du sanctuaire étant plus anciennes et même sûrement datées, nous commencerons par elles l'examen de la décoration peinte.

Les fresques du sanctuaire. La décoration du sanctuaire occupe seulement le demi-cylindre de la conque médiane, depuis la partie supérieure de sa fenêtre trilobée jusqu'à une hauteur de 9.70 m. au dessus du sol. Cette décoration est divisée en trois registres, dont le plus haut comprend la Vierge adorée par deux anges et deux prophètes, figurés de part et d'autre de cette composition.

Il est à remarquer que, à cause de la grande hauteur (11, 10) où se trouvait le véritable quart de sphère de la conque, la Vierge n'a pas été représentée dans celui-ci, mais à un niveau bien inférieur, juste au dessus de la corniche qui sépare le rez-de-chaussée de l'étage des tribunes, c.à.d. à une hauteur de 7.00 m. (cf. fig. 51, 52).

Cependant comme il était coutume de représenter toujours la Mère de Dieu dans une conque, on a imité à cette hauteur du demi-cylindre une conque en dessinant la bande demi-circulaire qui l'entoure sur la surface verticale du demi-cylindre. On a même orné cette bande, large de 0.43, d'un bel ornement géométrique et multicolore (fig. 126). Cette imitation du quart de sphère paraît en seconde projection comme une courbe demi-circulaire (fig. 126) mais quand on la voit d'en bas, en perspective, elle se présente comme une ellipse ou plutôt une courbe en anse de panier.

A gauche de la Vierge est représenté dans un cadre rectangulaire rouge le prophète David (fig. 127). Ses pieds et la partie inférieure de son corps ont été rendus de profil tandis que le haut du corps et la tête sont tournés de trois quarts vers le spectateur et la Vierge. Le Prophète-roi est vêtu du riche costume royal, souliers rouges, tunique talaire sombre avec ceinture, bordure et manches brodées, et par-dessus un manteau rouge avec bordure cernée de pierres et boucle devant la poitrine. Enfin sur la tête il porte une couronne polygonale, ornée de pierres précieuses. La tête du prophète aux grands yeux expressifs, entourée d'une courte chevelure et d'une courte barbe, regarde la Vierge que le prophète montre de l'index tendu de sa main droite, tandis que de sa main gauche il tient un rouleau déployé sur lequel on lit le passage 44, 15 de ses Psaumes.

A droite de la Vierge est représenté le prophète Isaïe, tourné, lui aussi, de trois quarts vers la Vierge. Il porte le costume grec ancien : tunique rouge et himation jaune tombant en plusieurs plis par les épaules. Comme David, Isaïe aussi montre la Vierge de sa main droite levée, tandis que de sa main gauche il tient un rouleau contenant le passage 7, 14 de ses prophéties : Voilà la Vierge qui concevra et enfantera un fils que l'on appel[lera Emmanuel].

Par une inscription peinte en blanc sur le fond de couleur vert huile de part et d'autre du pan du maphorion de la Vierge et qui dit : 'Ανανί[α]ς μοναχός (fig. 128) et par une autre inscription, peinte en couleur noire, sur les deux petits triangles (fig. 129) qui flanquent la composition et qui dit ἔτους ζξξ' ἰν[δικτιῶν]ος α', nous apprenons 1° le nom du peintre, qui était le moine Ananie, et 2° l'année 7066 de l'ère du monde qui correspond à l'année 1558 de l'ère du Christ et l'indiction α. Donc les fresques du sanctuaire ont été exécutées vers le milieu du 16me s. c'est à dire à l'époque où florissait au Mont Athos la fameuse Ecole Crétoise. Il est cependant assez remarquable que le peintre Ananie, par ailleurs inconnu, mais qui présente à vrai dire assez d'exactitude dans le dessin, des tons lumineux et des combinaisons de couleurs harmonieuses, de même qu'un rendu plus ou moins heureux de la plasticité des formes, ne soit nullement influencé par l'art contemporain exercé à l'Athos par l'école de Théophane le Crétois, dont les oeuvres sont de beaucoup supérieures à celles d'Ananie.

Dans cet hémicycle, qui imite une conque, a été représentée, comme d'habitude, la Vierge en pied, selon le type de la Blachernitissa c.àd. debout et de face «étendant pour nous ses mains immaculées» et portant devant sa poitrine, dans un grand mé-

daillon à fond d'or, l'enfant Jésus en buste et de face, bénissant des deux mains étendues, du même geste que la Vierge. La mère de Dieu marche sur un petit tapis carré à bord rouge, sous lequel paraît une étoffe avec des plis jaunes (podea) qui revêt le mur sur toute la surface du demi-cylindre au-dessus de la corniche (fig. 126).

La Vierge porte une tunique talaire grise avec manches et ceinture, qui tombe en gros plis pareils à des cannelures, et par-dessus un maphorion brun couvrant la tête, fermé sur le cou et retombant en arrière jusqu'aux jambes. Le petit Christ est vêtu d'une tunique avec manches à plis jaunes et d'un himation de la même couleur. Sa ceinture et les bouts de ses manches sont, comme ceux de la Vierge, richement ornés de broderies.

De part et d'autre de la tête de la Vierge est écrite dans deux petits cercles l'inscription raccourcie MP - ΘY (= Mère de Dieu). Le fond de la composition, malheureusement assez abîmée (fig. 126), a une couleur vert sombre, sur laquelle se détache la tête de la Vierge, tandis qu'en bas il a la couleur de l'huile.

De part et d'autre de la Vierge sont représentés de profil et s'inclinant vers elle, deux anges, portant le costume de diacre : oraria et lori dorés. D'après les inscriptions qui sont écrites au dessus de leurs têtes, celui qui se tient à droite de la Vierge est l'archange Michel et celui de gauche l'archange Gabriel. Tous deux ont les ailes rouges et portent Michel une tunique rouge, Gabriel une tunique gris sombre, avec des bandes en or brodées sur les manches et la bordure inférieure. Tous les deux tiennent de la main droite des rouleaux déployés qu'ils tournent vers le spectateur. Ces rouleaux reproduisent des passages de la messe relative à la Vierge (voir les notes 1 et 2 de la p. 130).

Le registre qui se trouve sous la représentation de la Vierge orante est surmonté d'une large bande ornée d'un motif en damier multicolore (fig. 130). Dans ce registre sont représentés, officiant ensemble, quatre hiérarques, disposés régulièrement et de face de part et d'autre d'un grand autel. Celui-ci composé d'un gros cube de couleur brune est couvert d'une étoffe blanche à plis, au milieu duquel s'étend une étoffe carrée plus petite avec des broderies (le ἄηρ), bordée d'un ornement et portant une croix, dont les quatre angles sont occupés par l'inscription raccourcie, écartant les mauvais démons, IC - XC - NI - KA.

Sur la surface supérieure de l'autel on distingue à gauche un grand calice couvert d'une étoffe et à droite un διαζάριον en or (fig. 130). Dans le fond, juste au dessus de l'autel, est représenté un Séraphin, à six ailes rouges, éployées et disposées symétriquement de part et d'autre d'une tête juvénile, placée au milieu du corps. Au dessus et de chaque côté des ailes médianes est projetée une main tenant un bâton blanc qui se termine par une roue à rayons gaufrés. En haut, sur le côté et en bas de chaque roue est écrite la triple inscription ἄγιος, ἄγιος, ἄγιος, de l'hymne chérubique.

Les hiérarques qui se tiennent debout de part et d'autre de l'autel (fig. 130) portent leurs riches costumes d'archevêques c.à.d. des tuniques talaires blanches et sur celles-ci des phelonia ornés les uns de croix inscrites dans des carrés ou des cercles,

les autres d'ornements en damier multicolores. Il sont tous légèrement tournés vers l'autel: à gauche du spectateur se trouvent St. Crégoire le Théologien et St. Basile, à droite St. Jean Chrysostome et St. Athanase le Grand. Tous les hiérarques tiennent élevés par leurs deux mains des rouleaux déployés, sur lesquels sont inscrits des passages de la messe, qu'ils sont censés lire ou déclamer. Ainsi sur le rouleau de St. Grégoire est écrit le passage de la messe: τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδοντα, βοῶντα etc. sur le rouleau de St. Basile [Ἔδωκε τοῖς] ἁγί[οις αὐτοῦ μ[αθητα[ῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπών], sur celui de St. Jean τὰ σὰ ἐκ τῶν σὸν σοὶ προσφέρω]μεν] et sur celui de St. Athanase « Ἐξερέτος τῆς Παναγίας ἀχράντου... ».

Malheureusement le temps et les repeintes ont altéré les visages des hiérarques. Il semble cependant que la composition du 2me registre soit l'oeuvre du même peintre, du moine Ananie, qui a même voulu donner à la représentation de la profondeur en peignant plus clair et comme un tapis la partie inférieure du fond, et de plus en plus sombre la partie supérieure.

2. Les fresques de l'iconostase. Comme il a déjà été dit, la destruction du revêtement en marbre des murs alla de pair avec celle du templon byzantin en marbre, qui, on ne sait quand, fut remplacé par une iconostase en maçonnerie haute de 3.62 m. érigée sur l'ancien stylobate en marbre (fig. 118) et renforcée à l'intérieur par des sablières.

La façade de cette iconostase postérieure qui s'étend entre les fronts des deux murs qui séparent le sanctuaire, se trouve sur le même plan que ces fronts de sorte que l'ensemble occupe toute la largeur du naos (8.70 m.). La nouvelle iconostase fut percée de trois portes arquées: une grande dans l'axe — la Ὠραία Πύλη (Belle Porte), large de 1.03, et deux plus petites (0.79) latérales, qui s'ouvrent entre les piliers et les murs latéraux du naos. De ces deux portes plus petites celle du Sud est aujourd'hui fermée par le prie-Dieu en bois sculpté qui encadre l'icône particulièrement vénérée de la Vierge consolatrice (Parigoritissa). La façade de l'iconostase est divisée en trois registres suivant la hauteur (fig. 131). Le plus bas, qui repose sur l'ancien stylobate en marbre, est couronné d'une bande de 0.12 et occupé par une composition végétale (fig. 132).

Le second, haut de 1.55 m., a été décoré d'icônes de saints qui sur les piliers ont été dessinés en pied — St. Nicolas au Nord et St. Jean Prodrome tenant sa tête sur un plat au Sud (fig. 136) — tandis que sur les compartiments qui se trouvent de part et d'autre de la Belle Porte sont placées de grandes icônes portatives de la Vierge au Nord et du Christ au Sud. Aux deux extrémités de l'iconostase il y a des fresques, celle du côté Sud représentant St. Athanase. Enfin les vides qui s'intercalent entre les arcs des portes et le registre supérieur ont été décorés, celui de la Belle Porte avec la Ste Face tenue par la main des Archanges Michel et Gabriel, représentés en buste de part et d'autre, et celui de la porte de la Prothèse avec la représentation du Thrène.

Le dernier et plus haut registre de l'iconostase forme une frise continue, haute

de 0.50 m., constituée de vingt-six figures de saints représentés en buste sous des arcades demi-circulaires, appuyées sur de minces colonnettes (fig. 133). En haut et en bas cette frise est bordée par deux bandes horizontales, ornées d'entrelacs simples (fig. 134) ou doubles. La frise est couronnée d'une corniche en bois. Au dessus de la Belle - Porte se dresse une grande croix en bois doré, haute de 1.44 (fig. 131).

Certaines fresques de l'iconostase présentent deux couches et d'autres trois. La frise composée de petites arcades appartient à la deuxième couche. Les figures qui y sont représentées se répartissent comme suit: Au-dessus de la Belle-Porte il y a le trimorphon c.à.d. le Christ en buste et de face au milieu, bénissant de la main droite et tenant de la gauche l'Evangile, et de part et d'autre le Prodrome et la Vierge, tournés vers lui et faisant le geste de la supplication. Vers le Christ sont aussi tournés les 21 Apôtres qui sont rangés de part et d'autre du trimorphon. Les quatre premiers d'entre eux, à gauche, conservent encore leurs noms, écrits en noir au-dessus des arcades (fig. 133): ce sont les apôtres Silouanos, Andronicos, Cléopas et Jacques le frère de Dieu. La frise des apôtres se poursuivait aussi sur les murs voisins où l'on voit encore l'apôtre Agavos. Les gestes aussi bien que l'expression des visages des figures de la frise témoignent d'une habileté assez poussée et d'un sentiment artistique assez profond chez l'artiste qui les a exécutées.

A cette même deuxième couche appartient aussi la fresque de St. Athanase (fig. 135) qui, vêtu de son costume archiépiscopal porte autour de la tête un nimbe en relief avec ornements qui imitent le travail au repoussé d'une couronne métallique. Des couronnes semblables, ajoutées postérieurement sur leurs nimbes jaunes dorés, sont portées également par les saints Démétrius, Georges et Panteléïmon qui sont représentés à côté, sur la paroi Sud du naos, de même que par la tête du Christ de la Ste Face, et par celles des deux archanges qui la flanquent. St. Athanase représenté de face porte une chasuble avec une ornementation de petits carreaux alternativement blancs et noirs et par dessus un omophorion (étole) descendant jusqu'aux talons, et enfin un épigonon carré. L'hiérarque bénit de sa main droite tandis que de la gauche il tient l'Evangile, pas directement mais à travers la chasuble. La partie inférieure de la figure de St. Athanase étant tombée, on a découvert sur la couche antérieure une figure d'hiérarque — très probablement de St. Athanase lui-même — représenté à plus grande échelle et avec des couleurs plus claires sur un fond rosâtre. Son étole (omophorion) aussi est plus large et plus somptueusement ornée. A cause de ses plus grandes dimensions la figure représentée sur la couche antérieure commençait plus bas que celle de la 2me couche, c.à.d. à 0.80 m. du sol, le mur au-dessus imitant une podéa de couleur ocre jaune. A cause des tons plus clairs, de la plus grande échelle et de la différence de la technique d'exécution de la fresque antérieure, il est très probable que l'iconostase aurait été peinte à l'origine en même temps que la conque du sanctuaire, c.à.d. en 1558, par le même hagiographe Ananie.

Des autres fresques de l'iconostase, celle du pilier nord qui représente St. Nicolas en pied, revêtu du costume archiépiscopal et bénissant de sa main droite tandis

que de sa main gauche il tient l'Evangile (fig. 131) a été très altérée par des repeintes postérieures. Par contre la figure de St. Jean, peinte sur la troisième couche du pilier Sud, est conservée en bon état (fig. 137). Cette figure est une dédicace postérieure d'un fidèle, à en juger d'après l'inscription écrite en blanc sur le fond sombre (fig. 136) qui dit: δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ... Le nom du dédicant est tellement effacé qu'il est à peine lisible. On peut cependant le restituer probablement en Εὐστ[α]θίου. Le Prodrôme est figuré tout entier, tourné de trois quarts vers la gauche et regardant le Christ bénissant qui apparaît en buste dans le coin gauche d'en haut, découpé en quart de cercle. Le prophète Jean Baptiste est représenté ici ailé, comme d'habitude après la prise de C/ple, la chevelure et la barbe négligées, nu-pieds, vêtu de la mélote et d'un long manteau couleur olive; de sa main droite levée il fait le signe de la bénédiction pendant que de sa main gauche il offre au Christ sa tête coupée et nimbée, placée dans une soupière que tient sa main gauche. Un autre exemple de Saint offrant au Christ sa tête coupée se trouve au couvent de Xénophon au Mt. Athos. La figure de Jean, imitant d'anciens modèles, présente un modelé satisfaisant et une grande force d'expression.

3. Les fresques du naos. Les murs et les antes du naos sont couverts de fresques qui, comme il ressort de plusieurs indices, appartiennent à deux couches successives. Comme pour l'iconostase il n'est pas improbable que, sur les murs aussi, les fresques de la première couche soient contemporaines de celles du sanctuaire. Il n'y en a pas cependant ici d'indices sûrs, parce que les fresques de la première couche sont ici totalement reconvertes par celles de la deuxième. Toutefois étant donné qu'en général les peintres postérieurs, quand ils travaillent sur des couches de fresques existantes, suivent l'ancienne disposition de l'iconographie, répétant avec leur propre conception et leur propre style, les figures de la couche inférieure, il n'est pas sans intérêt de noter les saints qui sont représentés et la place que chacun d'eux occupe dans le naos.

Il faut d'abord remarquer que les murs ont été décorés jusqu' à une hauteur de 3,62 m. au dessus du sol, c.à.d. égale à celle de l'iconostase postérieure. Les figures commencent à 1,40 m. et sont disposées en deux registres: un plus grand (1,65) en bas et un plus petit (0,50) en haut, c.à.d. d'une hauteur égale à celle de la frise de l'iconostase, avec laquelle elle est ainsi organiquement liée. Sur le registre inférieur sont représentées en parade, c.à.d. sans les bandes rouges de séparation, des saints isolés qui sont – à l'exception d'un seul – debout, suivant le système qui a prévalu depuis le 14me s. dans presque toutes les églises des Balkans. Au contraire au registre supérieur sont représentés en médaillons réguliers, liés par des guirlandes végétales entrelacées, des saints en buste ayant diverses poses (fig. 138). Cette sorte de frise se rencontre très souvent aux temps de la domination turque (autres exemples à la note 1 de la p. 139). A Arta même nous la retrouvons dans l'église de St. Basile où l'on rencontre également des couronnes en relief autour de la tête des saints qui sont à peu près semblables à celles que nous avons constatées sur l'iconostase de la Par.

et qui sont appelées par Denis de Phourna σηχωτὰ στέφανα, des couronnes en relief. Des saints, dans des médaillons entourés de guirlandes, se rencontrent aussi dans les catholica des monastères de Seltzos en Epire (16me s.) et de Coroni sur le Pinde, de même que dans des églises de Bulgarie (Tyrnovo) et de Roumanie (Tergoviste).

Commençant l'énumération des saints par l'angle Nord Est du naos, nous signalerons d'abord près de l'iconostase (A de la fig. 139) la figure de St. Averkios en bas, et en haut, le buste d'un des 70 Apôtres, St. Agavos, qui, comme il a déjà été dit, continue la frise des Apôtres de l'iconostase. Venant ensuite à l'ante voisine (B) nous apercevons sur la face qui regarde l'intérieur du naos la figure du prophète Elie (fig. 140) habillé d'une tunique talaire de couleur claire et portant par-dessus un manteau rouge, agrafé sur la poitrine. C'est le seul saint sur le mur qui ne soit pas représenté de face, mais tourné de trois-quarts vers la droite, dans une position d'extase prophétique, sa tête dirigée vers le haut, la main droite levée avec la paume tournée vers le ciel, tandis que de sa main gauche, il tient droit un rouleau déployé où l'on lit le passage 3, 11, 31 des Rois. Il est évident que notre hagiographe a imité ici une de ces figures du prophète Elie qui ornent d'habitude le tambour de la coupole et c'est de là que vient la position particulière du saint. Sur la paroi étroite de la même ante (fig. 139, a) qui flanque la porte conduisant à la chapelle des Taxiarches, nous voyons en bas St. Bessarion et en haut le buste de St. Eustathios. Avancant vers l'Ouest, de l'autre côté de la porte, nous apercevons la série des saints suivants: en bas St. Constantin et Ste. Hélène (fig. 138 et 139 Δ, Ε) portant de riches costumes royaux et des couronnes et tenant entre eux une grande croix; plus loin le grand ascète St. Antoine (fig. 139, ζ) enveloppé du grand habit monacal avec le capuchon terminé en pointe et en haut, dans des médaillons, les Saints Jean le Calyuite, Alexis l'homme de Dieu, Ephraïm le Syrien, chacun dans une position et avec un geste différents (fig. 138). Sur l'ante N. O. qui suit il n'y a de fresques que sur les parois Est et Sud où l'on voit également de saints ascètes, St. Sabbas et St. Euthymios (fig. 139 Η) et au-dessus d'eux l'ange du Seigneur qui accompagne toujours St. Pacôme et l'abbé Pacôme lui-même. Nous avons ainsi près de l'ante N. O. un groupe entier de 5 ascètes: Antoine, Ephraïm, Sabbas, Euthyme et Pacôme. Sur la paroi Sud de la même ante (139, Θ) a été représenté en bas St. Jean le Théologien et en haut St. Procope en buste. Les parois du compartiment β de l'angle N. O. du naos sont aujourd'hui couvertes de mortier postérieur. Passant maintenant au côté Ouest, nous constaterons que sur les deux grandes antes ont été figurés, à plus grande échelle, les deux chefs des Apôtres: Paul (fig. 139, ι) et Pierre (κ) et de part et d'autre de la Porte Royale les gardiens de l'entrée de l'église, les archanges Michel (λ) et Gabriel (μ) et au-dessus d'eux les parents de la Vierge Joachim et Anne. Près des archanges sont représentées, sur les parois voisines des antes, plusieurs saintes, martyres de la foi. Celles-ci sont d'habitude représentées dans le narthex des églises — lieu où se tenaient les femmes — mais ici, à cause de l'existence d'un monastère de nonnes à la Parig., la représentation des saintes femmes a été reportée à l'intérieur du naos et occupe une

place d'honneur près des archanges. Nous voyons ainsi figurées sur le côté Sud de l'ante Nord (N) en bas Ste. Kyriaki et près d'elle Ste. Barbe et au-dessus d'elles Ste. Julitte et son fils St. Cyrique et d'autre part sur la paroi nord de l'ante sud (Ξ) en bas Ste Paraskevi et près d'elle Ste. Catherine et au-dessus d'elles Ste. Marie l'Égyptienne et l'abbé Zosimas qui lui donne la Ste. communion. Les murs du compartiment γ sont couverts d'un mortier postérieur.

Passant au mur Sud nous voyons sur le devant de l'ante Sud, en bas St. Luc. et au-dessus de lui St. Martyrios, sur le côté Est (Π) en bas St. Ménas et au-dessus St. Martin. Plus loin, nous trouvons figurés en bas les deux saints militaires Nestor et Théodore (P, Σ) et au-dessus d'eux St. Hermogène et St. Ménas le bon chanteur; plus loin encore (Τ) St. Spyridon en bas et en haut St. Eugraphos. Au-dessus de la porte voisine (δ) il n'y a de figures de saints que sur le registre supérieur; ce sont les Trois jeunes gens dans la fournaise, St. Azarie au milieu, levant les mains pour prier (fig. 141) et de part et d'autre à droite St. Misael et à gauche St. Ananie, tournés tous les deux vers Azarie et tendant les mains vers lui. Digne d'attention est ici la belle décoration végétale avec entrelacs du linteau de la porte (fig. 141). Enfin sur l'ante voisine de la porte et sur la partie du mur qui fait suite, ont été représentés St. Pantéléïmon (Υ), St. Démétrius (Φ) et St. Georges (Χ) avec des couronnes en relief et tenant de la main droite la petite croix du martyr et en haut les Saints Tryphon Eugène et Eustratios.

Il ne reste plus à parler que des compositions qui remplissent les tympans demi-circulaires qui se trouvent au dessus de la porte Royale et de la porte du mur Nord du naos. La première représente le sujet devenu traditionnel pour cet endroit, la Dormition de la Vierge, la deuxième la Résurrection du Christ.

La Dormition de la Vierge est une composition à plusieurs personnages. En bas, au premier plan, est représentée, étendue sur son lit de mort, la Vierge. De part et d'autre du lit se tiennent à gauche, près du chevet, l'apôtre Pierre encensant, et à droite près des pieds l'apôtre Paul, tenant un rouleau déployé avec l'inscription «Salut à la mère de la Vie et de mon soutien». Juste devant la podéa du lit est figuré l'épisode bien connu de l'hébreu Jéphouïe, dont un ange coupe les mains, qui ont profané le lit de la Vierge. Enfin tout à fait à l'extrémité gauche est représenté debout un saint vieillard aux cheveux blancs, tenant droit un rouleau sur lequel on lit une inscription, empruntée à l'acoulouthie des matines de la Dormition de la Vierge (le texte à la page 143). Derrière le lit de la Vierge se tient, dans l'axe de la composition, Jésus-Christ, portant dans ses bras l'âme de la Vierge sous la forme d'un petit enfant emmaillotté et de part et d'autre de lui se tiennent, affligés, des apôtres, des Evêques et d'autres gens.

A la partie supérieure de la composition a été représentée au milieu et à plus petite échelle l'Ascension de la Vierge, tenue par des Anges, avec, à gauche, un vieillard chenu sortant d'un tombeau et à droite un ange avec la Vierge.

La composition décrite est une donation particulière d'un fidèle, comme le montre l'inscription écrite en bas en lettres blanches et qui dit: Prière du serviteur de Dieu Jean Mangos (fig. 142).

La deuxième composition, celle de la Résurrection du Christ, n'a pas été représentée ici comme à l'époque byzantine c.à.d. comme la Descente aux Limbes, avec le Christ marchant sur le diable étendu par terre et faisant sortir des tombeaux Adam et Eve en présence des rois prophètes, du Prodrome et d'autres justes, mais suivant des modèles occidentaux, très fréquents aux temps de la domination turque c.a.d. avec le Christ debout au dessus d'un grand sarcophage à demi ouvert, vêtu d'une tunique bleue et d'un himation rouge, bénissant de la main droite et tenant de la gauche l'étendard (φλάμπουρον) de la victoire. Sous le sarcophage sont figurés les soldats qui gardaient le tombeau, avec leurs casques, leurs lances et leurs boucliers. Certains d'entre eux dorment, d'autres sont debout et épouvantés. A gauche se tient un saint barbu, les mains croisées devant la poitrine, tandis qu'au fond on voit à droite un mur avec des tours et à gauche des arbres et une ville.

Comme la première cette deuxième composition est aussi la donation d'un particulier comme le montre l'inscription écrite en lettres blanches au bas de la composition qui dit «Prière du serviteur de Dieu Miseros» (fig. 143).

Il ne nous reste maintenant qu'à fixer la date d'exécution de la deuxième couche de fresques du naos, qui sont très probablement contemporaines de celles de la deuxième couche de l'iconostase. A en juger par le style qui suit la tradition crétoise et par la technique de l'exécution des fresques du naos et de celles de l'iconostase, qui leurs sont contemporaines, on peut sans hésitation les attribuer à la deuxième moitié du 17me ou tout au plus au commencement du 18me siècle et regarder le peintre qui les a exécutées comme appartenant à ce groupe de fresquistes de la fin du 17me s. qui ont tâché de résister au courant venant de l'Occident et de retourner aux vieilles sources orthodoxes.

Il existe cependant une petite dédicace écrite en lettres blanches dans une écriture cursive sur le fond de l'image de St. Bessarion (fig. 139z) qui dit: «Prière des serviteurs de Dieu Jean, Athanase et Marc Douli» avec la date 1826, qui pourrait nous engager à regarder aussi les autres fresques comme contemporaines. Mais il est impossible qu'une peinture de fresques de si grande échelle et étendue ait été exécutée en pleine insurrection des Grecs contre les Turcs. Il est bien plus probable d'admettre que cette dédicace a été ajoutée après l'éloignement des Turcs de la Par. sur la fresque existante de St. Bessarion, par des fidèles honorant particulièrement ce saint.

5. Les fresques du narthex et des chapelles. Lors des travaux de restauration entrepris en 1917 ont été aussi découvertes quelques fresques sur la paroi Est du narthex. Elles représentent toutes des bustes de Saints, à peine à un mètre au dessus du sol. L'une d'elles, située à gauche de la porte Royale, représente St. André (fig. 144) de face, avec une riche chevelure divisée en deux parties, une longue barbe et un nimbe elliptique s'adaptant à la forme oblongue de la tête. A gauche de

la même porte est figuré St. Jean le Prodrome (fig. 145) avec des ailes et une chevelure négligée, tenant de la main droite un bâton et de la gauche un cartel avec le passage de l'Evangile selon Mathieu (3, 2 et 4, 7). « Repentez-vous, le règne des cieux approche! »

Sur l'ante qui se trouve à gauche de la porte royale sont représentés dans des médaillons les bustes de St. Jean Chrysostome et de St. Grégoire le Théologien (fig. 146). Chrysostome est représenté non simplement chauve, comme c'est l'habitude en Orient, mais portant au sommet de la tête la tonsura, certainement d'après des modèles occidentaux.

D'autre part, sur l'ante qui est à droite de la porte royale, est représenté St. Georges en pied, tenant de la main droite la double croix du crucifix. Il est vêtu d'une tunique verte et d'une chlamyde rouge, agrafée sur la poitrine. Sa chevelure est ceinte d'un bandeau rouge. Enfin sur l'ante extrême de gauche est représenté en buste St. Eleuthérios.

Une caractéristique commune à presque toutes les figures du narthex est qu'elles louchent légèrement (fig. 146). Leur art est différent de celui des fresques du naos, les fresques du narthex présentant un caractère plus populaire et s'éloignant plus des règles traditionnelles. Elles sont plutôt conçues comme des portraits de types populaires contemporains (v. surtout fig. 145). Leur technique aussi est différente, leurs couleurs plus vives et leur présentation du point de vue artistique inférieure non seulement à celles du sanctuaire mais aussi à celles du naos.

Etant donné la liberté réaliste avec laquelle elles sont exécutées ainsi que leur qualité artistique inférieure, je les regarde comme des oeuvres de la fin du 18me s. exécutées par un artiste local médiocre.

Il faut ajouter que des fresques analogues se trouvent aussi dans les chapelles latérales: St. Charalambos et St. Basile dans la chapelle du Prodrome, l'archange Michel dans celle des Taxiarches. Enfin à l'extrémité Sud de l'iconostase de la chapelle des Taxiarches est écrite une inscription qui nous apprend le nom des dédicants: « Prière de la servante de Dieu Astéro et de son fils Alexis ».

Les icones portatives de l'Iconostase. En dehors des fresques l'iconostase du naos contient également deux grandes icônes portatives de culte: Le Christ et la Vierge, qui flanquent la Belle Porte. La plus ancienne est celle de la Vierge. La Théotocos (fig. 148) appartient ici au type appelé 'Οδηγήτρια c.à.d. au type de la Vierge du monastère des 'Οδηγοί de C/ple. Elle se présente en buste et de face et se détache sur un fond d'or. Sa main droite, aux longs doigts d'un rendu expressionniste, est portée devant la poitrine tandis que de la main gauche elle supporte l'enfant Jésus. Celui-ci regardant sa mère, bénit de la main droite, tandis que de la main gauche il tient un rouleau plié.

La Vierge est vêtue d'une robe de couleur claire, dont l'extrémité des manches est bordée d'une bande bleue. Par dessus la robe, elle porte, partant de la tête, le maphorion syrien habituel, couleur de pourpre, avec des étoiles dorées brodées au des-

sus du front et par devant. D'autre part le Christ porte une tunique bleue et un himation avec ceinture rehaussé de raies d'or. Le visage ovale de la Vierge est peint en ocre pâle avec des ombres vert olive qui passent au gris verdâtre dans les parties éclairées, accentuées de rares touches de blanc. Les plis du maphorion sont indiqués par des lignes noires. Le visage grassouillet et rosâtre de l'Enfant est rendu par des tons de plus en plus dégradés qui vont du rose au marron rosé, pour donner l'impression du volume.

L'austérité du type iconographique et surtout la technique de l'exécution nous rappellent des oeuvres analogues de la première moitié du 17e s. Les dimensions de l'icône sont : 0.98 × 1.28 m.

Le Christ (fig. 149) se détache sur le fond d'or en buste et de face, benissant de la main droite et tenant de la gauche l'Évangile ouvert, sur lequel on lit le passage de l'Évangile selon Jean (6, 35) « je suis le pain de Vie ; celui qui vient à moi n'aura jamais faim et celui qui croit en moi n'aura jamais soif ; celui qui croit en moi et... ». Le Seigneur est vêtu du costume d'archevêque à savoir : a) chasuble à carreaux dorés et noirs et par-dessus des lori brodés d'or à ornementation florale. Ces lori se replient en sautoir devant la poitrine et tombent en avant dans l'axe du corps. b) épigonation et c) une mitre luxueuse en forme de coupole. Le visage ovoïde et pâle du Sauveur, aux yeux expressifs sous des sourcils arqués, regardant vers la gauche, au nez long et droit, à la petite bouche et à la fine moustache recourbée vers le bas, est encadré sur les côtés par une chevelure dense et brune, retombant légèrement et asymétriquement sur les épaules et en bas par une barbe courte. Sa tête est entourée d'un grand nimbe crucigère de part et d'autre duquel est écrite l'inscription « Le Seigneur des Seigneurs et grand archevêque ». Enfin à la partie inférieure du fond d'or se trouve, à peine visible, la date de l'exécution de l'icône ΑΨNH (= 1758). Les dimensions de l'icône sont : 1.00 × 1.28 m.

En dehors des deux grandes icônes portatives décrites qui se lient organiquement avec les fresques de l'iconostase, il y en a encore une troisième, plus petite (0.66 × 0.97 m.) sur bois de cèdre, enchâssée dans un prie-Dieu en bois finement sculpté (fig. 131 et 150) placé de manière anormale devant la porte du diaconicon, désormais condamnée. Il s'agit de l'icône adorée par excellence dans l'église, celle de la Vierge Consolatrice (Παρηγορήτισσα). Cette icône, couverte autrefois d'un revêtement en argent repoussé, en fut récemment délivrée (fig. 150).

La Vierge y est représentée sous le type d'Eleousa (Umilenje) tenant des deux mains devant sa poitrine le Christ enfant qui, tout en enlaçant de sa main droite le cou de sa mère, touche, à travers le maphorion, la joue de celle-ci, qui s'incline avec tendresse vers lui. La Vierge porte, ici aussi, par dessus une tunique blanche à manches, le maphorion syrien habituel, qui, à l'origine, était de couleur pourpre mais lors de la renovation de l'icône est devenu d'un rouge intense, repoussant. Le maphorion de la Vierge, profondément plissé, porte autour de la tête une bordure dorée et des étoiles d'or au-dessus du front et sur l'épaule ; sur le bras il finit par des frauges. Le

petit Christ est vêtu d'une tunique bleue aux manches munies d'un large clavus orné d'entrelacs, et par dessus un himation rouge, creusé de plis profonds. De part et d'autre du nimbe de la Vierge est écrite en lettres d'or, dans de petits cercles à fond rouge, l'inscription habituelle raccourcie $\overline{MP} - \overline{\Theta Y}$. Enfin sur le fond doré de l'icône et près du nimbe de l'enfant (fig. 150) on a écrit postérieurement en lettres cursives noires l'inscription suivante :

« Cette très vénérable et ancienne icône de la Mère de Dieu, qui se trouve à l'église royale d'Arta appelée Parigoritza, fut restaurée par Georges Ioannitis avec le concours du très honoré seigneur Démétrius Tourtouris le 25 Juin 1792 ».

Très intéressante du point de vue de la décoration est l'ornementation végétale postérieure qui décore le cadre en bois de l'icône ; elle présente sur un fond sombre des fleurons à trois ou quatre feuilles rouges et jaunes alternant avec de petites feuilles vertes poussant d'une tige continue. C'est un ensemble d'un grand charme de coloris.

A cause de la vigoureuse restauration qu'a subie l'icône on ne peut pas fixer avec sûreté sa date, qui cependant, ne peut pas être antérieure au 17me siècle.

En terminant nous devons citer une icône du Christ qui se trouve sur l'iconostase en bois de la chapelle des Taxiarches. Elle représente le Christ en buste et de face, vêtu d'une tunique rouge et d'un himation vert sombre. De sa main droite il bénit, tandis que de sa main gauche il tient l'Evangile fermé. Cette icône, d'un art relativement bon, porte sur le fond l'inscription inusitée : Jésus-Christ le Vengeur ('O 'Ezδixητής).

L'inscription de fondation et la date de construction de la Parigoritissa. Dans les églises byzantines l'inscription de fondation—écrite en général en noir—se place d'habitude au-dessus de la porte d'entrée du naos, du côté intérieur. Cette règle est également suivie dans notre église, à cette différence près qu'ici l'inscription n'est pas simple ni peinte, mais plus somptueuse, sculptée et en plus combinée avec la fine décoration dont nous avons déjà parlé longuement (p. XIII). Malheureusement, comme il a déjà été dit, la décoration du linteau arqué de la porte royale et par conséquent l'inscription combinée avec elle, ne s'est pas conservée en entier ; car des onze voussoirs en marbre qui composaient jadis le linteau (fig. 106) il ne reste aujourd'hui que sept (A, B, Γ, E, Z, H et I fig. 106) les autres étant remplacés par du mortier sur lequel on a imité à la peinture aussi bien les motifs décoratifs que l'inscription, complétée d'une manière arbitraire, éventuellement par ces mêmes « artistes » qui ont restauré en 1865 les prophètes de la coupole.

L'inscription a été publiée six fois jusqu'ici : en 1835 par Leake, en 1856 par Aravantinos, en 1886 par l'archimandrite Russe Antonin, en 1903 par Lampakis, en 1906 par Millet et enfin en 1919 par l'auteur. Quoique la lecture d'Aravantinos soit complètement erronée, nous revenons à elle parce que c'est elle qui a induit en erreur sur la personne du fondateur tous les historiens qui se sont occupés du despotat d'Épire (Hopf, Romanos, W. Miller, Sp. Lambros). Or, selon Aravantinos, (Xqovoyq.

Ἡπεύρου Α', 113 n. 1) l'inscription mentionne comme rénovateur de la P. «Jean II Orsini ou son père en indiquant Jean Comnène despote». Il est même amusant que Lambros, voulant renforcer la théorie d'Aravantinos, écrive qu'il y a sur la même plaque de l'inscription «des ours sculptés, symboles parlants des Orsini» (Ursus). Mais comme nous l'avons déjà constaté (p. XIII) en décrivant la décoration de l'arc qui porte l'inscription, toutes les bêtes qui y sont représentées ont de longues queues, ce qui exclut toute possibilité que ce sont des ours. Cette hypothèse est par ailleurs insoutenable d'autant plus que l'inscription ne mentionne aucun Jean alors qu'elle dit très explicitement :

Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι[χηφ]όρος = Comnène Doucas Ni[céph]ore

Ἄννα βασίλ[ισσ]α Κομνην[οδούκαινα] = Anne reine Comnène [Doucas]

Κομνηνόβλαστος δ[εσπότης Θ]ωμάς = Rejeton des Comnènes d[espote Th]omas
μέγας, Κομνην[οί] Ἑλ[λάδος αὐτάνακτις] = Grand, Comnènes[empereurs d'Hel]lade

Millet a déjà remarqué que notre inscription est en vers. Il faut cependant ajouter que les deux premiers vers, écrits sur la circonférence extérieure de l'arc, ont douze syllabes tandis que les deux derniers, écrits sur la circonférence intérieure, n'en ont que dix, faute de place.

Nous donnons aux p. 155 et 156 les lectures d'Antonin et de Millet, sur lesquelles nous faisons des remarques relatives à l'accentuation et à la composition des épithètes Κομνηνοδούκας et Κομνηνόβλαστος.

Le lecteur doit peut-être avoir remarqué que l'inscription mentionne simplement les noms et les titres de trois personnages: Nicéphore, Anne et Thomas, sans parler ni de construction ni de rénovation de l'église. Cependant étant donnée la place où se trouve l'inscription et l'excellente décoration qui l'accompagne, il faut conclure que les personnages mentionnés sont les fondateurs de l'église. Nicéphore est en effet le fils aîné du despote renommé Michel II Doucas, qui, décédé en 1271, a légué à son fils, selon Grégoras, l'Épire, l'Acarnanie, Corfou, Céphalonie et Ithaque. Bien avant la mort de son père, Nicéphore avait reçu de l'empereur de Nicée Vatatzis le titre de despote, sans doute à cause du mariage qu'il avait contracté avec Marie, petite fille de Vatatzis. Plus tard, Marie étant morte, Nicéphore se remaria en 1264 avec Anne, nièce de l'empereur Michel VIII Paléologue, celle que mentionne notre inscription, qui doit donc être postérieure à 1264 et même à 1271, puisqu'elle ne mentionne pas Michel II.

De son premier mariage Nicéphore eut une fille - Marie - et de son deuxième avec Anne deux enfants: Thamar et Thomas. Marie a épousé Jean I Orsini, comte palatin de Céphalonie et de Zante, et Thamar le second fils de Charles II d'Anjou, roi de Naples. Les deux filles se sont sans doute installées chez leurs époux: Marie à Zante ou à Céphalonie et Thamar à Naples d'Italie. Thomas seul resta à Arta avec ses parents et c'est lui que mentionne notre inscription avec l'épithète κομνηνόβλαστος, rejeton des Comnènes. Pachymère (B', 200) nous dit qu'à la mort de son père, Thomas était un «enfant très jeune». Mais il y a un débat sur la date de la mort de

Nicéphore : Pachymère la place en 1290 ; d'autre part les historiens contemporains, appuyés sur Hopf, qui, d'après les Archives des Anjou de Naples, a constaté que Nicéphore vivait encore en 1296, n'acceptent pas la date proposée par Pachymère. Il y a quelques années le prof. J. Voyatzidis, s'appuyant sur un chrysobulle d'Andronic II, daté de 1289, a soutenu avec beaucoup de vraisemblance que Nicéphore était déjà mort avant 1290, ce que Du Cange aussi avait prétendu mais sans le justifier, faisant remonter la mort de Nicéphore à 1288. Tenant compte de ce qui a été dit plus haut, notre inscription ne peut pas être postérieure à la mort de Nicéphore (1288 ou 1296) puisqu'elle le mentionne, ni antérieure à 1283 ou à 1291, puisqu'elle mentionne, Thomas, âgé de 5 ans à la mort de son père. On en peut donc conclure que la construction de la Par. doit se situer entre les années 1283 et 1296.

Il reste à expliquer pourquoi Aravantinos a regardé Jean Orsini comme rénovateur de l'église. Une inscription du 19me siècle encastree au-dessus de la porte royale, du côté du narthex (fig. 153) dit ceci : « Année de la vieille bâtisse 796 » ; or ce dernier nombre n'est évidemment qu'une transcription et une interprétation mal comprise de la date $\xi\xi\zeta'$ écrite de part et d'autre de la conque du sanctuaire (fig. 129). Cette inscription que d'ignorants marguilliers de l'église ont fait graver a donné à croire à quelques uns (Aravantinos, métropolite Séraphin) que la première église fut bâtie au huitième siècle et que par conséquent la grande inscription se rapporte à une rénovation de l'église.

Les noms des fondateurs de la P. nous expliquent très bien le style de son architecture. On connaît bien par l'histoire d'une part la grande influence qu'exerçait sur son mari Anne Paléologine « moult sage feme et de grand engin » selon le Livre de la Conquête, et d'autre part les très étroites relations qu'Anne avait soin de maintenir avec la cour de C/ple. Il n'est donc nullement improbable que quand il s'est agi de construire une majestueuse église qui devait perpétuer à la mémoire de leurs descendants la piété du couple de despotes on ait fait appel, sur l'insinuation de l'ingénieuse Anne, à des maîtres maçons de C/ple, qui ont construit l'église conformément aux modèles de la capitale c.à.d. avec tribunes, cinq coupes, deux rangées de petites niches aux absides, corniches courbes etc., éléments caractéristiques des églises de C/ple.

Mais tandis que l'architecture semble être inspirée par C/ple, le caractère purement italien de la décoration sculptée de l'intérieur du naos est sans doute le résultat de l'alliance des despotes d'Arta avec les maisons italiennes des Anjou de Naples et des Orsini de Céphalonie et en général de l'influence occidentale que l'Épire subissait de par sa position géographique en face de l'Italie. Enfin en ce qui concerne la décoration mosaïque on peut, pour le moment, admettre qu'elle n'est pas l'oeuvre d'artistes locaux mais plutôt de mosaïstes appelés, eux aussi, de C/ple ou de Thessalonique.

En terminant le chapitre sur les inscriptions il ne faut pas passer sous silence une inscription en écriture cursive qui se trouve sur l'imposte d'une colonnette de fenêtre de la nef sud des tribunes (fig. 154).

*«Est venu ici le très saint Patriarche Jérémie
en l'an ζλη' (=7038 de l'ère du monde c.à.d. 1530 apr. J. C.)
et a fait une consécration».*

Le patriarche Jérémie mentionné ici est Jérémie 1er (1522 à 1545). Originaire de Zitza d'Epire, il entreprit de longues tournées, ayant visité, entre autres, la Grèce continentale (Monastères de St. Luc et de Varnacova) et l'Epire. C'est à lui que l'auteur attribue le sigille publié au début de cette étude (p. 6-7). Plus tard encore (1578) Arta fut visitée par le patriarche Jérémie II Tranos, comme nous l'apprennent une lettre du protonotaire du patriarcat de C/ple Théodoros Zygomalas, adressée à Martin Crusius, et une note écrite sur le codex N° 95 de la collection Alexis Collyvas qui dit :

*en ζπς' (=1578) au mois d'Avril est venu à
Arta le patriarche Jérémie.*

La Parigoritissa sous la domination Turque. Arta ayant été conquise par les Turcs en 1448, la P. a subi plusieurs dommages, comme nous l'apprenons par une notice datée de 1701 écrite dans un vieux livre (Ἡπειρ. Χρον. 4, 1929, 80). D'après cette notice aussitôt après la conquête Faït pacha fit détacher de la P. le pavage en marbre et arracher plusieurs colonnes de marbre blanc pour orner le téké Ottoman de Marati (Imaret). Il a ensuite ordonné de fermer l'église, qui servit alors d'étable pour le bétail. C'est alors sans doute que fut détruit le templon en marbre byzantin de l'église et le revêtement des murs. D'autre part le renseignement selon lequel Faït pacha «fit arracher de l'église plusieurs colonnes en marbre blanc» est vérifié par l'absence de l'un (S. O.) des huit piliers d'appui à colonnes de la coupole, absence qui existait jusqu'en 1950 lorsque les colonnes qui manquaient ont été remplacées par de nouvelles, la restauration de tout le pilier à colonnes ayant été réalisée sous la direction de l'auteur.

La destruction de ce pilier entier de colonnes est également attribuée par la tradition locale à un derviche turc «qui avait essayé d'enlever plusieurs colonnes de la P. pour orner une mosquée (plutôt une école religieuse, Imaret) situé à l'Ouest d'Arta, sur l'autre côté de l'Arachthos. Et si la Mère de Dieu — ajoute la tradition — n'avait daigné consentir à la mort du derviche pendant que celui-ci faisait détacher et descendre une colonne en marbre, l'église aurait été complètement détruite». En tout cas, comme on le voit dans la notice mentionnée, l'église est restée fermée pendant la 2me moitié du 15me s. et a servi d'écurie aux boeufs et à d'autres animaux.

On raconte qu'ensuite, vers le début du 16me s., le Sultan Bajazet II (1446-1512) a visité incognito, sous le costume d'un derviche et en compagnie de son vizir la vieille Epire et Arta, où il a été hébergé et comblé de soins au monastère de la Kato Panaghia. En récompense des soins dont il avait été l'objet, on dit qu'il fit proclamer un firman en faveur du monastère et de ses propriétés par lequel il donnait satisfaction à toutes les demandes de l'higoumène de la Kato Panaghia, parmi lesquelles était la restitution de la P. aux orthodoxes et l'autorisation d'y célébrer la messe.

Un peu plus tard - en 1530 - après que la P. eut été rendue aux orthodoxes, le patriarche de C/ple Jérémie I la visita et y célébra même une cérémonie de consécration (ἁγιασμός). C'est ce même patriarche qui est très probablement l'auteur du sigille publié à la p. 6, en vertu duquel la P., sur la proposition des moines de la Kato Panaghia, a été rattachée à ce monastère. Et c'est éventuellement par les soins de ce monastère florissant qu'ont été exécutées en 1558, par le moine Ananie, les fresques du sanctuaire, ainsi que celles de la nouvelle iconostase. Plus tard encore vers la fin du 17me s. doivent avoir été exécutées les fresques du naos, à en juger par leur style. Il est certain en tout cas que la P. n'a jamais été transformée en mosquée, mais, toujours dédiée à l'Annonciation, elle a été en fonction continue durant le 16me, le 17me et le 18me s. jusqu'à la guerre de l'Indépendance de 1821, d'après les voyageurs qui l'ont visitée et d'après d'autres sources (Le Quien). En effet le vénérable Th. Smart Hughes, qui a visité la P. vers 1820, écrit qu'il a vu dans la P. un prêtre distribuant des κόλλυβα. Moi-même j'ai lu sur le jambage de la fenêtre Ouest des tribunes, qui donne sur l'intérieur du naos l'inscription suivante: «*Moi nommé Papanastasiou j'écris cette note le 14 février 1820*».

L'église a subi beaucoup de dommages pendant la guerre de l'Indépendance de 1821 quand elle a été transformée en bastion par les Turcs qui s'y étaient réfugiés, comme l'atteste le général Makryjanis qui écrit dans ses Mémoires: «Il y a à Arta une grande église appelée Parigoritza; elle a au-dessus d'elle des remparts semblables à ceux du château; c'est le Passombey de Janina qui les a construits. Elle avait aussi de petits canons en haut et il y avait des Turcs dans la Parigoritza et autour d'elle jusqu'au sérail». En effet le 20 Novembre 1821 les Turcs d'Arta et les Albanais Ottomans d'Ali Pacha furent assiégés dans la ville par les Souliotes alliés aux chefs militaires de la Grèce occidentale, surtout Marco Botzaris et Georges Karaïskakis. Ils s'installèrent dans la métropole (Parig.) et dans certaines maisons d'Arta. Ayant rassemblé des vivres et des munitions dans l'église ils y constituèrent une garnison et restèrent jusqu'en 1824 où ils rendirent l'église aux Chrétiens (cf. inscription de 1826 sur la fresque de St. Bessarion). Il semble cependant que plus tard l'église fut de nouveau occupée par les Turcs, parce que D. Urquardt, qui l'a visitée vers 1838, écrit que des Albanais y avaient bivouaqué causant des altérations, et Wordsworth, qui a visité Arta vers 1841, représente les fenêtres de l'église murées (cf. fig. 9). Il est toutefois certain, que du 23 Janvier au 13 Arvil 1854, l'église a servi de nouveau de bastion aux Turcs, comme nous l'apprend une lettre, datée du 2 Mars 1864, du Consul d'Autriche à Janina, Ferd. Haas, adressée au Ministère des Affaires Etrangères d'Autriche (Ἡπειρ. Χρον. 7, 86). Depuis l'église de la P. a été rendue aux Chrétiens qui ont exécuté en 1866 divers travaux de réparation - dont il a été question à la p. 3 Enfin, en 1881, Arta, en vertu du traité de Berlin, est passée à la Grèce.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΟΥΤΟ ΕΞΕΔΟΘΗ ΕΙΣ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙ-
ΤΥΠΑ ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟ-
ΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ. ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ ΤΟΥ ΟΦΕΙΛΟΝΤΑΙ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ. Η ΕΚΤΥ-
ΠΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΙΣ ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΤΗΣ Ν.
ΕΣΤΙΑΣ. ΑΙ ΕΓΧΡΩΜΟΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΝ ΕΛΚΑ - ΑΣΠΙΩΤΗ. ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΟ-
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΣΙΓΚΟΓΡΑΦΟΝ Κ. Ε.
ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΝ. Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΔΕ-
ΣΙΑ ΤΡΙΑΚΟΣΙΩΝ ΑΝΤΙΤΥΠΩΝ ΤΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ
ΑΝΔΡΕΑΝ ΓΑΝΙΑΡΗΝ ΚΑΙ Η ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ
ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΩΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΓΑΛ-
ΛΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΝ ΚΥΡΙΟΝ OLIVIER PELON.

